Paul Johnson s-a născut în 1928 şi a studiat la Stonyhurst şi Magdalen Collège, Oxford. După efectuarea serviciului militar, unde a ajuns ia rangul de căpitan, a lucrat la Paris, în calitate de editor adjunct al publicaţiei lunare franceze *Realites*. Între 1955 şi 1970 a făcut parte din colectivul de la *Neiv Statesman*, în ultimii şase ani fiind editor. A publicat în multe dintre cele mai cunoscute ziare şi reviste şi a vizitat toate cele cinci continente pentru a scrie reportaje, a lua interviuri pentru presă şi televiziune preşedinţilor şi prim-miniştrilor şi pentru a ţine conferinţe unui public de universitari sau de oameni de afaceri.

PAUL JOHNSON
Intelectualii
Traducere din engleză de LUANA STOICA
HUMANITAS
BUCUREŞTI
Coperta
GABI DUMITRU
*
Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
JOHNSON, PAUL
Intelectualii / Paul Johnson; trad.: Luana Stoica.
— Ed. a 3-a.
— Bucureşti: Humanitas, 2006
ISBN (10) 973 – 50 – 1168 – 9; ISBN (13) 978 – 973 – 50 – 1168-O
I. Stoica, Luana (trad.)
316.344.32 (100) 3 – 058.237
PAUL JOHNSON *INTELLECTUALS* Copyright © Paul Johnson, 1988
© HUMANITAS, 2002, pentru prezenta versiune românească
EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România tel. 021/317 18 19, fax 021/317 18 24
www.humanitas.ro
Comenzi CARTE PRIN POŞTĂ: tel. 021/311 23 30, fax

021/313 50 35, C.P.C.E.
— CP 14, Bucureşti e-mail: cpphumanitas.ro www.librariilehumanitas.ro

Primului meu nepot, Samuel Johnson

Cuvânt înainte

Această carte îşi propune să stabilească, pornind de la analiza moralei şi a gândirii unor intelectuali de marcă, în ce măsură aceştia sunt îndreptăţiţi să sfătuiască omenirea cum să-şi organizeze viaţa. Am încercat să fac ca analiza să fie faptică şi obiectivă şi, ori de câte ori a fost posibil, m-am folosit de lucrările, scrisorile, jurnalele, memoriile şi transcrierile discursurilor celor puşi în discuţie. Pentru detaliile referitoare la viaţa acestora am făcut apel la o serie de biografii, dintre care nu le voi enumera decât pe cele mai importante. Pentru Rousseau am considerat că cele mai folositoare mi-au fost Lester G. Crocker, *Jean-Jacques Rousseau*: *The Quest*, *1712 – 1758* (New York, 1974) şi *Jean-Jacques Rousseau*: *The Prophetic Voice*, *1758 – 1783* (New York, 1973), deşi m-am bazat şi pe puternica polemică a lui J.H. Huizinga, *The Making of a Saint*: *the Tragi-Comedy of J.J. Rousseau* (Londra, 1976). În privinţa lui Shelley, m-am bazat în special pe minunata carte a lui Richard Holmes, *Shelley*: *The Pursuit* (Londra, *1974*), chiar dacă nu sunt de acord cu el în privinţa copilului nelegitim. Cât îl priveşte pe Marx, am recurs în principal la lucrarea *Marx* de Robert Payne (Londra, 1968). Ibsen şi-a găsit un biograf model în persoana lui Michael Meyer, *Henrik Ibsen*: *i. The Making of a Dramatist*, *1828 – 1864* (Londra, 1967); il. *The Farewell to Poetry*, *1864 – 1882* (Londra, 1971); *iii. The Top of a Cold Mountain*, *1886 – 1906* (Londra, 1971), dar m-am folosit şi de Hans Heiberg, *Ibsen*: *Portrait of the Artist* (trad., Londra, 1969) şi de Bergliot Ibsen, *The Three Ibsens* (trad., Londra, 1951). Dintre multele biografii ale lui Tolstoi, m-am folosit în cea mai mare parte de cartea lui Ernest J. Simmons, *Leo Tolstoy*

(Londra, 1949), dar şi de extraordinara relatare critică a lui Edward Crankshaw, *Tolstoy*: *The Making of a*

Novelist (Londra, 1974). Pentru Hemingway am folosit dotră excelente biografii recente: Jeffrey Meyers, *Hemingway*: *A Biography* (Londra, 1985) şi Kenneth S. Lynn, *Hemingway* (Londra, 1987), dar şi mai vechea lucrare a lui Carlos Baker, *Hemingway*: *A Life Story* (New York, 1969). În ceea ce-l priveşte pe Brecht, am recurs la Ronald Hayman, *Bertolt Brecht*: *A Biography* (Londra, 1983) şi la strălucitul studiu al lui Martin Esslin, *Bertolt Brecht*: *A Choice of Evils* (Londra, 1959). Referitor la Sartre, sursele principale au fost Annie Cohen-Solal, *Sartre*: *A Life* (trad., Londra, 1987) şi Claude Francis şi Fernande Gontier, *Simone de Beauvoir* (trad., Londra, 1987). Pentru ultimul capitol m-am folosit în mod special de David Pryce-Jones, *Cyril Connolly*: *Diaries and Memoir* (Londra, 1983), Hilary Mills, *Mailer*: *A Biography* (New York, 1982), Kathleen Tynan, *The Life of Kenneth Tynan* (Londra, 1987), Robert Katz şi Peter Berling, *Love is Colder than Death*: *The Life and Times of Reiner Werner Fassbinder* (Londra, 1987) şi Fern Marja Eckman, *The Furious Passage of James Baldwin* (Londra, 1968). Le sunt recunoscător tuturor acestor autori. Referiri la o parte dintre alte multe surse consultate pot fi găsite în bibliografie.

1 *Jean-Jacques Rousseau*: *„Un nebun interesant”*.

În timpul ultimelor două sute de ani, influenţa exercitată de intelectuali a sporit neîncetat. Afirmarea intelectualului laic a reprezentat, de fapt, factorul cheie în modelarea lumii moderne. Privind din ampla perspectivă a istoriei, avem de-a face, din multe puncte de vedere, cu un fenomen nou. Este drept că, în ipostazele lor timpurii – de preoţi, scribi şi sfătuitori –, intelectualii au avut de la bun început pretenţia să dirijeze societatea. Însă în calitatea lor de păstrători ai unor culturi hieratice, fie ele primitive sau sofisticate, inovaţiile lor morale şi ideologice erau limitate de canoanele autorităţii externe şi de tradiţia moştenită. Nu erau, şi nici nu puteau fi, spirite libere, aventurieri ai minţii.

În secolul al XVIII-lea, odată cu declinul puterii

clerului, s-a ivit un nou tip de mentor, venit să umple golul existent şi să capteze atenţia societăţii – intelectualul laic. Acesta putea fi deist, sceptic sau ateu. Era însă tot atât de pregătit ca orice faţă bisericească să spună omenirii cum să-şi organizeze viaţa. Proclama din start o devoţiune specială faţă de interesele umanităţii şi o îndatorire evanghelică de-a o purta, prin învăţătura sa, spre progres. Îşi aborda această sarcină auto-asumată într-un mod mult mai radical decât predecesorii săi clerici. Nu se simţea legat de niciun corpus al vreunei religii manifeste. Înţelepciunea colectivă a trecutului, moştenirea tradiţiei, codurile prescriptive ale experienţei ancestrale existau pentru a fi urmate în mod selectiv sau pentru a fi respinse în totalitate, după cum ar fi considerat de cuviinţă el, intelectualul. Pentru prima dată în istoria umanităţii, şi cu o încredere şi o îndrăzneală crescânde, oamenii se ridicau pentru a afirma că puteau diagnostica racilele societăţii şi le puteau vindeca prin simpla putere a intelectului; mai mult decât atât, afirmau că puteau născoci-formule care să ducă nu doar la ameliorarea structurii societăţii, dar chiar la aceea a deprinderilor fundamentale ale fiinţelor umane. Spre deosebire de predecesorii lor sacerdoţi, ei nu erau slujitori şi interpreţi ai zeilor, ci substitute ale acestora. Eroul lor era Prometeu, care a furat focul ceresc pentru a-l aduce pe Pământ.

Una dintre caracteristicile cele mai remarcabile ale acestor noi intelectuali laici era ardoarea cu care supuneau unei analize critice religia şi pe protagoniştii acesteia; cât de multe foloase a tras umanitatea de pe urma acestor mari sisteme religioase sau cât de mult a avut ea de suferit de pe urma lor? în ce măsură au trăit aceşti papi şi aceşti pastori în conformitate cu preceptele lor de puritate şi sinceritate, de caritate şi filantropie? Verdictele date, atât bisericii, cât şi clerului, au fost aspre. Acum, după două secole în care influenţa religiei a continuat să scadă, iar intelectualii laici au jucat un rol crescând în modelarea atitudinilor şi instituţiilor noastre, a venit vremea să le analizăm *şi lor* dosarul, atât pe cel

public, cât şi pe cel personal. Vreau să investighez în mod special cât de îndreptăţiţi erau intelectualii pentru a-i spune omenirii cum să se comporte, luând în considerare atât aspectul moralei, cât şi al gândirii acestora. Cum şi-au trăit ei propriile vieţi? Care a fost gradul de corectitudine al comportamentului lor faţă de familie, de prieteni şi de asociaţi? Erau oare corecţi în chestiunile de ordin sexual sau financiar? Au spus sau au scris ei adevărul? Şi cum au rezistat sistemele lor ideologice probei timpului şi a punerii în practică?

Incursiunea noastră începe cu Jean-Jacques Rousseau (1712 – 1778), care a fost primul dintre intelectualii moderni, arhetipul lor şi, în multe privinţe, cel mai influent dintre toţi. Mai vârstnicii, cum ar fi Voltaire, iniţiaseră acţiunea de demolare a altarelor şi de întronare a raţiunii. Rousseau a fost însă primul care a reunit toate caracteristicile remarcabile ale Prometeului modern: afirmarea dreptului de a respinge ordinea existentă în totalitatea ei; încrederea în capacitatea de a o remodela din temelii conform unor principii proprii; convingerea că acest lucru se putea obţine prin intermediul procesului politic; şi, fapt deloc de neglijat, recunoaşterea rolului imens pe care îl joacă instinctul, intuiţia şi impulsul în cadrul comportamentului uman. Era convins că dădea dovadă de o dragoste unică pentru umanitate şi că fusese înzestrat cu o capacitate de pătrundere psihologică şi cu calităţi fără precedent, menite a spori fericirea umanităţii. Un număr uluitor de mare de oameni, atât contemporani cu el, cât şi din perioada care a urmat, l-au considerat în spiritul propriilor lui evaluări.

Influenţa lui Rousseau a fost enormă, deopotrivă pe termen lung şi pe termen scurt. Generaţia care a urmat morţii lui l-a ridicat la rangul de mit. A murit în deceniul care a precedat Revoluţia din 1789, dar mulţi contemporani l-au considerat răspunzător pentru aceasta şi, prin urmare, pentru înlăturarea *ancien regime-ului* în Europa. Acest punct de vedere a fost împărtăşit atât de Ludovic al XVI-lea, cât şi de Napoleon. Referindu-se la

elitele revoluţionare, Edmund Burke a afirmat: „Există o mare dispută între liderii lor privitor la care dintre ei se aseamănă mai mult cu Rousseau... El este figura lor de referinţă în ceea ce priveşte perfecţiunea”. Aşa cum a formulat-o Robespierre însuşi: „Rousseau este bărbatul care, prin distincţia sufletului şi prin măreţia caracterului, s-a dovedit demn de rolul său de învăţător al omenirii”. În timpul Revoluţiei, Convenţia Naţională a votat pentru mutarea cenuşii lui în interiorul Panteonului. La ceremonie, preşedintele a declarat: „Îi datorăm lui Rousseau remedierea sănătoasă care ne-a transformat moravurile, datinile, legile, sentimentele şi obiceiurile”. 1

Totuşi, la un nivel mult mai profund şi pe o durată mult mai îndelungată, Rousseau a afectat o serie de convingeri fundamentale ale omului civilizat şi a schimbat datele de bază ale spiritului uman. Amploarea vastei sale influenţe poate fi grupată după cinci mari trăsături. Întâi, toate ideile noastre moderne despre educaţie sunt afectate într-o anumită măsură de doctrina lui Rousseau, în special de tratatul său *Emile* (1762). El a popularizat şi, într-o anumită măsură, a inventat cultul naturii, gustul pentru viaţa în aer liber, căutarea prospeţimii, a spontaneităţii, a învigorării şi a naturalului.

A iniţiat critica sofisticării urbane. A identificat şi înfierat artificiile civilizaţiei. Este părintele băilor reci, al exerciţiului sistematic, al sportului ca element formativ al caracterului, al casei de vacanţă.2

În al doilea rând, dar strâns legat de această reevaluare a naturii, Rousseau a propovăduit neîncrederea în ameliorările progresive, graduale aduse de înaintarea lentă a culturii materialiste. În această ordine de idei, el a respins Iluminismul – din care făcea totuşi parte – şi a căutat o soluţie mult mai radicală.3 A insistat asupra faptului că raţiunea însăşi avea limite severe în privinţa mijloacelor de remediere a societăţii. Totuşi, aceasta nu însemna că mintea omului nu era aptă să inducă schimbările necesare, ea având resurse ascunse, neîngrădite, de pătrundere psihologică poetică şi de

intuiţie, resurse care trebuiau folosite pentru a contracara dictatele sterile ale raţiunii.4 Înscriindu-se pe această linie de gândire, Rousseau a scris *Confessions* (*Confesiuni*), lucrare încheiată în 1770, dar publicată abia după moartea sa. Acest al treilea proces reprezenta atât începutul mişcării romantice, cât şi al literaturii moderne de introspecţie, căci i-au permis ca pornind de la individ, principala cucerire a Renaşterii, să facă un imens pas înainte, sondând şinele şi oferindu-l analizei publice. Pentru prima dată, cititorilor li se arăta profunzimea sufletului, deşi – şi aceasta avea să fie o altă caracteristică a literaturii moderne – viziunea era înşelătoare, sufletul astfel expus era amăgitor, franc pe dinafară, iar pe dinăuntru plin de viclenie.

Cel de-al patrulea concept popularizat de Rousseau era, în anumite privinţe, cel mai răspândit dintre toate. Atunci când societatea evoluează de la stadiul primitiv de natură la acela al sofisticării urbane, omul este corupt, a motivat el: egoismul său natural, pe care îl numeşte dragoste de sine (*amour de soi*), este transformat într-un instinct mult mai distrugător, dragoste de sine egoistă (*amour-propre*), care combină vanitatea şi preţuirea de sine, fiecare individ apreciindu-se în conformitate cu ceea ce gândesc alţii despre el şi căutând astfel să-i impresioneze pe aceştia prin bani, putere, inteligenţă şi superioritate morală. Egoismul natural al individului devine competitiv şi acumulativ, ceea ce duce nu doar la alienarea sa în raport cu ceilalţi oameni, pe care-i consideră rivali şi nu fraţi, ci şi la alienarea în raport cu sine însuşi.5 Alienarea induce în om o stare de rău psihologic, caracterizată printr-o divergenţă tragică între realitate şi aparenţă.

Păcatul competiţiei, aşa cum l-a văzut Rousseau, care distruge bunul-simţ înnăscut din om şi încurajează cele mai diabolice trăsături care zac în el, inclusiv dorinţa de a-i exploata pe ceilalţi, l-au făcut pe autor să nu aibă încredere în proprietatea privată, în care vedea o sursă a crimei sociale. Cea de-a cincea inovaţie a sa – în acel

moment din chiar ajunul Revoluţiei Industriale – a fost aceea de-a dezvolta elementele unei critici a capitalismului, atât în prefaţa piesei sale *Narcisse* (*Narcis*), cât şi în *Discours sur l'inegalite* (*Discurs asupra inegalităţii*), prin identificarea proprietăţii şi a competiţiei pentru obţinerea acesteia ca reprezentând cauza principală a alienării.6 Era vorba de o ipoteză pe care Marx şi alţii aveau să o submineze fără milă, laolaltă cu o altă idee înrudită a lui Rousseau, aceea a evoluţiei culturale. Pentru Rousseau, „natural" însemna „originar" sau precultural. Orice cultură dă naştere unor probleme, din moment ce asocierea omului cu alţii asemenea lui îi scoate la iveală înclinaţiile diabolice: aşa cum afirmă el în *Emil*, „Răsuflarea omului este fatală semenilor săi. Astfel, cultura în care trăieşte un om, ea însăşi un construct artificial, evolutiv, dictează comportamentul uman, iar acesta poate fi ameliorat sau chiar transformat în totalitate prin schimbarea culturii şi a forţelor concurente care au produs-o – altfel spus, prin inginerie socială.

Aceste idei acoperă un domeniu atât de vast, încât constituie, aproape numai ele însele, o enciclopedie a gândirii moderne. Lecturile lui Rousseau erau variate: Descartes, Rabelais, Pascal, Leibniz, Bayle, Fontenelle, Corneille, Petrarca, Tasso; a pus un accent sporit în special pe Locke şi Montaigne. Germaine de Staël, care considera că Rousseau posedă „cele mai sublime calităţi întâlnite vreodată la o fiinţă umană" declara: „El nu a inventat nimic". Adăugând însă că „a impregnat totul cu foc". Modalitatea simplă, directă, puternică, cu adevărat pasională în care scria Rousseau a făcut ca ideile sale să pară atât de vii şi de proaspete, încât să producă asupra bărbaţilor şi femeilor şocul unei adevărate revelaţii.

Cine era deci acest propagator al unei atât de extraordinare puteri intelectuale şi morale şi cum a ajuns el la această performanţă? Rousseau era elveţian, născut în 1712 la Geneva şi educat în spirit calvinist. Tatăl său, Isaac, a fost ceasornicar, dar nu a prosperat în afacere, fiind un scandalagiu care era adesea implicat în

evenimente violente şi scandaluri. Mama sa, Suzanne Bernard, provenea dintr-o familie înstărită, însă a murit de febră puerperală la puţin timp după naşterea lui Rousseau. Niciunul dintre părinţi nu provenea din cercul restrâns al familiilor care alcătuiau oligarhia conducătoare a Genevei şi constituiau Consiliul celor Două Sute şi Consiliul Interior al celor Douăzeci şi cinci. Aveau însă depline privilegii electorale şi legale, iar Rousseau a fost întotdeauna extrem de conştient de statutul său superior. Faptul l-a făcut să devină, din interes (însă nu şi din convingeri intelectuale), un conservator înnăscut şi i-a dat, pentru toată viaţa, un dispreţ faţă de gloata lipsită de drept de vot. În afară de asta, familia lui dispunea şi de o sumă considerabilă de bani.

Rousseau nu a avut surori, ci un frate, cu şapte ani mai mare. În ceea ce-l priveşte, semăna cu mama lui şi a devenit, de aceea, favoritul tatălui său, văduv. Modul în care Isaac se purta cu el oscila între o afecţiune lacrimogenă şi o violenţă înspăimântătoare, astfel încât până şi răsfăţatul Jean-Jacques deplângea modul în care fusese crescut de tatăl său, plângându-se mai târziu în *Emil*: „Ambiţia, lăcomia, tirania şi prudenţa rău condusă a taţilor, neglijenţa şi insensibilitatea lor brutală sunt de sute de ori mai dăunătoare copiilor decât tandreţea nechibzuită a mamelor”. Cu toate acestea, fratele său mai mare a fost cel care a devenit principala victimă a sălbăticiei tatălui. La cererea acestuia, băiatul a fost trimis în 1718 într-o şcoală de corecţie pe motiv că era de o răutate incorigibilă; a fugit de acolo în 1723, pentru a nu mai fi văzut niciodată. Aşa se face că, în fapt, Rousseau a fost singur la părinţi, asemeni multor altor lideri intelectuali moderni. Dar, deşi răsfăţat în anumite privinţe, el a ieşit din copilărie cu un puternic sentiment de frustrare şi – poate caracteristica sa personală cea mai pregnantă – autocompasiune.7

Moartea l-a lipsit curând atât de tată, cât şi de mama adoptivă. I-a displăcut meseria de gravor în care fusese iniţiat. Aşa se face că în 1728, la vârsta de cincisprezece

ani, fuge convertindu-se la catolicism pentru a obţine protecţia unei anumite Madame Françoise-Louise de Warens, care locuia la Annency. Amănuntele privind cariera timpurie a lui Rousseau, aşa cum apar ele în *Confesiuni*, nu pot fi însă demne de încredere. În stabilirea faptelor esenţiale, au fost în schimb utile scrisorile lui personale, ca, de altfel, şi vastele resurse ale imensei sale activităţi creatoare.8 Madame de Warens trăia dintr-o rentă acordată de rege şi pare să fi fost atât agent al guvernului francez, cât şi al bisericii romano-catolice. Rousseau a trăit cu ea, pe cheltuiala acesteia, în cea mai mare parte a celor paisprezece ani cuprinşi între 1728 şi 1742. O vreme a fost amantul ei; au mai existat şi perioade când hoinărea pe cont propriu. Până când a trecut bine de treizeci de ani, Rousseau a dus o viaţă dezorganizată şi dependentă mai ales de femei. A încercat cel puţin treisprezece slujbe, ca gravor, lacheu, seminarist, muzician, funcţionar public, fermier, meditator, casier, copist de partituri, scriitor şi secretar particular, în 1743 a primit ceea ce părea să fie minunatul post de secretar al ambasadorului Franţei la Veneţia, contele de Montaigu. Această situaţie a durat unsprezece luni şi s-a încheiat prin demiterea lui Rousseau şi fuga acestuia pentru a nu fi arestat de către Senatul veneţian. Montaigu a declarat (or, versiunea sa este preferată aceleia a lui Rousseau) că secretarul său era menit sărăciei din cauza „temperamentului detestabil" şi a „insolenţei inimaginabile", efect al „nebuniei sale" şi al „prea bunei păreri despre sine".9

De câţiva ani Rousseau ajunsese să se considere drept un scriitor înnăscut. Avea o mare îndemânare în mânuirea cuvintelor. Era eficient mai ales în a-şi susţine cauza în scrisori, fără a acorda o atenţie prea scrupuloasă faptelor. Ar fi putut deveni, pe drept cuvânt, un avocat strălucit. (Unul dintre motivele pentru care a ajuns să-i displacă într-atât lui Montaigu, militar de carieră, a fost obiceiul de-a căsca în mod ostentativ sau chiar de a se plimba pe la fereastră atunci când, în timpul dictării,

ambasadorul se străduia să găsească cuvântul potrivit.) în 1745, Rousseau a cunoscut o tânără spălătoreasă, Therese Levasseur, cu zece ani mai tânără decât el, care a fost de acord să-i devină amantă permanentă. Faptul a dat o oarecare stabilitate vieţii sale în derivă. Între timp îl cunoscuse şi se împrietenise cu Denis Diderot, figura centrală a Iluminismului, care avea să devină ulterior editorul şef al *Enciclopediei*. Ca şi Rousseau, Diderot era fiul unui artizan şi a devenit prototipul scriitorului autodidact. Era un om amabil şi un descoperitor asiduu de talente. Rousseau i-a datorat foarte mult. Prin intermediul lui Diderot, l-a cunoscut pe diplomatul şi criticul literar german Friedrich Melchior Grimm, o persoană bine plasată în societate. La rândul său, Grimm l-a introdus în cunoscutul *salon* radical al baronului d'Holbach, cunoscut drept *„leMaître d'Hôtel de la philosophie"*. Influenţa intelectualilor francezi era abia la început şi avea să sporească neîncetat pe parcursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea. În anii 1740 şi 1750 însă, poziţia lor de critici ai societăţii era încă precară. Statul, atunci când se simţea direct ameninţat, era capabil încă să se întoarcă împotriva lor cu o ferocitate dezlănţuită. Rousseau avea să se plângă ulterior în public de persecuţiile suferite, deşi în realitate avea mai puţine motive de invocat decât majoritatea contemporanilor săi. Voltaire a fost bătut în public cu băţul de servitorii unui aristocrat pe care îl ofensase şi a stat aproape un an la Bastilia. Cei care vindeau cărţi interzise puteau primi zece ani de galeră. În iulie 1749, Diderot a fost arestat şi izolat într-o celulă la fortăreaţa Vincennes, pentru vina de-a fi publicat o carte care apăra ateismul. A stat acolo trei luni. Rousseau l-a vizitat la Vincennes şi, pe drum, a văzut într-un ziar un anunţ publicat de Academia de Litere din Dijon, care lansa un concurs de eseuri pe tema „Dacă revirimentul ştiinţelor şi artelor a contribuit la ameliorarea moralei".

Acest episod, care a avut loc în 1750, a reprezentat punctul de cotitură al vieţii lui Rousseau. Printr-o

străfulgerare de inspiraţie a intuit ceea ce trebuia să facă. Alţi concurenţi vor pleda, desigur, cauza artelor şi ştiinţelor. El avea să argumenteze superioritatea naturii. Deodată, aşa cum spune el în *Confesiuni*, a căpătat un entuziasm debordant pentru „adevăr, libertate şi virtute”. El afirmă că şi-ar fi declarat sie însuşi: „Virtute, adevăr! Voi striga tot mai tare, adevăr, virtute!” A mai adăugat că vesta îi era „scăldată în lacrimi pe care le vărsasem fără să-mi dau măcar seama”. Lacrimile abundente ar fi putut fi reale: nu-i era greu să plângă. Cert este însă faptul că Rousseau s-a decis atunci şi acolo să scrie eseul de pe poziţii care au devenit esenţa credoului său; a câştigat premiul datorită acestei abordări paradoxale a subiectului şi a devenit faimos peste noapte. Iată un om de treizeci şi nouă de ani, până atunci lipsit de succes şi înăcrit, dornic de recunoaştere şi faimă, şi care dădea în sfârşit lovitura. Eseul este slab şi aproape de necitit în zilele noastre. Aşa cum se întâmplă întotdeauna când un asemenea eveniment literar este privit retrospectiv, pare inexplicabil că o asemenea lucrare minoră a putut produce aşa o explozie de celebritate. Cunoscutul critic Jules Lemaître a numit, chiar, acest moment apoteotic al lui Rousseau „una dintre cele mai elocvente dovezi ale stupidităţii umane care au existat vreodată”.10

Publicarea *Discursului* despre arte şi ştiinţe nu l-a făcut bogat pe Rousseau, căci deşi lucrarea a cunoscut o largă circulaţie şi a dat naştere la aproape trei sute de replici tipărite, numărul exemplarelor efectiv vândute a fost mic, iar cei care făceau bani de pe urma unor asemenea lucrări erau librarii.11 Pe de altă parte, faptul i-a asigurat accesul în multe reşedinţe şi proprietăţi aristocratice, deschise intelectualilor la modă. Rousseau putea – şi chiar a făcu i-o uneori – să se întreţină singur copiind partituri (avea un scris frumos), însă după 1750 s-a găsit mereu în postura de a trăi de pe urma ospitalităţii aristocraţiei, exceptând (cum deseori se întâmpla) cazurile când prefera să pună la cale certuri feroce cu aceia care i-o ofereau. A devenit scriitor de profesie. Nu ducea

niciodată lipsă de idei şi, atunci când se punea pe treabă, scria bine şi cu uşurinţă. Impactul cărţilor sale a cunoscut însă, cel puţin în timpul vieţii lui şi mult după aceea, variaţii semnificative.12 *Contractul Social*, despre care s-a afirmat în general că îi sintetizează filosofia politică de maturitate – lucrare începută în 1752 şi publicată în cele din urmă zece ani mai târziu –, abia dacă a fost citit în timpul vieţii lui Rousseau şi a fost retipărit o singură dată, în 1791. Cercetarea a cinci sute de biblioteci contemporane a arătat că doar una singură deţinea un exemplar al lucrării. Cercetătoarea Joan MacDo-nald, care a studiat 1114 broşuri politice publicate în perioada

1789 – 1791, a identificat doar douăsprezece referiri la *Contract.13* După cum remarca ea: „Este necesar să distingem între cultul pentru Rousseau şi influenţa gândirii sal «politice". Cultul, născut odată cu eseul premiat, dar care a continuat să crească vertiginos, se baza pe două cărţi. Prima era romanul lui Rousseau *La Nouvelle Héloïse* (*Nona Eloisa*), subintitulat şi *Scrisorile a doi îndrăgostiţi* şi inspirat de *Clarissa* lui Richard-son. Poveste a urmăririi, seducerii, pocăirii şi pedepsirii unei tinere femei, cartea este scrisă cu o extraordinară îndemânare, pentru a satisface atât curiozitatea lubrică a cititorilor, cu precădere femei – şi în special segmentul în afirmare al femeilor din clasa de mijloc –, cât şi simţul lor moral. Materialul este adesea foarte lipsit de ascunzişuri pentru acea vreme, dar mesajul final este extrem de decent. Arhiepiscopul Parisului l-a acuzat că ar „strecura otrava desfrâului sub aparenţa proscrierii acestuia", dar faptul nu a făcut decât să crească vânzările, cum a făcut-o de altfel şi prefaţa scrisă cu şiretenie de Rousseau, în care afirma că o fată care citeşte chiar şi o singură pagină din carte este un suflet pierdut, adăugând totuşi că „fetele caste nu citesc poveşti de dragoste". De fapt, atât fetele caste, cât şi matroanele respectabile au citit-o şi s-au apărat citându-i concluziile de o înaltă moralitate. Pe scurt, a fost un bestseller predestinat, şi a şi devenit unul, deşi majoritatea exemplarelor cumpărate erau copii pirat.

Cultul pentru Rousseau s-a intensificat în 1762, odată cu publicarea lucrării *Emil*, în care el à la „nsat acea multitudine de idei despre natură şi responsabilitatea omului faţă de aceasta, idei care aveau să devină tema principală a epocii romantice, dar care pe atunci erau abia la început. Această carte fusese şi ea concepută în mod iscusit pentru a-şi asigura numărul maxim de cititori. Dintr-un anumit punct de vedere, Rousseau era însă prea deştept pentru binele său. Atracţia crescândă pe care o exercita ca profet al adevărului şi virtuţii se datora în parte şi încercării sale de a atrage atenţia asupra limitelor raţiunii şi de a face loc religiei în inimile oamenilor. A inclus deci în *Emil* un capitol intitulat „Profesiunea de credinţă”, în care îi acuza pe camarazii săi intelectuali din cadrul mişcării iluministe, în special pe atei sau pe simplii deişti, că ar fi aroganţi şi dogmatici, „susţinând chiar şi în aşa-numitul lor scepticism că ştiu totul”, fiind nepăsători la răul pe care îl fac bărbaţilor şi femeilor decente subminându-le credinţa: „Distrug şi calcă în picioare tot ceea ce respectă omul, îi răpesc celui aflat în suferinţă consolarea pe care acesta şi-o găseşte prin mijlocirea religiei şi înlătură singura forţă care ţine în frâu pasiunile celor bogaţi şi puternici”. Era deci un material foarte eficient, dar pentru a-l contrabalansa, Rousseau a simţit nevoia să critice şi instituţia Bisericii, şi cu precădere cultul miracolelor şi încurajarea superstiţiilor. Era un lucru extrem de îndrăzneţ, în special datorită faptului că, pentru a-i frustra pe piraţii cărţii, Rousseau şi-a asumat riscul de a semna lucrarea. Era deja suspect în ochii ecleziaştilor francezi, fiind privit ca un dublu renegat: se convertise la catolicism, dar revenise ulterior la calvinism pentru a-şi recăpăta cetăţenia geneveză. Aşa se face că Parlamentul parizian, dominat de jansenişti, s-a opus vehement sentimentelor anticatolice din *Emil*, a ars cartea în faţa Palatului de Justiţie şi a emis un mandat de arestare pe numele lui Rousseau. Acesta a fost salvat de avertismentul venit în timp util din partea unor prieteni sus-puşi. Pentru următorii câţiva ani, Rousseau a fost un fugar, căci şi

calviniştii au ridicat obiecţii la *Emil*, iar Rousseau a fost silit să se mute dintr-un oraş în altul şi asta chiar şi în afara teritoriului catolic. Nu a rămas însă niciodată fără protectori puternici, nici în Britania (unde a petrecut cincisprezece luni, între 1766 şi 1767) şi nici în Franţa, unde a trăit începând din 1767. În timpul ultimului său deceniu de viaţă, statul şi-a pierdut interesul faţă de persoana lui, principalii săi duşmani fiind chiar colegii săi intelectuali, în special Voltaire. Drept răspuns, Rousseau a scris *Confesiuni*, lucrare terminată la Paris, unde s-a stabilit în cele din urmă, în 1770. Nu s-a hazardat să publice volumul, dar *Confesiunile* au fost cunoscute pe scară largă din conferinţele ţinute de el în diferitele reşedinţe la modă. La moartea lui Rousseau, în 1778, reputaţia sa era pe punctul de a se revigora, şi a atins punctul culminant odată cu preluarea puterii de către revoluţionari.

Altfel spus, Rousseau a cunoscut un succes considerabil încă din timpul vieţii. Pentru observatorul modern, lipsit de prejudecăţi, el nu prea pare să fi avut de ce să se plângă. Şi totuşi, Rousseau a fost unul dintre cei mai mari cârcotaşi din istoria literaturii. A insistat asupra faptului că trăise o viaţă plină de mizerii şi persecuţii. Lamentaţia aceasta este reluată atât de des şi în termeni atât de patetici încât te simţi obligat să-l crezi. Asupra unui punct rămânea de neclintit: sănătatea sa şubredă. Era „un biet nenorocit ros de boală… zbătându-mă în fiecare zi din viaţă între durere şi moarte”. Nu fusese „în stare să doarmă de treizeci de ani”. „Natura”, adăugase el, „care m-a clădit pentru suferinţă, mi-a dăruit o constituţie imunizată în faţa durerii pentru ca aceasta, incapabilă de a-mi epuiza forţele, să se poată face întotdeauna resimţită cu aceeaşi intensitate”. 14 într-adevăr, a avut întotdeauna probleme genitale. Într-o scrisoare datând din 1755 şi adresată prietenului său dr Tronchin, Rousseau se referă la „această malformaţie a unui organ, cu care m-am născut”. Biograful său, Lester Crocker, scrie după o diagnozare atentă: „Sunt convins că Jean-Jacques era o

victimă din naştere a bolii numite hipospadias, o malformaţie a penisului în care uretra se deschide undeva pe suprafaţa ventrală”. 15 în viaţa adultă, aceasta a generat o îngustare anormală a canalului, necesitând dureroasa utilizare a unui cateter, ceea ce a agravat problema, atât din punct de vedere psihic, cât şi fizic. Rousseau simţea în mod constant nevoia de a urina şi acest fapt i-a ridicat dificultăţi în perioada în care trăia în rândurile înaltei societăţi: „Încă mă mai cutremur gândindu-mă la mine însumi”, scria el, „într-un cerc de femei, condamnat să aştept sfârşitul vreunei conversaţii mondene… Când găsesc în cele din urmă o scară bine luminată, dau acolo peste alte doamne care mă fac să zăbovesc, apoi o curte plină de trăsuri aflate în continuă mişcare, gata să mă strivească, cameriste care se uită la mine, lachei care stau aliniaţi de-a lungul zidului şi râd de mine. Nu găsesc niciun perete sau colţişor amărât potrivit scopului meu. Pe scurt, pot urina doar în văzul tuturor şi doar pe un picior nobil în ciorap alb”. 16

Pasajul este plin de autocompătimire şi sugerează, alături de multe alte dovezi, că sănătatea lui Rousseau nu era chiar atât de precară pe cât o dorea el să pară. Uneori, atunci când este în avantajul argumentaţiei sale, el atrage atenţia asupra bunei sale sănătăţi. Insomnia îi era în parte inventată, din moment ce diverse persoane aduc mărturia sforăiturilor sale. David Hume, care l-a însoţit în călătoria întreprinsă în Anglia, scrie: „Este unul dintre cei mai robuşti oameni pe care i-am cunoscut vreodată. A petrecut zece ore din noapte pe punte, pe o vreme cum nu se poate mai oribilă, în timp ce toţi marinarii erau aproape degeraţi, şi nu i s-a întâmplat nimic”. 17

Grija necontenită, justificată sau nu, pentru propria sănătate i-a dinamizat sentimentul de autocompătimire, care a ajuns să-l învăluie şi să-i hrănească fiecare clipă a vieţii. La o vârstă destul de fragedă, a căpătat obiceiul de a relata ceea ce el numea „povestea” sa, pentru a stârni compasiunea, în special din partea femeilor de familie bună. Se autointitula „cel mai nefericit dintre muritori”,

vorbea despre „soarta neîndurătoare care îmi pândeşte paşii”, pretindea că „puţini oameni au vărsat atâtea lacrimi” şi insista: „Destinul meu este de aşa natură încât nimeni nu ar îndrăzni să-l descrie, şi nimeni nu l-ar crede”. De fapt, el l-a descris adesea şi mulţi l-au crezut, până când au aflat mai multe despre caracterul lui. Dar chiar şi atunci a mai persistat adesea un anumit sentiment de compasiune. Madame d’Épinay, o patroană pe care el a tratat-o în mod abominabil, a remarcat chiar şi după ce i-au fost deschişi ochii: „Încă mă mai simt mişcată de modul simplu şi original în care el şi-a relatat în detaliu nefericirile”. Era ceea ce în armată se numeşte un „soldat bătrân”, un escroc sentimental cu experienţă. Nimeni nu este surprins să afle că, în tinereţe, Rousseau a scris apeluri de ajutor, dintre care unul a ajuns până la noi. Scrisoarea era adresată guvernatorului Savoiei şi în ea Rousseau cerea o pensie pe motiv că suferă de o boală care atrage după sine o groaznică desfigurare şi că va muri în curând.18

Dincolo de această autocompătimire se ascundea însă un egoism exacerbat, sentimentul că era destul de diferit de ceilalţi oameni, atât prin suferinţe, cât şi prin calităţi. Rousseau scria: „Ce ar putea avea în comun nefericirile voastre cu ale mele? Situaţia mea este unică, nemaiauzită de când lumea…” Sau, „Persoana care mă poate iubi aşa cum sunt eu în stare să iubesc nu s-a născut încă”. „Nimeni nu a avut vreodată mai mult talent pentru a iubi”. „Am fost născut pentru a fi cel mai bun prieten care a existat vreodată”. „Aş părăsi viaţa aceasta cu teamă dacă aş cunoaşte un om mai bun decât mine”. „Arătaţi-mi un om mai bun decât mine, o inimă mai iubitoare, mai delicată, mai sensibilă…” „Posteritatea mă va onora… deoarece este dreptul meu”. „Mă bucur în sinea mea… iar consolarea mea rezidă în respectul pe care-l am faţă de mine”. „… dacă ar fi existat măcar un guvern luminat în Europa, acesta mi-ar fi ridicat statui”. 19 Nu este de mirare că Burke declara: „Vanitatea era viciul pe care-l poseda într-un grad apropiat de nebunie”.

Vanităţii i se datora faptul că Rousseau se socotea incapabil de sentimente josnice. „Mă simt prea superior (sic!) pentru a urî”. „Mă iubesc prea mult pentru a urî pe cineva”. „Nu am cunoscut niciodată pasiunile duşmănoase, niciodată nu mi-au pătruns în inimă gelozia, ticăloşia, răzbunarea… uneori resimt furia, dar nu sunt niciodată viclean şi nu port niciodată ranchiună”. De fapt, a fost adesea ranchiunos şi chiar viclean în reglarea acestor „conturi”. Iar oamenii au observat asta. Rousseau a fost primul intelectual care s-a auto-proclamat, în repetate rânduri, prietenul întregii omeniri. Dar, aşa cum iubea el umanitatea în general, a dat dovadă în particular de o puternică înclinaţie spre cearta cu fiinţele umane. Una dintre victime, fostul său prieten dr Tronchin din Geneva, a protestat: „Cum este posibil ca plietenul omenirii să nu mai fie prietenul oamenilor, sau cu greu să mai poată fi considerat astfel?” Drept răspuns, Rousseau şi-a apărat dreptul de a-i admonesta pe aceia care o meritau: „Sunt prietenul omenirii, iar oameni sunt peste tot. Prietenul adevărului găseşte şi el oameni răuvoitori peste tot – şi nu este nevoie să merg prea departe”. 20 Egoist fiind, Rousseau tindea să echivaleze ostilitatea faţă de el cu ostilitatea faţă de adevăr sau virtute ca atare. De aceea nimic nu era prea rău pentru duşmanii săi; însăşi existenţa lor dădea sens doctrinei pedepsei eterne: „Nu sunt feroce de felul meu”, i-a spus el lui Madame d’Épinay, „dar atunci când văd că pentru aceşti monştri nu există dreptate pe lumea asta, îmi place să cred că există un iad care-i aşteaptă”. 21

Or, dacă Rousseau era orgolios, egocentric şi certăreţ, cum de erau gata atâţia oameni să se împrietenească cu el? Răspunsul la această întrebare ne conduce la esenţa caracterului său şi la semnificaţia lui istorică. În parte din întâmplare, în parte instinctiv, în parte în mod deliberat, Rousseau a fost primul intelectual care a analizat în mod sistematic vinovăţia celor privilegiaţi. Ba mai mult încă, a făcut-o într-un mod cu totul nou, prin cultivarea sistematică a bădărăniei. Era

prototipul acelei figuri atât de caracteristice epocii moderne: Tânărul Furios. Nu era un antisocial de felul său. Este adevărat că, încă de la o vârstă fragedă, şi-a dorit să strălucească în societate. Dorea în mod special să atragă zâmbetele femeilor de societate. „Lenjeresele”, a scris el, „cameristele, fetele de la prăvălie nu mă tentau. Aveam nevoie de tinere doamne”. Era însă un provincial până în măduva oaselor şi încă unul incorigibil, din multe puncte de vedere bădăran şi prost crescut. Primele sale încercări, din anii 1740, de a pătrunde în societate făcând jocul acesteia au fost destinate eşecului; prima piesă pe care a scris-o pentru a obţine favorurile unei femei de societate căsătorite a fost un dezastru umilitor.22

Cu toate acestea, după ce succesul eseului său i-a revelat multiplele avantaje pe care le putea obţine jucând cartea Naturii, Rousseau a schimbat tactica. În loc de a încerca să-şi disimuleze bădărănia, el a scos-o în evidenţă. A făcut din ea o virtute. Iar strategia a dat roade. Printre oamenii cei mai bine educaţi din rândurile nobilimii franceze – pe care vechiul sistem al privilegiilor de clasă îi făcea să se simtă tot mai nelalocul lor –, cultivarea scriitorilor precum un talisman care ţinea răul la distanţă devenise deja un obicei. Criticul social al vremii CP. DucIos scrie: „Printre nobili, chiar şi aceia cărora nu le prea plac intelectualii pretind că-i plac, deoarece aceasta este moda”. 23 Majoritatea scriitorilor, căpătuiţi astfel cu protectori, au căutat să-i maimuţărească pe mai marii lor. Făcând exact opusul, Rousseau a devenit un vizitator mult mai interesant, şi deci mai dezirabil, în saloanele nobililor: o Brută a Naturii sclipitoare şi extrem de inteligentă, un „Urs”, cum le plăcea să-l numească. Rousseau a accentuat în mod deliberat acest sentiment opunându-l convenienţei, a cultivat impulsul inimii şi nu manierele. „Sentimentele mele”, a spus el, „sunt de o asemenea natură încât nu trebuie deghizate. Ele mă scutesc să mai fiu politicos”. A recunoscut că era în principiu „necivilizat, neplăcut şi bădăran. Nu dau doi bani pe aceia care vă curtează. Sunt un barbar”. Sau tot el: „Sunt lucruri în inima mea care mă

scutesc să mai fiu bine crescut”.

Acest mod de abordare se potrivea de minune cu proza sa, care era mult mai simplă decât frazele elaborate ale majorităţii scriitorilor contemporani. Directeţea lui se potrivea de minune cu modul franc de a trata sexualitatea (*Noua Eloisă* a fost unul dintre primele romane care au făcut referire la articole precum corsetul femeilor). Rousseau a accentuat respingerea ostentativă a normelor sociale printr-o simplitate studiată şi o neglijenţă a ţinutei care a devenit cu timpul o emblemă a tuturor tinerilor romantici. Aşa cum avea să-şi reamintească mai târziu: „Mi-am început transformarea cu îmbrăcămintea. Am renunţat la dantela aurie şi la ciorapii albi şi am purtat o perucă cu o tunsoare rotundă. Am renunţat la sabie şi mi-am vândut ceasul”. A urmat apoi părul mai lung, ceea ce el numea „obişnuitul meu stil neglijent, cu o barbă neîngrijită”. A fost primul dintre snobii intelectuali hirsuţi. Cu timpul, a elaborat diverse modalităţi de a atrage atenţia asupra sa. La Neufehitel, a fost pictat de Allan Ram-say purtând un veşmânt armenesc, un fel de caftan. Îl purta până şi la biserică. Localnicii au obiectatja început, dar s-au obişnuit repede şi, cu vremea, acesta „a devenit semnul distinctiv al lui Rousseau. În timpul sărbătoritei sale vizite în Anglia, el a purtat acest caftan la Teatrul Drury Lane şi a fost atât de nerăbdător să răspundă aplauzelor mulţimii, încât doamna Garrick a trebuit să-l prindă de caftan pentru a-l împiedica să cadă din lojă.24

Conştient sau nu, Rousseau se pricepea de minune să-şi facă singur reclamă: excentricităţile, brutalităţile sale sociale, extremismul său personal, chiar şi scandalurile al căror protagonist era atrăgeau o bună parte a atenţiei publice şi făceau parte, fără îndoială, din atracţia pe care o exercita el atât asupra protectorilor săi aristocraţi, cât şi asupra cititorilor şi admiratorilor săi. După cum vom vedea, este semnificativ faptul că atenţia acordată relaţiilor publice personale, nu în ultimă instanţă prin accente ţinând de ţinută şi de prezenţă, aveau să devină un element important al succesului multor lideri intelectuali.

Rousseau a deschis această cale aşa cum a făcut-o şi în multe alte privinţe. Cine ar putea spune că a greşit? Majoritatea oamenilor opun rezistenţă în faţa ideilor, mai ales a celor noi. Sunt însă fascinaţi de personaj. Extravaganţa personalităţii este o cale de a face „dumicatul" să alunece mai uşor, făcând publicul să ia seama la faptele care ilustrează ideile.

Ca apanaj al tehnicii sale de a-şi asigura publicitatea, atenţia şi favorurile, Rousseau, care nu era deloc un rău psiholog, a făcut din ingratitudine – cel mai respingător dintre vicii – o virtute pozitivă. Pentru el ingratitudinea nu părea o greşeală. Deşi profesa spontaneitatea, el era de fapt un om calculat; şi cum s-a convins singur că era – literalmente – cea mai bună dintre fiinţele morale, decurgea de aici în mod logic că ceilalţi erau încă mai calculaţi decât el, şi asta din motive mai rele decât ale lui. Prin urmare, în orice relaţie cu Rousseau, ei ar fi căutat să profite, iar el trebuia să-i păcălească. Baza negocierilor sale cu ceilalţi era deci destul de simplă; ei dădeau, el lua. A susţinut această atitudine printr-o motivaţie îndrăzneaţă: datorită unicităţii sale, oricine îl ajuta îşi făcea de fapt un serviciu sie însuşi. Rousseau a instituit acest model în răspunsul la scrisoarea Academiei din Dijon, prin care aceasta îi decerna premiul. Eseul său, scria el, îmbrăţişase poziţia nepopulară a adevărului, „şi prin generozitatea dumneavoastră de a-mi onora curajul, v-aţi onorat încă şi mai mult pe voi înşivă. Da, domnilor, ceea ce aţi făcut pentru gloria mea este o cunună de lauri adăugată cununii voastre". S-a folosit de aceeaşi tehnică atunci când faima i-a adus oferte de găzduire. Această strategie a devenit o adevărată a doua natură pentru el. Întâi insista că o asemenea bunăvoinţă nu reprezenta nimic mai mult decât ceea ce i se cuvenea. „Ca om bolnav, am dreptul la indulgenţa pe care umanitatea o datorează celor aflaţi în suferinţă". Sau: „Sunt sărac şi… merit favoruri speciale". Apoi, adăuga că a accepta ajutorul, lucru pe care nu-l va face decât sub presiune, era foarte greu pentru el: „Atunci când cedez unor rugăminţi prelungite de a accepta o

ofertă, repetată iar şi iar, o fac mai curând de dragul păcii şi liniştii decât pentru propriul meu avantaj. Indiferent cât de mult l-ar costa pe cel cate dă, el îmi este de fapt îndatorat mie – căci pe mine mă costă mai mult”. Aşa stând lucrurile, i s-a permis să pună condiţii pentru a accepta, să spunem, închirierea unui *cottage orne*, sau a unui mic castel. Nu-şi asuma nicio îndatorire socială, de orice natură ar fi fost ea, din moment ce „ideea mea de fericire este… de a nu trebui niciodată să fac ceva ce nu doresc să fac”. De aceea, îi scrie el unei gazde, „trebuie să insist să mă lăsaţi complet liber”. „Dacă mă plictisiţi cât de puţin, nu mă veţi mai vedea vreodată”. Scrisorile lui de mulţumire (dacă le putem numi astfel) erau pasibile de-a fi documente dezagreabile: „Vă mulţumesc”, scria el într-o astfel de scrisoare, „pentru vizita pe care m-aţi convins s-o fac, şi mulţumirile mele ar fi putut fi mai călduroase dacă nu m-aţi fi făcut să plătesc atât de scump pentru asta”. 25

Aşa cum a arătat unul dintre biografii lui Rousseau, acesta le întindea mereu oamenilor mici curse. Îşi exagera dificultăţile şi sărăcia, iar apoi, atunci când aceştia îi ofereau ajutorul, afişa o uimire dureroasă, dacă nu chiar indignare. Astfel: „Propunerea dumneavoastră m-a făcut să îngheţ. Cât de greşit vă înţelegeţi propriile interese atunci când încercaţi să faceţi dintr-un prieten un servitor”. Pentru a adăuga mai apoi: „Nu am nimic împotrivă să vă ascult propunerile cu condiţia să aveţi în vedere că eu unul nu sunt de vânzare”. Astfel derutată, potenţială gazdă era apoi făcută să-şi reformuleze invitaţia în termenii lui Rousseau.26 A-i convinge pe oameni era una dintre calităţile psihologice ale lui Rousseau, şi îi avem aici în vedere şi pe aceia superiori lui din punct de vedere social, căci nu trebuie uitat că termenii banali de mulţumire nu făceau parte din vocabularul său. Aşa se face că i-a scris ducelui de Montmorency-Luxembourg, care a închiriat un castel pentru el: „Nici nu vă laud, nici nu vă mulţumesc. Locuiesc însă în casa dumneavoastră. Fiecare îşi are propriul vocabular – eu am spus totul în al meu”. Stratagema a funcţionat de minune, ducesa răspunzându-i

cu scuze: „Nu dumneata trebuie să ne mulţumeşti – mareşalul şi cu mine suntem cei îndatoraţi *dumitale*”. *17*

Însă Rousseau nu era pregătit doar pentru a duce o viaţă agreabilă *à la* Harold Skimpole. Era un om prea complicat şi prea interesant pentru aşa ceva. Pe lângă această tactică de pragmatism rece şi de încăpăţânare, manifesta un real simptom paranoid care nu-i permitea să se instaleze într-o viaţă lejeră, de parazitism egocentric. Se certa vehement, şi în general pentru totdeauna, practic cu toţi aceia cu care avea de-a face mai îndeaproape, şi mai ales cu aceia care se împrieteneau cu el. Este imposibil să analizezi povestea dureroasă, repetată iar şi iar, a acestor scandaluri fără să ajungi la concluzia că Rousseau era bolnav mental. Boala coabita cu o genialitate originală şi deosebită, combinaţie extrem de periculoasă atât pentru Rousseau, cât şi pentru ceilalţi. Convingerea într-o rectitudine totală era, desigur, un prim simptom esenţial al bolii sale, şi dacă Rousseau ar fi fost lipsit de talent, boala s-ar fi putut vindeca sau, în cel mai rău caz, ar fi rămas la stadiul de mică tragedie personală. Minunatele sale daruri de scriitor i-au adus însă acceptarea, celebritatea, ba chiar şi popularitatea. Era pentru el dovada că acea convingere conform căreia el avea întotdeauna dreptate nu era o simplă impresie subiectivă, ci aparţinea lumii întregi – exceptându-i, desigur, pe duşmanii săi.

Duşmanii erau, de fiecare dată, foşti prieteni sau binefăcători, care, sub masca amiciţiei (gândea Rousseau după ce rupea relaţiile cu ei), căutaseră să-l exploateze şi să-l distrugă. Noţiunea de prietenie dezinteresată îi era cu totul străină; şi cum era mai bun decât ceilalţi oameni şi incapabil totodată de a simţi o asemenea nevoie, atunci o asemenea prietenie nu putea fi resimţită, *afortiori*, nici de ceilalţi. Analiza de aceea cu atenţie, încă din start, acţiunile tuturor „prietenilor” săi şi, în clipa în care aceştia făceau o mişcare greşită, îi ataca. S-a certat cu Diderot, căruia îi datora mai mult decât oricui altcuiva. S-a certat cu Grimm. A rupt, într-un mod deosebit de sălbatic şi brutal, relaţiile cu Madame d’Épinay, cea mai apropiată

binefăcătoare a sa. S-a certat cu Voltaire – lucru deloc greu. S-a certat cu David Hume care, considerându-l – conform propriei evaluări – un martir literar, l-a dus în Anglia unde i-a organizat o primire triumfală, demnă de un erou, şi şi-a dat toată silinţa să facă din acea vizită un succes şi să-l facă pe Rousseau fericit. Au mai existat, de pildă, zeci de scandaluri minore cu prietenul său genevez dr Tronchin. Rousseau marca majoritatea certurilor sale majore compunând câte o gigantică scrisoare de protest vehement. Aceste documente se numără printre cele mai strălucite lucrări ale sale, miracole ale măiestriei juridice prin care dovada este fabricată cu şiretenie, istoria rescrisă şi cronologia răsturnată cu o ingenuitate splendidă, pentru a dovedi că destinatarul este un monstru. Scrisoarea pe care i-a adresat-o lui Hume, pe 10 iulie 1766, se întinde pe 18 pagini folio (25 de pagini de text tipărit) şi a fost descrisă de biografii lui Hume drept „rezonând cu desăvârşita consecvenţă logică a demenţei. Rămâne unul dintre cele mai strălucitoare şi mai fascinante documente produse vreodată de o minte tulbure”.28

Încetul cu încetul, Rousseau a ajuns să creadă că toate aceste acte individuale de duşmănie ale bărbaţilor şi femeilor care pretinseseră că-l iubesc nu erau izolate, ci făceau parte dintr-un plan consecvent. Erau cu toţii agenţii unui complot la scară largă şi pe termen lung, menit să-i pricinuiască frustrări şi supărări, ca în cele din urmă să-l distrugă şi să impieteze asupra operei sale. Revizuindu-şi retrospectiv viaţa, a ajuns la concluzia că acea conspiraţie data din zilele în care, în vârstă de şaisprezece ani, fusese lacheu al contesei de Vercellis: „Cred că încă din acea perioadă am suferit de pe urma jocului maliţios de interese secrete care mi-a pus de atunci încolo piedici şi care mi-a produs-o repulsie firească faţă de aparenta ordine răspunzătoare de această situaţie”. În realitate însă şi comparativ cu alţi autori, Rousseau a fost destul de bine tratat de autorităţile franceze. Nu a existat decât o singură tentativă de arestare a persoanei sale, iar cen-zorul-şef,

Malesherbes, a făcut în general tot posibilul pentru ca lucrările să-i fie publicate. Şi totuşi sentimentul lui Rousseau de a fi o victimă a unei reţele internaţionale s-a accentuat, şi aceasta mai ales în timpul vizitei pe care a întreprins-o în Anglia. A ajuns să creadă că Hume superviza în mod curent complotul, cu sprijinul unei duzini de asistenţi. Într-un anumit moment i-a scris lordului Camden, lordul cancelar, explicându-i că viaţa lui era în pericol şi cerând o escortă înarmată care să-l scoată din ţară. Lorzii cancelari sunt însă obişnuiţi să primească scrisori de la nebuni şi Camden nu a luat nicio atitudine în această privinţă. Acţiunile întreprinse de Rousseau la Dover, în chiar ajunul plecării sale din Anglia, au fost isterice, acesta fugind la bordul unui vapor şi încuindu-se într-o cabină, sărind pe un stâlp şi adresându-se mulţimii cu acuzaţia închipuită că şi Therese făcea acum parte din complot şi încerca să-l reţină cu forţa în Anglia.29

Revenit pe continent, a ajuns să-şi pună afişe pe uşa de la intrare, afişe pe care îşi lista plângerile îndreptate împotriva diferitelor părţi ale societăţii care se aliniaseră împotriva lui: preoţi, intelectuali la modă, oameni obişnuiţi, femei, elveţieni. A ajuns să creadă că ducele de Choiseul, ministrul de externe al Franţei, preluase personal conducerea conspiraţiei internaţionale şi-şi petrecea majoritatea timpului organizând vasta reţea de oameni a căror sarcină era aceea de a-i face lui Rousseau viaţa un iad. Evenimentele publice, cum ar fi cucerirea Corsicei de către francezi – pentru care ajunsese să scrie şi o constituţie –, erau înserate cu ingeniozitate în această saga. Fapt destul de ciudat, la cererea lui Choiseul, Rousseau a scris, pentru naţionaliştii polonezi, o constituţie similară destinată unei Polonii independente. Atunci când Choiseul a căzut de la putere, în 1770, Rousseau a fost supărat: o altă manevră sinistră! Rousseau a declarat că nu şi-a putut descoperi niciodată vina originară (alta decât faptul că se identificase cu adevărul şi justiţia) pentru care „ei” să fie decişi să-l pedepsească. Nu exista însă nicio îndoială asupra detaliilor complotului; era

„imens, inimaginabil”: „Vor construi în jurul meu un edificiu impenetrabil cufundat în întuneric. Mă vor îngropa de viu într-un sicriu… Dacă am să călătoresc, totul va fi aranjat dinainte pentru ca eu să fiu controlat oriunde m-aş duce. Li se va transmite asta pasagerilor, vizitiilor, hangiilor… în calea mea va fi răspândită o asemenea oroare în ceea ce mă priveşte, încât la fiecare pas făcut, orice aş vedea, inima mea va fi rănită”. Ultimele sale lucrări, *Dialogues avec moi-même* (*Dialoguri cu mine însumi*), începută în 1772, şi *Rêveries du promeneur solitaire* (*Reveriile plimbăreţului solitar*), 1776, ilustrează această manie a persecuţiei. Atunci când a încheiat *Dialogurile*, Rousseau ajunsese să fie convins că „ei” intenţionau să distrugă lucrarea; pe 24 februarie 1776, s-a dus la catedrala Notre Dame cu intenţia de a cere adăpost în sanctuar pentru manuscrisul său, pe care dorea să-l aşeze pe altarul central. În mod misterios însă, poarta către cor era încuiată. Sinistru! Aşa stând lucrurile, Rousseau a făcut şase copii şi le-a încredinţat, cu superstiţiozitate, la diferite persoane: o copie a ajuns la prietena instruită şi sofisticată a lui Dr Johnson, Miss Brooke Boothby din Lichfield, care, în 1780, avea să publice pentru prima dată lucrarea. La vremea aceea Rousseau ajunsese deja în mormânt, ducând cu sine convingerea că mii de agenţi erau pe urmele lui.30

Asemenea agonii mentale cauzate de această formă de demenţă sunt destul de reale pentru cel suferind şi este imposibil să nu simţi din când în când milă pentru Rousseau. Din nefericire, el nu poate fi astfel disculpat. A fost unul dintre cei mai influenţi scriitori care au trăit vreodată. S-a prezentat drept prieten al umanităţii şi, în special, drept un campion al principiilor adevărului şi virtuţii. A fost, şi încă mai este, acceptat ca atare pe scară largă. Este, de aceea, necesar să-i privim mai îndeaproape comportamentul de promotor al adevărului şi de om virtuos. Ce aflăm? Chestiunea adevărului este de o deosebită importanţă deoarece Rousseau a devenit, după moarte, cunoscut în special prin *Confesiunile* sale. Acestea

reprezentau un efort autodeclarat de a spune tot adevărul intim despre viaţa unui om, într-un fel nemaiîntâlnit până atunci. Cartea era un nou gen de autobiografie „ultrasinceră”, tot aşa cum viaţa lui James Boswell de Dr Johnson, publicată zece ani mai târziu (1791), era un nou gen de biografie ultraexactă.

Rousseau a ridicat pretenţii absolute privind veridicitatea acestei cărţi. În iarna dintre 1770 şi 1771, a organizat lecturi publice din ea, în saloane aglomerate, şedinţele durând cincisprezece până la şaptesprezece ore, cu pauze de masă. Atacurile la adresa victimelor sale erau atât de insuportabile, încât una dintre ele, Madame d’Épinay, a cerut autorităţilor să oprească aceste lecturi. Rousseau a fost de acord să înceteze, dar la ultima şedinţă a adăugat următoarele cuvinte: „Am spus adevărul. Dacă cineva are cunoştinţă de fapte contrarii celor spuse de mine, chiar dacă acestea ar fi dovedite de mii de ori, nu sunt decât minciuni şi impostură… [oricine] îmi observă cu propriii ochi firea, caracterul, morala, înclinaţiile, plăcerile, obiceiurile şi mă poate considera un om necinstit este el însuşi un om care merită să fie spânzurat”. Faptul a dat naştere unei tăceri impresionante.

Rousseau şi-a susţinut titlul de om care spune adevărul pretinzând că deţinea o memorie extraordinară. Mai mult încă, şi-a convins cititorii că era sincer, fiind primul om care dezvăluia detalii despre viaţa sa sexuală, nu în spiritul unei împăunări virile, ci dimpotrivă, cu ruşine şi reţineri. Aşa cum bine spune, referindu-se la „labirintul întunecat şi sordid” al experienţelor sale sexuale, „Nu ceea ce este condamnabil este cel mai greu de spus, ci ceea ce ne face să ne simţim ridicoli şi ruşinaţi”. Dar cât de reală era această scârbă? La Torino, tânăr fiind, a colindat străzile lăturalnice şi întunecoase expunându-şi fundul gol în faţa femeilor: „Plăcerea prostească pe care o resimţeam exhibându-l în faţa ochilor lor nu poate fi descrisă”. Rousseau era un exhibiţionist înnăscut, atât din punct de vedere sexual, cât şi din altele, şi există o anumită delectare în modul în care îşi prezintă viaţa sexuală. Îşi

descrie masochismul: cum îi plăcea să fie plesnit cu palma peste fundul gol de către severa soră a pastorului, Mademoiselle Lambercier – fiind chiar în mod intenţionat răutăcios pentru a provoca pedeapsa –, şi cum încuraja o fată mai mare decât el, pe Mademoiselle Groton, să-l lovească şi ea: „Să zaci la picioarele unei amante imperioase, să te supui poruncilor ei, să-i ceri iertare – asta era pentru mine o dulce dezmierdare”. 31 Mai relatează cum, băiat fiind, a început să se masturbeze. Ia apărarea acestei practici deoarece îi protejează pe tineri de bolile venerice şi deoarece „Acest viciu atât de asociat ruşinii şi timidităţii prezintă mai multe motive de atracţie pentru imaginaţiile vii: le dă posibilitatea de a supune toate femeile capriciilor lor şi de a face frumuseţea să servească plăcerii care-i încearcă, fără a mai avea nevoie să obţină consimţământul acesteia”. 32 A relatat o încercare a unui homosexual de a-l seduce, la internatul catiheţilor din Torino.33 A recunoscut că a împărţit favorurile oferite de Madame de Warens cu grădinarul acesteia. Descrie cum a fost incapabil să facă dragoste cu o fată atunci când a descoperit că nu avea sfârc la unul dintre sâni şi îşi aminteşte furia cu care aceasta l-a expediat: „Lasă femeile în pace şi vezi-ţi de matematică”. Mărturiseşte că, mai târziu în viaţă, a recurs la masturbare ca fiind preferabilă unei vieţi amoroase active. Lasă impresia, în parte intenţionat, în parte inconştient, că atitudinea sa faţă de sex a rămas în esenţă infantilă: amanta sa, Madame de Warens, este întotdeauna „Maman”.

Aceste mărturisiri defavorabile lui au câştigat încrederea în respectul lui Rousseau pentru adevăr, reputaţie pe care el şi-o consolidează relatând alte episoade ruşinoase, fără conotaţii sexuale, episoade implicând furtul, minciunile, laşitatea şi abandonul. Dincolo de toate acestea se ascunde însă o anumită şiretenie. Autoacuzaţiile pe care şi le aduce fac acuzaţiile ulterioare îndreptate împotriva vrăjmaşilor săi încă şi mai convingătoare. După cum remarca Diderot revoltat, „el se

descrie pe sine în culori odioase pentru a da imputaţiilor sale injuste şi crude aparenţa de adevăr". Mai mult încă, autoacuzaţiile decepţionează, căci în fiecare asemenea critică Rousseau adaugă după simpla mărturisire o disculpare meşteşugit prezentată, astfel încât cititorul să sfârşească prin a-l compătimi şi a-i acorda credit pentru onestitatea sa lipsită de înconjur.34 Şi încă ceva, adevărurile prezentate de Rousseau se dovedesc adesea a nu fi decât adevăruri pe jumătate: onestitatea sa selectivă este, din anumite puncte de vedere, aspectul cel mai lipsit de onestitate atât din *Confesiuni*, cât şi din scrisori. „Faptele" pe care le recunoaşte el cu atâta francheţe apar, în lumina cercetărilor moderne, lipsite de acurateţe, denaturate sau inexistente. Acest lucru este uneori evident din dovezile existente în chiar lucrările sale. Astfel, el dă două relatări diferite ale avansului homosexual, în *Emil* şi în *Confesiuni*. Memoria sa infailibilă nu era decât un mit. Indică un an incorect pentru moartea tatălui său şi-şi descrie părintele ca având „circa şaizeci" de ani, pe când acesta avea în realitate şaptezeci şi cinci. Minte practic în privinţa tuturor detaliilor şederii sale în ospiciul din Torino, unul dintre episoadele cele mai criticate din tinereţea sa. Încetul cu încetul reiese că practic nu putem da crezare nici unei afirmaţii din *Confesiuni*, dacă aceasta nu este susţinută de dovezi externe. Este într-adevăr greu să nu fii de acord cu unul dintre criticii cei mai competenţi ai lui Rousseau, J.H. Huizinga, care afirmă că pretenţiile cele mai insistente de adevăr şi onestitate din *Confesiuni* fac aceste denaturări şi falsuri extrem de dezonorante: „Cu cât cineva citeşte şi reciteşte cu mai multă atenţie, cu cât îi aprofundează cineva mai mult opera, cu atât ies la iveală mai multe niveluri de infamie". 35 Ceea ce face ca lipsa de onestitate a lui Rousseau să fie atât de periculoasă – ceea ce a făcut scornelile sale atât de pe drept temute de foştii săi prieteni – este diabolica măiestrie şi strălucire cu care acestea erau prezentate. Aşa cum cu obiectivitate arată biograful său, profesorul Croker: „Toate relatările sale despre certuri (cum ar fi episodul veneţian) dau dovadă de

o elocinţă persuasivă şi de un aer de sinceritate irezistibile; apoi faptele vin ca un şoc”. 36

Atât despre devotamentul lui Rousseau faţă de adevăr. Dar în ceea ce priveşte virtutea? Puţini dintre noi duc o viaţă care va face obiectul unei analize atente şi există o anumită doză de răutate în a o supune pe aceea a lui Rousseau – mult prea pătrunsă în intimitatea ei de activitatea a mii de cercetători – unei judecăţi morale. Date fiind însă pretenţiile sale şi, mai mult încă, influenţa sa asupra eticii şi a comportamentului, nu există altă alternativă. A fost un bărbat, spunea el, născut pentru a iubi şi a predicat doctrina iubirii mai susţinut decât majoritatea ecleziaştilor. Atunci cât de bine şi-a exprimat el dragostea faţă de aceia pe care natura i-a plasat cel mai aproape de el? Moartea mamei sale l-a lipsit, de la naştere, de o viaţă de familie normală. Nu avea cum să aibă vreun sentiment faţă de ea, oricare ar fi fost natura acestuia, din moment ce nu a cunoscut-o niciodată. Nu a arătat însă nicio urmă de afecţiune, sau de interes, faţă de ceilalţi membri ai familiei. Tatăl său nu însemna nimic pentru el, iar moartea acestuia nu a reprezentat decât ocazia de a-l moşteni. În acel moment, grija lui Rousseau pentru fratele dispărut a reînviat până într-acolo încât l-a declarat mort, astfel încât banii familiei să-i revină numai lui. Şi-a privit familia în termeni de bani lichizi. În *Confesiuni*, Rousseau descrie ceea ce el numeşte „una dintre aparentele mele contradicţii – uniunea dintre o avariţie aproape dezgustătoare şi cel mai mare dispreţ faţă de bani”.37 în viaţa lui nu prea există însă dovezi ale acestui dispreţ. Atunci când moştenirea familiei s-a soluţionat în favoarea lui, el relatează că a primit răspunsul şi, printr-un efort suprem de voinţă, a întârziat deschiderea scrisorii până a doua zi. Apoi: „Am deschis-o cu o încetineală deliberată şi am găsit în ea mandatul. Am resimţit mai multe plăceri în acelaşi timp, dar jur că cea mai intensă a fost aceea de a mă fi cucerit pe mine însumi”. 38

Dacă aceasta a fost atitudinea sa faţă de familia sa naturală, cum a tratat-o pe femeia care a devenit, în fapt,

mama sa adoptivă, Madame de Warens? Răspunsul este: rău. Ea îl salvase de nu mai puţin de patru ori de la sărăcie, dar atunci când, mai târziu, Rousseau a prosperat, iar ea a dat de greu, a făcut prea puţin pentru ea. Conform propriilor sale mărturisiri, i-a trimis „ceva" bani atunci când a moştenit averea familiei, în anii 1740, dar a refuzat să-i trimită mai mult, căci ar fi fost pur şi simplu luaţi de şarlatanii care o înconjurau.39 Nu era decât o scuză. Apelurile ei ulterioare de ajutor au rămas fără răspuns, şi-a petrecut ultimii doi ani de viaţă ţintuită la pat şi moartea ei, survenită în 1761, ar putea să se fi datorat mal-nutriţiei. Le Comte de Charmette, care i-a cunoscut pe amândoi, a condamnat cu vehemenţă faptul că Rousseau nu a fost în stare „să reîntoarcă măcar o parte din cât o costase el pe generoasa sa binefăcătoare". În *Confesiuni*, Rousseau se referă la ea cu o prefăcătorie perfectă, salutând-o ca pe „cea mai bună dintre femei şi dintre mame". A pretins că nu i-a scris deoarece nu voia să o întristeze relatându-i necazurile lui. A încheiat prin: „Du-te, gustă roadele caritǎţii tale şi pregăteşte-i elevului tău locul pe care speră să-l ocupe într-o bună zi alături de tine! Fericită în nefericirea ta, deoarece Raiul, punându-i capăt, te-a cruţat de crudul lui spectacol". Era definitoriu pentru Rousseau să trateze moartea ei într-un context pur egocentric.

Era oare Rousseau capabil să iubească o femeie fără puternice rezerve egoiste? Conform propriei sale relatări, „prima şi singura dragoste a vieţii mele" a fost Sophie, Comtesse d'Houdetot, cumnata binefăcătoarei sale, Madame d'Épinay. Poate că a iubit-o, dar spune că „a luat măsurile de prevedere" scriind scrisorile de dragoste adresate acesteia astfel încât să facă publicarea lor la fel de dăunătoare pentru ea, ca şi pentru el. Despre Therese Levasseur, spălătoreasă de douăzeci şi trei de ani pe care şi-a făcut-o amantă în 1745 şi care a rămas cu el treizeci şi trei de ani, până la moartea lui, Rousseau a spus că „nu a simţit niciodată nici cea mai slabă licărire de dragoste pentru ea… nevoile senzuale pe care mi le satisfăceam cu ea erau pur sexuale şi nu aveau nimic de-a face cu ea ca

individ”. „I-am spus”, scrie el, „că nu o voi părăsi niciodată şi că nu mă voi însura niciodată cu ea”. Un sfert de secol mai târziu a trecut printr-o pseudocăsătorie cu ea în faţa câtorva prieteni, dar s-a folosit de ocazie pentru a ţine un discurs în care brava, declarând că posteritatea îi va ridica statui şi „Nu va fi atunci o onoare gratuită să fi fost prieten cu Jean-Jacques Rousseau”.

Dintr-un anumit punct de vedere a dispreţuit-o pe Therese, considerând-b o servitoare comună, analfabetă, şi s-a dispreţuit pe sine pentru a se fi unit cu ea. O acuza pe mama ei de a fi rapace şi pe fratele ei de a-i fi furat patruzeci şi două de cămăşi fine (nu există nicio dovadă că familia ei era atât de rea pe cât o descrie el). Afirma că Therese nu numai că nu ştia să scrie şi să citească, dar mai era şi incapabilă de-a spune cât era ceasul şi nu ştia în ce zi a lunii erau. Nu a scos-o niciodată în lume şi, atunci când invita oameni la masă, ei nu i se permitea să stea jos alături de ei. Aducea mâncarea, iar el „făcea glume pe socoteala ei”. Pentru a o amuza pe la Duchesse de Montmorency-Luxembourg, a alcătuit o culegere a „perlelor” ei. Până şi câţiva dintre prietenii lui au fost şocaţi de modul dispreţuitor în care se folosea de Therese. Contemporanii erau împărţiţi în ceea ce o priveşte, unii considerând toate acestea drept o simplă bârfă maliţioasă; nenumăraţii hagiografi ai lui Rousseau au descris-o în culorile cele mai întunecate, pentru a justifica comportamentul lui răuvoitor la adresa Theresei. Ea şi-a avut însă şi numeroşii ei apărători.40 într-adevăr, pentru a fi corecţi cu Rousseau, trebuie să menţionăm că îi făcea şi complimente: „inimă de înger”, „tandră şi virtuoasă”, „un excelent sfătuitor”, „o fată simplă care nu flirtează”. O găsea „timorată şi uşor de dominat”. De fapt, nu pare ca Rousseau să o fi înţeles, probabil deoarece era prea obsedat de sine pentru a o mai studia şi pe ea. Cel mai demn de încredere portret al ei ni-l oferă James Boswell, care l-a vizitat de cinci ori pe Rousseau, în 1764, şi a escortat-o ulterior pe Therese în Anglia.41 A considerat-o „o micuţă franţuzoaică plină de viaţă, curată”, a cumpărat-

o pentru a-şi asigura în continuare accesul la Rousseau şi a reuşit să-i smulgă două scrisori pe care Rousseau i le adresase (mai există o singură astfel de scrisoare).42 Acestea ni-l arată ca fiind afectuos, iar relaţia lor intimă. Therese i-a declarat lui Boswell: „Sunt de douăzeci şi doi de ani cu domnul Rousseau. Nu mi-aş schimba locul nici cu regina Franţei”. Pe de altă parte, odată ce Boswell a devenit tovarăşul ei de călătorie, a sedus-o fără cea mai mică dificultate. Relatarea amănunţită pe care o face el întregii poveşti a fost eliminată din jurnalul manuscris de către executorii săi literari, care au marcat fragmentul „pasaj condamnabil”. Au lăsat însă o frază în care, la Dover, Boswell menţiona: „Ieri dimineaţa m-am dus foarte devreme la ea în pat şi am făcut-o de îndată: treisprezece cu totul”, şi mai rămâne destul din relatarea sa pentru a o prezenta drept o femeie mult mai sofisticată şi mai de lume decât presupunea majoritatea oamenilor. Adevărul pare să fi fost că ea îi era devotată lui Rousseau în mai toate privinţele, dar fusese învăţată, prin chiar comportamentul lui faţă de ea, să se folosească de el tot aşa cum şi el se folosea de ea. Cea mai caldă afecţiune a lui Rousseau se îndrepta însă spre animale. Boswell îşi aminteşte o scenă încântătoare în care Rousseau se juca cu pisica şi cu câinele său Sultan. L-a înconjurat pe Sultan (şi pe predecesorul acestuia, Turc) cu o dragoste pe care nu o putea avea pentru oameni, iar lătratul acestui câine, pe care l-a adus cu el de la Londra, aproape că l-a împiedicat să ia parte la spectacolul special de binefacere pe care Garrick i-l dedicase la Drury Lane.43

Rousseau o păstra şi chiar se îngrijea de Therese deoarece ea putea face pentru el ceea ce animalele nu puteau: de pildă, să manevreze cateterul pentru a-i uşura strangularea locală. Nu ar fi tolerat amestecul unei a treia fiinţe în relaţia cu ea: s-a înfuriat, de pildă, atunci când un editor i-a trimis Theresei o rochie; a respins cu promptitudine un plan pentru a-i asigura acesteia o pensie care ar fi putut-o face independentă de el. Mai presus de toate, nu a permis copii care să-i uzurpe revendicările

privind persoana ei, iar asta a dat naştere celui mai mare păcat al lui. Cum o mare parte din reputaţia lui Rousseau se datorează teoriilor sale referitoare la creşterea şi educarea copiilor – o educaţie sporită este tema principală, care transpare din *Discursuri*, *Emil*, *Contractul Social* şi chiar din *Noua Eloisă* – este curios că, în viaţa reală, spre deosebire de scrierile sale, s-a arătat atât de puţin interesat de copii. Nu există nicio dovadă, de orice natură ar fi fost ea, să fi studiat copiii pentru a-şi verifica teoriile. Pretindea că nimeni nu se bucura mai mult decât el să se joace cu copiii, dar singura relatare despre el în această ipostază nu este concludentă. Pictorul Delacroix povesteşte în *Jurnalul* său (31 mai 1824) că un om i-a spus că îl văzuse pe Rousseau în grădina Tuileries: „Mingea unui copil l-a lovit pe filosof în picior. Pradă furiei, acesta l-a urmărit pe copil cu bastonul". 44 Din ceea ce ştim despre caracterul său, este puţin probabil ca Rousseau să fi putut fi vreodată un tată bun. Dar chiar şi aşa, este pur şi simplu şocant să descoperi ce le-a făcut Rousseau propriilor săi copii.

Primul a fost născut de Therese în iarna din 1746 – 1747. Nu cunoaştem sexul copilului. Nu a primit niciodată un nume. Cu „cea mai mare dificultate din lume" (spune el) a convins-o pe Therese că bebeluşul trebuie abandonat pentru „a-i salva onoarea". Ea „s-a supus cu un suspin". El a pus un cartonaş cu iniţiale în îmbrăcămintea copilului şi i-a spus moaşei să lase ghemotocul la Spitalul Copiilor Găsiţi. Patru alţi copii dăruiţi de Therese au avut exact aceeaşi soartă, excepţie făcând faptul că în cazul lor nu s-a mai obosit să pună vreun cartonaş cu iniţiale. Niciunul nu a avut nume. Este puţin probabil ca vreunul dintre ei să fi supravieţuit prea mult. Un istoric al acestei instituţii, apărut în 1746 în *Mercure de France*, revelă faptul că spitalul era arhiplin de sugari abandonaţi; peste 3.000 pe an. În 1758 Rousseau însuşi nota că totalul se ridicase la 5 082. Până în 1772 atinsese o medie de aproape 8.000 pe an. Două treimi dintre copii mureau în primul an de viaţă. Circa paisprezece din o sută supravieţuiau până la vârsta

de şapte ani, iar dintre aceştia cinci ajungeau la maturitate, majoritatea devenind cerşetori şi vagabonzi.45 Rousseau nu a notat nici măcar datele de naştere ale celor cinci copii ai săi şi nu l-a interesat niciodată ce s-a întâmplat cu ei, cu o singură excepţie, în 1761, când credea că Therese era pe moarte şi a făcut o încercare formală, curând abandonată, de a folosi iniţialele pentru a afla pe unde se afla primul copil.

Rousseau nu putea păstra un secret deplin asupra comportamentului său, şi cu diverse ocazii, de exemplu în 1751 şi apoi iar în 1761, a fost obligat să se apere în corespondenţa sa particulară. Apoi, în 1764, Voltaire, înfuriat de atacurile lui Rousseau la adresa ateismului său, a publicat un pamflet anonim, scris în numele unui pastor elveţian, intitulat *Le Sentiment des Citoyens* (*Sentimentul Cetăţenilor*). *U acuza* deschis de a-şi fi abandonat cei cinci copii; dar mai afirma şi că Rousseau era sifilitic şi criminal, iar negarea tuturor acestor acuzaţii de către Rousseau a fost unanim acceptată. Totuşi el a meditat pe marginea episodului respectiv şi acesta a constituit unul dintre motivele care l-au făcut să scrie *Confesiunile*, destinate în principal respingerii sau atenuării faptelor deja făcute publice. De două ori pe parcursul lucrării se apără în privinţa copiilor şi revine asupra subiectului în *Reverii* şi în diverse scrisori. Pe scurt, eforturile de a se justifica, în public şi în particular, s-au întins pe parcursul a douăzeci şi cinci de ani şi variază considerabil. În principiu nu fac decât să înrăutăţească lucrurile, din moment ce alătură cruzimea şi egoismul cu ipocrizia.46 întâi el a acuzat cercul vicios de intelectuali păcătoşi în mijlocul cărora se învârtea pe atunci, pentru a-i fi băgat în mintea sa inocentă ideea orfelinatului. Pe atunci, a avea copii era „un inconvenient”. Nu şi-o putea permite. „Cum aş fi putut dobândi liniştea interioară necesară muncii mele, cu odaia mea plină de corvezile domestice şi de gălăgia copiilor?” Ar fi fost silit să se coboare la o muncă degradantă, „la toate acele acte infame care mă umplu de o oroare atât de îndreptăţită”. „Ştiu prea bine că niciun tată nu este mai

afectuos decât aş fi fost eu", dar nu a dorit ca progeniturile sale să fi avut vreun contact cu mama Theresei: „Mă cutremuram la gândul de a-i încredinţa pe ai mei acelei familii prost crescute". Cât despre cruzime, cum ar fi putut cineva cu un caracter moral atât de ieşit din comun ca al său să se facă vinovat de un asemenea lucru? „... dragostea mea ardentă pentru măreţie, adevăr, frumuseţe şi pentru ceea ce este drept; oroarea trezită de orice fel de rău, inabilitatea mea totală de a urî sau răni sau chiar de a mă gândi la aceasta; emoţiile dulci şi vii care mă încearcă la vederea a tot ceea ce este virtuos, generos şi bun; este posibil, întreb eu, ca toate acestea să poată vreodată convieţui în aceeaşi inimă cu viciul care, fără urmă de scrupul, calcă în picioare cele mai dulci îndatoriri? Nu! Găsesc – şi o afirm cu glas tare – că este imposibil! Niciodată, nici măcar pentru o singură clipă în viaţa lui, nu ar fi putut Jean-Jacques să fie un om lipsit de sentimente, de compasiune, sau un tată degenerat".

După declaraţiile făcute despre propria-i virtute, Rousseau s-a văzut nevoit să meargă mai departe şi să-şi apere bunele intenţii care stăteau la baza acţiunilor sale. În acest moment, aproape accidental, Rousseau ne poartă drept în centrul problemelor sale personale şi al filosofiei sale politice. Este corect să speculăm părăsirea propriilor copii nu numai pentru că este cel mai izbitor şi unic exemplu al lipsei de omenie, ci pentru că face organic parte din procesul care a dat naştere teoriei sale asupra politicii şi rolului statului. Rousseau se considera drept un copil abandonat. Într-o mare măsură nu s-a maturizat niciodată, rămânând întreaga viaţă un copil dependent, îndreptându-se spre Madame de Warens ca spre o mamă, iar spre Therese ca spre o dădacă. Există multe pasaje în *Confesiuni*, şi încă mai multe în scrisorile sale, care accentuează elementul copilăresc. Mulţi dintre cei care au avut de-a face cu el – de exemplu, Hume – l-au privit ca pe un copil. Au început prin a-l considera un copil inofensiv, care putea fi stăpânit, şi au descoperit, pe propria piele, că aveau de-a face cu un delincvent sclipitor şi sălbatic. Cum

Rousseau se simţea (în anumite privinţe) ca un copil, rezulta de aici că nu-şi putea creşte propriii copii. Ceva trebuia să-i ia locul, şi acest ceva era Statul, sub forma orfelinatului.

Deci, argumenta el, ceea ce făcuse fusese „un aranjament bun şi raţional”. Era exact ceea ce susţinuse Platon. Copiilor le va fi „mult mai bine dacă nu vor fi crescuţi în mod delicat, din moment ce asta i-ar face mai robuşti”. Vor fi „mai fericiţi decât tatăl lor”. „Aş fi putut dori”, scria el, „şi mai doresc încă să fi fost crescut şi educat aşa cum au fost ei”. „Dacă aş fi putut avea şi eu aceeaşi şansă”. Pe scurt, transferând Statului propriile sale responsabilităţi, „am considerat că îndeplinesc actul unui cetăţean şi al unui tată şi m-am privit ca un membru al Republicii lui Platon”.

Rousseau afirmă că meditând asupra acestui Comportament faţă de copiii săi a ajuns în cele din urmă să formuleze teoria educaţiei pe care a expus-o în *Emil*. Aceste reflecţii au ajutat, în mod cert, şi la conturarea *Contractului Social*, publicat în acelaşi an. Ceea ce începuse ca un proces de autojustificare într-un caz particular – o serie de scuze grăbite, prost concepute, pentru un comportament pe care trebuie să-l fi recunoscut iniţial ca nenatural – a evoluat încetul cuancetul, pe măsură ce repetiţia şi crescândul respect faţă devne le-au concretizat în convingeri reale, în aserţiunea că educaţia era cheia progresului social şi moral al societăţii şi, aşa stând lucrurile, această obligaţie îi revenea Statului. Statul trebuie să formeze spiritul tuturor, nu doar al copiilor (cum făcuse cu aceia ai lui Rousseau, prin intermediul orfelinatului), ci şi al cetăţenilor adulţi. Printr-un curios demers al unei logici morale infame, nedreptăţile săvârşite de Rousseau în calitate de părinte erau legate de creaţia sa ideologică, viitorul stat totalitar.

Confuzia a învăluit întotdeauna ideile politice ale lui Rousseau deoarece el era în multe privinţe un scriitor contradictoriu şi lipsit de consecvenţă – un motiv pentru care activitatea lui Rousseau a şi luat o asemenea

amploare: universitarii prosperă încercând să rezolve „problemele”. În anumite pasaje ale lucrărilor sale, Rousseau apare ca fiind conservator, opunându-se cu putere revoluţiei: „Gândiţi-vă la pericolele pe care le implică punerea în mişcare a maselor”. „Oamenii care fac revoluţii sfârşesc aproape întotdeauna cedând în faţa acelora care, tentându-i, le fac lanţurile încă mai grele ca înainte”. „Niciodată nu aş avea de-a face cu comploturile revoluţionare care duc întotdeauna la dezordine, violenţă şi vărsare de sânge”. „Libertatea întregii rase umane nu valorează cât viaţa unei singure fiinţe umane”. Scrierile sale abundau însă şi într-o înverşunare radicală. „Îi urăsc pe cei mari, le urăsc rangul, grosolănia, prejudiciile, meschinăria, toate viciile”. I-a scris unei doamne din înalta societate: „Clasa avută, clasa dumitale, este aceea care fură de la a mea pâinea copiilor mei”, şi a recunoscut că avea „un anumit resentiment faţă de cei bogaţi şi plini de succes, ca şi cum bogăţia şi fericirea lor ar fi fost cucerită pe spezele mele”. Cei bogaţi erau „lupi flămânzi care, odată ce au gustat carne de om, refuză orice altă hrană”. Multele sale aforisme pline de forţă, care îi fac cartea atât de atractivă în special pentru cei tineri, au un ton radical. „Aceste fructe ale pământului ne aparţin nouă, tuturor, pământul în sine nu aparţine nimănui”. „Omul este născut liber şi este pretutindeni în lanţuri”. Articolul său din *Encyclopédie* privind „Economia politică” rezumă această atitudine a clasei conducătoare: „Tu ai nevoie de mine pentru că eu sunt bogat şi tu eşti sărac. Hai să facem o înţelegere: eu îţi voi permite onoarea de a mă servi, cu condiţia ca, pentru efortul pe care-l voi depune pentru a-ţi da ordine, tu să-mi dai tot ceea ce ţi-a mai rămas”.

Cu toate acestea, odată ce înţelegem natura statului pe care dorea să-l creeze Rousseau, concepţiile sale încep să capete coerenţă. Era necesar ca societatea existentă să fie înlocuită prin ceva cu totul diferit şi în esenţă egalitar; însă faptul odată împlinit, dezordinea revoluţionară nu putea fi permisă. Cei bogaţi şi cei privilegiaţi, în calitate de forţă conducătoare, vor fi înlocuiţi de către Stat,

întruchiparea Voinţei Generale, căreia, prin contract, se angajau toţi să i se supună. O asemenea obedienţă ar deveni instinctivă şi voluntară din moment ce Statul, printr-un proces sistematic de inginerie culturală, ar inocula în toţi virtutea. Statul era tatăl, *patria*, şi toţi cetăţenii săi erau copiii din orfelinatul patern. (De aici presupusa remarcă uimitoare a doctorului Johnson, care a pus punctul pe *i* în privinţa sofismelor lui Rousseau, „Patriotismul este ultimul refugiu al unui mizerabil”.) Este adevărat că cetăţenii-copii, spre deosebire de copiii naturali ai lui Rousseau, sunt iniţial de acord să se supună Statului-orfelinat printr-o liberă aderare contractuală. Astfel, ei constituie, prin voinţa lor colectivă, însăşi legitimarea acestuia, iar apoi nu mai au niciun drept de a se simţi constrânşi, din moment ce, voind legi, trebuie să iubească obligaţile pe care acestea le impun.47

Deşi Rousseau scrie despre Voinţa Generală în termeni de libertate, ea este în esenţă un instrument autoritar, o prefigurare timpurie a „centralismului democratic” promovat de Lenin. Legile făcute sub Voinţa Generală trebuie să aibă, prin definiţie, autoritate morală. „Oamenii care fac legi pentru ei înşişi nu pot fi nedrepţi”. „Voinţa Generală este întotdeauna corectă”. Mai mult decât atât, dat fiind că Statul este „bine intenţionat” (i.e., obiectivele sale pe termen lung sunt dezirabile), interpretarea Voinţei Generale poate fi lăsată fără probleme în grija liderilor, deoarece „ei ştiu bine că Voinţa Generală favorizează întotdeauna decizia cea mai conformă cu interesul public”. Deci orice individ care se găseşte în opoziţie cu Voinţa Generală săvârşeşte o greşeală: „Atunci când opinia contrară opiniei mele prevalează, faptul nu face decât să demonstreze că m-am înşelat şi ceea ce am crezut eu a fi Voinţa Generală nu era astfel”. Într-adevăr, „dacă opinia mea personală ar fi fost încununată de succes, aş fi obţinut contrariul a ceea ce voiam şi, prin urmare, nu aş fi fost liber”. În acest punct, ne aflăm practic în zona incertă din *Darkness at Noon* (*întuneric la amiază*) de Arthur Koestler sau din

„Newspeak” de George Orwell.

Statul lui Rousseau nu este doar autoritar: este şi totalitar, din moment ce comandă fiecare aspect al activităţii umane, inclusiv gândirea. În termenii contractului social, individul era obligat să se „înstrăineze de sine, cu toate drepturile sale, în favoarea întregii comunităţi” (i.e. Statul). Rousseau a susţinut existenţa unui conflict imposibil de eradicat între natura egoistă a omului şi îndatoririle sale sociale, între Om şi Cetăţean. Şi asta îl făcea nefericit. Rolul contractului social, şi al Statului pe care acesta îl instituia, era de a-l face pe om din nou întreg: „Fă-l pe om [să fie] un „a, şi îl vei face cum nu se poate mai fericit. Dă-l întreg Statului sau lasă-l întru totul sieşi. Dacă îi împărţi însă inima, îl sfâşii în două”. Trebuie de aceea ca cetăţenii să fie trataţi precum copiii, iar educaţia şi gândurile lor trebuie controlate, sădind „legea socială în adâncul inimii lor”. Atunci ei devin „oameni sociali prin natura lor şi cetăţeni prin înclinaţiile lor; vor fi una, vor fi buni, vor fi fericiţi, iar fericirea lor va fi aceea a Republicii”.

Această procedură cerea o supunere totală. În forma iniţială a jurământului din contractul social elaborat pentru proiectata constituţie a Corsicii se spune: „Mă alătur, cu trupul, bunurile, voinţa şi întreaga mea putere, naţiunii corsicane, garantând proprietatea ei asupra mea, a mea personal şi a tuturor celor care depind de mine”. 48 Astfel, Statul ar „poseda oameni şi întreaga lor putere” şi ar controla toate aspectele vieţii lor economice şi sociale, care ar fi spartană, îndreptată împotriva luxului şi antiurbană, poporul neavând acces în oraşe decât pe baza unei permisiuni speciale. Într-o serie de privinţe, Statul plănuit de Rousseau pentru Corsica îl anticipa pe acela pe care regimul Pol Pot a încercat efectiv să-l creeze în Cambodgia, fapt deloc surprinzător din moment ce liderii educaţi la Paris ai regimului erau cu toţii îmbibaţi cu ideile lui Rousseau. Desigur, Rousseau credea în mod sincer că un asemenea Stat ar fi satisfăcător deoarece poporul ar fi învăţat să-l placă. Nu a folosit termenul „spălare de

creier”, dar a scris: „aceia care controlează opiniile poporului îi controlează acţiunile”. Un asemenea control se instituie tratându-i pe cetăţeni, din fragedă pruncie, ca pe copii ai Statului, învăţaţi „a se defini doar prin relaţia dintre ei şi corpul Starului”. „Căci, nefiind nimic decât prin el, ei nu vor fi ceva decât pentru el. El va avea tot ceea ce au ei şi va fi tot ceea ce sunt ei”. O dată în plus, aceasta anticipează doctrina fascistă centrală a lui Mussolini: „Totul în cadrul Statului, nimic în afara Statului, nimic împotriva Statului”. Procesul educaţional era deci cheia succesului ingineriei culturale de care era nevoie pentru a face Statul acceptabil şi a-l încununa de succes; esenţa ideii lui Rousseau era modelul cetăţeanului-copil şi al Statului-părinte, şi a insistat asupra faptului că guvernul trebuia să răspundă integral de educarea tuturor copiilor. De aici – şi aceasta este adevărata revoluţie produsă de ideile lui Rousseau – el a deplasat procesul politic în chiar centrul existenţei umane făcând din legislator, care este şi un pedagog, un nou Mesia, capabil să rezolve toate problemele umane prin crearea unor Oameni Noi. „Totul”, scria el, „este la origini dependent de politică”. Virtutea este produsul bunei guvernări. „Viciile aparţin nu atât omului, cât omului prost guvernat”. Procesul politic şi noul tip de stat căruia îi dă naştere sunt remediile universale ale racilelor umanităţii.49 Politica va rezolva totul. Astfel, Rousseau a pregătit tiparul pentru principalele deziluzii şi nebunii ale secolului al XX-lea.

Reputaţia lui Rousseau din timpul vieţii şi influenţa exercitată după moarte ridică întrebări neliniştitoare privind credulitatea umană şi tendinţa omenească de a respirtge faptele pe care nu vrea să le admită. Acceptabilitatea celor scrise de Rousseau depinde în mare măsură de pretenţia lui exacerbată de a nu fi doar virtuos, ci cel mai virtuos om al vremii sale. De ce nu a fost acoperită de ridicol şi infamie această pretenţie atunci când slăbiciunea şi viciile sale au devenit nu doar un fapt bine cunoscut tuturor, ci subiectul unei dezbateri internaţionale? La urma urmei, oamenii care îl atacau nu

erau străini sau oponenţi politici, ci foşti prieteni şi asociaţi care îşi lăsaseră chestiunile personale deoparte pentru a-l ajuta. Acuzaţiile lor erau serioase, iar rechizitoriul colectiv devastator. Hume, care îl considerase cândva „nobil, modest, plin de afecţiune, dezinteresat şi extrem de sensibil", în urma unei experienţe mai bogate a ajuns la concluzia că era „un monstru care se vedea pe sine drept singura fiinţă importantă din univers". Diderot, după ce l-a cunoscut îndeaproape, l-a caracterizat drept „viclean, vanitos precum Satan, nerecunoscător, crud, ipocrit şi plin de maliţiozitate". Pentru Grimm, Rousseau era „odios, monstruos". Pentru Voltaire, „un monstru de vanitate şi bădărănie". Cele mai triste dintre toate sunt aprecierile femeilor bune la inimă care l-au ajutat, cum a fost cazul lui Madame d'Épinay, şi al inofensivului ei soţ, ale cărui ultime cuvinte adresate lui Rousseau au fost: „Nu mi-a mai rămas nimic altceva pentru tine decât mila". Aceste aprecieri nu se bazau pe cuvintele omului, ci pe faptele sale, şi de atunci, vreme de peste două sute de ani, bogatul material descoperit de către cercetători a tins neîncetat să le facă tot mai substanţiale. Un cercetător modern enumera defectele lui Rousseau după cum urmează: era un „masochist, exhibiţionist, neurastenic, ipohondru, onanist, un homosexual latent atins de nevoia tipică de deplasări repetate, incapabil de afecţiune părintească sau normală, un paranoic incipient, narcisist introvertit devenit asocial din cauza bolii sale, plin de sentimente de vinovăţie, un timid patologic, cleptoman, infantil, irascibil şi zgârcit".50

Asemenea acuzaţii, ca şi prezentarea extinsă a dovezilor pe care acestea se bazează, au influenţat prea puţin modul în care au fost şi sunt privite lucrările lui Rousseau şi Rousseau însuşi de către aceia pentru care el reprezenta o atracţie intelectuală şi emoţională. În timpul vieţii, indiferent câte prietenii a distrus, nu s-a lovit niciodată de dificultatea de a lega altele şi de a-şi recruta admiratori, discipoli şi persoane recent înnobilate, care să-i ofere case, festinuri şi adulaţia după care tânjea. Când a

murit, a fost înmormântat în Ile des Peupliers de pe lacul de lângă Ermenonville, care a devenit rapid un loc de pelerinaj laic pentru bărbaţi şi femei din întreaga Europă, asemeni unui mormânt de sfânt din Evul Mediu. Descrierea mascaradelor la care se pretau aceşti *devots* stârnesc râsul: „Am căzut în genunchi… mi-am lipit buzele de piatra rece a monumentului… şi am sărutat-o de nenumărate ori”. 51 Relicvele, cum ar fi punga şi vasul de tutun, i-au fost păstrate cu grijă în „Sanctuar”, cum mai este numit locul. Ne amintim de vizita făcută de Erasmus şi de John Colet la marele relicvariu al Sfântului Thomas a Becket din Canterbury, pe la 1512, şi cât au fost de batjocoritori în faţa exceselor pelerinilor. Ce ar fi avut oare ei de spus despre „Sfântul Rousseau” (cum cu reverenţă avea să-l numească George Sand), trei sute de ani după ce Reforma se presupunea a fi pus capăt acelui gen de lucruri? Ovaţiile au continuat mult după ce cenuşa lui Rousseau a fost transferată la Pantheon. Pentru Kant, el a avut „o sensibilitate a sufletului de o perfecţiune neegalată”. Pentru Shelley, a fost „un geniu sublim”. Pentru Schiller, „un suflet aidoma celui al lui Cristos, căruia doar îngerii din ceruri sunt demni a-i ţine companie”. John Stuart Mill şi George Eliot, Hugo şi Flaubert i-au adus un profund omagiu. Tolstoi a spus că Rousseau şi Evanghelia au fost „cele două influenţe mari şi sănătoase ale vieţii mele”. Unul dintre cei mai influenţi intelectuali ai vremurilor noastre, Claude Lévi-Strauss, îl salută într-una dintre lucrările sale de căpătâi, *Tristes Tropiques*, ca pe „stăpânul şi fratele nostru… fiecare pagină din această carte i-ar fi putut fi dedicată, dacă nu ar fi fost nedemnă de amintirea sa măreaţă”.52

Totul este foarte frustrant şi sugerează că intelectualii sunt la fel de iraţionali, lipsiţi de logică şi superstiţioşi ca oricare alţi oameni. Adevărul pare să fi fost acela că Rousseau a fost un scriitor genial, dar mai mult decât dezechilibrat, atât în viaţă, cât şi în concepţii. Cel mai bine îl caracterizează femeia care, conform spuselor lui, a fost singura sa dragoste, Sophie d’Houdetot. Ea a

trăit până în 1813 şi, la o vârstă foarte înaintată, a dat acest verdict: „Era suficient de urât pentru a mă înspăimânta şi dragostea nu-l făcea mai atrăgător. Era însă un personaj patetic şi l-am tratat cu blândeţe şi amabilitate. Era un nebun interesant”. 53

2 *Shelley, sau cât de neîndurătoare pot fi ideile*

Pe 25 iunie 1811, moştenitorul în vârstă de nouăsprezece ani al unui baronet britanic îi scria unei tinere profesoare din Sussex: „Nu sunt un aristocrat sau vreun altfel de *crac*, dar tânjesc cu ardoare după vremea când omul va *îndrăzni* să trăiască în conformitate cu *Natura* & Raţiunea, şi deci cu Virtutea”. 1 Doctrina era chiar doctrina lui Rousseau, dar scriitorul, poetul Percy Bysshe Shelley, avea să meargă mult mai departe decât acesta în afirmarea pretenţiei intelectualilor şi scriitorilor de a conduce omenirea. Ca şi Rousseau, Shelley credea că societatea fera putredă până în măduva oaselor; trebuia deci transformată, iar omul luminat, prin simplul apel la propriul intelect, avea dreptul şi îndatorirea morală de a o reconstrui pornind de la principiile fundamentale. A afirmat însă şi că intelectualii, şi în special poeţii – pe care îi vedea ca pe nişte lideri ai comunităţii intelectuale –, ocupau un loc privilegiat în cadrul acestui proces. De fapt, „Poeţii sunt legiuitorii din umbră ai lumii”.

Shelley le-a aruncat colegilor săi intelectuali această provocare în 1821, în eseul de 10.000 de cuvinte intitulat *A De-fence of Poetry* (*Apărarea poeziei*), care a ajuns cea mai influentă declaraţie a scopurilor sociale ale literaturii din Antichitate încoace.2 Poezia, argumenta Shelley, este mai mult decât o simplă afişare a ingeniozităţii verbale, un simplu amuzament. Ea are cel mai serios scop dintre toate genurile de scrieri. Este profeţie, lege şi cunoaştere. Progresul social poate fi atins doar dacă este dirijat de o sensibilitate estetică. Bisericile ar fi trebuit să asigure acest lucru, dar au eşuat în mod evident. Ştiinţa nu-l poate asigura. Nici raţionalismul singur nu poate crea un ţel moral. Atunci când ştiinţa şi raţiunea pretind să se erijeze în etică, produc dezastre morale precum Teroarea

revoluţionară franceză şi dictatura napoleoniană. «Doar poezia poate umple golul moral existent şi îi poate da progresului o reală forţă creatoare. Poezia „trezeşte şi extinde spiritul însuşi făcând din el receptaculul a mii de combinaţii imperceptibile de gânduri. Poezia ridică vălul de peste frumuseţea ascunsă a lumii". „Marele secret al moralei este dragostea sau o depăşire a propriei noastre naturi, şi o identificare a noastră cu frumosul care există în gândire, în acţiune sau în fiinţă, alta decât noi înşine". Poezia se ridică împotriva egoismului şi a calculelor materialiste. Încurajează comunitatea spirituală. „Pentru a fi cu mult mai bun, omul trebuie să ajungă să-şi folosească imaginaţia cu toată intensitatea şi la întreaga capacitate; trebuie să se pună în locul altuia şi al multor altora. Durerile şi plăcerile speciei sale trebuie să devină ale lui personale. Marele instrument al binelui moral este imaginaţia; or, poezia guvernează în spiritul acestui scop acţionând asupra cauzei". Ceea ce realizează poezia este de a împinge înainte progresul moral al civilizaţiei: de fapt, poezia, imaginaţia pusă în slujba sa şi libertatea mediului său natural formează trepiedul pe care se sprijină întreaga civilizaţie şi etică. Poezia imaginativă este necesară pentru reconstruirea completă a societăţii: „Vrem ca facultatea creatoare să îşi imagineze ceea ce cunoaştem; vrem ca impulsul generos să întruchipeze ceea ce ne imaginăm; vrem poezia vieţii". Într-adevăr, Shelley nu făcea doar să prezinte pretenţia poetului de a conduce: el realiza, pentru prima dată, o critică fundamentală a materialismului care avea să devină caracteristica centrală a societăţii secolului al XPX-lea. „Poezia şi principiul Sinelui, a cărui încarnare evidentă este banul, sunt Dumnezeul şi Mammon-ul lumii". 3

Shelley a aplicat, bineînţeles, în poezie ceea ce a susţinut în mod teoretic. A fost un mare poet – iar poezia lui poate fi înţeleasă şi savurată la mai multe niveluri. Însă la cel mai profund nivel, la nivelul avut în vedere de Shelley însuşi, ea este esenţialmente morală şi politică. El este poetul englez cel mai profund politizat; toate poemele

sale de anvergură şi multe dintre cele mai scurte conţin o chemare la o anumită acţiune socială, un mesaj public. Cel mai lung poem, *The Revolt of Islam* (*Revolta Islamului*), aproape 5.000 de versuri, se referă la oprimare, la revoltă şi libertate. *A Hymn to Intellectual Beauty* (*Imn frumuseţii intelectuale*), prin care se înţelege spiritul binelui, întruchipând libertatea şi egalitatea tuturor făpturilor umane, celebrează triumful asupra răului instituit. *Prometheus Unbound* (*Prometeu descătuşat*) face referire la o altă revoluţie încununată de succes şi la victoria figurii mitice care, pentru Shelley (ca şi pentru Marx şi alţii), îl simbolizează pe intelectualul care conduce umanitatea spre utopia terestră. *The Cenci* (*Cenci*) reia tema revoltei împotriva tiraniei, după cum o fac şi *Sivellfoot the Tyrant* (*Swellfoot tiranul*), un atac la adresa lui George al IV-lea, şi *The Mask of Anarchy* (*Mascarada anarhiei*), un atac la adresa miniştrilor acestuia. În *Ozymandias*, un simplu sonet, dar unul de mare forţă, Shelley celebrează răzbunarea autocraţiei. În poemul liric *Lines from the eugenean Hills* (*Versuri de pe Dealurile Eugene*), el menţionează ciclurile tiraniei care cuprinde lumea şi îi invită pe cititori să i se alăture în utopia sa îndreptăţită.4 *Ode to the West Wind* (*Odă vântului din apus*) *găsie* un alt apel către cititori pentru a-i răspândi mesaju Ppolitic, pentru „A conduce gândurile mele moarte prin univers” şi astfel să „grăbească o nouă naştere”, „să presare… cuvintele mele în rândurile omenirii!” *To a Skylark* (*Ciocârliei*) trimite, în versuri similare, la dificultatea poetului de a-şi face auzit glasul şi mesajul. În timpul vieţii, Shelley a fost dezamăgit de slaba publicitate de care s-a bucurat opera sa şi a disperat întrucât doctrinele sale politice şi morale ar fi trebui să se răspândească în lume. Nu întâmplător, două dintre cele mai înflăcărate poeme ale sale sunt adevărate pledoarii pentru ca vorbele sale să cunoască o largă circulaţie şi să fie luate în seamă. În calitate de artist, Shelley era extrem de lipsit de egocentrism. Nu mulţi au fost poeţii care au scris mai puţin pentru propria lor satisfacţie.

Ce s-ar putea spune însă despre Shelley ca om? Până nu demult, părerea generală era cea promovată cu asiduitate de a doua sa soţie, văduva sa, Mary Shelley: aceea că poetul era un spirit deosebit de pur şi inocent, deasupra intereselor lumeşti sau personale, lipsit de viclenii şi de vicii, devotat artei sale şi semenilor săi, nefiind deci din niciun punct de vedere un politician; mai curând un copil extraordinar de inteligent şi extrem de sensibil. Această concepţife a fost întărită de o serie de descrieri ale aparenţei sale fizice făcute la vremea respectivă: zvelt, palid, fragil, păstrând un aer adolescentin până mult după ce trecuse de douăzeci de ani. Cultul ţinutei boeme inaugurat de Rousseau a persistat şi la a doua şi a treia generaţie de intelectuali romantici. Byron a adoptat nu doar moda levantină sau moda orientală – atunci când îl avantaja –, dar chiar şi în veşminte europene afişa o anumită lipsă de constrângere, renunţând la cravatele sofisticate, lăsându-şi gulerul larg desfăcut, lepădându-şi chiar şi haina şi rămânând doar în cămaşă. Acest dispreţ aristocratic faţă de convenţiile inconfortabile a fost imitat şi de poeţi de o origine mai modestă, precum Keats. Shelley a adoptat şi el moda, însă i-a adăugat o marcă personală: o atracţie pentru jachete şi şepci de elev, prea mici uneori pentru el, dar potrivindu-se de minune cu impresia pe care dorea s-o lase, aceea de spontaneitate şi de prospeţime adolescentină, puţin stângace, dar încântătoare. Aceasta plăcea îndeosebi femeilor, după cum le plăcea şi stilul cu şireturi şi nasturi desfăcuţi al lui Byron. Acest stil i-a ajutat lui Shelley la construirea unei imagini mitice puternice şi persistente, care şi-a găsit o întruchipare aproape marmoreană în cunoscuta descriere făcută de Matthew Arnold, de „înger frumos dar lipsit de eficacitate, agitându-şi inutil în vid aripile luminoase”. Această prezentare „apare în eseul pe care Arnold i l-a dedicat lui Byron, a cărui poezie o găseşte mult mai serioasă şi mai cu greutate decât cea a lui Shelley, care prezintă „incurabila greşeală” de a duce „lipsă de substanţă”. Pe de altă parte, ca persoană, Shelley

era un „spirit frumos şi încântător” şi „incomparabil superior lui Byron”.5 Greu de imaginat o apreciere mai eronată, greşită din toate punctele de vedere, indicând faptul că Arnold ştia prea puţine despre fiecare dintre cei doi şi nu citise cu atenţie opera lui Shelley. Destul de ciudat totuşi aprecierea făcută caracterului lui Shelley nu se deosebea de aceea pe care i-o datorăm lui Byron însuşi. Shelley, scria Byron, era „fără excepţie, omul *cel mai bun* şi mai lipsit de egoism pe care l-am cunoscut vreodată. Nu am cunoscut niciodată vreo persoană care pe lângă el să nu apară ca o bestie”. Sau, iarăşi: „el este, după câte ştiu eu, *cel mai puţin* egoist şi mai blând om – un om care a făcut mai multe sacrificii pentru alţii în contul averii şi al sentimentelor sale decât oricare altul de care să fi auzit”.6 Aceste comentarii au fost făcute atunci când sfârşitul tragic al lui Shelley era proaspăt în mintea lui Byron, şi deci într-o stare de *nil nisi bunkum*. Mai mult încă, marea parte a celor ştiute de Byron despre Shelley se bazau pe ceea ce Shelley însuşi îi spusese. Or, Byron era un om de lume, un judecător iscusit şi un critic temut şi sever al imposturii, şi deci mărturia sa privitoare la impresia pe care Shelley a făcut-o contemporanilor săi boemi mai emancipaţi are multă greutate.

Cu toate acestea, adevărul este cu totul altul şi profund tulburător pentru oricine îl respectă pe Shelley ca poet (cum este cazul meu); el iese la iveală dintr-o varietate de surse, una dintre cele mai importante fiind chiar scrisorile lui Shelley.7 Shelley ni se înfăţişează ca uimitor de perseverent în urmărirea idealurilor, dar neîndurător şi chiar brutal în modul de a dispune de oricine îi stătea în cale. Ca şi Rousseau, iubea umanitatea în general, dar era adesea crud cu fiinţele umane în particular. Era mistuit de o dragoste aprinsă, dar era o flacără abstractă, iar simplii muritori care se apropiau prea mult de ea se pârleau adesea. A pus ideile înaintea oamenilor, iar viaţa sa este o mărturie vie a cât de lipsite de inimă pot fi ideile.

Shelley s-a născut pe 4 august 1792 la Field Place, un

conac în stil georgian din apropiere de Horsham, în Sussex. Nu era singur la părinţi, cum a fost cazul atâtor intelectuali de marcă. Din multe privinţe ocupa însă o poziţie mult mai privilegiată: aceea de fiu unic şi moştenitor al unei averi considerabile şi al unui titlu, fratele cel mai mare a patru surori, care erau cu doi până la nouă ani mai mici decât el. Este dificil de explicat acum ce însemna acest lucru la sfârşitul veacului al XVIII-lea: pentru părinţii lui şi încă mai mult pentru surorile sale, el era un zeu al creaţiei.

Familia Shelley reprezenta o ramură tânără a unei vechi familii, înrudită cu marele proprietar de terenuri local, ducele de Norfolk. Averea lor, de dimensiuni considerabile, era de dată recentă şi fusese strânsă de bunicul lui Shelley, Sir Bysshe, primul baronet, născut în Newark, New Jersey, un aventurier al Lumii Noi, dur, aspru şi energic. „Cu certitudine de la el a moştenit Shelley hotărârea şi neîndurarea. Tatăl lui Shelley, Sir Timothy care a succedat la titlu în 1815, era, prin contrast, un om blând şi inofensiv, care vreme de mulţi ani a dus o viaţă în spiritul datoriei, fără pată, ca membru al Parlamentului pentru Shoreham, trecând gradat de la un liberalism moderat la un conservatorism de centru.8

Shelley a avut o copilărie idilică la moşie, înconjurat de părinţi bine plasaţi şi de surori care-l adorau. A arătat de timpuriu o pasiune pentru natură şi ştiinţele naturale, făcând experimente cu substanţe chimice şi baloane cu gaz, experimente care au rămas pasiunea lui de-o viaţă. În 1804, la vârsta de doisprezece ani, a fost trimis la Eton, unde a rămas vreme de şase ani. Trebuie să fi învăţat din greu, deoarece a ajuns la o mare fluenţă în latină şi greacă şi la o cunoaştere *in extenso* a literaturii antice, pe care a stăpânit-o toată viaţa. A fost întotdeauna un cititor avid şi rapid, înclinat atât spre lecturi serioase, cât şi spre proza literară şi, alături de Coleridge, a fost cel mai cult poet al timpului său. A fost, de asemenea, şi un elev minune. În 1809, la şaisprezece ani, dr James Lind, un fost doctor regal, care era şi profesor colaborator la Eton, om de

ştiinţă amator şi radical, l-a făcut să ia contact cu *Political Justice* (*justiţia politică*) de William Godwin, pe atunci textul de căpătâi al stângii.9 Lindt se preocupa şi de demonologie şi a trezit în Shelley o pasiune pentru ceea ce ţinea de ocult şi de misterios: nu doar proza literară gotică, pe atunci la modă şi ironizată strălucit de Jane Austen în *Northanger Abbey* (*Mănăstirea Northanger*), ci şi activităţile vieţii de zi cu zi ale iluminaţilor (*Illuminaţi*) şi ale altor societăţi secrete revoluţionare.

Iluminaţii erau un grup instituţionalizat în 1776 de către Adam Weishaupt, la Universitatea germană din Ingoldstadt, care se erija în protector al iluminismului raţionalist. Scopul grupului era de a ilumina lumea până când (după cum argumenta Weishaupt) „Prinţii şi naţiunile vor dispărea fără violenţă de pe faţa pământului, rasa umană va deveni o familie, iar lumea adăpostul oamenilor rezonabili". 10 Dintr-un anumit punct de vedere, acesta a devenit şi scopul permanent al lui Shelley, însă el a absorbit materialul iluminiştilor în combinaţie cu propaganda agresivă iniţiată de inamicii acestora, cu precădere senzaţionalul „ultra tratat" al abatelui Barruel, *Memoirs Illustrating the History ofjacobitism* (*Memorii ilustrând istoria iacobinismului*), Londra, 1797 – 1798, care nu-i ataca doar pe iluminaţi, ci şi pe masoni, rozacrucieni şi evrei. Pentru o bună bucată de timp, Shelley a fost fascinat de această carte respingătoare, pe care o recomanda adesea prietenilor (a fost folosită de a doua sa soţie, Mary, când lucra la *Fran kenstein*, în 1818). În mintea lui Shelley, această lucrare se întrepătrundea cu sumedenia de romane gotice citite – atunci şi mai târziu.

Aşa se face că, încă din adolescenţă, apropierea lui Shelley de politică a fost colorată de o anumită atracţie pentru societăţile secrete şi pentru teoria istorică a conspiraţiei promovată de abate şi de alţii ca el. Nu s-a putut elibera niciodată de această influenţă care pur şi simplu l-a împiedicat să înţeleagă politica britanică sau motivele şi atitudinile politice ale unor oameni ca Liverpool sau Castlereagh, pe care nu inedea decât ca pe o

întruchipare a diavolului.11 Cel mai Jâmpuriu act politic al lui Shelley a fost practic acela de a propune scriitorului radical Leigh Hunt formarea unei societăţi secrete a „membrilor iluminaţi, lipsiţi de prejudecăţi” pentru a rezista „coaliţiei inamicilor libertăţii” 12. Cert este că o serie de cunoscuţi nu i-au privit niciodată politica mai mult decât ca pe o glumă literară, o simplă proiecţie în viaţa reală a unui basm gotic. În romanul său *Nightmare Abbey* (*Abaţia de coşmar*) 1818, Thomas Love Peacock satiriza această manie a societăţilor secrete şi l-a înfăţişat pe Shelley sub chipul lui Scythrop, care „a ajuns acum să fie tulburat de *pasiunea pentru reformarea lumii*. A visat un univers fictiv pe care l-a populat cu tribunale secrete şi grupuri de iluminaţi, care reprezentau întotdeauna ingredientele imaginare ale proiectatei sale regenerări a speciei umane”. Shelley era parţial vinovat de modul frivol în care era perceput utopismul său. Conform spuselor prietenului său Thomas Jefferson Hogg, nu numai că insista să citească cu glas tare dintr-o carte intitulată *Horrid Mysteries* (*Mistere îngrozitoare*), „cu un entuziasm vecin cu extazul”, oricui se arăta gata să-l asculte, dar a mai şi scris două romane gotice, *Zastrozzi* – publicat în timpul ultimului său trimestru la Eton – şi, în timpul primului său trimestru la Oxford, *St. Irvyne or the Rosicrucian* (*Sf. Irvine sau Rozacrucianul*), respins pe drept de Elizabeth Barett Browning, care-l numea „o idioţie de internat” 13.

Shelley ajunsese deci vestit încă de pe băncile şcolii şi a fost cunoscut ca „ateul de la Eton”. Faptul este important de remarcat dacă e să ţinem seama de acuzaţiile ulterioare de intoleranţă la adresa familiei sale. Bunicul şi tatăl său, departe de a fi încercat să-i îngrădească scrierile de tinereţe, care includeau desigur şi poezie, l-au încurajat şi au finanţat publicarea acestora. Conform afirmaţiilor surorii lui Shelley, Helen, bătrânul Sir Bysshe a plătit publicarea poemelor scrise de fratele ei în perioada când acesta era elev. În septembrie 1810, chiar înainte ca Shelley să plece la Oxford, Sir Bysshe a plătit din nou

pentru tipărirea a 1500 de exemplare dintr-un volum al nepotului său intitulat *Original Poetry by Victor and Cazire* (*Poezii originale de Victor şi Cazire*). *u* Când, în toamnă, Shelley a plecat la Oxford, tatăl său, Timothy, l-a dus la cel mai de seamă librar, Slatter's, căruia i-a spus: „Fiul meu, aici de faţă, are înclinaţii literare. Este deja autor şi vă rog să-l încurajaţi în tipărirea excentricităţilor sale". Timothy l-a încurajat fără doar şi poate să scrie o poezie despre Parthenon pentru a participa la un concurs; i-a trimis şi material. Spera, desigur, să-l deturneze pe Shelley de la ceea ce el privea drept un foc de paie adolescentin, către o literatură serioasă. Finanţarea scrierilor fiului său avea la bază o înţelegere explicită între cei doi conform căreia, deşi îşi putea exprima concepţiile antireligioase în rândurile prietenilor, nu avea să le publice, distrugându-şi astfel cariera universitară.

Nu există nicio umbră de îndoială asupra faptului că Shelley era de acord cu acest aspect, după cum reiese şi dintr-o scrisoare care a ajuns până la noi.16 Dar după aceea a început să-şi calce cuvântul, în modul cel mai flagrant şi în toate privinţele. În martie 1811, pe când mai era încă student în anul întâi la Colegiul Universităţii din Oxford, el a scris un pamflet agresiv pe marginea concepţiilor sale religioase. Argumentul său nu era nici nou şi nici deosebit de jignitor – deriva direct din Locke şi Hume. Din moment ce ideile, scria Shelley, ne vin de la simţuri, iar „Dumnezeu" nu poate deriva din impresiile simţurilor, credinţa nu este un act voluntar şi de aceea necredinţa nu poate fi criminală. Acestui plicticos exerciţiu de sofism el i-a dat titlul incendiar *The Necessity of Atheism* (*Necesitatea ateismului*), l-a tipărit şi l-a difuzat în librăriile din Oxford şi a trimis exemplare tuturor episcopilor şi directorilor de colegii. Pe scurt, comportamentul său era în mod deliberat provocator şi a produs exact reacţia care era de aşteptat din partea autorităţilor Universităţii: Shelley a fost exmatriculat. Timothy Shelley a fost îngrozit, în special datorită faptului că primise o scrisoare de la fiul său prin care acesta nega

că ar putea face asemenea lucruri. A avut loc o întâlnire dureroasă între cei doi, la un hotel din Londra, tatăl implorându-şi fiul să renunţe la ideile sale, cel puţin până mai înainta în vârstă, fiul insistând că acestea erau mai de preţ pentru el decât liniştea sufletească a familiei sale, tatăl „musrrându-l, plângând, înjurând, şi apoi iarăşi plângând”, Shelley râzând tare, „cu un hohot de râs puternic; demonic”; „a alunecat de pe scaunul său şi a căzut pe spată, cât era de lung, pe podea”.17 Au urmat negocieri din partea lui Shelley pentru a obţine de la tatăl său o indemnizaţie garantată de două sute de lire pe an, urmată (în august 1811) de lovitura de teatru cum că s-a căsătorit cu Harriet Westbrook, o colegă de şcoală a surorii sale Elizabeth, în vârstă de şaisprezece ani.

Din acel moment, relaţiile sale cu familia s-au năruit. Shelley a încercat să-şi atragă de partea sa mai întâi mama, apoi surorile, dar a dat greş. Într-o scrisoare adresată unui prieten el îşi prezenta întreaga familie ca pe „o haită de animale reci, egoiste şi calculate, care par să nu aibă alt ţel sau altă treabă pe pământ decât să mănânce, să bea şi să doarmă”.18 Scrisorile adresate diverşilor membri ai familiei sunt extrem de interesante: uneori plăcute şi impresionante, în încercarea de a stoarce bani, alteori crude, violente şi ameninţătoare. Scrisorile către tatăl său trec de la pledoaria ipocrită la insultă, combinată cu o condescendenţă insuportabilă. Astfel, pe 30 august 1811, el îl imploră: „Nu cunosc pe nimeni altul în afara dumitale căruia să mă pot adresa atunci când sunt la greu, cu o mai mare speranţă de succes… eşti bun că ierţi greşelile tinereţii”. Pe 12 octombrie este dispreţuitor: „Instituţiile societăţii te-au făcut *Capul Familiei*, deşi eşti la fel de pasibil ca alţii de a fi indus în eroare de prejudicii şi de pasiuni, şi recunosc că este aproape un lucru firesc ca spiritele care nu sunt de cel mai înalt rang să acorde întotdeauna valoare erorilor de pe urma cărora îşi trag importanţa”. Trei zile mai târziu îl acuză pe Timothy de a fi apelat la expedientul „laş, josnic, reprobabil al persecuţiilor… M-ai tratat *rău, cu josnicie*. Atunci când am

fost exmatriculat, sub acuzaţia de ateism, ţi-ai dorit ca eu să fi căzut pe frontul din Spania. A dori împlinirea acestui fapt se aseamănă foarte mult cu crima; poate că este bine pentru mine că legile Angliei pedepsesc crima, & acea *laşitate* izvorăşte din autocenzura născută de conştiinţa acestui fapt. Am să profit de prima ocazie pentru a te vedea – dacă *dumneata* nu vrei să-mi auzi numele, *eu* am să-l pronunţ. Să nu crezi că sunt o insectă pe care o distrug injuriile – dacă aş fi avut suficienţi bani, te-aş fi întâlnit la Londra şi vai de urechile tale, Bysshe, Bysshe, Bysshe – vai, Bysshe până asurzeşti". Scrisoarea aceasta era nesemnată.19

Cu mama lui a fost şi mai feroce. Sora lui, Elizabeth, se logodise cu un prieten de-al său, Edward Fergus Graham. Mama lui aproba perechea, nu însă şi Shelley. Pe 22 octombrie, el i-a scris mamei sale acuzând-o că era încurcată cu Graham şi că aranjase căsătoria lui Elizabeth pentru a muşamaliza faptele.20 Nu pare să fi existat nicio bază reală pentru această teribilă scrisoare. El i-a scris însă în aceeaşi zi şi lui Elizabeth, spunându-i despre scrisoare şi cerând ca ea să-i fie arătată tatălui său. Faţă de alţi corespondenţi, Shelley făcea referiri la „josnicia" şi „depravarea" mamei sale.21 Drept rezultat, a fost chemat avocatul familiei, William Whitton, care a primit instrucţiunea de a deschide şi de a se ocupa de toate scrisorile trimise de Shelley familiei sale. Whitton era un om blând, dornic să facă pace între tată şi fiu, dar a sfârşit prin a fi complet îndepărtat de aroganţa lui Shelley. Când s-a plâns că scrisoarea adresată de Shelley mamei sale „nu era adecvată" (un termen blând în acel context), scrisoarea i-a fost returnată, având mâzgălite pe ea următoarele: „Scrisoarea lui William Whitton este concepută în termeni care justifică returnarea ei de către dl P. Shelley în vederea unei lecturi mai atente şi mai obiective. Dl S. îl invită pe dl W. ca atunci când are de-a face cu un gentleman (ocazie care probabil nu se iveşte prea des) să se abţină de la a-i deschide scrisorile personale, altminteri obrăznicia ar putea atrage după sine pedeapsa pentru sfidare". 22

Familia pare să se fi temut de violenţa lui Shelley. „Dacă ar fi rămas în Sussex”, i-a scris Timothy Shelley lui Whitton, „m-aş fi înconjurat de oameni de ordine devotaţi. Şi-a speriat peste măsură mama şi surorile, astfel încât chiar şi acum, dacă aud un câine lătrând, o iau la fugă pe scări în sus. Nu are nimic de spus în afara celor două sute de lire pe an”. Mai exista şi temerea că Shelley, care ducea acum o viaţă hoinară şi boemă, ar putea convinge pe vreuna din mai tinerele sale surori să-l urmeze. Într-o scrisoare datată 13 decembrie 1811, el a încercat să-l convingă pe vânătorul de la Field Place să îi strecoare lui Helen o scrisoare („ţine minte, Allen, că *nu* te voi uita”), iar scrisoarea în sine – Helen nu avea decât doisprezece ani – este deosebit de sinistră, suficient pentru a înfiora inima unui tată şi a unei mame.23 Shelley era totodată nerăbdător să aibă acces şi la sora sa şi mai mică, Mary. Curând, Shelley a devenit me/nbru al cercului lui God-win şi s-a împrietenit cu emancipata fiică a acestuia, Mary, a cărei mamă era lidera feministă Mary Wollstonecraft, şi cu încă şi mai sălbatica ei soră vitregă, Claire Clairmont. De-a lungul vieţii sale adulte, Shelley a căutat cu perseverenţă să se înconjoare de femei tinere, cu care să trăiască în comun şi care să fie împărţite de toţi bărbaţii care aparţineau grupului – cel puţin teoretic. Surorile sale îi apăreau ca nişte candidate naturale pentru un astfel de *memge*, mai ales că Shelley considera că era de datoria lui să le „scape” de odiosul materialism al casei părinteşti. Avea un plan destinat răpirii lui Helen şi Elizabeth de la internatul din Hackney: Mary şi Claire au fost trimise să studieze terenul.24 Din fericire nu s-a ales nimic din toate acestea. Însă cert este că Shelley nu ar fi spus nu incestului. Ca şi Byron, era fascinat de subiect. Nu a mers însă atât de departe ca Byron, care era îndrăgostit de sora lui vitregă, Augusta Leigh. Cu toate acestea, Laon şi Cythna, eroul şi eroina lungului său poem *The Revolt of Islam* (*Revolta Islamului*), erau frate şi soră, până ce editorii au obiectat şi l-au silit pe Shelley să facă schimbări, după cum

fraţi erau şi Selim şi Zuleika din *The Bride of Abydos* (*Mireasa din Abydos*) de Byron.25 Şi tot aidoma lui Byron, Shelley a considerat întotdeauna că beneficia de o perpetuă dispensă de la regulile normale ale comportamentului sexual.

Acest fapt le-a făcut viaţa grea femeilor cu care Shelley a avut de-a face. Nu există nicio dovadă ca vreuna dintre ele, poate cu excepţia lui Claire Clairmont, să fi agreat ideea comunităţii sau să fi avut o cât de mică înclinaţie spre vreo formă de promiscuitate. Spre neplăcerea lui Shelley, toate doreau o viaţă normală (ca, de altfel, şi propria lui familie). Poetul era însă incapabil să ducă o asemenea viaţă. Era ahtiat după schimbare, după deplasarea dintr-un loc în altul, după pericol şi senzaţii de tot felul. Instabilitatea, anxietatea par să-i fi fost necesare în muncă. Se putea ghemui oriunde cu o carte sau cu o bucată de hârtie în faţă pentru a-şi pune versurile cap la cap. Şi-a petrecut viaţa în camere sau case mobilate, mutându-se întruna, adesea hăituit de creditori, sau situându-se în centrul dureroaselor drame personale care îi tot dădeau târcoale. A continuat însă să lucreze şi să publice. Interpretările sale erau uimitoare. Materialul produs era considerabil şi, în mare parte, de bună calitate. Dar existenţa agitată pe care el o găsea stimulativă era dezastruoasă pentru ceilalţi şi nu în mai mică măsură pentru tânăra sa soţie Harriet.

Harriet era o fată burgheză drăguţă, plăcută, foarte convenţională, fiică a unui negustor prosper. S-a îndrăgostit de poetul care i-a apărut aidoma unui zeu, şi-a pierdut capul şi a fugit cu el. De atunci viaţa ei s-a îndreptat în mod inevitabil spre dezastru.26 Timp de patru ani a împărtăşit existenţa nesigură a lui Shelley, mutându-se la Londra, Edinburgh, York, Keswick, nordul Ţării Galilor, Lynmouth, iarăşi Ţara Galilor, Dublin, Londra şi pe valea Tamisei. În unele dintre aceste locuri, Shelley s-a implicat în activităţi politice ilegale, atrăgând atenţia magistraţilor locali şi a poliţiei, sau chiar atenţia guvernului central; peste tot sfârşeau prin a se lovi de

negustori care aşteptau achitarea notelor de plată. A trezit şi opoziţia vecinilor, care erau îngrijoraţi de experienţele sale chimice periculoase şi scandalizaţi de ceea ce ei considerau a fi necuviinţele dezgustătoare ale menajului lui Shelley, care includea aproape întotdeauna două sau trei tinere femei. De două ori – în Ţinutul Lacurilor şi în Ţara Galilor

— Casa i-a fost atacată de comunitatea locală, el fiind forţat să o ia din loc. A fugit şi din faţa creditorilor şi a poliţiei.

Harriet a făcut tot posibilul pentru a-i împărtăşi activităţile. L-a ajutat să-şi distribuie manifestele politice ilegale. A fost încântată atunci când Shelley i-a dedicat primul lui poem lung, *Queen Mab* (*Crăiasa Mab*). I-a născut o fată, Eliza Ianthe. A mai conceput un copil, fiul lui – Charles. I-a lipsit însă capacitatea de a-l fascina întruna. Ca oricărei alte femei, de altfel. Dragostea lui Shelley era adâncă, sinceră, pasională, cu adevărat nesfârşită – dar îşi schimba întotdeauna obiectul, în iulie 1814, i-a dat lui Harriet vestea că se îndrăgostise de fiica lui Godwin, Mary, şi că pleca cu ea pe continent (cu Claire Clairmont după ei). Lui Harriet vestea i-a provocat un şoc înfiorător, o reacţie care l-a surprins şi apoi l-a jignilpe Shelley. Era unul dintre acei egoişti sublimi, cu o puternică-înclinaţie moralizatoare, care presupun că alţii au nu doar datoria de a-i suporta deciziile, ci şi pe aceea de a i le aplauda, iar atunci când cei în cauză nu reuşesc să facă asta, afişează urgent un aer jignit.

Scrisoarea adresată de Shelley lui Harriet după ce a părăsit-o se conformează aceluiaşi model ca şi cele adresate tatălui său, aroganţa transformându-se în furie pe care o considera îndreptăţită atunci când ea nu reuşea să vadă lucrurile din perspectiva lui. „Nu eu sunt de vină”, i-a scris el pe 14 iulie 1814, „că nu mi-ai umplut niciodată inima cu o pasiune care să mă copleşească”. Se purtase întotdeauna cu generozitate faţă de ea şi rămăsese prietenul ei cel mai bun. În luna care a urmat a invitat-o să li se alăture – lui, lui Mary şi Claire

— La Troyes, „unde vei găsi cel puţin un prieten ferm şi constant, care va pune mereu preţ pe interesul tău, care nu-ţi va răni în mod voit sentimentele. De la nimeni nu te poţi aştepta la aşa ceva decât de la mine. Toţi ceilalţi sunt fie lipsiţi de sentimente, fie egoişti”. O lună mai târziu, văzând că această tactică nu a dat rezultate, a devenit mai agresiv: „Mă consider mult mai valoros şi mai bun decât oricare dintre micii tăi prieteni… principalul meu scop a fost menit să te acopere de avantaje. Chiar şi acum, când o pasiune violentă şi de durată pentru altcineva mă face să prefer compania ei tovărăşiei tale, sunt veşnic preocupat de cum ţi-aş putea fi în mod sincer şi permanent folositor… drept răsplată pentru toate acestea nu este bine să fiu rănit cu reproşuri şi acuzaţii – un ataşament atât de neobişnuit şi de lipsit de precedent merită un cu totul alt răspuns”. A doua zi, avea să revină: „Gândeşte-te până unde ai vrea să meargă preocuparea pentru viaţa ta viitoare în sfera de influenţă a spiritului meu supraveghetor, dacă te mai încrezi suficient în integritatea mea demonstrată şi neschimbată pentru a te supune regulilor pe care le-ar crea între noi o prietenie”. 27 Aceste scrisori au fost scrise în parte pentru a smulge bani de la Harriet (în momentul acela ea încă mai avea ceva avere), în parte pentru a exercita o presiune asupra ei astfel încât să nu dezvăluie creditorilor şi duşmanilor locul în care se găsea el, în parte pentru a o împiedica să consulte avocaţii. Scrisorile sunt presărate cu referiri la „securitatea mea personală” şi „siguranţa şi liniştea mea”. Shelley era o persoană extrem de subţire, care pare să fi fost complet insensibilă la sentimentele celorlalţi (o combinaţie deloc neobişnuită). Când a descoperit că, în cele din urmă, Harriet consultase avocatul în privinţa drepturilor ei, furia lui Shelley s-a dezlănţuit. „Procedând astfel, dacă este adevărat că perversitatea ta a atins această limită, îţi distrugi propriile planuri. Amintirea fostei noastre tandreţi, speranţa că s-ar putea să nu fii complet pierdută pentru virtute & generozitate m-ar putea face, chiar şi acum, să permit mult mai mult decât permite

legea. Dacă după ce vei primi această scrisoare, ai să continui să apelezi la lege, este clar că nu te mai pot considera decât ca pe un duşman, ca pe cineva care… a jucat rolul celei mai josnice şi mai întunecate trădări". După care mai adaugă: „Am fost un idiot să aştept măreţie sau generozitate din partea ta" şi o acuză de „un egoism meschin şi demn de dispreţ" şi de încercarea de „a răni un om nevinovat care se luptă cu necazurile".28 În acel moment ajunsese să se autoamăgească complet şi se convinsese singur că, de la început şi până la sfârşit, se comportase în mod impecabil, iar Harriet într-o manieră de neiertat. „Sunt profund convins", îi scria el prietenului său Hogg, „că astfel voi fi capabil să devin un prieten mai constant şi un mai util iubitor de oameni, şi un mai ardent susţinător al adevărului şi virtuţii". 29

Printre multele trăsături copilăreşti ale lui Shelley, se număra şi aceea de a fi capabil să amestece cel mai jignitor abuz cu cererea de favoruri. Astfel, după scrisoarea în care îşi acuza mama de adulter a urmat o alta, prin care-i cerea să-i trimită „maşina mea galvanică & microscopul solar"; insultele sale la adresa lui Harriet au fost presărate cu solicitări nu doar de bani, ci şi de haine: „Duc lipsă de ciorapi, lenjerie intimă & *de Operele postume* ale d-nei Wollstonecraft". I-a spus că, fără bani, „trebuie să mor, inevitabil, de foame… Draga mea Harriet, trimite-mi neîntârziat provizii". 30 Nu s-a interesat de starea ei, deşi ştia că o lăsase gravidă. Apoi, dintr-odată, scrisorile au încetat. Harriet i-a scris unei prietene: „Dl Shelley a devenit un libertin şi un rob al simţurilor, şi asta doar datorită lucrării lui Godwin *Justiţia politică*… Luna viitoare voi naşte. El nu va fi alături de mine. Nu, acum nu-i pasă de mine. Nu întreabă niciodată de mine, nici nu-mi trimite vorbă cum îi merge. Pe scurt, bărbatul pe care l-am iubit cândva a murit. Acesta este un vampir". 31

Fiul lui Shelley, căruia Harriet i-a dat numele Charles Bys-she, s-a născut pe 30 noiembrie 1814. Nu este clar dacă tatăl lui l-a văzut vreodată. Sora mai mare a lui Harriet, Eliza, care i-a rămas devotată – şi a ajuns de aceea

să fie privită de Shelley cu o duşmănie înverşunată –, era convinsă că aceşti copii nu trebuie crescuţi de femeile boeme ale lui Shelley. Spre deosebire de Rousseau, Shelley nu-şi privea copiii ca pe „un inconvenient" şi s-a luptat din toate puterile să-i obţină. În mod inevitabil însă, bătălia legală i-a fost potrivnică, iar copiii au ajuns să fie crescuţi de stat. Din acel moment, el şi-a pierdut interesul pentru aceştia. Viaţa lui Harriet era distrusă. În septembrie 1816, ea şi-a lăsat copiii cu părinţii şi s-a adăpostit în Chelsea. Ultima ei scrisoare i-a fost adresată surorii ei: „Amintirea întregii tale afecţiuni, pe care am răsplătit-o într-un mod atât de nevrednic, mi-a dat adesea mustrări de conştiinţă. Ştiu că mă vei ierta, pentru că nu-ţi stă în fire să fii lipsită de delicateţe sau severă cu cineva". 32 Pe 9 noiembrie a dispărut. Pe 10 noiembrie, trupul i-a fost descoperit în Serpentine, în Hyde Park. Trupul era umflat şi s-a spus că ar fi fost însărcinată, dar nu există vreo dovadă convingătoare privitoare la acest fapt.33 Modul în care a reacţionat Shelley la această veste – el care făcuse multă vreme să circule zvonul fals că el şi Harriet se despărţiseră de comun acord – era menit să jignească familia lui Harriet şi să dea naştere unei urzeli de minciuni: „Se pare", i-a scris el lui Mary, „că această biată femeie – cea mai inocentă din anormala & detestabila ei familie – a fost gonită din casa tatălui ei & a coborât pe calea prostituţiei până a ajuns să trăiască cu un grăjdar pe nume Smith; acesta părăsind-o, s-a sinucis. Nu poate încăpea discuţie că bestia de viperă care este sora ei, incapabilă de a profita de pe urma relaţiei sale cu mine, şi-a asigurat pentru sine averea bătrânului – care este acum pe moarte – ucigând-o pe această biată creatură!… toată lumea îmi dă *mie* dreptate – toţi sunt martori ai corectitudinii şi nonconformismului cu care m-am purtat mereu faţă de ea". 34 După aceasta a urmat, două zile mai târziu, o scrisoare extern de lipsită de suflet adresată surorii lui Harriet.35

Minciunile isterice ale lui Shelley pot fi parţial explicate de faptul că acesta era încă deprimat de pe urma

unei alte sinucideri a cărei responsabilitate îi aparţinea. Fanny Imlay era fiica vitregă a lui Godwin dintr-o căsnicie anterioară a celei de-a doua soţii. Era cu patru ani mai în vârstă decât Mary şi a fost descrisă (de către Harriet) ca „foarte urâtă şi foarte sensibilă”. Shelley a încercat să o seducă, scriindu-i încă din decembrie 1812: „Sunt unul dintre acele animale formidabile cu gheare lungi numite *Bărbat*, şi până ce nu te voi asigura că sunt unul dintre cei mai inofensivi din specia mea, că mă hrănesc numai cu vegetale, & nu am muşcat niciodată de când m-am născut, nu voi îndrăzni să mă impun atenţiei tale”. 36 S-ar putea ca ea să fi făcut cândva parte din planul lui Shelley de a pune bazele unei comunităţi radicale de prieteni, legaţi printr-o comuniune sexuală – el, Mary, Claire, Hogg, Peacock şi fratele lui Claire, Charles Clairmont. În orice caz, Shelley a fascinat-o, iar Godwin şi soţia lui au crezut că fata se îndrăgostise în mod tragic de el. Între 10 şi 14 septembrie 1814, Shelley se afla singur la Londra, Mary şi Claire fiind la Bath, iar Fanny l-a vizitat seara la domiciliul lui. Este probabil ca el s-o fi sedus acolo; după care s-a dus la Bath. Pe 9 octombrie cei trei au primit o scrisoare foarte deprimată de la Fanny, expediată din Bristol. Shelley a plecat de îndată în căutarea ei, dar nu a găsit-o. De fapt, ea plecase deja spre Swansea, iar în ziua următoare a luat acolo o supradoză de opiu, într-o cameră de la Mackworth Arms. În scrisorile sale, Shelley nu s-a referit niciodată la Fanny; în 1815 există însă o referire la ea („Vocea ei a tremurat când ne-am despărţit”) într-o poezie care îl înfăţişează pe el („Un tânăr cu păr cărunt şi ochiul stins”) stând lângă mormântul ei. Nu era însă decât o imagine; Shelley nu i-a vizitat niciodată mormântul, care a rămas fără piatră la căpătâi.37

Au mai existat şi alte jertfe pe altarul ideilor lui Shelley. Una a fost Elizabeth Hitchener, o tânără provenită din rândurile clasei muncitoare din Sussex, fiica unui contrabandist devenit hangiu, care a ajuns profesoară în Hursptierpoint prin eforturi şi sacrificii deosebite. Era cunoscută pentru ideile ei radicale, iar Shelley a început să

corespondeze cu ea. În 1812, Shelley se afla la Dublin, unde le predica irlandezilor despre libertate, aceştia neavând nicio reacţie. Cum îi rămăsese disponibilă o bună parte a materialului subversiv, el a avut strălucita idee de a i-l trimite drei Hitchener, pentru a-l distribui în Sussex. L-a ambalat într-o cutie mare de lemn, dar, în stilul lui caracteristic, nu a plătit pentru ea decât până la Holyhead, presupunând că îi va fi înmânată fetei care va plăti la primirea coletului. Desigur însă, pachetul a fost deschis la vamă, a fost informat Biroul de Interne şi profesoara a fost pusă sub urmărire. Faptul i-a distrus pur şi simplu cariera. îi rămăsese însă onoarea. Cu toate acestea, Shelley a invitat-o apoi să se alăture micii sale comunităţi şi, în ciuda sfatului tatălui şi prietenilor ei, ea a acceptat. Shelley a mai convins-o să îi împrumute o sută de lire, după toate probabilităţile economiile ei de-o viaţă.

În acel stadiu el o lăuda peste măsură: „deşi având, prin naştere, o origine foarte umilă, ea a căpătat din tinereţe un mod foarte profund şi rafinat de gândire; spiritul ei, curios şi pătrunzător de la natură, a depăşit limitele impuse de prejudecăţi” 38, în scrisorile adresate ei, o numea „stânca mea” în furtuna lui, „geniul meu cel bun, judecătorul gândirii mele, călăuza acţiunilor mele, mentorul utilităţii mele”. Elizabeth era „una dintre acele fiinţe care, oriunde s-ar duce, aduc? cu ele fericire, reformă, libertate”.39 Ea s-a alăturat clanului Shelley la Lynmouth, unde s-a spus că „Râde, vorbeşte şi scrie toată ziua”, şi distribuia manifestele lui Shelley. Curând însă, Harriet şi sora ei au ajuns să n-o mai placă pe Elizabeth. Cât despre Shelley, acesta nu era contra existenţei unei anumite tensiuni competitive între femeile sale. Curând însă a început să le împărtăşească dezaprobarea. Pare să o fi sedus pe dra Hitchener în timpul lungilor plimbări pe malul oceanului, dar mai târziu sentimentele lui s-au schimbat radical. Atunci când Harriet şi Eliza s-au întors împotriva ei, Shelley a decis că aceasta trebuia să plece. În orice caz, în momentul acela el stabilise deja legătura cu familia Godwin, ale cărei tinere membre îi păreau mult mai

incitante. Aşa se face că dra Hitchener a fost trimisă înapoi în Sussex, pentru ca acolo să ducă mai departe cauza, cu promisiunea unui salariu de două lire pe săptămână. Acolo a fost însă luată în râs, tratată ca amanta de care se debarasase un gentleman. Shelley i-a scris plin de ironie lui Hogg: „Demonul brun, cum o numesc eu pe fosta noastră profesoară şi belea, trebuie să-şi primească indemnizaţia. O plătesc cu inima grea; dar trebuie s-o fac. Prin graba noastră eronată ea a fost lipsită de o situaţie care îi asigura un trai decent; acum îmi spune că reputaţia ei s-a dus, că sănătatea i-a fost ruinată şi liniştea sufletească i-a dispărut datorită barbarismului meu: o victimă integrală a tuturor necazurilor mentale şi trupeşti de care suferă eroinele!” După care nu a rezistat să nu adauge: „Este o bestie de femeie vicleană, superficială, hermafrodită”. În realitate ea nu a primit decât prima tranşă a salariului ei, iar cele o sută de lire pe care i le împrumutase lui Shelley nu i-au fost înapoiate niciodată. S-a retras astfel în obscuritatea din care Shelley o smulsese, o victimă consumată de vâlvătaia focului lui.

Un caz similar, mai umil chiar, a fost acela al lui Dan Hea-ley, un puşti de cincisprezece ani pe care Shelley l-a adus cu el din Irlanda în calitate de servitor. Ştim puţine despre servitorii lui Shelley, deşi existau de obicei trei sau patru, într-o scrisoare adresată lui Godwin, Shelley apără comoditatea existenţei pe care o ducea pe motiv că „dacă aş fi fost angajat la războiul de ţesut sau la plug, & soţia mea la bucătărie sau ca menajeră, ar fi urmat să devenim, în situaţia actuală a societăţii, nişte făpturi foarte diferite &, pot adăuga, mai puţin utile speciei noastre” 40. Deci nu aveau cum să nu existe servitori, fie că Shelley şi-i putea permite sau nu. Se folosea în general de localnici, plătiţi foarte puţin; cu Dan situaţia era însă alta, deoarece Shelley îl găsise foarte util la Dublin, pentru a-i lipi afişele ilegale. În vara anului 1812, la Lynmouth, l-a folosit din nou pentru a-i afişa manifestele pe ziduri şi hambare. Lui Dan i s-a spus că, dacă va fi interogat de autorităţi, să povestească cum că ar fi „întâlnit doi domni pe drum”. Pe

18 august, băiatul a fost arestat la Barn-staple şi şi-a spus lecţia învăţată. Nu i-a făcut bine deloc. A fost acuzat conform Decretului 39 George III c79 şi condamnat la amenzi totalizând două sute de lire sau, în caz de neplată, la şase luni de închisoare. În loc să plătească amenda, cum se aştepta toată lumea (inclusiv autorităţile), Shelley a dispărut, a împrumutat douăzeci şi nouă de şilingi de la femeia care-i făcea curăţenie şi trei lire de la un vecin şi s-a făcut nevăzut. * Aşa se face că Dan a ajuns la închisoare. La eliberare a revenit în serviciul lui Shelley, dar a fost concediat şase luni mai târziu sub pretextul că ar fi căpătat un comportament „neprincipial" – s-ar putea să fi deprins obiceiuri rele la puşcărie –, motivul real fiind acela că familia Shelley trebuia să facă economii. Shelley îi datora lui Dan zece lire ca leafă, bani pe care băiatul nu i-a primit niciodată.41 Astfel, o altă victimă rănită se reîntorcea în întuneric.

Trebuie menţionat, în favoarea lui Shelley, că era foarte tânăr atunci când s-au întâmplat toate acestea. În 1812 nu avea decât douăzeci de ani. Avea douăzeci şi doi când a părăsit-o pe Harriet, fugind cu Mary. Uităm adesea cât erau de tineri poeţii acestei generaţii britanice atunci când au transformat literatura lumii anglo-saxone; cât de tineri într-adevăr atunci

Nota

— Eforturile făcute de Byron în beneficiul propriilor servitori care dădeau de bucluc contrastau în mod evident cu indiferenţa lui Shelley. El a plătit pe loc amenda administrată omului său de încredere bărbos, G-B („Tita") Fălcieri.

când au murit – Keats la douăzeci şi cinci, Shelley la douăzeci şi nouă, Byron la treizeci şi şase. Când, fugind pentru totdeauna din Anglia, Byron l-a întâlnit pe Shelley, pe malurile lacului Geneva, la 10 mai 1816, el nu avea decât douăzeci şi opt de ani; Shelley avea douăzeci şi patru; Mary şi Claire de-abia optsprezece. Romanul lui Mary, *Frankenstein*, scris pe malurile lacului în timpul lungilor nopţi de vară timpurie, ar putea fi considerat

opera unei eleve. Şi totuşi, dacă dintr-un anumit punct de vedere erau copii, erau şi adulţi când respingeau valorile lumii şi prezentau sisteme alternative proprii, asemănându-se – mai curând – cu studenţii anilor ’60. Nu gândeau că ar fi prea tineri pentru responsabilităţi, nici nu au cerut indulgenţă în numele tinereţii lor – ba dimpotrivă. Shelley, mai ales, a insistat asupra înaltei seriozităţi a misiunii sale în lume. Poemul *Crăiasa Mab*, plin de o mare forţă, deşi încă tineresc din anumite puncte de vedere, a fost scris atunci când Shelley avea douăzeci de ani şi a fost publicat în anul care a urmat. Începând din 1815 – 1816, când se apropia de douăzeci şi cinci de ani, opera lui Shelley tindea spre zenit. Până atunci dăduse dovadă nu doar de lecturi extrem de vaste, dar şi de o mare profunzime a gândirii. Nu există îndoială că Shelley a avut o minte ascuţită, care era totodată subtilă şi sensibilă. Şi, aşa tânăr cum era, acceptase îndatoririle de părinte.

Să ne îndreptăm acum atenţia asupra copiilor. A avut în total şapte, de la trei mame diferite. Primii doi, Ianthe şi Charles, născuţi de Harriet, au fost trecuţi în grija starului. Shelley a contestat cu amărăciune acest fapt, pierzând procesul şi datorită faptului că instanţa a fost oripilată de concepţiile exprimate în *Crăiasa Mab*; el a privit faptul în primul rând ca pe o tentativă ideologică menită să îl determine să-şi renege ţelurile revoluţionare.42 După ce hotărârea a fost pronunţată împotriva sa, Shelley a continuat să revină asupra nedreptăţii şi să-l urască pe lordul cancelar Eldon, dar nu a mai dat dovadă de vreo preocupare în ceea ce îi privea pe copii. Curtea l-a obligat la plata a treizeci de lire şi un sfert pentru copii, care au fost plasaţi la părinţi adoptivi. Suma i-a fost reţinută direct din rentă. Nu s-a folosit niciodată de drepturile de vizitare pe care i le-a acordat curtea. Nu le-a scris niciodată, deşi fata cea mare, Ianthe, avea nouă ani în momentul morţii lui Shelley. Nu s-a interesat decât în mod formal de bunăstarea lor şi singura scrisoare de care dispunem adresată tatălui adoptiv, Thomas Hume, datată 17 februarie 1820, se referă în principal la nedreptăţile care i

s-au făcut şi este un document nemilos.43 Nu mai există alte referiri la aceşti copii în vreo altă scrisoare sau în vreun jurnal de-al său care să fi ajuns până la noi. Pare să şi-i fi scos definitiv din minte, deşi ne întâlnim cu o apariţie fantomatică a lor în poemul autobiografic *Epipsychidion* (care o reneagă pe Harriet ca „planeta acelui ceas”):

Marked Hke twin babies, *a sister and a brother*, *The ivandering hopes ofone abandoned mother*.

De la Mary a avut patru copii, dintre care trei au murit, singurul supravieţuitor care să-i ducă numele mai departe fiind fiul său Percy Florence, născut în 1819. Primul copil al lui Mary, o fată, a murit în fragedă pruncie. Fiul lor Wil-liam, în vârstă de patru ani, s-a molipsit de gastroenterită la Roma; Shelley l-a vegheat trei nopţi la rând, dar copilul a murit. Strădaniile lui Shelley ar fi putut fi dictate parţial de vinovăţia resimţită privitor la rolul jucat în moartea fiicei sale Clara, cu un an înainte, pe când aceasta nu era decât un bebeluş. În august 1818, Mary şi copilul se aflau în răcoroasa staţiune de vară Bagni di Luca. Shelley, care se afla la Este, în dealurile ce domină Veneţia, a insistat ca Mary şi copilul să i se alăture neîntârziat, o călătorie îngrozitoare de cinci zile în anotimpul cel mai torid al anului. Shelley nu ştia că micuţa Clara nu se simţea bine încă înainte de începerea călătoriei; cert este că era bolnavă la sosire, iar starea ei nu s-a îmbunătăţit. Cu toate acestea, trei săptămâni mai târziu, din nou doar pentru a-şi satisface capriciile – era intoxicat de schimburile sale de păreri radicale cu Byron –, i-a trimis lui Mary instrucţiuni imperative să i se alăture, cu copilul, la Veneţia. Conform spuselor mamei ei, biata Clara se găsea

Nota

* însemnaţi precum doi gemeni, o soră şi un frate Rătăcitoarele speranţe ale unei mame-abandonate. (*N. t.*)

„Într-o îngrozitoare stare de slăbiciune şi febră”, iar călătoria a durat de la trei şi jumătate dimineaţa până la cinci după-amiaza, pe o zi toridă. Când au ajuns la Padova, era evident că fetiţa era foarte bolnavă; Shelley a insistat

să continue drumul spre Veneţia. În timpul călătoriei, Clara a căpătat „spasme convulsive ale gurii şi ochilor”; a murit la o oră după sosirea la Veneţia.44 Shelley a recunoscut că „această lovitură neaşteptată” (era cu siguranţă previzibilă) a adus-o pe Mary într-o stare „vecină cu disperarea”; a fost un moment important în deteriorarea relaţiei dintre cei doi.

Un altul a avut loc în iarna în care lui Shelley i s-a născut, la Neapole, un copil nelegitim, o fată pe nume Elena. El a declarat copilul ca fiind al lui şi a indicat numele mamei ca fiind Mary Godwin Shelley. Însă, cu siguranţă, nu soţia sa era mama copilului; la puţin timp după aceea, Shelley a început să fie şantajat de un fost servitor, Paolo Foggi, care se căsătorise cu doica copiilor lor, Elise, iar obiectul acestor ameninţări era acela că Shelley făcuse o declaraţie falsă condamnabilă atunci când o indicase pe Mary drept mamă. Este posibil ca Elise să fi fost mama fetiţei. Există însă o serie de argumente puternice şi împotriva acestui fapt. Elise însăşi oferea o cu totul altă versiune. Ea i-a spus în 1820 lui Richard Hoppner, consulul britanic de la Veneţia, care până atunci avusese o părere bună despre Shelley în ciuda reputaţiei acestuia, că poetul plasase la Spitalul pentru Copii Găsiţi din Neapole o fetiţă pe care o avuse cu Claire Claimpul. Hoppner a fost dezgustat de comportamentul lui Shelley şi atunci când i-a relatat în secret incidentul lui Byron, acesta i-a replicat: „Şi totuşi, în privinţa faptelor nu prea e loc de îndoială – îi reprezintă”. 45 Ştia totul despre Shelley şi Claire Clairmont. Aceasta era mama propriei sale fiice nelegitime, Allegra. Claire pusese ochii pe Byron în primăvara anului 1816, înainte ca el să părăsească Anglia. Byron, care avea ceva scrupule privind seducerea unei virgine, s-a culcat cu ea numai după ce Claire i-a spus că se culcase deja cu Shelley.46 Byron avea o părere foarte proastă despre morala lui Claire din moment ce nu numai că îl sedusese, dar îi mai propusese să i-o ofere şi pe Mary Shelley.47 Acesta a fost unul dintre motivele pentru care nu avea să-i permită lui Claire să se ocupe de creşterea

Allegrei, deşi separarea fetei de mamă s-a dovedit fatală pentru copil. Byron era satisfăcut că Allegra era fata lui şi nu a lui Shelley, deoarece era sigur că, în acea perioadă, Claire şi Shelley nu întreţinuseseră relaţii sexuale. Cert este însă că el considera că între timp cei doi îşi reluaseră legătura cu intermitenţe, atunci când Mary era plecată. Rezultatul acestora era Elena. Apologeţii lui Shelley au oferit o serie de alte explicaţii, însă probabilitatea cea mai mare indică drept părinţi ai Elenei cuplul Claire-Shelley.48 Mary a fost profund afectată de acest eveniment – nu o plăcuse niciodată pe Claire şi îi displăcea prezenţa continuă a acesteia în casa lor. Dacă fetiţa rămânea cu ei, Claire ar fi devenit un membru permanent al familiei şi probabil că legătura ei cu Shelley s-ar fi reluat. Drept răspuns la suferinţa lui Mary Shelley a hotărât să abandoneze copilul şi, urmând exemplul idolului său, Rousseau, să apeleze la ideea orfelinatului. Nu este de mirare că acolo copilul a murit la vârsta de optsprezece luni, în 1820. În anul următor, într-o scrisoare adresată lui Mary, arătându-se neafectat de criticile lui Hoppner şi ale altora, Shelley a rezumat afacerea într-o frază revelatoare şi plină de cinism: „Mi-am recâştigat cu repeziciune indiferenţa pe care o merită din plin opiniile oricui, oricare le-ar fi obiectul, cu excepţia celor datorate propriei noastre conştiinţe”. 49

Aşa stând lucrurile, era oare Shelley o fiinţă promiscuă? Desigur nu în sensul în care o susţinea Byron care, în septembrie 1818, pretindea că în doi ani şi jumătate acesta cheltuise peste 2.500 de lire sterline cu femeile veneţiene şi se culcase cu „cel puţin două sute, de diferite genuri – poate mai multe”; iar mai târziu a înşirat, după nume, douăzeci şi patru dintre amantele lui Shelley.50 Pe de altă parte, Byron avea, în anumite privinţe, un simţ al umorului mult mai fin decât Shelley; nu era niciodată viclean sau ironic. Shelley i-a scris reformatorului sexual şi feministului J.H. Lawrence: „Dacă există vreo crimă enormă şi dezolantă, de care să mă tem că aş putea fi acuzat, aceasta este seducţia”. 51 Aceasta îi

era teoria, nu însă şi practica. Pe lângă cazurile deja menţionate, a mai existat o poveste de dragoste cu o italiancă de viţă nobilă, Emilia Viviani; Shelley i-a spus lui Byron totul despre ea, dar a adăugat: „Te rog, nu menţiona nimic din cele ce ţi-am spus, deoarece întregul adevăr nu este cunoscut, iar Mary ar putea fi foarte tulburată de acest lucru". 52 Ceea ce pare să fi dorit Shelley era o femeie care să dea stabilitate şi confort vieţii sale şi o permisiune de a-şi continua idilele. La rândul său, şi el i-ar permite (cel puţin în principiu) soţiei sale aceeaşi libertate. După cum vom vedea, un astfel de aranjament avea să devină un ţel recurent al intelectualilor de frunte, de sex masculin. Nu a funcţionat însă niciodată; cu siguranţă, nu în cazul lui Shelley. Libertatea pe care şi-a asumat-o a cauzat suferinţe întâi lui Harriet, apoi lui Mary; or, acestea pur şi simplu nu doreau libertatea reciprocă.

Desigur, Shelley a discutat adesea aceste idei cu prietenul său radical, Leigh Hunt. Pictorul şi memorialistul Benjamin Robert Haydon îşi aminteşte că l-a auzit pe Shelley „susţinând în faţa d-nei Hunt & a altor femei prezente... neajunsurile & absurditatea *Castităţii*". În timpul discuţiilor, Hunt l-a şocat pe Haydon spunând că „nu l-ar deranja dacă vreun tânăr, cu condiţia să fie agreabil, s-ar culca cu nevasta lui". Haydon a adăugat: „Shelley a adoptat şi acţionat cu curaj conform propriilor sale principii – Hunt le-a apărat fără a avea energia de a le pune în practică şi se mulţumea cu o mângâiere pe furiş". 53 Nu se menţionează ce gândeau femeile. Când Shelley i-a spus lui Harriet că se putea culca cu prietenul lui, Hogg, ea l-a refuzat de-a dreptul. Atunci când i-a oferit aceeaşi înlesnire lui Mary, ea a părut să-l aprobe, dar în final a decis că nu-i plăcea bărbatul.5! Dovezile care s-au păstrat arată că propriile experimente ale lui Shelley în domeniul dragostei libere erau tot atât de tăinuite şi de necinstite pe cât erau cele ale celor mai ordinari soţi adulteri şi îl implicau în obişnuitul hăţiş de disimulări şi minciuni.

La fel stăteau lucrurile şi cu problemele financiare. Erau extrem de complicate şi de tracasante, şi nu pot

decât să încerc doar să le rezum aici. Teoretic, Shelley nu credea deloc în proprietatea particulară, lăsând deoparte moştenirea şi dreptul primului născut de pe urma cărora a beneficiat. În *A Philosophical Vieiv of Reform* (O *viziune filosofică asupra reformei*), el şi-a enunţat principiile socialiste: „Egalitatea de proprietate trebuie să fie rezultatul ultim al celor mai sofisticate rafinamente ale civilizaţiei; este una dintre condiţiile acelui sistem social către care suntem datori să tindem, oricare ar fi speranţele noastre de succes ultim". 55 Dar între timp era necesar ca oamenii privilegiaţi şi luminaţi, asemeni lui, să profite de averea pe care o moşteniseră pentru a duce cauza mai departe. Aceasta avea să devină o autojustificare familiară, aproape universală în rândurile intelectualilor radicali bogaţi, iar Shelley s-a folosit de ea pentru a stoarce de la familia sa cât mai mulţi bani posibil. Din nefericire pentru el, în chiar prima scrisoare adresată mentorului său, Godwin, scrisoare în care se prezenta, anunţa cu mândrie: „Sunt fiul unui om bogat din Sussex... Sunt moştenitorul de drept al unei proprietăţi care aduce şase mii de lire pe an". 56 Aceasta trebuie să-l fi făcut pe Godwin să devină extrem de interesat. El nu era doar un filosof radical de seamă, ci şi un genial speculant financiar şi unul dintre escrocii financiari cei mai neruşinaţi din câţi au existat vreodată. Dispunând într-adevăr de grămezi de bani, de la diverşi prieteni bine intenţionaţi, s-a pierdut în sistemul său labirintic de datorii, nemailăsând nimic la vedere. A pus mâna pe la acea dată, tânărul şi inocentul Shelley, pentru a nu-i mai da niciodată drumul. Nu numai că a luat banii familiei lui Shelley, dar l-a şi iniţiat asiduu pe acesta în toate tertipurile unui debitor de început de secol al XIX-lea: titluri de rentă post-datate, acte cu valori mai mici decât cele reale şi, nu în cele din urmă, notoriile împrumuturi *post-obit* prin care tinerii moştenitori ai unei proprietăţi ce le revenea pe drept puteau ridica sume extrem de reduse, cu dobânzi enorme, anticipând moartea tatălui şi deci sosirea moştenirii. Shelley a devenit adeptul tuturor acestor proceduri care duceau la ruină şi un

procent ridicat din ceea ce a obţinut atunci a luat direct drumul sacului fără fund57 al lui Godwin.

Niciun penny nu i-a mai fost înapoiat vreodată, şi nici nu pare să fi adus vreun cât de mic folos nevoiaşei familii a lui Godwin. Într-un târziu, Shelley s-a întors împotriva spoliatorului. „Ţi-am dat în câţiva ani", scria el, „echivalentul unei averi considerabile & m-am sărăcit în speranţa de a realiza de aproape patru ori pe atât. În afara *bunăvoinţei* reciproce, pe care această tranzacţie pare a o fi născut, aceşti bani, oricare ar fi *avantajul* pe care ţi l-au adus vreodată, ar fi putut fi tot atât de bine aruncaţi în mare". Pierderea banilor nu a fost singurul rău pe care i l-a adus legătura cu Godwin. Harriet avea în principiu dreptate când considera că marele filosof l-a asprit şi împietrit în mai multe privinţe pe soţul ei, şi mai ales în ceea ce priveşte atitudinea lui faţă de bani. Ea a relatat că atunci când Shelley, care o părăsise deja pentru Mary a venit s-o vadă după naşterea fiului ei William, „a spus că era bucuros că e băiat, căci va face bani mai ieftin" 58. Voia să spună prin aceasta că putea obţine o dobândă mai mică pentru un împrumut *post-obit*; nu era remarca unui poet idealist de douăzeci şi doi de ani, ci aceea a unui debitor cronic şi viclean.

Godwin nu a fost singurul parazit din viaţa lui Shelley. A mai existat un alt intelectual care cerşea necontenit – Leigh Hunt. Un sfert de secol mai târziu, Thomas Babington Macaulay i l-a descris pe Hunt lui Napier, editorul de la *Edin-burgh Revieiv*, spunând că răspunsese la o scrisoare a lui Hunt „nu fără teama de a deveni una dintre numeroasele persoane cărora le cere douăzeci şi cinci de lire ori de câte ori doreşte".59 în cele din urmă, Hunt a fost imortalizat în *Bleak House* (*Casa umbrelor*), sub chipul lui Harold Skimpole, Dickens mărturisind unui prieten: „Consider că reprezintă cel mai exact portret realizat vreodată în cuvinte... Este reproducerea absolută a unui om real". 60 Pe vremea lui Shelley, Hunt abia îşi începea lunga sa carieră de „om care împrumută", folosind tehnica verificată a lui Rousseau de

a-şi convinge victimele că le făcea o favoare profitând de generozitatea lor. C.înd Shelley a murit, Hunt a trecut la Byron, care i-a dat în cele din urmă papucii; fără înconjur. Byron a considerat că Hunt l-a jecmănit pe Shelley. Dar, în fapt, a făcut ceva mult mai rău, convingându-l pe Shelley că pentru oameni cu idei progresiste – cum erau ei – a plăti ceea ce datorai nu reprezenta o necesitate morală: era pe deplin suficient să te pui în slujba umanităţii.

Aşa se face că Shelley, omul adevărului şi al virtuţii, a devenit pentru tot restul vieţii un fugar şi un trişor. împrumuta bani oriunde şi de la tot felul de oameni, dintre care cei mai mulţi nu şi-au mai văzut banii înapoi. Ori de câte ori se muta, de obicei în grabă, familia Shelley lăsa în urmă mici grupuri de oameni cândva încrezători, apoi furioşi. Tânărul Dan Healey nu a fost singurul irlandez înşelat de Shelley.

Fără doar şi poate, Shelley a împrumutat o sumă însemnată de la John Lawless, editorul republican cu care se împrietenise la Dublin. Acesta nu-şi putea permite să piardă banii şi, după plecarea lui Shelley, i-a scris nerăbdător lui Hogg interesându-se de adresa poetului. Puţin după aceea a fost arestat pentru datorii neonorate. Shelley nu numai că nu a făcut nicio încercare de a-l scoate de la închisoare plătind banii pe care îi datora, dar l-a şi insultat plângându-se: „Mi-e frică”, îi scria el unei prietene comune din Dublin, Catherine Nugent, „că s-a folosit şi de tine aşa cum a făcut-o cu noi”. 61 Mai rău încă, la Lynmouth, Shelley a semnat chitanţe folosind numele acestuia („onorabilul domn Lawless”); era vorba de fals, pe atunci un delict capital.62

Un alt grup de oameni înşelaţi de Shelley au fost galezii, în timpul sejurului lui Shelley acolo. Sosise în 1812, închinând o fermă şi angajând servitori („Poţi angaja o fată în casă de încredere? căci vom avea nevoie de trei în total”), dar a fost curând arestat la Caiernarvon, pentru datorii care variau între şaizeci şi şaptezeci de lire. John Williams, care i-a sponsorizat aventura galeză, şi dr William Roberts, un doctor de ţară, au garantat pentru el,

iar datoria plus cheltuielile suplimentare au fost plătite de un avocat din Londra, John Bed-well. Toţi trei au ajuns să-şi regrete generozitatea. În 1844, la peste treizeci de ani după aceea, dr Roberts mai încerca încă să recupereze, din averea familiei Shelley, cele treizeci de lire pe care i le datora poetul. Şi Bedwell şi-a cerut banii în van, Shelley scriindu-i un an mai târziu lui Williams: „Am primit o scrisoare foarte neplăcută şi dictatorială de la dl Bedwell, la care am răspuns pe un ton inflexibil”. Lui Shelley îi plăcea să adopte un aer superior. Fratele lui Williams, Owen, un fermier, îi împrumutase lui Shelley o sută de lire; îl găsim pe Shelley scriindu-i lui Williams şi cerându-i ca Owen să-i mai dea alte douăzeci şi cinci de lire, adăugând: „Îmi voi da seama din modul în care vei răspunde la această cerere dacă lipsa prietenilor este un leac contra prieteniei sau nu”. Relaţiile lui Shelley cu Williams s-au rupt în anul care a urmat într-o avalanşă de incriminări privitoare la banii pe care poetul i-i datora. Nici Williams, nici Owen nu au primit vreodată ceva înapoi. Şi totuşi, Shelley era necruţător şi moralizator cu toţi aceia care îi datorau *lui* bani (excepţie făcând Godwin şi Hunt). Un alt galez, John Evans, a primit două somaţii de plată, Shelley reamintindu-i că îi datora bani lichizi, „ceea ce, fiind o datorie de onoare, trebuie să fie, dintre toate, cea mai imperioasă & ar trebui să impună necesitatea achitării ei imediate şi să deplângă totodată apatia şi lipsa de bunăvoinţă a vinovaţilor într-o asemenea situaţie” 63.

Nu este clar ce înţelegea Shelley prin datorie de onoare. Nu a avut scrupule să împrumute de la femei, mergând de la spălătorese sau ziliere până la gazda sa din Lynmouth – în cele din urmă ea a primit înapoi douăzeci din cele treizeci de lire pe care i le datora poetul, deoarece i-a păstrat în mod inspirat cărţile; nu a scăpat nici prietena sa italiancă Emilia, de la care a primit două sute douăzeci de coroane. Datora bani la tot felul de comercianţi. De exemplu, în aprilie 1817, el şi Hunt au fost de acord să plătească pe un anume Joseph Kirkman pentru un pian; pianul a fost livrat la timp, dar patru ani mai târziu nu

fusese încă achitat. În acelaşi mod, Shelley l-a determinat pe Charter, vestitul fabricant de trăsuri, să-i facă un vehicul de calitate, în valoare de 532 lire 11 şilingi şi 6 penny, pe care l-a folosit până la moarte. În cele din urmă, Charter l-a chemat pe poet în faţa instanţei, iar în anii 1840 încă se mai străduia să-şi recupereze banii. Un grup exploatat în mod special de Shelley l-au reprezentat micii tipografi-librari care i-au publicat poemele pe credit. Totul a început cu douăzeci de lire împrumutate de la Slatter, librarul din Oxford, pe care acesta i le împrumutase atunci când Shelley fusese exmatriculat. Este clar că Slatter îl simpatiza şi dorea să-l salveze din mâinile cămătarilor rapaci; drept consecinţă, Shelley l-a băgat într-o încurcătură înfiorător de costisitoare, în 1831, fratele lui Slatter – instalator – i-a scris lui Sir Timothy: „suferind foarte mult de pe urma unei tentative oneste de a vă opri fiul să meargă la evrei pentru a obţine bani cu o dobândă enormă… am pierdut peste 1 300 de lire”. Au fost arestaţi în cele din urmă pentru datorii neonorate şi se pare că banii nu le-au fost returnaţi niciodată. Tipograful din Weybridge, care a publicat *Alastor*, mai încerca încă să-l determine pe Shelley să-i plătească costurile publicării la patru ani şi jumătate după apariţia cărţii; nu există nicio dovadă că datoria a fost vreodată rambursată. Shelley i-a scris unui al treilea librar (în decembrie 1814): „Dacă mi-ai asigura necesarul de cărţi, ţi-aş garanta acţiuni *post-obit* în valoare de 250 de lire pentru fiecare 100 de lire în cărţi pe care mi le-ai da”. I-a spus acestuia că vârstele tatălui şi bunicului său erau de şaizeci şi trei, respectiv optzeci şi cinci de ani, când în realitate aceştia aveau şaizeci şi unu şi respectiv optzeci şi trei. Un al patrulea librar-editor, Thomas Hookham, nu numai că a tipărit pe credit *Crăiasa Mab*, dar i-a mai şi dat bani lui Shelley. Nici lui nu i s-a plătit şi, pentru vina de a fi simpatizat cu Harriet, a devenit obiect al urii poetului, Shelley scriindu-i lui Mary, pe 25 octombrie 1814: „Dacă îl vezi pe Hookham, nu-l insulta de-a dreptul. Mai am încă speranţe… îl voi face pe acest ticălos lipsit de remuşcări să regrete clipa în care s-a

născut – la vremea cuvenită. Va fi doborât în plină glorie. Mândria lui va fi făcută praf. îi voi chinui bucată cu bucată sufletul egoist”. 64

Care ar fi numitorul comun al acestor fapte – delictele sexuale şi financiare ale lui Shelley, relaţiile sale cu tatăl şi cu mama sa, cu soţiile şi copiii, cu prietenii, cu asociaţii în afaceri şi cu negustorii? Este, desigur, lipsa abilităţii de a percepe orice alt punct de vedere diferit de al său; pe scurt, lipsa de imaginaţie. Aspectul acesta este însă foarte curios, deoarece imaginaţia se găseşte în chiar centrul teoriei sale de regenerare politică. După Shelley, imaginaţia – sau „Frumuseţea Intelectuală” – era necesară pentru transformarea lumii; şi deoarece poeţii posedau această calitate în cel mai înalt grad, deoarece imaginaţia poetică era cea mai de preţ şi mai creatoare dintre împlinirile umane, el îi consfinţea drept legislatori naturali ai lumii, deşi nerecunoscuţi. Şi totuşi el, un poet – unul dintre cei mai mari poeţi – capabil, poate, de o empatie imaginativă cu clase întregi, cu lucrătorii agricoli exploataţi, luddiţii, răsculaţii de la Peterloo, muncitorii din fabrici, cu oameni asupra cărora ochii săi nu se opriseră niciodată, capabil de a simţi – la nivel abstract în numele întregii omeniri suferinde, considera imposibil din punct de vedere practic, şi asta nu o dată, ci de sute şi mii de ori, să pătrundă, în imaginaţie, inimile şi mintea tuturor acelor oameni cu care avea de-a face zi de zi. De la librari la baroneţi, de la fete în casă la amante, Shelley nu putea pur şi simplu să înţeleagă că aceştia aveau dreptul la un punct de vedere diferit de al său. Confruntat cu intransigenţa lor (faţă de el), recurs la jigniri. O scrisoare adresată lui John Williams – datată 21 martie 1813 – surprinde perfect limitele puterii imaginative ale lui Shelley. Scrisoarea începe cu un asalt verbal îndreptat împotriva nefericitului Bedwell; continuă cu un atac sălbatic la adresa încă şi mai nefericitei dre Hitchener („o femeie cu vederi & pasiuni disperate, dar de o răzbunare rece & neabătută… Am râs din inimă la chinurile ei zilnice”); şi încheie cu un apel către umanitate – „Sunt gata să fac orice ar fi de folos ţării

şi prietenilor mei”; şi încheie „& printre voi ceilalţi, al căror prieten afectuos continuu să fiu”. Era vorba de acelaşi Williams pe care se pregătea să-l înşele şi care avea să devină în curând un alt debitor plin de amărăciune.65

Shelley şi-a dedicat viaţa progresului politic, folosind minunatul dar poetic cu care fusese înzestrat, fără a deveni vreodată conştient de această deficienţă imaginativă. Şi nici nu şi-a ameliorat-o printr-o încercare de a descoperi realităţile din viaţa acelor categorii ale omenirii pe care dorea să le ajute. A scris *Address to the Irish People* (*Mesaj către poporul irlandez*) înainte chiar de a pune piciorul în acea ţară. Atunci când a ajuns acolo, nu a întreprins niciun efort sistematic de a investiga condiţiile concrete sau de a afla ce doreau de fapt irlandezii.66 A plănuit însă, în secret, să le distrugă religia mult iubită. Shelley a rămas profund ignorant şi în ceea ce priveşte politica britanică şi opinia publică, nu a realizat cât de stringente şi de lipsite de speranţe erau problemele cu care se confrunta guvernul în perioada care a urmat bătăliei de la Waterloo şi cât de sincere erau eforturile de a rezolva aceste probleme. Nu a încercat niciodată să se informeze sau să facă dreptate oamenilor bine-intenţionaţi şi sensibili precum Castlereagh sau Sir Robert Peel făcând apel tocmai la acel tip de pătrundere imaginativă despre care susţinea că este atât de important. În schimb, i-a jignit, în *Mascarada anarhiei*, tot aşa cum, în scrisori, şi-a jignit creditorii şi s-a debarasat de femei. Shelley dorea, evident, o transformare politică totală a societăţii, inclusiv distrugerea religiei organizate. Era însă confuz în privinţa modului de a ajunge acolo. Uneori propovăduia non-violenţa, şi există oameni care văd în el pe primul evanghelist adevărat al rezistenţei non-violente, un precursor al lui Gandhi.67 „Nu am nimic de-a face cu forţa sau violenţa”, scria el în *Mesaj către poporul irlandez*; „Asocierile în scopuri violente merită cea mai vehementă dezaprobare din partea adevăratului reformator!… Toate asociaţiile secrete sunt şi ele rele”. Uneori însă Shelley

căuta să organizeze grupuri secrete şi unele dintre versurile sale capătă sens numai privite ca o incitare la acţiunea directă. *Mascarada anarhiei* în sine este contradictorie: o strofă, versurile 340 – 344, susţine non-violenţa. În schimb, cea mai cunoscută strofă, încheindu-se cu „Voi sunteţi mulţi, ei sunt puţini", care se repetă (II. 151 – 154, 369 – 372), este un apel la insurecţie.68 Byron care, aidoma lui Shelley, era şi el un rebel, dar mai curând un om de acţiune decât un intelectual (nu credea deloc în transformarea societăţii, ci doar în autodeterminare), era foarte sceptic în privinţa utopiei lui Shelley. În frumosul poem al lui Shelley *Julian and Maddalo* (*Julian şi Maddalo*), care reaminteşte lungile lor conversaţii de la Veneţia, Maddalo (Byron) spune referitor la programul politic al lui Shelley, „Cred că ai putea face un asemenea sistem de nedesfiinţat/Atâta cât ţi-o permit cuvintele", dar considera că în practică „asemenea teorii înalte" erau „inutile". Adevărul este că în acest poem, care datează din 1818 – 1819, Shelley a recunoscut că prin criticile sale Byron a marcat o breşă în îndrăzneţul său fundamentalism politic. Shelley l-a abordat cu o mare modestie pe Byron: „Mă străduiesc să rivalizez cu Lord Byron, şi asta cât de bine pot, şi nu există altul cu care merită să mă iau la întrecere… fiecare cuvânt poartă marca nemuririi". Pentru o vreme forţa lui Byron aproape că l-a paralizat: „soarele a stins licuriciul", după cum se exprima el. Desigur, ajungând să-l cunoască pe Byron, Shelley s-a maturizat. Spre deosebire însă de Byron, care a început să îşi vadă rolul ca fiind acela de organizator al popoarelor oprimate – italienii, apoi grecii –, Shelley a început să se întoarcă împotriva acţiunii directe de orice tip ar fi fost ea. Este extrem de semnificativ faptul că, la sfârşitul vieţii, a devenit critic la adresa lui Rousseau, pe care l-a identificat cu oribilele excese ale Revoluţiei Franceze. În poemul său neterminat, *The Triumph of Life* (*Triumful Vieţii*), Rousseau este prezentat ca un personaj al naraţiunii virgiliene, un prizonier al Purgatoriului datorită greşelii de a crede că idealul poate fi atins în timpul vieţii, lăsându-se

astfel corupt. Nu este însă deloc clar dacă, în felul acesta, Shelley renunţa la politica reală pentru a se concentra asupra idealismului pur al imaginaţiei.69

În lunile care i-au precedat moartea, nu a existat niciun semn al vreunei schimbări fundamentale a caracterului său. Claire Clairmont, care a trăit peste optzeci de ani, devenind o femeie raţională – sursa de inspiraţie a fermecătoarei povestiri a lui Henry James, *The Aspern Papers* (*Manuscrisele lui Jeffrey Aspern*), avea să scrie, la peste şaizeci de ani după aceste evenimente, că „sinuciderea lui Harriet a avut un efect benefic asupra lui Shelley – care a devenit mult mai puţin încrezător în sine şi nu atât de sălbatic ca înainte” 70. Ar putea fi adevărat, deşi, după atâta timp, Claire comprima evenimentele. Este drept, Shelley ajunsese să dea dovadă de un egocentrism mai puţin violent, însă schimbarea a fost graduală şi, oricum, incompletă la data decesului acestuia. În 1822, atât el, cât şi Byron îşi construiseră bărci, *Don Juan* şi *Bolívar*, iar îndeosebi Shelley era obsedat de navigaţie. De aceea a şi insistat să ia pe timpul verii o casă la Lerici, în Golful Spezia. Mary, care era din nou însărcinată, a ajuns să o urască, în special pentru că era atât de cald. Cei doi se îndepărtau unul de celălalt. Ea devenea tot mai deziluzionată şi mai obosită de viaţa lor anormală de exilaţi. În plus, exista şi o nouă ameninţare. Tovarăşul de navigaţie al lui Shelley era Edward Williams, un locotenent angajat cu „jumătate de normă la Compania Indiilor de Est. Shelley părea tot mai interesat de frumoasa soţie (*defecto*) a lui Williams, Jane. Jane avea înclinaţii muzicale, cânta la chitară, cânta bine şi din gură (la fel ca şi Claire), ceea ce-i făcea plăcere lui Shelley. La lumina lunii de vară aveau loc petreceri muzicale. Shelley a scris o serie de poeme despre ea. Avea oare Mary să fie înlocuită, tot aşa cum, cândva, o înlocuise la rândul ei pe Harriet?

Pe 16 iunie, cum se şi temea de altfel, Mary a avortat şi a căzut din nou pradă disperării. Două zile mai târziu Shelley a scris o scrisoare care lăsa clar să se înţeleagă că mariajul lor era, practic, pe sfârşite: „Nu simt decât nevoia

acelora care mă pot simţi şi înţelege... Mary nu poate. Faptul că trebuie să-i ascund gândurile care ar îndurera-o fac, poate, necesar acest lucru. Este blestemul lui Tantal ca o persoană dotată cu înclinaţiile ei deosebite şi cu mintea ei atât de pură să nu trezească tandreţea indispensabilă punerii lor în practica vieţii de zi cu zi". După care adaugă: „Îmi place tot mai mult şi mai mult Jane... Are un gust muzical şi o eleganţă a formelor şi mişcărilor care compensează într-o anumită măsură lipsa rafinamentului literar". 71 Până la sfârşitul lunii Mary ajunsese să găsească situaţia, căldura, casa ca fiind insuportabile: „Aş dori", scria ea, „să-mi pot rupe lanţurile şi să părăsesc această temniţă". 72

Şi a căpătat această putere într-un mod tragic şi neaşteptat. Shelley fusese fascinat dintotdeauna de viteză. Dacă ar fi trăit în secolul al XX-lea ar fi putut ajunge un fan al maşinilor de curse sau chiar al avioanelor. Unul dintre poemele sale, *The Witch of Atlas* (*Vrăjitoarea din Atlas*), este un imn închinat bucuriei de a călători prin spaţiu. Barca sa, *Don Juan*, a fost construită pentru viteză, iar Shelley o modificase pentru a naviga încă şi mai repede. Nu avea decât douăzeci şi patru de picioare lungime, dar avea două catarge principale şi velarură de goeletă. El şi Williams au conceput o nouă velă transversală care a sporit extrem de mult suprafaţa pânzelor. La cererea lui Shelley, pentru a creşte şi mai mult viteza, constructorul de nave al lui Byron a conceput o redistribuire a velaturii şi a creat o proră şi o pupă falsă. Barca devenise acum foarte rapidă şi periculoasă; naviga „ca o vrăjitoare" 73, în momentul dezastrului, ea putea duce trei vele triunghiulare opuse velei principale, precum şi o velă de furtună, şi plutea cu aproape opt centimetri mai sus în apă. Shelley şi Williams se întorceau de la Livorno în barca astfel modificată, îndreptându-se spre Lerici. Au plecat cu toate pânzele sus în după-amiaza zilei de 8 iulie 1822, pe o vreme care se strica. Când s-a dezlănţuit furtuna, la şase şi jumătate, flota italiană locală a revenit în graba mare în port. Căpitanul unuia dintre aceste vase a spus că zărise

vasul lui Shelley în mijlocul valurilor imense, cu velele încă toate întinse; le-a strigat să vină la bordul vasului său sau, cel puţin, să mai strângă din pânze, „altfel sunteţi pierduţi”. Însă unul dintre cei doi (se presupune că Shelley) a strigat „Nu” şi a fost văzut oprindu-şi tovarăşul să coboare pânzele, prinzându-l de mână, „ca pradă furiei”. *Don fuan* s-a scufundat la zece mile de mai, având încă toate pânzele sus. S-au înecat amândoi.74 Cu un an înainte, Keats murise la Roma, de tuberculoză; doi ani mai târziu, în Grecia, doctorii aveau să-i provoace lui Byron o hemoragie mortală. Aşa a luat sfârşit o epocă scurtă, incandescentă a literaturii engleze. Mary a revenit în Anglia cu micul Percy, viitorul baronet (Charles murise) şi, cu răbdare, a început să înalţe un monument mitic dedicat amintirii lui Shelley. Însă cicatricele i-au rămas. Văzuse faţa nevăzută a vieţii intelectuale şi simţise puterea de a răni a ideilor. Atunci când un prieten a remarcat, în timp ce îl urmărea pe Percy cum învăţa să citească: „Sunt sigur că va deveni un om extraordinar”, Mary Shelley a sărit în sus: „Mă rog lui Dumnezeu”, a spus ea cu înflăcărare, „să ajungă să fie un om obişnuit”.

3 *Karl Marx*: *Proferând blesteme enorme*”.

Karl Marx a avut o influenţă mai mare decât a oricărui alt intelectual al timpurilor moderne nu numai asupra evenimentelor reale, dar şi asupra minţii oamenilor, bărbaţi şi femei. Aceasta nu s-a datorat atât atracţiei exercitate de conceptele şi de metodologia sa – deşi ambele prezintă o puternică fascinaţie asupra spiritelor lipsite de rigoare –, cât faptului că filosofia lui Marx a fost instituţionalizată în două dintre cele mai mari state din lume, Rusia şi China, ca şi în multele lor ţări satelite. În această privinţă, Marx se aseamănă cu Sfântul Augustin, ale cărui scrieri au fost, în secolele al V-lea – al XIII-lea, cărţile cele mai citite de către capii bisericii, jucând astfel un rol predominant în definirea creştinismului medieval. Influenţa lui Marx a fost însă mult mai directă, din moment ce tipul de dictatură personală conceput pentru sine (după cum vom vedea) a fost pus efectiv în practică, cu nişte

consecinţe incalculabile pentru omenire, de către trei dintre cei mai importanţi continuatori ai săi, Lenin, Stalin şi Mao Tze-tung, toţi trei fiind, din acest punct de vedere, nişte marxişti convinşi.

Marx era un vlăstar al timpului său – mijlocul secolului al XIX-lea; or, marxismul a fost o filosofie caracteristică secolului al XIX-lea prin aceea că se pretindea ştiinţifică. „Ştiinţific" era cel mai puternic termen aprobativ al lui Marx, pe care acesta îl folosea de obicei pentru a se distinge de mulţii săi duşmani. El şi opera sa erau „ştiinţifici"; ceilalţi nu erau. Marx simţea că găsise o explicaţie ştiinţifică a comportamentului uman în istorie, asemănătoare cu teoria darwinistă a evoluţiei. Ideea că marxismul este o ştiinţă într-un mod în care nicio altă filosofie nu a fost sau nu ar fi putut fi vreodată este adânc înrădăcinată în doctrina publică a statelor fondate de continuatorii săi, astfel încât pigmentează predarea tuturor materiilor din şcolile şi universităţile acestora. Fenomenul s-a răspândit şi în lumea ne-marxistă, întrucât intelectualii, şi cu precădere universitarii, sunt fascinaţi de putere, iar identificarea marxismului cu o impunătoare autoritate fizică i-a ispitit pe mulţi profesori să accepte „ştiinţa" marxistă în cadrul disciplinelor lor, în special în acele domenii inexacte sau cvasiexacte cum ar fi economia, sociologia, istoria şi geografia. Cu siguranţă că dacă Hitler, şi nu Stalin, ar fi câştigat lupta pentru Europa Centrală şi de Est din 1941 – 1945, impunându-şi astfel voinţa asupra unei mari părţi a lumii, doctrina nazistă – care se pretindea şi ea ştiinţifică, ca şi teoria rasei pe care o susţinea – ar fi căpătat o aură academică şi ar fi pătruns în universităţile din toată lumea. Victoria militară a asigurat însă impunerea ştiinţei marxiste, şi nu a celei naziste. De aceea, prima întrebare pe care ar trebui să ne-o punem în ceea ce-l priveşte pe Marx este: din ce punct de vedere, dacă există vreunul, a fost el un om de ştiinţă? Altfel spus, în ce măsură s-a angajat el în urmărirea cunoaşterii obiective printr-o căutare atentă a unor dovezi care să ajute la evaluarea acesteia? Aparent, biografia lui Marx ni-l

înfăţişează ca fiind, înainte de toate, un cercetător. După ambii părinţi descindea din generaţii de oameni învăţaţi. Tatăl său, Heinrich Marx, avocat – al cărui nume era la origine Hirschel ha-Levi Marx –, era fiul unui rabin şi cunoscător al Talmudului, care descindea la rândul său din vestitul rabin Elieser ha-Levi din Meinz, al cărui fiu, Jehuda Manz, a fost conducătorul şcolii talmudice din Padova. Mama lui Marx, Henrietta Pres-sborck, era şi ea fiică de rabin, care descindea la rândul său din învăţaţi şi înţelepţi vestiţi. Marx s-a născut pe 5 mai 1818, la Trier (pe arunci teritoriu prusac), ca unul dintre cei nouă copii ai cuplului. A fost însă singurul fiu care a ajuns la vârsta maturităţii; surorile sale s-au măritat una cu un inginer, alta cu un librar şi a treia cu un avocat. Familia aparţinea în esenţă burgheziei şi era în afirmare din punct de vedere social. Tatăl era un liberal descris ca „un adevărat francez al secolului al XVIII-lea, care-i ştia pe dinafară pe Voltaire şi pe Rous-seau” 1. Datorită unui decret prusac din 1816, care proscria evreii din primele eşaloane ale dreptului şi medicinei, Heinrich Marx a devenit protestant şi, pe 26 august 1824, şi-a botezat cei şase copii. La cincisprezece ani, Marx a fost confirmat şi pare să fi fost, o vreme, un creştin înflăcărat. A urmat un fost liceu iezuit, la vremea aceea secularizat, şi apoi Universitatea din Bonn. De acolo a luat drumul Universităţii din Berlin, pe atunci cea mai bună din lume. Nu a primit niciodată o educaţie evreiască, nu a încercat să o capete şi nici nu a arătat vreun interes pentru cauzele evreieşti.2 Trebuie însă spus că a ajuns să aibă trăsături caracteristice unui tip anume de învăţat, cu precădere celui talmudic: tendinţa de a acumula cantităţi imense de materiale pe jumătate asimilate şi de a plănui lucrări enciclopedice niciodată duse la bun sfârşit, un dispreţ rece faţă de toţi neînvăţaţii. Practic întreaga sa operă poartă marca studiului talmudic: este în esenţă un comentariu, o critică a operei altora în domeniul său de interes. Marx a devenit un bun erudit clasic şi s-a specializat ulterior în filosofie, şi anume în cea de factură hegeliană. Doctoratul şi l-a luat însă la Universitatea din

Jena, care avea un renume mai slab decât al celei din Berlin. Nu pare să fi fost niciodată suficient de bun pentru a obţine un post în învăţământul universitar. În 1842 a devenit ziarist la *Rheinische Zeitimg*, pe care l-a editat vreme de cinci luni – până când a fost interzis, în 1843. Ulterior, până la expulzarea sa, care a avut loc în 1845, a scris pentru *Deutsch-Französische Jahr-biicher* şi pentru alte ziare din Paris; a continuat apoi la Bruxelles. Acolo s-a implicat în organizarea Ligii Comuniste, al cărei manifest l-a scris în 1848. După eşecul revoluţiei, a fost silit să se mute (1849) şi s-a stabilit la Londra, de data aceasta pentru totdeauna. Vreme de câţiva ani, în perioada 1860 – 1879, s-a implicat din nou în politica revoluţionară, conducând Asociaţia Internaţională a Muncitorilor. Dar cea mai mare parte a timpului petrecut la Londra până la moartea sa, survenită pe 14 martie 1883 – altfel spus, treizeci şi patru de ani – şi-a dedicat-o muncii de cercetare la British Museum, căutând materiale în vederea unui studiu de proporţii gigantice asupra capitalului şi încercând să le dea o formă publicabilă. A ajuns să vadă sub tipar un volum (1867); al doilea şi al treilea au fost însă compilate, după notele rămase, de către colegul său Friedrich Engels şi publicate după moartea lui".

Putem deci spune că Marx a dus o viaţă de cercetător. S-a plâns la un moment dat: „Sunt o maşină condamnată să devoreze cărţi". 3 Şi totuşi, într-un sens mai strict al cuvântului, nu era un erudit adevărat, după cum nu era deloc un om de ştiinţă. Nu era interesat să descopere adevărul, ci doar să-l proclame. În Marx existau trei ipostaze: poetul, ziaristul şi moralistul. Fiecare era important. Acestea, laolaltă cu voinţa sa enormă, făceau din el un formidabil scriitor şi vizionar. Nu exista însă nimic ştiinţific în el; de fapt, era antiştiinţific din toate punctele de vedere. Poetul din Marx era mult mai important decât se bănuieşte în general, chiar dacă imaginaţia sa poetică a ajuns foarte repede să fie absorbită de viziunea sa politică. A început să scrie poezii pe când era încă un puşti; două erau temele sale principale:

dragostea pentru fata din vecini, Jenny von Westphalen, de origine prusaco-scoţiană, cu care de altfel s-a şi căsătorit în 1841, şi distrugerea lumii. A scris multe poezii, din care trei volume manuscrise trimise lui Jenny au fost moştenite de fiica lor Laura şi au dispărut după moartea acesteia, în 1911. Copii după patruzeci de poeme au supravieţuit însă, printre acestea numărându-se şi o tragedie în versuri, *Oulanen*, despre care Marx spera că ar putea fi *Faustul* epocii sale. Două poezii i-au fost publicate la Berlin, în *Athenaeum*, pe 23 ianuarie 1841. Se intitulau *Cântece Sălbatice* – sălbăticia este o notă caracteristică a versurilor sale, alături de un pesimism intens privind condiţia umană, alături de ură, de o fascinaţie a corupţiei şi violenţei, de sinucidere şi pacturi cu diavolul. „Suntem înlănţuiţi, îngroziţi, goi pe dinăuntru, speriaţi/ Etern înlănţuiţi de acest bloc de marmură al fiinţei”, scria tânărul Marx, „… Suntem maimuţele unui Dumnezeu rece”. Substituindu-şi glasul aceluia al lui Dumnezeu, afirma: „Voi profera blesteme enorme la adresa omenirii”, iar dincolo de suprafaţa multor poezii ale sale se află ideea unei crize mondiale generale, aflate în evoluţie.4 îi plăcea să citeze replica lui Mefisto din *Faustul* lui Goethe: „Tot ce există merită să piară”; a folosit-o, de exemplu, în pamfletul său politic îndreptat împotriva lui Napoleon al III-lea, *Optsprezece brumar*. Această viziune apocaliptică a unei imense catastrofe iminente ameninţând sistemul existent l-a însoţit toată viaţa: există în poezie, în fundalul *Manifestului comunist* din 1848, şi constituie punctul culminant din însuşi *Capitalul*.

Pe scurt, Marx este de la început şi până la sfârşit un scriitor de factură escatologică. Este de remarcat, de exemplu, că în varianta originală a *Ideologiei germane* (1845 – 1846) Marx a inclus un pasaj amintind puternic de poeziile sale şi care se referea la „Ziua Judecăţii”, „când reflexele oraşelor cuprinse de flăcări se văd până în ceruri… şi când «armoniile celeste» constă din melodiile *Marseillezei* şi *Carmagnolei*, acompaniate de bubuitul de tun, în timp ce ghilotina bate tactul, iar masele înflăcărate

strigă *la ira*, *ga ira*, iar conştiinţa de sine este spânzurată de felinare”.5 Mai există ecouri din *Oulanen* şi în *Manifestul comunist*, unde proletariatul preia mantia eroului.6 Nota apocaliptică a poemelor irumpe din nou în terifiantul său discurs din 14 aprilie 1856: „Istoria este judecătorul, proletariatul este călăul” – teroare, case marcate cu crucea roşie, metafore catastrofice, cutremure, lavă clocotindă în timp ce crusta pământului crapă.7 Ideea este că această concepţie a lui Marx privitoare la o zi a Judecăţii de Apoi, fie ea în versiunea sa poetică sumbră, fie în cea de pe urmă, economică, este o viziune artistică şi nu una ştiinţifică. Această concepţie a existat dintotdeauna în mintea lui Marx şi, în calitate de economist politic, a lucrat *retrospectiv* pornind de la ea, căutând dovezile care făceau faptul inevitabil, în loc să acţioneze *prospectiv*, ajungând la ea de la date analizate în mod obiectiv. Desigur, elementul poetic este acela care dă proiecţiei istorice a lui Marx dramatismul şi fascinaţia pe care le exercită în ochii cititorilor radicali, care vor să creadă că se apropie moartea şi judecata capitalismului. Darul poetic se manifestă intermitent în paginile scrise de Marx, dând naştere unor pasaje memorabile. În accepţiunea că a fost mai curând dominat de intuiţie decât de raţiune sau de calcul, Marx a rămas poet până în ultima clipă. Marx era însă şi ziarist şi, din anumite puncte de vedere, chiar unul bun. Considera că – lăsând scrisul deoparte-simpla plănuire a unei cărţi importante era nu doar dificilă, ci imposibilă: însăşi *Capitalul* nu este de fapt decât o culegere de eseuri reunite fără vreo structură de sine stătătoare. Era însă foarte bun la a pune pe hârtie reacţii scurte, fa obiect şi relevante pornind de la evenimentele care aveau loc. Credea, aşa cum i-o spunea imaginaţia sa poetică, că societatea se găsea în pragul colapsului. Aşa se face că practic toate articolele importante puteau fi puse în legătură cu acest principiu general, dând o extraordinară consistenţă jurnalismului său. În august 1851, un discipol al socialistului din epoca de început Robert Owen, Charles Anderson Dana, care devenise director executiv la *New*

York Daily Tribune, i-a cerut lui Marx să devină corespondentul politic pentru Europa al ziarului, scriind două articole pe săptămână şi primind o liră pe articol. De-a lungul celor zece ani care au urmat, Marx a contribuit cu circa cinci sute de articole, dintre care cam o sută douăzeci şi cinci au fost concepute, în numele lui, de Engels. Acestea au fost mult prelucrate şi rescrise la New York, însă argumentarea viguroasă îi aparţine pe deplin lui Marx şi în aceasta le şi rezidă forţa. De fapt, cel mai mare talent al său a fost acela de ziarist profilat pe polemică. Se folosea în mod strălucit de epigrame şi de aforisme. Multe dintre acestea nu îi aparţineau. Marat este autorul frazelor „Muncitorii nu au patrie" şi „Proletarii nu au nimic altceva de pierdut decât lanţurile". Vestita glumă la adresa burgheziei purtând blazoane feudale pe fund provenea de la Heine, ca şi „Religia este opiul poporului". Louis Blanc a spus» „De la fiecare după posibilităţi, fiecăruia după nevoi". De la Karl Schapper a luat „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!" şi de la Blanqui „dictatura proletariatului". Era însă capabil şi de a-şi crea propriile sintagme: „În politică, germanii au *gândit* ceea ce alţii au *făcut*". „Religia este doar soarele iluzoriu în jurul căruia gravitează omul, până când începe să graviteze în jurul său". „Căsătoria burgheză înseamnă comunitatea nevestelor". „Revoluţionarul îndrăzneţ care le azvârle adversarilor săi cuvintele provocatoare: «Nu *sunt nimic şi trebuie să fiu totul*.» „Ideile conducătoare ale fiecărei epoci au fost ideile clasei sale conducătoare". Mai mult încă, el a avut rara înclinaţie de a sublinia spusele altora şi de a le folosi în punctul cel mai potrivit al argumentaţiei sale. Dar dacă poeticitatea a suplinit viziunea, iar aforismul jurnalistic strălucirea operei lui Marx, balastul acesteia îl reprezenta jargonul academic. Marx era un universitar; sau mai curând – mai rău încă – era un universitar ratat. Blazat, profesor aspirant, el dorea să uimească lumea punând bazele unei noi şcoli filosofice; era totodată un plan de acţiune menit a-i aduce puterea. De aici atitudinea sa ambivalenţă faţă de Hegel. În prefaţa la cea de-a doua

ediţie germană a *Capitalului*, Marx scrie: „M-am proclamat în mod sincer discipol al acelui mare gânditor” şi „m-am jucat folosind terminologia hegeliană atunci când discutam teoria valorii” în *Capitalul*. Tot el adaugă însă că propria sa „metodă dialectică” este „în directă opoziţie” cu aceea a lui Hegel. Pentru Hegel, procesul de gândire este creatorul realului, pe când „în concepţia mea, pe de altă parte, idealul nu este nimic altceva decât materialul, după ce a fost transpus şi transferat în mintea omului”. De aceea, argumentează el, „în scrierile lui Hegel, dialectica stă în cap. Dacă vrei să descoperi sâmburele raţional care se ascunde sub învelişul de mistificări, trebuie să o întorci din nou în poziţia corectă”. 8

În afară de asta, Marx a căutat faima academică prin intermediul a ceea ce el privea ca fiind descoperirea sa senzaţională: aceea a viciului fatal al metodei hegeliene, descoperire care i-a permis să înlocuiască întregul sistem hegelian cu o nouă filosofie – o adevărată super-filozofie pe lângă care toate filosofiile existente să pară demodate. A continuat însă să accepte că dialectica lui Hegel era „cheia înţelegerii umane” şi nu numai că a folosit-o, dar a rămas prizonierul ei până la sfârşitul vieţii. Căci dialectica şi „contradicţiile” sale explicau acea criză universală ajunsă la apogeu, care făcuse obiectul originalei sale viziuni poetice din adolescenţă. Aşa cum avea să scrie către sfârşitul vieţii (14 ianuarie 1873), ciclurile de producţie exprimă „contradicţiile inerente ale societăţii capitaliste” şi vor produce „punctul culminant al acestor cicluri, o criză universală”. Aceasta va face „dialectica să sune” până şi în capetele „parveniţilor noului imperiu german”.

Ce aveau în comun toate acestea cu politica şi economia lumii reale? Absolut nimic. Aşa cum la originea filosofiei lui Marx stătea o viziune poetică, elaborarea sa a fost un exerciţiu de transpunere în jargon academic. Ceea ce mai lipsea pentru a pune în mişcare maşinăria intelectuală a lui Marx era un impuls moral. L-a găsit în ura pe care o nutfea faţă de cămătărie şi cămătari, un sentiment înflăcărat, direct legat (după cum vom vedea) de

propriile sale dificultăţi financiare. Faptul şi-a găsit expresia în primele scrieri serioase ale lui Marx, două eseuri „Despre chestiunea evreiască" publicate în 1844 în *Deutsch-Französische Jahrbiicher*. Într-o măsură mai mare sau mai mică, discipolii lui Hegel erau cu toţii antisemiţi şi, în 1843, Bruno Bauer, liderul antisemit al stângii hegeliene, a publicat un eseu prin care cerea ca evreii să abandoneze complet iudaismul. Eseurile lui Marx se constituiau într-un răspuns la eseul lui Bauer. Nu obiecta în faţa antisemitismului lui Bauer; de fapt, îl împărtăşea, îl promova şi îl cita cu aprobare. Nu era însă de acord cu soluţia lui Bauer. Marx respingea convingerea lui Bauer cum că natura antisocială a evreilor ar fi de origine religioasă şi ar putea fi remediată despărţindu-i pe evrei de credinţa lor. După părerea lui Marx, răul era de natură socială şi economică. A scris: „Să-l luăm în considerare pe adevăratul evreu. Nu pe *evreul de sabat*... ci pe *evreul de zi cu zi*". Care este, întreba el, „baza profană a iudaismului? Nevoia *practică*, *interesul propriu*. Care este cultul lumesc al evreului? *Afacerismul*. Care este dumnezeul său terestru? *Banul*". Încetul cu încetul, evreii au răspândit această religie „practică în întreaga societate":

Banii sunt divinitatea geloasă a Israelului, pe lângă care nicio altă divinitate nu poate exista. Banul coboară toate divinităţile omenirii şi le transformă în bunuri. Banul este *valoarea* autosuficientă a tuturor lucrurilor. De aceea a privat întreaga lume, atât cea umană, cât şi Natura, de valoarea ei proprie. Banul este esenţa alienată a muncii şi existenţei omului: această esenţă îl domină, iar el o venerează. Dumnezeul evreilor a fost secularizat şi a devenit dumnezeul lumii.

Evreul l-a corupt pe creştin şi l-a convins că „nu are alt destin aici, jos, decât acela de a deveni mai bogat decât vecinii săi" şi că „lumea este o bursă de valori". Puterea politică a devenit „vasalul" puterii banului. Soluţia deci era economică. „Evreul-ban" devenise „elementul *antisocial* universal al timpului prezent" şi, în vederea abolirii

„condiţiilor preliminare”, a „înseşi posibilităţii” tipului de activităţi băneşti care l-au produs, era necesar a-l „face pe evreu imposibil”. Abolind atitudinea evreiască faţă de bani, atât evreul şi religia sa, cât şi versiunea coruptă de creştinism pe care a impus-o el lumii ar dispărea: „Emancipându-se de *afacerism* şi *bani*, şi deci de iudaismul real şi pragmatic, epoca noastră se va emancipa ea însăşi”. 9

Până aici, explicaţia pe care Marx o dădea răului din lume era o combinaţie de antisemitism studenţesc de cafenea şi Rousseau. A dezvoltat-o în filosofia sa de maturitate, pe parcursul celor trei ani care au urmat, 1846 – 1848, ani în care a decis că elementul negativ din societate, agenţii puterii financiare cămătăreşti care îi repugna, nu erau doar evreii, ci clasa burgheză în ansamblul ei.10 în acest scop, Marx a utilizat în mod elaborat dialectica lui Hegel. De o parte se situa puterea banilor, bogăţia, capitalul, instrumentul clasei burgheze, de cealaltă, noua forţă mântuitoare-proletariatul. Argumentul este explicat în termeni strict hegelieni, făcând uz de totalitatea resurselor considerabile ale jargonului filosofic german în versiunea sa academică extremă, deşi impulsul subiacent este evident moral, iar viziunea ultimă (criza apocaliptică) este încă poetică. Deci: revoluţia se apropie, iar în Germania ea va fi de natură filosofică: „O sferă care nu se poate emancipa fără a se emancipa de toate celelalte sfere, ceea ce înseamnă, pe scurt, o *pierdere totală* a capacităţii umane de a se mântui doar prin *mântuirea totală* a umanităţii. Această disoluţie a societăţii, privită ca o clasă particulară, este *proletariatul*”. Ceea ce pare să spună Marx este că proletariatul, clasa care nu este o clasă, solventul clasei şi al claselor, este o forţă mântuitoare care nu are istorie, nu este supusă legilor istoriei şi, în ultimă instanţă, încheie istoria; fapt destul de curios în sine, conceptul este foarte evreiesc, proletariatul fiind Mesia sau mântuitorul. Revoluţia constă din două elemente: „capul emancipării este *filosofia*, centrul său este *proletariatul*”. Intelectualii vor forma deci

elita, generalii, iar muncitorii, soldaţii de trupă.

Definind avuţia ca fiind puterea financiară evreiască răspândită în rândurile clasei burgheze în ansamblul ei, şi proletariatul conform noii sale accepţiuni filosofice, Marx trece – folosind dialectica hegeliană – la miezul filosofiei sale, evenimentele care duc la marea criză. Pasajul cheie se încheie astfel:

Proletariatul execută sentinţa pe care proprietatea privată şi-a dat-o singură dând naştere proletariatului, tot aşa cum duce la îndeplinire sentinţa pe care şi-a dat-o munca salariată aducând bogăţie pentru alţii şi mizerie pentru sine. Dacă proletariatul este victorios nu înseamnă deloc că devine latura absolută a societăţii, căci este victorios doar prin abolirea sa şi a opusului său. După care, proletariatul şi opusul său determinant, proprietatea privată, dispar.

Marx a reuşit astfel să definească evenimentul cataclis-mic pe care l-a întrezărit întâi sub forma unei viziuni poetice. Definiţia era dată însă în termeni academici germani. În termenii lumii reale, de dincolo de sala de conferinţe a universităţii, nu însemna de fapt nimic.

Chiar şi atunci când Marx trece la politizarea evenimentelor, el continuă să folosească jargonul filosofic: „*Socialismul* nu poate fi pus în practică fără *revoluţie*. Atunci când începe *activitatea organizatorică*, când apare *suflatul*, lucrul în sine, atunci socialismul poate da la o parte toate vălurile politice”. Marx era un adevărat victorian; sublinia cuvintele la fel de des ca şi regina Victoria în scrisorile ei. Sublinierile lui însă nu ajută prea mult la transmiterea sensului dorit, care rămâne ascuns în obscuritatea conceptelor filosofiei academice germane. Pentru a-şi puncta concluzia, Marx recurge din nou la gigantismul care îl caracterizează, accentuând natura globală a procesului pe care îl descrie, dar abuzând şi de această dată de jargon. Astfel: „proletariatul poate exista doar în contextul istoriei mondiale, tot aşa cum comunismul, acţiunile sale, nu pot avea decât o existenţă

istorică mondială”. Sau: „Comunismul este posibil în mod empiric doar ca act al poporului conducător, toţi deodată şi simultan pretutindeni, ceea ce presupune dezvoltarea universală a forţelor productive şi a comerţului mondial care depinde de acestea”. Şi totuşi, chiar şi atunci când sensul intenţionat de Marx este clar, frazele sale nu au în mod necesar vreo validitate; nu sunt nimic mai mult decât acele *obiter dicta* ale unui filosof moralist.11 O parte dintre frazele pe care le-am citat mai sus ar părea la fel de plauzibile sau de neplauzibile dacă ar fi transformate pentru a afirma exact opusul. Unde erau atunci faptele, dovada extrasă din lumea reală, care să transforme aceste enunţuri profetice ale unui filosof moral, aceste revelaţii, într-o ştiinţă?

Marx a dat dovadă de o atitudine ambivalentă faţă de fapte, ca de altfel şi faţă de filosofia lui Hegel. Pe de-o parte a petrecut decenii de viaţă recoltând fapte, care s-au concretizat într-o sută de caiete uriaşe. Acestea erau însă faptele care se găseau în biblioteci, fapte din documente oficiale. Genul de fapte care nu-l interesau pe Marx erau faptele care se cereau descoperite prin studierea, cu ajutorul propriilor ochi şi urechi, a lumii şi a oamenilor care trăiau în ea. Era un şoarece de bibliotecă desăvârşit şi incorigibil. Nimic din lume nu l-ar fi scos afară din bibliotecă şi din birou. Interesul lui pentru problema sărăciei şi a exploatării data din toamna anului 1842 când, la douăzeci şi patru de ani, a scris o serie de articole despre legile care guvernau dreptul ţăranilor localnici de a aduna lemne. Conform celor afirmate de Engels, Marx i-a spus că „studiul său asupra legilor privind furtul lemnelor şi investigaţiile sale asupra ţărănimii din Moselle i-au mutat atenţia de la simpla politică la condiţiile economice şi deci la socialism” 12. Nu există însă nicio dovadă că Marx ar fi vorbit efectiv cu ţăranii şi cu proprietarii de pământ şi că ar fi studiat condiţiile la faţa locului. A scris din nou, în 1844, pentru săptămânalul financiar *Vonoarts* (*înainte*) un articol dedicat situaţiei ţesătorilor din Silezia. Nu a fost însă niciodată în Silezia, nici nu a vorbit

vreodată, după câte ştim, cu vreun ţesător: ar fi fost un lucru foarte neobişnuit pentru el dacă ar fi făcut-o. Marx a scris toată viaţa despre finanţe şi industrie, dar nu a cunoscut decât două persoane care să aibă vreo legătură cu procesele financiare şi industriale. Unul era unchiul său din Olanda, Lion Philips, un om de afaceri prosper care a creat ceea ce avea să devină într-o bună zi vasta companie electrică Philips. Concepţiile unchiului Philips asupra întregului proces capitalist ar fi fost foarte t>ine documentate şi interesante dacă Marx s-ar fi ostenit să le analizeze. Însă el nu l-a consultat decât o singură dată, în privinţa unei chestiuni tehnice legate de marea finanţa, şi, deşi l-a vizitat de patru ori pe Philips, vizitele nu aveau ca obiect decât afaceri strict personale legate de averea familiei. Cealaltă persoană în temă era chiar Engels. Marx a refuzat însă invitaţia lui Engels de a-l însoţi într-o vizită la o filatură de bumbac şi, după câte ştim, toată viaţa Marx nu a pus niciodată piciorul în vreo filatură, fabrică, mină sau orice alt loc de muncă din industrie.

Dar ceea ce este încă mai izbitor este ostilitatea lui Marx faţă de tovarăşii săi revoluţionari care aveau o experienţă de acest gen – adică muncitorii care căpătaseră conştiinţă politică. A întâlnit pentru prima dată asemenea oameni în 1845, când a întreprins o scurtă vizită la Londra şi a participat la o întrunire a Societăţii de Educare a Muncitorilor Germani. Nu i-a plăcut ceea ce a văzut. Acei oameni erau în cea mai mare parte muncitori calificaţi, ceasornicari, tipografi, cizmari; liderul lor era un pădurar. Erau autodidacţi, disciplinaţi, solemni, bine-crescuţi, foarte antiboemi, nerăbdători să transforme societatea, dar moderaţi în privinţa paşilor practici de urmat pentru a-şi atinge scopul. Nu împărtăşeau viziunea apocaliptică a lui Marx şi, mai, presus de toate, nu foloseau în vorbire jargonul lui academic. El i-a privit cu dispreţ: carnea de tun a revoluţiei, nimic mai mult. Marx a preferat întotdeauna să se asocieze cu intelectuali din clasa de mijloc, asemeni lui. Când Engels a creat Liga Comunistă ca şi atunci când au pus amândoi bazele Internaţionalei, Marx

s-a asigurat ca socialiştii din rândurile clasei muncitoare să fie eliminaţi din toate posturile cu oarecare influenţă şi să facă parte din comitete doar ca simpli proletari statutari. Motivele sale ţineau în parte de snobismul intelectual, în parte de faptul că oamenii cu o reală experienţă a condiţiilor din fabrici tindeau să fie ostili violenţei şi favorabili îmbunătăţirilor modeste, progresive: aceştia erau pe drept cuvânt sceptici în privinţa revoluţiei apocaliptice pe care Marx o susţinea ca fiind nu doar necesară, ci şi inevitabilă. Unele dintre cele mai veninoase atacuri ale lui Marx erau îndreptate împotriva unor astfel de oameni. Astfel, în martie 1846, la Bruxelles, în faţa participanţilor la o întrunire a Ligii Comuniste, el l-a supus pe Willliam Weitling la un fel de proces. Weitling era fiul sărac şi nelegitim al unei spălătorese, nu a cunoscut niciodată numele tatălui său, a fost ucenicul unui croitor şi, autodidact, prin muncă cinstită şi grea, ajunsese să îşi câştige numeroşi adepţi în rândurile muncitorimii germane. Obiectul „procesului" era acela de a insista asupra „corectitudinii" doctrinei şi de a elimina orice exponent înfumurat al clasei muncitoare care era lipsit de formaţia filosofică pe care Marx o considera ca fiind esenţială. Atacul lui la adresa lui Weitling a fost extrem de agresiv. Acesta era vinovat, susţinea Marx, de a fi condus o rebeliune în absenţa unei doctrine. Lucrul ar fi fost foarte bun în barbara Rusie, unde „poţi construi sindicate victorioase cu tineri proşti şi cu apostoli. Însă într-o ţară civilizată ca Germania, ar trebui să fie clar că nimic nu se poate obţine fără doctrina noastră". Şi apoi: „Dacă încerci să-i influenţezi pe muncitori, în special pe muncitorii germani, fără a dispune de corpusul unei doctrine şi de idei ştiinţifice clare, atunci ajungi doar să faci jocul găunos şi lipsit de scrupule al propagandei, ducând în mod inevitabil pe de o parte la instaurarea unui apostol inspirat şi, pe de alta, la a unor măgari care să-l asculte cu gura căscată". Weitling a răspuns că nu devenise socialist pentru a învăţa despre doctrine întocmite într-un birou; el vorbea pentru muncitorii adevăraţi şi nu avea să se supună

punctului de vedere al simplilor teoreticieni care erau departe de lumea dureroasă a muncii adevărate. Faptul, a spus un martor ocular, „l-a înfuriat într-atât pe Marx, încât a lovit atât de violent cu pumnul în masă că lampa s-a cutremurat. Sărind în picioare a strigat: «Ignoranţa nu a ajutat încă pe nimeni.» „întrunirea a luat sfârşit cu Marx străbătând „camera în sus şi în jos pradă unei furii violente" 13. Acesta a fost modelul unor atacuri ulterioare, îndreptate atât împotriva liderilor de origine muncitorească, cât şi a oricărui alt tip de lideri care se bucurau de numeroşi adepţi în rândurile muncitorilor şi care propovăduiau nu revoluţia doctrinară, ci soluţii practice pentru probleme reale privind munca şi salarizarea. Astfel, Marx i-a atacat pe fostul compozitor Pierre-Joseph Proudhon, pe reformatorul agricol Hermann Kriege şi pe primul social-democrat german cu adevărat important şi organizator al muncitorimii, Ferdinand Lassalle. În *Manifesto Against Kriege* (*Manifest împotriva lui Kriege*), Marx, care nu ştia nimic despre agricultură, şi mai ales despre agricultura din Statele Unite, unde se stabilise Kriege, s-a ridicat împotriva propunerii acestuia de a da fiecărui ţăran 160 de acri de pământ din domeniul public; a spus că ţăranii ar trebui ademeniţi cu promisiuni de împroprietărire, dar, odată cu instituirea unei societăţi comuniste, pământul ar trebui deţinut în mod colectiv. Proudhon era un antidogmatic: „Pentru numele lui Dumnezeu", scria el, „după ce am înlăturat *a priori* tot dogmatismul [religios] să nu încercăm să-i inoculăm cu orice preţ poporului un alt tip de dogmă... să nu facem din noi liderii unei noi intoleranţe". Marx ura această frază. În diatriba sa violentă îndreptată împotriva lui Proudhon, *Mizere de la Philosophie* (*Mizeria filosofiei*), scrisă în iunie 1846, el l-a acuzat pe acesta de „infantilism", „ignorarea" crasă a economiei şi a filosofiei şi, mai presus de toate, de întrebuinţarea greşită a ideilor şi metodelor lui Hegel – „Domnul Proudhon nu cunoaşte nimic din dialectica hegeliană în afara idiomului". Cât despre Lassalle, acesta a devenit victima celor mai brutale

zeflemele antisemite şi rasiste, venite din partea lui Marx: era „Baronul Iţic”, „Negrotei evreu”, „un evreu unsuros deghizat sub briliantină şi bijuterii ieftine”. „Îmi este acum cum nu se poate mai clar”, îi scria Marx lui Engels pe 30 iulie 1862, „că, aşa cum o indică forma capului său şi linia părului, descinde din negrii care i s-au alăturat lui Moise” fugind din Egipt (asta în cazul în care mama sau bunica din partea tatălui nu s-au împerecheat cu un negru). Această uniune a unui german şi a unui evreu pe un fond de negru era menită să producă un hibrid extraordinar”. 14

Deci, Marx nu dorea nici să investigheze personal condiţiile de lucru din industrie, nici să se informeze de la muncitorii inteligenţi care le cunoşteau din proprie experienţă. De ce ar fi făcut-o? în esenţă, folosind dialectica hegeliană, el ajunsese spre sfârşitul anilor 1840 să-şi tragă propriile concluzii referitoare la soarta umanităţii. Tot ceea ce-i mai rămânea de făcut era să găsească fapte care să le dea consistenţă; or, acestea puteau fi adunate din reportaje din ziare, din documente oficiale ale guvernului şi din fapte adunate de scriitorii care l-au precedat; iar tot acest material putea fi găsit în biblioteci. De ce să mai cauţi dincolo de acestea? Problema, aşa cum i se înfăţişa ea lui Marx, era aceea de-a găsi tipul cuvenit de fapte: faptele potrivite. Metoda i-a fost foarte bine rezumată de filosoful Karl Jaspers:

Stilul scrierilor lui Marx nu este acela al unui cercetător… nu citează exemple şi nu citează fapte care i-ar infirma teoria, ci doar pe acelea care susţin sau confirmă fără dubiu ceea ce el consideră a fi adevărul ultim, întreaga abordare este de natură revendicativă, nu investigativă, este revendicarea a ceva proclamat ca fiind adevărul perfect, nu cu convingerea unui om de ştiinţă, ci cu aceea a unui credincios.15

În această accepţiune, „faptele” nu sunt de o importanţă centrală pentru opera lui Marx; sunt auxiliare, susţinând concluzii la care s-a ajuns deja în mod independent de ele. În aceste condiţii, *Capitalul*,

monumentul în jurul căruia s-a învârtit viaţa de cercetător a lui Marx, ar trebui privit nu ca o cercetare ştiinţifică a naturii procesului economic pe care intenţionează să-l descrie, ci ca un exerciţiu de filosofie morală, un pamflet comparabil cu cele ale lui Carlyle sau Ruskin. Este o predică imensă şi adesea incoerentă, un atac la adresa procesului industrial şi a principiului proprietăţii, atac întreprins de un om care a nutrit o ură puternică, dar profund iraţională faţă de acestea. Fapt destul de curios, nu există aici un argument central care să funcţioneze ca principiu organizator. Iniţial, în 1857, Marx a conceput lucrarea ca alcătuită din şase volume: capitalul, pământul, salariile şi munca, statul, comerţul şi un volum final despre piaţa mondială şi criză.16 Dar autodisciplina metodică de care avea nevoie pentru a duce la bun sfârşit un asemenea plan s-a dovedit însă a fi peste puterile lui. Singurul volum pe care l-a încheiat (care, fapt confuz de altfel, se concretizează în două volume)

nu are practic niciun plan logic; conţine o serie de expuneri individuale puse într-o ordine arbitrară. Filosoful marxist francez Louis Althusser a găsit structura *Capitalului* atât de confuză, încât a considerat „imperativ" ca cititorii să ignore Partea întâi şi să înceapă cu Partea a doua, Capitolul patru.17 Alţi exegeţi marxişti au respins însă cu vehemenţă această interpretare. De fapt, abordarea lui Althusser nu este de prea mare ajutor. Chiar şi sinopsisul lui Engels asupra *Capitalului*, volumul I, nu serveşte decât la a-i sublinia slăbiciunea sau mai curând absenţa structurii.18 După moartea lui Marx, Engels a publicat volumul al II-lea pe baza a cinci sute de pagini folio din însemnările lui Marx, dintre care a rescris un sfert. Au rezultat şase sute de pagini plicticoase, confuze despre circulaţia capitalului, în principal pe baza teoriilor economice ale anilor 1860. Volumul al III-lea, la care Engels a lucrat între 1885 şi 1893, trece în revistă toate aspectele capitalului care nu fuseseră încă atinse, însă nu reprezintă nimic mai mult decât o serie de însemnări, incluzând o mie de pagini despre camătă, majoritatea

notiţe ale lui Marx. Aproape tot materialul datează de la începutul anilor 1860, adunat în perioada în care Marx lucra la primul volum. De fapt, nu a existat nimic care l-ar fi putut împiedica pe Marx să-şi ducă la bun sfârşit lucrarea singur, cu excepţia lipsei de energie şi a conştiinţei faptului că îi lipsea pur şi simplu coerenţa. Al doilea şi al treilea volum nu fac obiectul atenţiei noastre, deoarece este foarte puţin probabil ca Marx să le fi dat forma pe care o au – aceasta în cazul în care le-ar fi dat o formă finală! –, din moment ce el încetase de fapt lucrul la ele cu un deceniu şi jumătate în urmă. Din volumul I, care este opera sa, doar două capitole sunt cu adevărat demne de luat în consideraţie, Capitolul opt, „Ziua de muncă”, şi Capitolul douăzeci şi patru, spre sfârşitul celui de-al doilea volum, „Acumularea primară”, care include binecunoscutul subcapitol 7, „Tendinţa acumulării capitaliste”. Nu este vorba, în niciun caz, de o analiză ştiinţifică, ci de o simplă profeţie. Va avea loc, spune Marx, (1) „o scădere progresivă a numărului magnaţilor capitalişti”; (2) „o creştere corespunzătoare a masei sărace, oprimate, înrobite, degenerate şi exploatate”; (3) „o intensificare a furiei clasei muncitoare”. Aceste trei forţe, conjugate, produc criza hegeliană, sau versiunea politico-economică a catastrofei poetice pe care Marx o imaginase ca adolescent: „Centralizarea mijloacelor de producţie şi socializarea muncii ating un punct în care devin incompatibile cu învelişul lor capitalist. Acesta explodează. Sună momentul îngenuncherii proprietăţii private capitaliste. Expropriatorii sunt expropriaţi”. 19 Este o prezentare foarte incitantă, care a încântat generaţii de socialişti fanatici. Nu poate ridica însă mai multe pretenţii de ştiinţificitate decât un almanah astrologie.

Prin contrast, Capitolul opt, „Ziua de muncă”, se prezintă ca o analiză factuală a impactului capitalismului asupra vieţii proletariatului britanic. Este, într-adevăr, singura parte a lucrării lui Marx care se referă efectiv la muncitori, subiecţii evidenţi ai întregii sale filosofii. Merită de aceea să examinăm acest capitol pentru valoarea sa

„ştiinţifică”.20 Cum, aşa cum am menţionat deja, Marx nu a căutat decât faptele care corespundeau prejudecăţilor sale, şi cum faptul este contrar tuturor principiilor unei metode ştiinţifice, capitolul porneşte din start cu o deficienţă fundamentală. Oare, pe lângă selectarea tendenţioasă a faptelor, Marx le-a mai şi falsificat sau denaturat? Iată ceea ce trebuie să luăm în discuţie în cele ce urmează. Ceea ce caută să argumenteze Capitolul opt, iar aceasta reprezintă de fapt miezul cazului moral al lui Marx, este faptul că, prin însăşi natura sa, capitalismul implică exploatarea progresivă şi crescândă a muncitorilor. Cu cât se folosea mai mult capital, cu atât mai exploataţi urmau să fie muncitorii, iar acest mare rău moral este cel care produce criza finală. Pentru a-şi susţine ştiinţific teza, lui Marx îi rămânea să demonstreze că: (1) oricât de rele au fost condiţiile din atelierele precapitaliste, în perioada capitalismului industrial ele s-au înrăutăţit mult, (2) dată fiind natura impersonală, implacabilă a capitalului, exploatarea muncitorilor se accentuează continuu în industriile cele mai capitalizate. Or, Marx nici măcar nu încearcă să arate punctul (1). El scrie: „Cât priveşte perioada de început a industriei pe scară largă din Anglia, până în anul 1845, nu mă voi referi la ea decât ici-colo, pentru mai multe detalii îl voi trimite pe cititor la lucrarea lui Friedrich Engels *Die Lage des arbeitenden Klasse în England* (*Situaţia clasei muncitoare în Anglia*), Leipzig, 1845”. Marx mai adaugă că publicaţii guvernamentale ulterioare, cu precădere raporturi ale inspectorilor din fabrici, au confirmat „intuiţia lui Engels privind natura metodei capitaliste” şi au arătat „cu ce fidelitate admirabilă faţă de detaliu a descris el circumstanţele” 21.

Pe scurt, prima parte a analizei marxiste a condiţiilor de muncă din capitalism la jumătatea anilor 1860 se bazează integral pe o singură lucrare, *Situaţia clasei muncitoare din Anglia*, de Engels, publicată cu douăzeci de ani înainte. Ce valoare ştiinţifică poate fi atribuită în acest caz acestei unice surse? Engels se născuse în 1820, ca fiu al unui prosper manufacturier de bumbac din Barmen, în

Rhineland, şi a intrat în afacerile familiei în 1837. În 1842 a fost trimis la biroul firmei din Manchester, petrecând douăzeci de ani în Anglia. În această perioadă a vizitat Londra, Oldham, Rochdale, Ashton, Leeds, Bradford şi Huddersfield, ca, de altfel, şi Manchester. Aşa se face că a avut experienţa directă a comerţului cu textile dar în rest nu avea cunoştinţe directe despre condiţiile de muncă britanice. De exemplu, nu ştia nimic despre minerit şi nu a coborât niciodată într-o mină; nu ştia nimic despre districte sau despre munca de la ţară. Şi totuşi, dedică două capitole întregi unor subiecte precum „Minerii" şi „Proletariatul pe ogor". În 1958, doi cercetători exigenţi, W.O. Henderson şi W.H. Challoner, au tradus din nou în engleză şi au editat cartea lui Engels; i-au studiat sursele şi.au consultat textele originale ale tuturor citatelor date de acesta.22 Rezultatul studiului lor a fost acela de a distruge aproape integral valoarea istorică obiectivă a cărţii, reducând-o la ceea ce, fără îndoială, şi era: o lucrare de polemică politică, un pamflet, o tiradă. Pe când lucra la carte, Engels i-a scris lui Marx: „În faţa lumii întregi, acuz burghezia britanică de asasinate în masă, jafuri şi de toate celelalte delicte de pe listă". 23

Aceasta aproape că rezumă cartea: era dosarul acuzării. O mare parte a cărţii, inclusiv toate analizele asupra erei precapitaliste şi ale stadiilor timpurii ale industrializării, se bazau nu pe surse directe, ci pe câteva surse secundare de o valoare dubioasă, în special lucrarea lui Peter Gaskell *The Manufacturing Population of England* (*Populaţia manufacturieră din Anglia*), 1833, o lucrare de domeniul mitologiei romantice, care încerca să arate că secolul al XVIII-lea fusese o epocă de aur pentru micii proprietari funciari şi pentru meşteşugarii englezi. De fapt, aşa cum a demonstrat în mod convingător Comisia Regală pentru cercetarea muncii copiilor, în 1842, condiţiile de muncă în micile ateliere şi în colibele precaptaliste erau mult mai grele decât cele din marile filaturi de bumbac din Lancashire. Sursele directe deja publicate care au fost folosite de Engels erau vechi de cinci, zece, douăzeci,

douăzeci şi cinci de ani, deşi el le prezenta de obicei ca fiind contemporane. Dând numărul naşterilor de copii nelegitimi atribuiţi schimburilor de noapte, el a uitat să afirme că acestea datau din 1801. A citat un articol despre salubritatea publică în Edinburgh fără a-şi informa cititorii că acesta fusese scris în 1818. Cu diferite ocazii, Engels a omis fapte şi dovezi care îi invalidau integral dovezile depăşite.

Nu este întotdeauna clar dacă denaturările la care a recurs Engels ţin de înşelarea deliberată a cititorului sau de autode-zamăgire. Uneori însă inducerea în eroare este evident intenţionată. Engels a folosit dovezi scoase la iveală de Comisia de Anchetă a Fabricilor din 1833, privitoare la condiţiile proaste de lucru, fără a spune cititorilor că Regulamentul Fabricilor (Factory Act) iniţiat de lordul Althorp din 1833 fusese promulgat şi era deja de mult timp operaţional, tocmai pentru a elimina condiţiile descrise în raportul citat. A recurs la aceeaşi inducere în eroare în manipularea uneia dintre principalele sale surse, *Physical and Moral Conditions of the Working Classes Employed in the Cotton Manufacture în Manchester* (*Condiţiile fizice şi morale ale clasei muncitoare angajate în manufacturile de bumbac din Manchester*), 1832, de dr J.P. Kay, care ajutase la instituirea unor reforme fundamentale în politica de salubritate a guvernului local; dar Engels nu menţionează sursele citate. A denaturat statisticile criminale sau le-a ignorat atunci când nu-i susţineau teza. Într-adevăr, Engels trecea cu consecvenţă şi în mod conştient peste fapte care îi contraziceau argumentaţia sau clarificau o anumită „nedreptate” pe care el căuta să o prezinte. Analiza atentă a extraselor lui Engels din sursele sale secundare arată că acestea sunt adesea trunchiate, condensate, cosmetizate sau răsturnate, însă puse în mod invariabil între ghilimele ca şi când ar fi fost redate cuvânt cu cuvânt. Pe parcursul ediţiei îngrijite de Henderson şi Challoner a lucrării lui Engels, notele de subsol cataloghează denaturările şi incorectitudinile acestuia. Numai într-o secţiune, Capitolul

şapte: „Proletariatul”, falsurile, inclusiv erorile de redare a faptelor şi erorile de transcriere, apar la paginile 152, 155, 157, 159, 160) 163, 165, 167, 168, 170, 172, 174, 178, 179, 182, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 194 şi 203.24

Este imposibil ca Marx să nu fi fost conştient de deficienţele cărţii lui Engels, adevărate incorectitudini, din moment ce multe dintre acestea fuseseră prezentate în detaliu încă din 1848 de către economistul german Bruno Hildebrand, într-o publicaţie cu care Marx era familiarizat.25 Mai mult decât atât, Marx însuşi preia conştient denaturările lui Engels omiţând să menţioneze cititorului enormele îmbunătăţiri aduse de punerea în aplicare a Regulamentului Fabricilor şi a altor măsuri legislative pozitive introduse după apariţia cărţii şi care priveau exact tipul de condiţii pe care le subliniase Engels. Cert este că Marx a demonstrat în utilizarea surselor scrise principale şi secundare acelaşi spirit de neglijenţă flagrantă, de denaturare tendenţioasă şi de totală lipsă de onestitate care marca şi lucrarea lui Engels.26 într-adevăr, cei doi colaborau adesea la mistificări, deşi Marx era falsificatorul cel mai îndrăzneţ. Într-un caz extrem de flagrant, el s-a depăşit pe sine. Era vorba despre aşa-numita „Adresă inaugurală” către Asociaţia Internaţională a Muncitorilor, fondată în septembrie 1864. Intenţionând să trezească din apatie clasa muncitoare britanică, şi nerăbdător de aceea să dovedească faptul că standardul de viaţă era în scădere, Marx a falsificat în mod deliberat o frază din discursul din 1863 al lui W.E. Gladstone. Cele spuse de Gladstone, comentând creşterea bogăţiei naţionale, erau: „Ar trebui să privesc aproape cu teamă şi cu durere la această creştere intoxicantă a bogăţiei şi puterii dacă aş avea convingerea că este limitată la clasa care se află în circumstanţe favorabile”. Dar, a adăugat el, „avem fericirea de a şti că, de-a lungul ultimilor douăzeci de ani, condiţia medie a muncitorului britanic s-a îmbunătăţit într-o măsură pe care o găsim extraordinară şi pe care o putem considera practic fără precedent în istoria oricărei alte ţări şi a oricăror vremi” 27, în adresa sa, Marx

l-a făcut pe Gladstone să afirme: „Această creştere ameţitoare a bogăţiei şi puterii se limitează în întregime la clasele deţinătoare de proprietate”. Cum cele spuse de Gladstone erau adevărate şi confirmate de o cantitate impresionantă de date statistice, şi cum în orice caz, el era cunoscut ca fiind obsedat de nevoia de a asigura o distribuire a bogăţiei la o scară cât mai largă posibil, ar fi greu de conceput o răstălmăcire mai monstruoasă a spuselor sale. Marx a indicat ca sursă ziarul *Morning Star*; însă *Star* – alături de celelalte ziare şi de *Hansard* – citează în mod corect spusele lui Gladstone. Eroarea de citat a lui Marx a fost semnalată. Şi totuşi el a reluat-o în *Capitalul*, laolaltă cu alte discrepanţe, iar atunci când falsificarea a fost din nou remarcată şi dată în vileag, a lăsat să curgă un fluviu ameţitor de cerneală. Engels şi, ulterior, fiica lui Marx, Eleanor, s-au implicat pe rând, căutând timp de douăzeci de ani să susţină ceea ce era de nesusţinut. Niciunul dintre ei nu ar fi admis vreodată falsificarea iniţială, evidentă, iar rezultatul dezbaterii a fost acela că unii cititori au rămas cu impresia că, aşa cum a intenţionat Marx, există două feţe ale controversei. Or, nu existau. Marx ştia că Gladstone nu a spus niciodată aşa ceva şi că înşelătoria era deliberată.28 Nu era însă unică. În mod asemănător, Marx a falsificat citate din Adam Smith.29

Sistematica utilizare frauduloasă a surselor de către Marx a atras în anii 1880 atenţia a doi cercetători de la Cambridge. Folosind ediţia franceză revăzută a *Capitalului* (1872 – 1875), ei au scris un articol pentru Clubul Economic de la Cambridge, „Comentarii asupra folosirii documentelor oficiale de către Karl Marx în Capitolul al XV-lea din *Capitalul*” (1885).30 Ei afirmă că au verificat întâi referinţele lui Marx „pentru a obţine informaţii mai complete asupra anumitor aspecte”, dar, izbiţi fiind de „discrepanţele ce se acumulau” au decis să cerceteze „scopul şi importanţa erorilor ce existau atât de evident”. Au descoperit că diferenţele dintre textele documentelor oficiale şi citatele lui Marx din aceste texte nu se datorau cu totul inacurateţei, ci „prezentau semnele unei

influenţe”. Într-o anumită categorie de cazuri au găsit că citatele fuseseră deseori „scurtate în mod convenabil prin omiterea unor pasaje care ar fi putut cântări împotriva concluziilor la care încerca să ajungă Marx”. O altă categorie „constă în punerea laolaltă a unor citate fictive din fraze izolate conţinute în diferite părţi ale unui Raport. Acestea îi sunt apoi oferite cititorului între ghilimele cu întreaga autoritate a unor citate directe din chiar documentele oficiale”. În privinţa unui subiect, maşina de cusut, „Marx foloseşte documentele oficiale cu o neglijenţă jignitoare… pentru a demonstra exact contrariul a ceea ce acestea stabilesc în realitate”. Cei doi au ajuns la concluzia că dovezile lor s-ar putea să nu fie „suficiente pentru a susţine acuzaţia de falsificare deliberată”, dar că ele indicau fără doar şi poate „o neglijenţă aproape criminală în folosirea citatelor” şi justificau tratarea „cu suspiciune a altor părţi ale operei lui Marx”.31

Adevărul este că, până şi cea mai superficială analiză a modului de folosire a dovezilor de către Marx conduce la tratarea cu scepticism a tuturor scrierilor sale care pretind a se baza pe date reale. Nu se poate avea niciodată încredere în el. Întregul Capitol opt, din *Capitalul* (capitol cheie!) este o falsificare deliberată şi sistematică pentru a demonstra o teză pe care o analiză obiectivă a faptelor a indicat-o ca fiind de nesusţinut. Greşelile lui Marx îndreptate împotriva adevărului se circumscriu în jurul a „patru capete de acuzare”, în primul rând, el foloseşte material depăşit, căci materialul la zi nu-i susţine punctul de vedere. În al doilea rând, selectează ca fiind tipice pentru capitalism anumite ramuri industriale în care condiţiile particulare erau deosebit de grele. Această înşelătorie era de o mare importanţă pentru Marx; fără ea, nu ar mai fi ajuns să aibă Capitolul opt. Teza lui era aceea conform căreia capitalismul produce condiţii de muncă din ce în ce mai grele; cu cât capitalul utilizat este mai mare, cu atât mai rău trebuie trataţi muncitorii pentru a asigura venituri adecvate. Dovezile pe care Marx le citează pe larg în sprijinul tezei sale provin aproape integral din domeniul

firmelor mici, ineficiente, subcapitalizate, din ramuri industriale arhaice care, în majoritatea cazurilor, erau precapitaliste – cum ar fi cele legate de olărit, croitorie, fierărie, brutărie, fabricarea de chibrituri, tapete, dantelă. În multe dintre cazurile specifice citate de el (de exemplu, brutăria), condiţiile erau grele tocmai pentru că firma nu fusese capabilă să introducă mecanizarea, din lipsă de capital. De fapt, Marx se referă la condiţiile precapitaliste ignorând adevărul care îl privea drept în faţă: cu cât mai mult capital, cu atât mai puţină suferinţă. Acolo unde ia în considerare o industrie modernă, foarte capitalizată, el duce lipsă de dovezi; astfel, referindu-se la oţel, trebuie să recurgă la comentarii inserate în text („Ce francheţe cinică!” „Ce frazeologie conciliantă!”), iar în cazul căilor ferate, este silit să folosească decupaje îngălbenite din ziare referitoare la accidente vechi („catastrofe recente pe căile ferate”): pentru teza sa, era necesar ca rata accidentelor pe pasager-milă parcursă să fie în creştere, când, de fapt, aceasta înregistrase o scădere dramatică, iar în perioada publicării *Capitalului* căile ferate deveniseră deja cel mai sigur mijloc de transport pentru mase din istoria omenirii.

În al treilea rând, folosind rapoarte ale inspectoratului fabricilor, Marx citează exemple ilustrând condiţiile grele şi răul tratament al muncitorilor ca şi cum acestea ar fi reprezentat norma inevitabilă a sistemului; de fapt, răspunzători pentru acestea erau cei pe care inspectorii înşişi îi numeau „proprietarii fraudoloşi ai filaturilor”, pe care erau desemnaţi să-i depisteze şi să-i inculpe şi care erau deci pe cale de a fi eliminaţi, în al patrulea rând, faptul că principala dovadă a lui Marx provenea din această sursă – inspectoratul – îi dă în vileag cea mai mare înşelătorie dintre toate. Teza lui susţinea că, prin natura sa, capitalismul este incorigibil şi, mai mult decât atât, că prin mizeria în care îi ţine pe lucrători, Statul burghez îi era asociat din moment ce Statul, scria Marx, „este un comitet executiv de gerare a problemelor clasei guvernante în ansamblul ei”. Dar dacă aşa ar fi stat

lucrurile, Parlamentul nu ar fi aprobat niciodată Regulamentele fabricilor şi nici Statul, la rândul său, nu le-ar fi avizat. Practic, toate faptele invocate de Marx, aşa selectiv prezentate (şi uneori falsificate) cum erau, proveneau din eforturile Statului (inspectori, tribunale, judecători de pace) de a îmbunătăţi condiţiile de lucru, ceea ce implica în mod necesar demascarea şi pedepsirea celor care se făceau răspunzători de un climat necorespunzător de muncă. Dacă sistemul nu s-ar fi aflat în procesul de autoreformare, fapt care era imposibil în perspectiva raţionamentului lui Marx, *Capitalul* nu ar fi putut fi scris. Cum Marx nu avea nici urmă de intenţie pentru a întreprinde personal cea mai mică investigaţie la faţa locului, a fost silit să se bazeze tocmai pe dovezile acelora pe care îi desemna cu numele de „clasa guvernantă", care încercau să remedieze lucrurile şi care într-o mare măsură chiar reuşeau. Aşa se face că Marx trebuia fie să denatureze principala sa sursă de dovezi, fie să-şi abandoneze teza. Structural vorbind, cartea a fost şi este lipsită de onestitate. Ceea ce Marx nu putea sau nu avea cum să surprindă, întrucât nu a făcut niciun efort pentru a înţelege modul de funcţionare a industriei, a fost faptul că, încă din zorii Revoluţiei Industriale (1760 – 1790), manufacturierii cei mai eficienţi, care aveau un acces larg la capital, favorizau de obicei condiţii mai bune pentru forţa de muncă pe care o foloseau; în consecinţă, tindeau să susţină legislaţia fabricilor şi, ceea ce era la fel de important, întărirea efectivă a acesteia, întrucât elimina ceea ce ei priveau drept competiţie neloială. Deci condiţiile s-au îmbunătăţit şi, îmbunătăţindu-se, muncitorii nu s-au mai răsculat, aşa cum prezisese Marx. Profetul se vedea astfel încurcat. Ceea ce reiese la o lectură atentă a *Capitalului* este eşecul fundamental al lui Marx de a înţelege capitalismul. A dat greş tocmai pentru că îi lipsea spiritul ştiinţific; nu investiga personal faptele, nici nu le folosea în mod obiectiv pe cele analizate de alţii. De la început şi până la sfârşit, nu numai *Capitalul*, ci toate lucrările sale reflectă o lipsă de consideraţie faţă de

adevăr, care atinge uneori dispreţul. Acesta este principalul motiv pentru care marxismul nu poate produce, ca sistem, rezultatele pe care le-a pretins; şi a-l numi „ştiinţific” este absurd.

Şi atunci, dacă Marx, aparent un cercetător, nu era motivat de o dragoste pentru adevăr, care era forţa dinamizatoare a vieţii lui? Pentru a afla acest lucru trebuie să-i privim mult mai îndeaproape caracterul. Este un fapt real, trist din anumite puncte de vedere, că nenumărate opere ale intelectului nu izvorăsc din eforturile abstracte ale creierului şi imaginaţiei; ele sunt adânc înrădăcinate în personalitate. Marx este un exemplu extrem de elocvent al acestui principiu. I-am prezentat filosofia ca fiind un amalgam al viziunii poetice, al abilităţii sale de ziarist şi al academismului său. Se poate însă arăta şi că adevăratul ei conţinut poate fi pus în legătură cu patru aspecte ale caracterului autorului său: gustul pentru violenţă, apetitul pentru putere, inabilitatea de a mânui banii şi, mai presus de toate, tendinţa de a-i exploata pe cei din jur.

Nuanţa de violenţă omniprezentă în marxism şi exhibată în mod constant de comportamentul concret al regimurilor marxiste era o proiecţie a omului Marx. Acesta şi-a trăit viaţa într-o atmosferă de extremă violenţă verbală, explodând periodic în scandaluri violente şi uneori în atacuri fizice. Scandalurile familiale ale lui Marx au fost aproape primul lucra pe care l-a remarcat despre el viitoarea lui soţie, Jenny von Westphalen. La Universitatea din Bonn, poliţia l-a arestat pentru faptul că purta pistol şi a fost pe punctul de a fi exmatriculat. Arhivele universităţii arată că s-a implicat în conflicte studenţeşti, s-a luptat în duel şi s-a ales cu o cicatrice la ochiul stâng. Certurile din sânul familiei au întunecat ultimii ani de viaţă ai tatălui său şi au dus în cele din urmă la o ruptură totală cu mama sa. Una dintre primele scrisori ale lui Jenny care s-au păstrat menţionează: „Te rog, nu scrie cu atâta ranchiună şi iritare” şi este clar că multe dintre interminabilele lui scandaluri s-au născut din expresiile violente pe care era înclinat să le folosească în scris şi, mai mult încă, în

vorbire, această ultimă situaţie fiind adesea agravată de alcool. Marx nu era alcoolic, dar bea în mod regulat, de obicei mult, şi uneori se implica în încăierări serioase între beţivi. Problema cu Marx era, în parte, aceea că, după vârsta de douăzeci de ani, a dus în permanenţă o existenţă de exilat, trăind aproape numai în comunităţi de emigranţi – cu precădere comunităţi germane – din oraşe străine. Rareori a căutat să-şi facă cunoştinţe în afara acestor comunităţi şi nu a încercat niciodată să se integreze în sânul lor. Mai mult încă, expatriaţii cu care se asocia mereu erau, ei înşişi, un grup foarte restrâns, interesat în totalitate de politica revoluţionară. Luat în sine, faptul ajută la explicarea viziunii înguste asupra vieţii de care a dat dovadă Marx, şi ar fi greu de imaginat un fundal social mai prielnic încurajării naturii sale certăreţe, căci asemenea grupuri sunt notorii în ceea ce priveşte disputele lor feroce. Conform spuselor lui Jenny, scandalurile erau necontenite – excepţie făcând perioada de la Bruxelles. La Paris, întâlnirile sale editoriale din rue des Moulins trebuiau să se ţină în spatele ferestrelor închise, pentru ca oamenii aflaţi afară să nu audă ţipetele care nu mai conteneau.

Şi totuşi aceste scandaluri nu erau lipsite de scop. Marx se certa cu toţi aceia cu care se asocia (începând cu Bruno Bauer) dacă nu izbutea să-i domine întru totul. Aceasta face să dispunem de multe descrieri, cu precădere ostile, care ni-l prezintă pe furiosul Marx în acţiune. Fratele lui Bauer a scris chiar o poezie despre el: „Tovarăş întunecat din Trier spumegând de furie, / Pumnul său diabolic este-ncleştat, rage neîncetat, / Ca şi când zece mii de diavoli l-ar fi apucat de păr”. 32 Marx era scund, masiv, brunet şi bărbos, cu o piele gălbejie (copiii săi îi spuneau „maurul”) şi monoclu de stil prusac. Pavel Annenkov, care l-a văzut la „procesul” lui Weitling, i-a descris „coama neagră de păr, mâinile păroase şi redingota încheiată strâmb”; era lipsit de maniere, „mândru şi uşor dispreţuitor”; „vocea ascuţită, metalică se potrivea bine aprecierilor radicale pe care le emitea neîncetat cu privire

la oameni şi lucruri”; tot ce spunea avea un „ton certăreţ”.33 Dintre scrierile lui Shakespeare prefera *Troilus şi Cresida*, pe care o aprecia pentru violentele jigniri la adresa lui Aiax şi Tersit. îi plăcea să citeze din ea, şi victima unui pasaj („Tu, domnule necopt la minte: nu ai mai multă minte decât am eu în cot”) a fost camaradul său revoluţionar Karl Heinzen, care a răspuns printr-un portret memorabil al omuleţului furios. îl găsea pe Marx „inadmisibil de murdar”, o „corcitură între o pisică şi o maimuţă”, cu „păr zbârlit, negru ca pana corbului şi un ten galben murdar”. Era imposibil, zicea el, să spui dacă hainele şi pielea lui aveau în mod natural acea culoare pământie sau erau pur şi simplu murdare. Avea ochi mici, fioroşi, maliţioşi, „aruncând săgeţi de foc răutăcioase”; avea obiceiul de a spune: „Te voi anihila”. 34

De fapt, Marx şi-a petrecut o mare parte a timpului adunând dosare elaborate despre rivalii şi duşmanii săi politici, pe care nu se sfia să le pună la dispoziţia poliţiei dacă ajungea la concluzia că era în avantajul său. Marile scandaluri publice, cum ar fi cel de la întrunirea Internaţionalei de la Haga din 1872, prevesteau acel *reglement des comptes* al Rusiei sovietice: nu există nimic din epoca stalinistă care să nu fi fost cât de cât prefigurat de comportamentul lui Marx. Uneori se ajungea chiar şi la vărsare de sânge. Marx s-a manifestat într-atât de jignitor în timpul disputelor sale din 1850 cu August von Willich, încât acesta din urmă l-a provocat la duel. Marx, deşi fost duelist, a spus că „nu se va implica în capriciile ofiţerilor prusaci”, dar nu a făcut nicio încercare de a-l opri pe tânărul său asistent, Konrad Schramm, să-i ia locul, deşi Schramm nu folosise niciodată un pistol, iar Willich era un trăgător excelent. Schramm a fost rănit. Secundul lui Willich în acest incident a fost un asociat mai mult decât sinistru al lui Marx, Gustav Techow, detestat pe drept de Jenny, şi care a ucis cel puţin un camarad revoluţionar, ajungând în cele din urmă să fie spânzurat pentru uciderea unui ofiţer de poliţie. Marx nu respingea nici el violenţa şi chiar terorismul atunci când îi serveau tactica. În 1849,

adresându-se, guvernului prusac, el a amenințat: „Suntem neîndurători şi nu cerem nicio cruţare din partea voastră. Când ne va veni rândul, nu ne vom deghiza terorismul”. 35 În anul care a urmat, *Planul de acţiune* pe care l-a distribuit în Germania încuraja în mod special violenţa gloatei: „Departe de a ne opune aşa-numitelor excese, acelor acţiuni de răzbunare populară îndreptată împotriva indivizilor detestaţi sau a clădirilor publice care au căpătat o amintire odioasă, trebuie nu numai să trecem cu vederea aceste exemple, ci chiar să le întindem o mână de ajutor”. 36 în anumite situaţii, Marx s-a arătat deschis să susţină asasinatul, cu condiţia ca acesta să fie eficient. Un camarad revoluţionar, Maxim Kovalewsky, prezent atunci când Marx a primit vestea unui atentat ratat la viaţa împăratului Wilhelm I în 1878, la Unter den Linden, îşi aminteşte furia acestuia, „proferând înjurături la adresa acelui terorist care a dat greş în îndeplinirea actului său de teroare” 37. Pare mai mult ca sigur că, odată instalat la putere, Marx ar fi fost capabil de o mare violenţă şi cruzime. Desigur însă, el nu s-a găsit niciodată în poziţia de-a se angaja într-o revoluţie de mari proporţii, violentă sau nu, şi furia sa reprimată s-a revărsat atunci în paginile cărţilor sale, care fac întotdeauna dovada unui ton de intransigenţă şi extremism. Multe pasaje lasă impresia că au fost scrise de fapt la furie. La vremea potrivită, Lenin, Stalin şi Mao Tze-tung au pus în practică, la o scară enormă, violenţa pe care o resimţise Marx în inima sa şi care transpare din operele sale.

Este imposibil de spus cum vedea de fapt Marx moralitatea acţiunilor sale, fie că era vorba de distorsionarea adevărului, fie de încurajarea violenţei. Dintr-un anumit punct de vedere, era o fiinţă foarte morală. Era plin de o dorinţă arzătoare de a crea o lume mai bună. Şi totuşi a ridiculizat moralitatea în *Ideologia germană*; a argumentat că era „neştiinţifică” şi că putea reprezenta un obstacol în calea revoluţiei. Pare să fi considerat că se putea renunţa la ea, ca rezultat al schimbării cvasi-metafizice pe care instaurarea

comunismului avea să o producă în comportamentul uman.38 Aidoma multor indivizi egocentrici, Marx era înclinat să creadă că legile morale nu i se aplicau sau, mai curând, era înclinat să-şi identifice interesele cu moralitatea ca atare. Desigur, el a ajuns să vadă interesele proletariatului şi împlinirea propriilor vederi ca fiind interdependente. Anarhistul Mihail Bakunin scria că Marx dădea dovadă de „un sincer devotament faţă de cauza proletariatului, deşi aici exista mereu şi un adaos de vanitate personală" 39. Era obsedat întotdeauna de propria persoană; ne-a parvenit o imensă scrisoare din tinereţe, adresată evident tatălui său, dar adresată de fapt sie însuşi şi avându-se în centru pe sine.40 Sentimentele şi părerile celorlalţi nu l-au interesat niciodată prea mult. Trebuia să conducă, de unul singur, orice acţiune în care se angaja. Engels remarca, la adresa editorului lui Marx de la *Neue Rheinische Zeitung*: „Organizarea personalului editorial era o simplă dictatură a lui Marx". 41 Nu avea nici timp, nici interes pentru democraţie, excepţie făcând sensul special şi pervers pe care îl atribuia cuvântului; alegerile de orice tip îi repugnau – în ziaristica sa a calificat alegerile generale britanice drept simple orgii de beţivi.42

În mărturiile privitoare la comportamentul politic şi scopurile lui Marx, mărturii provenind din diverse surse, este demn de remarcat cât de des apare cuvântul „dictator". An-nenkov l-a numit „personificarea dictatorului democratic" (1846). Un agent de poliţie prusac, deosebit de inteligent, care l-a avut sub observaţie la Londra a notat: „Trăsătura dominantă a caracterului său este ambiţia şi dragostea nelimitată pentru putere… el este un conducător absolut al partidului său… face totul pe cont propriu şi dă ordine pe propria răspundere şi nu suportă nicio contrazicere". Techow (sinistrul secund al lui Willich), care a reuşit odată să-l îmbete pe Marx şi să-l facă să-şi deschidă inima, ne schiţează un strălucit portret al acestuia. Era „un om cu o personalitate ieşită din comun", cu „o rară superioritate intelectuală" şi „dacă sufletul i-ar

fi fost pe măsura intelectului şi ar fi purtat în el tot atâta dragoste pe câtă ură, m-aş fi aruncat şi-n foc pentru el". Însă „este lipsit de nobleţe sufletească. Sunt convins că o ambiţie personală extrem de periculoasă a devorat tot binele din el... obţinerea puterii personale [este] ţelul tuturor strădaniilor sale". Aprecierea finală pe care Bakunin i-o face lui Marx este în acelaşi spirit: „Marx nu crede în Dumnezeu, dar crede mult în el însuşi şi-i face pe toţi să-l slujească. Inima lui nu este plină de dragoste, ci de acreală şi are foarte puţină condescendenţă pentru rasa umană". 43

Furia caracteristică a lui Marx, obieiurile sale dictatoriale şi acreala reflectau fără îndoială conştiinţa justificată a marii sale forţe şi intensa frustrare faţă de lipsa de abilitate în a şi le exercita cu mai multă eficienţă. În tinereţe dusese o viaţă boemă, adesea trândavă şi nu tocmai morală; în prima etapă a vârstei adulte îi mai era încă greu să lucreze serios şi sistematic, stând adesea treaz toată noaptea vorbind, pentru ca apoi să zacă mai toată ziua pe canapea, pe jumătate adormit. Spre sfârşitul perioadei adulte avea un program mai regulat, dar nu a ajuns niciodată să-şi impună autodis-ciplina în muncă. Cu toate acestea îi repugnau chiar şi cele mai mici critici. Era una dintre trăsăturile pe care le împărtăşea cu Rousseau – aceea de a avea tendinţa să se certe cu prietenii şi binefăcătorii săi, mai ales dacă aceştia îi dădeau sfaturi bune. Atunci când devotatul său coleg dr Ludwig Kugelmann i-a sugerat, în 1874, că nu ar mai avea dificultăţi în finalizarea *Capitalului* dacă şi-ar organiza ceva mai bine viaţa, Marx a rupt pentru totdeauna relaţiile cu acesta şi l-a supus unor jigniri necontenite.44

Egoismul său furios avea atât rădăcini fizice, cât şi psihologice. A dus o viaţă extrem de nesănătoasă, făcând foarte puţină mişcare, consumând hrană deosebit de condimentată, adesea în cantităţi mari, fumând din plin, bând mult, cu precădere bere englezească tare, ceea ce l-a făcut să aibă, de regulă, probleme hepatice. Rareori se îmbăia şi nu prea agrea spălatul. Aceasta, plus dieta

inadecvată, ar putea explica acele adevărate plăgi de furuncule care l-au chinuit vreme de un sfert de veac. Ele i-au sporit iritabilitatea naturală şi par să fi atins punctul culminant în perioada în care scria *Capitalul*. „Orice s-ar întâmpla", i-a scris feroce lui Engels, „sper că burghezia va avea, atât cât va exista, motiv să-şi amintească de bubele mele". 45 Furunculele variau ca număr, mărime şi intensitate, dar câteodată îi apăreau pe toate părţile trupului, inclusiv pe obraji, pe rădăcina nasului, pe fund, ceea ce însemna că nu putea scrie, şi pe penis. În 1873, ele i-au provocat un colaps nervos, marcat de tremurături şi mari accese de furie.

Încă mai centrală furiei şi frustrării sale şi stând poate chiar la baza urii pe care o nutrea faţă de sistemul capitalist era grotesca sa incompetenţă de a umbla cu banii. În tinereţe aceasta l-a făcut să ajungă pe mâinile cămătarilor care cereau dobânzi extrem de mari, iar dinamica emoţională a întregii sale filosofii morale era reprezentată de o ură pasională faţă de cămătărie. Faptul explică de ce a dedicat el atâta timp şi a alocat atâta spaţiu acestui subiect, de GE întreaga sa teorie a claselor se baza pe antisemitism şi de ce a inclus în *Capitalul* un pasaj lung şi violent denunţând camătă, preluat din una dintre diatribele antisemite ale lui Luther.46

Problemele financiare ale lui Marx au început în vremea studiilor universitare şi au durat întreaga sa viaţă. Ele proveneau dintr-o atitudine eminamente copilărească. Marx împrumuta fără socoteală bani, îi cheltuia, pentru a fi apoi permanent uluit şi furios atunci când venea scadenţa notelor de plată, plus a dobânzilor. Privea perceperea de dobânzi, importantă în cadrul oricărui sistem bazat pe capital, drept o crimă împotriva umanităţii, aflată la baza exploatării omului de către om, pe care întregul său sistem era menit a o elimina, în linii mari aşa stăteau lucrurile. Însă în contextul particular al propriului său caz, Marx răspundea acestor dificultăţi prin exploatarea oricui îi venea la îndemână şi, în primul rând, a familiei sale. Subiectul banilor îi domină corespondenţa de familie.

Ultima scrisoare de la tatăl său, datând din februarie 1838 – când acesta era deja pe moarte –, reia reproşul acestuia cum că Marx era indiferent în ceea ce privea familia, cu excepţia cazurilor în care sconta pe ajutorul ei, şi se plânge: „Eşti acum în cea de-a patra lună a cursului de drept şi ai cheltuit deja 280 de taleri. Nu am câştigat atât toată iarna”. 47 Trei luni mai târziu nu se mai număra printre cei vii. Marx nu s-a obosit să meargă la înmormântare. A început în schimb să facă presiuni asupra mamei sale. Adoptase deja un stil de viaţă susţinut de împrumuturi de la prieteni şi sume de bani smulse periodic familiei. Argumenta că familia era „destul de bogată” şi avea datoria să-l susţină în munca sa importantă. În afara jurnalismului practicat când şi când şi al cărui scop era mai curând politic decât de a câştiga bani, Marx nu a încercat niciodată cu adevărat să obţină o slujbă, deşi o dată, la Londra (în septembrie 1862), a candidat pentru un post de funcţionar la căile ferate, fiind respins pe motivul că avea un scris prea urât. Lipsa de interes a lui Marx de a urma o meserie pare a fi fost principalul motiv pentru care familia lui era lipsită de bunăvoinţă faţă de cererile sale de transferuri băneşti. Mama lui nu numai că a refuzat să-i plătească datoriile, considerând că atunci el ar fi făcut pur şi simplu altele, dar în cele din urmă i-a tăiat complet orice venit. După aceasta, relaţiile dintre cei doi s-au redus la minimum. Ei i se atribuie dorinţa exprimată cu atâta amărăciune: „Karl ar acumula mai bine capital decât să scrie doar despre el”.

Totuşi, într-un fel sau altul, Marx a obţinut prin moştenire sume considerabile de bani. Moartea tatălui său i-a adus 6.000 franci de aur, din care a cheltuit o parte înarmându-i pe muncitorii belgieni. Moartea mamei sale, în 1856, i-a adus mai puţin decât se aştepta, dar aceasta datorită faptului că aşteptase moştenirea împrumutând de la unchiul Philips. A mai primit, în 1864, o sumă considerabilă provenind de la proprietatea lui Wilhelm Wolf. A mai încasat şi alte sume de bani din partea soţiei şi a familiei acesteia (ea a mai adus, ca zestre, un serviciu de

masă de argint cu blazonul strămoşilor ei Argyll, tacâmuri încrustate şi aşternuturi), în plus, ei au primit destui bani, investiţi cu cap pentru a le oferi o situaţie bună şi în niciun moment venitul lor real nu a scăzut sub 200 de lire pe an, de trei ori salariul mediu al unui muncitor calificat. Însă nici Marx, nici Jenny nu a prezentat vreun alt interes faţă de bani în afara aceluia de a-i cheltui. Moştenirile şi împrumuturile le-au venit cu târâita şi niciodată nu au fost cât de cât considerabile. Erau cu adevărat veşnic înglodaţi în datorii, adesea mari, iar serviciul de argint lua în mod regulat drumul muntelui de pietate alături de multe altele, inclusiv îmbrăcămintea familiei. La un moment dat, Marx era în postura de a părăsi casă, cu doar o pereche de pantaloni pe el. Familia lui Jenny, la fel ca şi a lui Marx, a refuzat să ajute în continuare un ginere pe care îl priveau ca fiind incorigibil de leneş şi de risipitor. În martie 1851, scriindu-i lui Engels pentru a-i anunţa naşterea unei fiice, Marx se plângea: „Pur şi simplu nu mai am o leţcaie în casă”. 48

Bineînţeles, la acea vreme Engels era noul obiect al exploatării. De la jumătatea anilor 1840, când s-au întâlnit pentru prima dată, şi până la moartea lui Marx, Engels a fost principala sursă de venit a familiei Marx. El i-a dat acestuia probabil mai mult de jumătate din ceea ce primea la rândul său. Suma totală este însă imposibil de apreciat deoarece vreme de un sfert de veac Engels a oferit familiei Marx sume neregulate, încrezător în asigurările repetate ale acestuia că, dat fiind că următoarea donaţie era pe punctul de a sosi, îi va restitui curând datoriile. Relaţia era una de exploatare din partea lui Marx şi cu totul inegală deoarece Marx era întotdeauna factorul dominator, dacă nu chiar despotic. Şi totuşi, în mod ciudat, fiecare avea nevoie de celălalt, aidoma unei perechi de actori dintr-un duet, incapabili de a juca individual, bombănind adesea, dar rămânând în cele din urmă întotdeauna împreună. Relaţia aproape că s-a rupt în 1863, când Engels a simţit că parazitismul lipsit de bun-simţ al lui Marx mersese prea departe. Engels ţinea două case în Manchester, una pentru

întâlnirile de afaceri, cealaltă pentru amanta sa, Mary Burns. Când aceasta a murit, Engels a fost profund afectat. Mânia l-a cuprins când a primit de la Marx o scrisoare lipsită de sentiment (datată 6 ianuarie 1863), prin care acesta îi transmitea sec condoleanţe, după care trecea imediat la chestiuni mai importante, cerându-i bani.49 Nimic nu ilustrează mai bine egocentrismul de neclintit al lui Marx. Engels a răspuns cu răceală şi incidentul aproape că a pus capăt relaţiei lor. Din anumite puncte de vedere, legătura dintre cei doi nu a mai fost niciodată ca înainte, căci l-a făcut pe Engels să devină conştient de limitele caracterului lui Marx. Pare să se fi convins cam în acea perioadă că Marx nu va fi niciodată capabil să capete vreo slujbă sau să-şi întreţină familia şi nici să-şi pună cât de cât ordine în treburi. Singurul lucru care rămânea de făcut era să-i plătească regulat o alocaţie. Aşa se face că, în 1869, Engels a vândut afacerea, asigurându-şi pentru sine un venit de ceva mai mult de 800 de lire pe an. Din aceştia, 350 mergeau la Marx. Astfel, în ultimii cincisprezece ani de viaţă, Marx a fost pensionarul unui *rentier* şi s-a bucurat de o anumită siguranţă. Cu toate acestea, el pare să fi trăit la un nivel de circa 500 de lire pe an, sau chiar mai mult, justificându-se faţă de Engels: „chiar şi privit din punct de vedere pur negustoresc, un mod de viaţă proletar n-ar fi indicat acum” 50. Iar scrisorile cerându-i lui Engels fonduri suplimentare au continuat.51

Dar principalele victime ale nechibzuinţei şi lipsei de in – teres pentru o slujbă de care dădea dovadă Marx au fost membrii familiei, şi în primul rând soţia sa. Jenny Marx este una dintre figurile tragice, demne de milă ale istoriei socialiste. Avea coloritul luminos tipic scoţian, tenul palid, ochii verzi şi părul arămiu al bunicii paterne, descendentă a celui de-al doilea conte de Argyll, ucis la Flodden. Era o frumuseţe şi Marx a iubit-o – poeziile sale o dovedesc –, iar ea l-a iubit cu pasiune, luptându-se atât cu familia ei, cât şi cu a lui; a fost nevoie de mulţi ani de amărăciune pentru ca dragostea ei să moară. Cum de a putut un egoist ca Marx să inspire atâta afecţiune?

Răspunsul, cred, este că era puternic, impunător, chipeş în tinereţe şi în prima parte a maturităţii, deşi mereu murdar; nu este mai puţin adevărat că era amuzant. Istoricii acordă puţină atenţie acestei calităţi care ajută însă adesea la explicarea unei atracţii altfel misterioase (era, în fapt, şi una dintre calităţile lui Hitler, atât în particular, cât şi ca orator public). Umorul lui Marx era adesea muşcător şi sălbatic. Şi totuşi glumele sale excelente îi făceau pe oameni să râdă. Dacă ar fi fost lipsit de umor, multele sale trăsături neplăcute i-ar fi refuzat orice discipol, iar femeile i-ar fi întors spatele. Glumele sunt însă calea cea mai sigură către inimile femeilor mult încercate, ale căror vieţi sunt chiar mai grele decât ale bărbaţilor. Marx şi Jenny râdeau adesea împreună din tot sufletul, iar mai târziu glumele lui Marx – mai mult decât orice altceva – au fost cele care le-au legat pe fiicele sale de el.

Marx era mândru de descendenţa scoţiană nobilă a soţiei sale (pe care o exagera) şi de postura ei de fiică de baron şi funcţionar superior în cadrul guvernului prusac. Invitaţiile tipărite pe care le-a trimis el, la Londra, în anii 1860, pentru un bal se referă la ea ca „*nee* von Westphalen”. Afirma adesea că se simţea mai bine cu aristocraţii veritabili decât cu burghezia hrăpăreaţă (un cuvânt pe care-l pronunţa, spun martorii, cu un dispreţ extrem de aspru). Însă, odată ce i s-a revelat îngrozitoarea realitate a căsătoriei cu un revoluţionar apatrid, lipsit de slujbă, Jenny s-ar fi mulţumit bucuroasă cu o existenţă burgheză, oricât de măruntă ar fi fost. Pentru cel puţin zece ani, începând cu 1848, viaţa ei a fost un coşmar. Pe 3 martie 1848, împotriva lui Marx a fost emis un ordin de expulzare din Belgia şi a ajuns la închisoare; Jenny şi-a petrecut şi ea noaptea într-o celulă, alături de o mulţime de prostituate; a doua zi familia a fost dusă, sub escorta poliţiei, la frontieră. O bună parte a anului care a urmat Marx a fost fie fugar, fie a făcut obiectul unor procese. În iunie 1849 ajunsese pe drumuri. Luna următoare avea să-i mărturisească unui prieten: „iar ultima bijuterie a soţiei mele a luat deja drumul Muntelui de Pietate” 52. Şi-a

păstrat însă echilibrul printr-un optimism revoluţionar absurd, peren; îi scria lui Engels: „În ciuda tuturor celor întâmplate, niciodată o izbucnire mai colosală a vulcanului revoluţionar nu a fost mai iminentă. Detalii mai târziu”. Pentru ea nu exista însă vreo asemenea consolare; în plus, mai era şi gravidă. Au găsit securitatea în Anglia, dar şi degradarea. Ea avea acum trei copii, Jenny, Laura şi Edgar, şi a dat naştere unui al patrulea, Guy sau Guido, în noiembrie 1849. Cinci luni mai târziu erau evacuaţi din camerele din Chelsea pentru neplata chiriei, fiind daţi afară pe trotuar (scria Jenny) în faţa „întregii gloate din Chelsea”. Paturile le-au fost vândute pentru a plăti măcelarul, lăptarul, farmacistul şi brutarul. Şi-au găsit adăpostul într-o pensiune germană serioasă din Leicester Square, unde, în timpul iernii, bebeluşul Guido a murit. Jenny a lăsat o relatare disperată a acelor zile, de pe urma cărora starea ei de spirit şi afecţiunea faţă de Marx nu s-au mai refăcut niciodată.53

Pe 24 mai 1850, ambasadorul britanic la Berlin, contele de Westmoreland, a primit o copie a raportului întocmit de un inteligent spion al poliţiei prusace, care descria în detaliu activităţile revoluţionarilor germani grupaţi în jurul lui Marx. Nimic mai elocvent pentru a vedea situaţia căreia trebuia să-i facă faţă Jenny:

[Marx] duce existenţa unui intelectual boem. Spălatul, pieptănatul şi schimbatul lenjeriei sunt lucruri pe care le face rar, şi este adesea beat. Deşi este deseori liber zile la rând, lucrează neobosit zi şi noapte atunci când are mult de lucru. Nu ţine o oră fixă de culcare sau de sculare. Adesea stă treaz toată noaptea şi apoi în miezul zilei zace îmbrăcat pe canapea şi doarme până seara, nederanjat de lumea care intră şi iese din camera lor [erau doar două în total]... Nu există nicio piesă decentă şi întreagă de mobilier. Totul este stricat, zdrenţuit şi rupt, cu aproape doi centimetri de praf peste tot şi pretutindeni [domneşte] cea mai mare dezordine. În mijlocul [camerei de zi] se află o masă mare, demodată, acoperită cu muşama, iar pe ea zac manuscrise, cărţi şi ziare, ca şi jucării de-ale copiilor,

cârpe şi zdrenţe din coşul de lucru al soţiei sale, câteva căni ciobite, cuţite, furculiţe, lămpi, o călimară, carafe de apă, pipe de lut olandeze, tutun, scrum… un negustor de vechituri s-ar ruşina să ofere o asemenea colecţie remarcabilă de nimicuri. Când intri în camera lui Marx, fumul şi mirosul de tutun te fac să lăcrimezi… Totul este murdar şi acoperit de praf, aşa că statul jos devine o întreprindere riscantă. Aici se află un scaun cu trei picioare. Pe alt scaun copiii se joacă de-a gătitul. Scaunul acesta are întâmplător patru picioare. Este cel care îi este oferit vizitatorului, însă „gătitul" copiilor nu a fost şters şi dacă iei loc îţi rişti o pereche de pantaloni.54

Acest raport, datând din 1850, descrie probabil situaţia financiară cea mai dezastruoasă pe care a cunoscut-o familia Marx. În anii care au urmat au venit însă şi alte lovituri. O fată, Franziska, născută în 1851, a murit în anul următor. Edgar, fiul mult iubit, favoritul lui Marx, pe care-l numea *Musch* (Musculiţă), s-a molipsit de gastroenterită în acele condiţii insalubre şi a murit în 1855, o lovitură năprasnică pentru amândoi. Jenny nu şi-a revenit niciodată. „În fiecare zi", scria Marx, „soţia mea îmi spune că ar vrea să zacă în mormânt…" Cu trei luni în urmă se născuse o altă fiică, Elea-nor, dar pentru Marx nu era acelaşi lucru. Dorise fii şi acum nu mai avea niciunul; fetele erau lipsite de importanţă pentru el, exceptând rolul de asistente sociale.

În 1860, Jenny s-a îmbolnăvit de varicelă şi şi-a pierdut şi ceea ce-i mai rămăsese din farmecul de odinioară. De atunci şi până la decesul ei, survenit în 1881, s-a veştejit încet în fundalul vieţii lui Marx, o femeie obosită, deziluzionată, recunoscătoare pentru mici favoruri: argintăria luată înapoi de la amanet, o casă a ei. În 1856, datorită lui Engels, familia s-a putut muta din Soho într-o casă cu chirie, din Grafton Terrace nr. 9, în Haverstock Hill. Nouă ani mai târziu, din nou mulţumită lui Engels, au luat una mult mai bună, în Maitland Park Road nr. 1. Din acel moment nu au avut niciodată mai puţin de doi servitori. Marx a început să citească în fiecare

dimineaţă *The Times*. *A* fost ales în comitetul religios local. În duminicile frumoase se punea în fruntea unei solemne plimbări de familie prin Hampstead Heath, el păşind în frunte, soţia, fiicele şi prietenii în spate.

Îmburghezirea lui Marx a dus însă la o altă formă de exploatare, de această dată a fiicelor sale. Toate trei erau inteligente. Ar fi fost de aşteptat ca, pentru a le compensa copilăria agitată şi sărăcăcioasă de odrasle ale unui revoluţionar, el să urmeze cel puţin logica radicalismului său încurajându-le să aibă o meserie. Dar el le-a refuzat o educaţie mulţumitoare, a refuzat să le permită orice pregătire, şi a interzis în mod absolut meseriile. Aşa cum aceea care îl iubea cel mai mult, Eleanor, i-a spus lui Olive Schreiner: „ani lungi şi nefericiţi, între noi a existat o umbră”. În schimb, fetele au fost ţinute acasă, au învăţat să cânte la pian şi să picteze acuarele, aidoma fiicelor negustorilor. În timp ce fetele creşteau, Marx continua să meargă cu prietenii săi revoluţionari la reuniuni ocazionale de cârciumă; însă, conform celor spuse de Wilhelm Liebknecht, a refuzat să le permită acestora să cânte în casa sa cântece deocheate, deoarece fetele puteau auzi.55

Ulterior nu a fost de acord cu curtezanii fetelor, care proveneau din propriul său mediu revoluţionar. Nu le putea împiedica, sau nu a făcut-o, să se mărite, dar a îngreunat lucrurile, iar rezistenţa pe care a opus-o a lăsat urme. L-a numit pe Paul Lafargue, soţul Laurei, care venea din Cuba şi avea ceva sânge de negru, „Negrillo” sau „Gorila”. Nu i-a plăcut nici Charles Longuet, care s-a însurat cu Jenny. Din punctul lui de vedere, ginerii săi erau idioţi: „Longuet este ultimul proudhonist, iar Lafargue este ultimul bakunist – la dracu’ cu amândoi!” 56 Eleanor, mezina, a suferit cel mai mult de pe urma refuzului său de a le permite fetelor să urmeze o meserie şi a ostilităţii sale faţă de curtezanii lor. Fata fusese educată să-i privească pe bărbaţi – adică pe tatăl ei – drept centrul universului. De aceea nu trebuie poate să ne mire că s-a îndrăgostit în cele din urmă de un bărbat care era mai egocentric chiar decât tatăl ei. Edward Aveling, scriitor şi viitor politician de

stânga, era un fustangiu şi un parazit, specializat în seducerea actriţelor. Eleanor dorea să devină actriţă şi a fost o victimă predestinată. Printr-una din micile ironii picante ale poveştii, el, Eleanor şi George Bernard Shaw au luat parte la prima lectură în cerc restrâns, la Londra, a strălucitei pledoarii a lui Ibsen pentru eliberarea femeii, *Casa cu păpuşi*, Eleanor interpretând-o pe Nora. Cu puţin înaintea morţii lui Marx, ea a devenit amanta lui Aveling şi, de atunci înainte, sclava lui chinuită, precum mama ei fusese cândva pentru tatăl ei.57

Şi totuşi Marx avusese poate mai multă nevoie de soţia sa decât îi plăcea să recunoască. După moartea acesteia, în

1881, el s-a topit la rândul său rapid, nemailucrând nimic, făcând cure de băi în diferite staţiuni europene sau călătorind la Alger, Monte Carlo şi în Elveţia în căutarea soarelui sau a aerului curat. În decembrie 1882 a jubilat în faţa influenţei sale crescânde în Rusia: „Nicăieri succesul meu nu este mai încântător”. Rău până la sfârşit, s-a lăudat că „îmi dă satisfacţia că subminez o putere care, după Anglia, este adevărata fortăreaţă a vechii societăţi”. Trei luni mai târziu avea să moară în halat, pe când stătea în preajma focului. Una dintre fiicele sale, Jenny, murise cu câteva săptămâni mai înainte. Sfârşitul celorlalte două fete a fost şi el tragic. În 1898, cu inima zdrobită de comportamentul soţului ei, Eleanor a luat o supradoză de opiu, posibil într-un pact suicidar din care el s-a fofilat. Treisprezece ani mai târziu, Laura şi Lafargue au căzut şi ei de acord în privinţa unui pact suicidar, pe care ambii l-au dus la bun sfârşit.

A existat totuşi un supravieţuitor curios, obscur, al acestei familii tragice, produsul celui mai bizar act de exploatare a unei persoane săvârşit de Marx. Pe parcursul tuturor cercetărilor sale asupra nedreptăţilor săvârşite de capitaliştii britanici el a dat peste multe exemple de muncitori prost plătiţi, dar nu a reuşit niciodată să descopere unul care să nu primească practic nimic. Şi totuşi un astfel de lucrător a existat, şi chiar în propria lui

gospodărie. Atunci când Marx îşi lua familia în plimbările ceremonioase săptămânale, o siluetă feminină îndesată încheia cortegiul, purtând coşul cu merindele pentru picnic şi alte bagaje. Era Helen Demuth, cunoscută în familie sub numele „Lenchen”. Născută în 1823, într-o familie de ţărani, la vârsta de opt ani ea s-a alăturat familiei von Westphalen, în calitate de servitoare la copii. Primea casă şi masă, dar niciun ban. În 1845, baroneasa, care era plină de tristeţe şi anxietate în ceea ce o privea pe fiica ei măritată, i-a dat-o lui Jenny pe Lenchen, pe atunci în vârstă de douăzeci şi doi de ani, să-i uşureze munca. Fata a rămas în familia Marx până a murit, în 1890. Eleanor o numea „cea mai delicată cu ceilalţi dintre fiinţe şi o stoică pe tot parcursul vieţii” 58. Era de o vrednicie îndârjită, ocupându-se nu doar cu gătitul şi frecatul ci şi cu gestiunea bugetului familiei, ceea ce Jenny nu era în stare să facă. Marx nu i-a plătit niciodată nici măcar un penny. În 1849 – 1850, în timpul celei mai întunecate perioade din existenţa familiei, Lenchen a devenit amanta lui Marx şi a conceput un copil. Micuţul Guido murise de curând, iar Jenny era la rândul ei însărcinată din nou. Întreaga familie trăia în două camere şi Marx trebuia să ascundă starea lui Lenchen nu doar privirilor soţiei sale ci şi de nesfârşiţii săi vizitatori revoluţionari. În cele din urmă Jenny a aflat sau probabil i-a spus cineva şi, după toate necazurile ei din vremea respectivă, aceasta a marcat probabil sfârşitul dragostei pe care i-o purta lui Marx. A numit faptul „un eveniment asupra căruia nu voi mai insista, deşi a atras după sine o agravare semnificativă a necazurilor noastre publice şi particulare”. Acest pasaj apare într-o schiţă autobiografică pe care a scris-o în 1865 şi din ale cărei treizeci şi şapte de pagini ne-au parvenit douăzeci şi nouă: restul, descriind certurile ei cu Marx, au fost distruse, probabil de Eleanor.59

Copilul lui Lenchen s-a născut la adresa din Soho, Dean Street, nr. 28, pe 23 iunie 1851.60 Era un fiu, înregistrat ca Henry Frederick Demuth. Marx a refuzat să-şi recunoască vreo responsabilitate, atunci sau mai târziu,

şi a negat pur şi simplu zvonurile potrivit cărora el ar fi fost tatăl. Poate că ar fi vrut să se comporte *à la* Rousseau şi să plaseze copilul într-un orfelinat sau să-l dea spre adopţie, însă Lenchen avea o personalitate mai puternică decât amanta lui Rousseau. A insistat să recunoască ea băiatul. Acesta a fost dat în grija unei familii de muncitori pe nume Lewis, dar i s-a permis să viziteze familia Marx. I s-a interzis totuşi să folosească uşa din faţă şi era obligat să-şi vadă mama numai în bucătărie. Marx era îngrozit că paternitatea lui Freddy ar putea fi descoperită şi aceasta i-ar aduce un prejudiciu fatal în postura sa de lider şi vizionar revoluţionar. S-a păstrat în scrisorile sale o referire obscură la eveniment; altele au fost suprimate de diferite persoane. L-a convins însă în cele din urmă pe Engels să-l recunoască în particular pe Freddy, ca poveste destinată acoperirii evenimentului în ochii familiei. Asta era ceea ce credea, de exemplu, Eleanor. Însă Engels, deşi pregătit ca întotdeauna să se supună cererilor lui Marx în numele activităţii lor comune, nu era dornic să ia secretul cu el în mormânt.

Engels avea să moară pe 5 august 1895, de cancer la gât. Incapabil să vorbească, dar nedorind ca Eleanor (sau Tussy, cum i se zicea) să continue să-şi considere tatăl nepătat, a scris pe o tăbliţă: „Freddy este fiul lui Marx. Tussy vrea să facă din tatăl ei un idol”. Secretara-menajeră a lui Engels, Louise Freyberger, a declarat într-o scrisoare adresată lui August Bebel şi datată 2 septembrie 1898, că Engels i-a spus personal adevărul, adăugând: „Freddy seamănă ridicol de mult cu Marx şi, cu chipul acela tipic evreiesc şi părul negru-albăstrui, doar cineva orbit de prejudecăţi ar fi putut vedea în el vreo asemănare cu generalul” (numele pe care i-l dădea ea lui Engels). Eleanor a acceptat personal că Freddy era fratele ei vitreg şi s-a ataşat de el; s-au păstrat nouă dintre scrisorile pe care ea i le-a adresat.61 Nu i-a adus însă niciun noroc băiatului, căci iubitul ei Aveling a reuşit să împrumute economiile de-o viaţă ale lui Freddy, pentru a nu i le mai înapoia niciodată.

Lenchen era singura membră a clasei muncitoare pe care Marx a cunoscut-o vreodată cât de cât, singurul lui contact real cu proletariatul. Freddy ar fi putut fi un altul, din moment ce a fost crescut ca un băiat din mediul muncitoresc şi în 1888, pe când avea treizeci şi şase de ani, şi-a luat certificatul mult dorit de inginer-mecanic calificat. Şi-a petrecut practic toată viaţa în King's Cross şi Hackney şi a fost membru activ al sindicatului inginerilor. Marx însă nu l-a cunoscut niciodată. Nu s-au întâlnit decât ojdată, probabil atunci când Freddy urca scările exterioare ale bucătăriei şi habar nu avea că filosoful revoluţionar îi era tată. A murit în iunie 1929, moment în care viziunea lui Marx despre dictatura proletariatului luase o formă concretă şi înspăimântătoare, iar Stalin – conducătorul care a instaurat puterea absolută după care tânjise Marx – abia îşi începea atacul catastrofic asupra ţărănimii din Rusia.

4 *Henrik Ibsen*: „*Dimpotrivă*!

A scrie orice este dificil. A scrie opere de ficţiune este o corvoadă intelectuală dintre cele mai grele. Inovaţia creatoare, cu precădere la o scară fundamentală, cere un şi mai înalt grad de concentrare şi energie. A-ţi petrece întreaga viaţă activă împingând întruna înainte frontierele creatoare ale artei tale implică un nivel de autodisciplină şi strădanie intelectuală pe care puţini scriitori l-au avut vreodată. Şi totuşi acestea au fost în mod constant caracteristicile activităţii lui Henrik Ibsen. Este greu să găsim alt scriitor, oricare ar fi domeniul sau perioada, care să se dedice cu mai mult succes unei asemenea întreprinderi de anvergură. Ibsen nu numai că a inventat drama modernă, dar a şi scris o serie de piese care mai alcătuiesc încă o parte importantă a repertoriului modern. A găsit teatrul occidental lipsit de substanţă şi de forţă şi l-a preschimbat într-o formă artistică bogată şi extrem de puternică, nu numai în propria ţară, ci în întreaga lume. Mai mult încă, nu numai că şi-a revoluţionat arta, dar a schimbat gândirea socială a generaţiei sale şi a celei care a urmat. Ceea ce făcuse Rousseau pentru sfârşitul

secolului al XVIII-lea, a făcut el pentru sfârşitul celui de-al XIX-lea. În timp ce Rousseau a convins bărbaţii şi femeile să se reîntoarcă la natură şi, făcând acest lucru, a grăbit o revoluţie colectivă, Ibsen a propovăduit revolta individului împotriva acelui *ancien régime* al inhibiţiilor şi prejudecăţilor care predominau pretutindeni, în fiecare orăşel, ba chiar în fiecare familie. I-a învăţat pe bărbaţi şi mai ales pe femei că: ideile lor proprii despre libertate şi conştiinţa lor individuală au întâietate morală în faţa cerinţelor societăţii. Făcând asta, Ibsen a grăbit o revoluţie în ţinută şi comportament care a început chiar în timpul vieţii sale şi care continuă de atunci încoace, în salturi şi zvârcoliri bruşte. Cu mult înaintea lui Freud, el a pus bazele societăţii permisive. Poate nici chiar Rousseau, şi cu siguranţă nu Marx, nu a avut o influenţă mai mare asupra modului în care se comportă de fapt oamenii, spre deosebire de guverne. Ibsen şi opera sa formează una dintre pietrele de hotar ale arcului modernităţii.

Ceea ce a realizat Ibsen este cu atât mai remarcabil dacă luăm în considerare dubla obscuritate a originii sale. Dublă, deoarece nu numai că era el personal sărac, dar mai şi provenea dintr-o ţară mică, săracă, lipsită de orice tradiţie culturală. Norvegia fusese puternică şi întreprinzătoare la începutul Evului Mediu, în perioada anilor ’900 – 1100; după care a început să cunoască declinul, mai ales după moartea ultimului rege cu adevărat norvegian, Olaf al IV-lea, în 1387. În 1536, Norvegia devenise o provincie a Danemarcei şi a rămas astfel vreme de aproape trei secole. Numele capitalei, Oslo, a fost schimbat în Christiania, pentru a comemora un conducător danez, şi întreaga cultură a claselor superioare era daneză – poezia, romanele, piesele. În urma Congresului de la Viena din 1814 – 1815, Norvegia s-a ales cu ceea ce s-a numit Constituţia Eidsvoll1, care garanta autoguvernarea sub coroana suedeză; însă abia în 1905 ţara a ajuns să-şi aibă propria monarhie. Până în secolul al XIX-lea, norvegiana era mai mult un dialect rustic, provincial, decât o limbă naţională scrisă. Prima universitate data abia din

1813, iar primul teatru norvegian a fost construit în Bergen abia în 1850.2 În tinereţea şi prima perioadă a maturităţii lui Ibsen, cultura era încă predominant daneză. A scrie în norvegiană însemna a te izola de restul Scandinaviei, şi cu atât mai mult de lumea întreagă. Daneza rămăsese limba literară.

Ţara însăşi era săracă şi deprimată. În raport cu standardele europene, capitala era un mic oraş provincial cu numai 20.000 de locuitori, un loc plin de noroi şi lipsit de farmec. Skien, oraşul unde, pe 20 martie 1828, s-a născut Ibsen, se afla pe coastă, la o sută de mile în sudul capitalei, o zonă sălbatică unde lupii şi lepra erau încă ceva obişnuit. Cu câţiva ani mai înainte, ţinutul fusese ars din neglijenţa unei servitoare care, de altfel, a şi fost executată pentru acest fapt. Aşa cum l-a descris Ibsen într-un fragment autobiografic, ţinutul era scăldat în superstiţii, ciudat şi brutal, răsunând de mugetul stăvilarelor şi de strigătul şi geamătul ferăstraielor: „Mai târziu, atunci când am citit despre ghilotină, m-am gândit întotdeauna la lamele acelea de ferăstrău”. Lângă primărie se afla stâlpul infamiei, „un stâlp maro-roşcat cam cât un stat de om. În vârf avea o sferă mare şi rotundă, care fusese iniţial vopsită în negru… în faţa stâlpului atârna un lanţ de fier, şi de acesta cătuşele deschise, care mă priveau ca două braţe mici gata şi dornice de a se întinde şi de a mă apuca de gât… Dedesubt [sub primărie] erau celule cu ferestre zăbrelite care dădeau spre piaţă. Printre acele bare am văzut multe feţe palide şi descurajate”. 3

Ibsen era cel mai mare dintre cei cinci copii (patru fii şi o fiică) ai unui negustor, Knud Ibsen, ai cărui strămoşi fuseseră căpitani de vas. Mama lui provenea dintr-o familie de navigatori. Însă atunci când Ibsen avea şase ani, tatăl său a dat faliment, fiind după aceea un om lefter, care trăia din mila altora, agresiv şi certăreţ – Bătrânul Ekdal din *Raţa sălbatică*. Mama sa, cândva frumoasă, o actriţă frustrată, s-a închis în sine, se ascundea şi se juca cu păpuşile. Familia avea întotdeauna datorii şi mânca în principal cartofi. Ibsen însuşi era mic şi urât şi, în plus, a

crescut şi sub umbra bănuielii de nelegitimitate, spunându-se despre el că ar fi fost fiul unui seducător local. Ibsen a crezut uneori acest lucru şi a ajuns, atunci când era beat, să li-l arunce chiar el altora în faţă. Nu există însă nicio dovadă ca faptul să fi fost adevărat. După o copilărie umilitoare, a fost trimis în întunecatul oraş-port la mare Grimstad, ca asistent al unui farmacist, dar şi acolo nu i-a prea surâs norocul. Afacerea stăpânului său, multă vreme înscrisă pe o pantă descendentă, a sfârşit prin a ajunge la faliment.4

Lenta ascensiune a lui Ibsen din acest abis s-a datorat unei autoinstruiri singuratice. Din 1850 şi-a croit prin forţe proprii drumul la universitate. Privaţiunile resimţite, atunci şi mulţi ani după aceea, au fost extreme. A scris poezie, piese în vers alb, comentariu politic, critică dramatică. Prima lui piesă, satira *Norma*, nu a fost pusă în scenă. Prima piesă care a ajuns să vadă luminile rampei, *Catilina*, şi ea în versuri, a fost un eşec. Nu a avut noroc nici cu a doua piesă pusă în scenă, *Noaptea Sfântului Ion*. Cea de-a treia, *Mormântul războinicului*, a cunoscut la rândul ei căderea la Bergen. Cea de-a patra, *Doamna Ingar din Ostraat*, în proză, a fost montată păstrându-şi anonimatul, dar şi aceasta a fost un eşec. Prima sa lucrare care a atras aprecieri favorabile, *Sărbătoare la Solhaug*, era din punctul lui de vedere ceva trivial, convenţional. Dacă îşi urma înclinaţiile naturale, ca în drama în versuri *Comedia dragostei*, era clasificat drept „imoral" şi nu i se punea piesa în scenă. Şi totuşi, încetul cu încetul, a acumulat o imensă experienţă scenică. Muzicianul Ole Bull, fondatorul primului teatru de limbă norvegiană la Bergen, l-a luat ca dramaturg al teatrului, cu cinci lire sterline pe lună. Aşa se face că vreme de şase ani Ibsen a fost un adevărat salahor al teatrului, lucrând la decoruri, costume, casă, regizând chiar (deşi nu a jucat niciodată; faptul s-a datorat unei slăbiciuni personale, căci îi lipsea încrederea în lucrul cu actorii). Condiţiile erau primitive: iluminatul cu gaz, disponibil la Londra şi Paris cam din 1810, nu a fost introdus decât în anul plecării sale, în

1856. Au urmat apoi alţi cinci ani la noul teatru din Christiania. Neprecupeţindu-şi niciun efort, Ibsen a făcut minuni; şi-a croit drumul către o foarte bună stăpânire a meseriei. Apoi a început să experimenteze. Dar în 1862 noul teatru a dat faliment, iar Ibsen a fost concediat. Era deja însurat, înglodat în datorii, hărţuit de creditori, deprimat, bând din plin. A fost văzut de către studenţi zăcând în nesimţire în şanţ; aceasta a dus la instituirea unui fond destinat trimiterii „poetului beţiv Henrik Ibsen" în străinătate.5 El personal scria întruna petiţii, care astăzi apar patetice la lectură, adresate coroanei şi Parlamentului pentru a obţine o bursă în vederea unei călătorii în sud. În cele din urmă a primit o asemenea bursă şi, pentru următorul sfert de secol, 1864 – 1892, a dus o viaţă de exilat, la Roma, Dresda şi München.

Primul semn de succes a venit în 1864, când drama sa în versuri, *Pretendenţii*, a intrat în repertoriul teatrului renăscut din Christiania. Era obiceiul lui Ibsen de a-şi publica toate piesele mai întâi sub formă de carte, cum făceau de altfel majoritatea poeţilor din secolul al XIX-lea, începând cu Byron şi Shelley. De regulă, montările propriu-zise nu aveau loc decât după ani de zile, uneori după mulţi ani. Dar încetul cu încetul, numărul de exemplare din fiecare piesă publicată şi vândută a crescut: la 5.000, 8.000, apoi 10.000, şi chiar 15.000. Au urmat punerile în scenă. Celebritatea lui Ibsen a venit în trei mari valuri. Întâi au fost marile drame în versuri, *Brand* şi *Peer Gynt*, în 1866 – 1867 – în aceeaşi perioadă Marx publica *Capitalul*. *Brand* era un atac la adresa materialismului convenţional şi o pledoarie pentru ca omul să-şi urmeze propria conştiinţă în detrimentul regulilor societăţii, aceasta fiind, poate, tema centrală a operei sale de-o viaţă. Când a fost publicată (1866), piesa a dat naştere unor imense controverse iar Ibsen a fost privit pentru prima dată ca un lider al revoltei împotriva convenţionalismului, nu numai în Norvegia, ci în întreaga Scandinavie; sfărâmase strâmta enclavă norvegiană.

Al doilea val a venit în anii 1870. Cu *Brand*, el se

dedicase piesei de idei revoluţionare, dar a ajuns la concluzia sistematică conform căreia asemenea piese ar avea un impact infinit mai mare dacă ar fi prezentate pe scenă şi nu citite în bibliotecă. Faptul l-a făcut să renunţe la poezie şi să îmbrăţişeze proza, şi odată cu ea un nou tip de realism teatral. Aşa cum a spus-o chiar el, „versul este pentru viziuni, proza pentru idei” 6. Tranziţia, aidoma tuturor inovaţiilor iniţiate de Ibsen, a necesitat ani de zile pentru a se împlini, şi uneori Ibsen părea inactiv, mai curând meditând decât lucrând. Spre deosebire de romancier, dramaturgul nu petrece de fapt prea mult timp scriind. Numărul cuvintelor este surprinzător de mic, chiar şi într-o piesă lungă. O piesă este concepută nu atât logic sau tematic, cât în zbucium, cu incidente teatrale individuale, care devin sursa intrigii, mai curând decât evenimente care să decurgă din aceasta. În cazul lui Ibsen, faza anterioară scrierii propriu-zise era plină de o ardoare specială, întrucât făcea ceva nou. Ca toţi marii artişti, el nu putea suporta să se repete şi fiecare lucrare este fundamental diferită, de obicei un pas nou în necunoscut. Însă, odată ce decidea ce dorea să se întâmple pe scenă, scria repede şi bine. Primele fructe importante ale noii sale strategii, *Stâlpii societăţii* (1877), *Casa cu păpuşi* (1879) şi *Strigoii* (1881), au coincis cu sfârşitul lungii perioade de prosperitate din plină epocă victoriană şi cu o nouă stare de anxietate şi nelinişte care a cuprins societatea. Ibsen punea întrebări supărătoare referitoare la puterea banului, la oprimarea femeii, chiar şi la subiectul tabu al bolilor venerice. A plasat importante chestiuni politice şi sociale de-a dreptul în centrul scenei, recurgând la un limbaj simplu, de zi cu zi, şi într-un decor pe care oricine îl putea recunoaşte. Pasiunea, furia, dezgustul, dar mai presus de toate interesul pe care le-a trezit în rândul publicului au fost imense şi piesele sale s-au răspândit în cercuri tot mai largi din Scandinavia. *Stâlpii societăţii* i-a marcat contactul cu publicul central-european; *Casa cu păpuşi* pe cel cu lumea anglo-saxonă. Au fost primele piese moderne şi au iniţiat procesul transformării lui Ibsen într-o personalitate

de renume mondial.

Fiind însă Ibsen, lui i-a fost greu să se complacă în rolul de dramaturg cu impact social, fie el şi unul de anvergură internaţională. A treia mare fază a progresului său, care a avut şi ea loc cu o viteză ce a sporit gradual, după ani de gestaţie lentă, l-a văzut întorcând spatele chestiunilor politice ca atare şi trecând la problema eliberării personale, care l-a preocupat probabil mai mult decât orice alt aspect al existenţei umane. „Eliberarea”, scria el în caietul său de însemnări, „constă în a asigura indivizilor dreptul de a se elibera, fiecare conform propriilor nevoi”. A argumentat cu consecvenţă că libertăţile politice formale erau lipsite de semnificaţie dacă acest drept personal nu era garantat de comportamentul efectiv al oamenilor în societate. Aşa se face că în această a treia fază Ibsen a produs, printre altele, *Raţa sălbatică* (1884), *Rosmersholm* (1886), *Hedda Gabler* (1890), *Constructorul Solness* (1892) şi *John Gabriel Borkman* (1896), piese pe care mulţi le-au găsit stranii, chiar ininteligibile la acea vreme, dar care au devenit cele mai preţuite din creaţia sa: piese care explorează psihicul uman şi lupta acestuia pentru a-şi câştiga libertatea, inconştientul şi groaza despre cum capătă o fiinţă umană controlul asupra alteia. Meritul lui Ibsen nu a fost numai acela de-a face mereu ceva proaspăt şi original în arta sa, ci de a fi sensibil la idei doar pe jumătate formulate sau încă neanalizate. Aşa cum a afirmat criticul danez Georg Brandes, cândva prietenul său.

Ibsen se afla „într-un fel de corespondenţă misterioasă cu ideile în plină agitaţie, germinative, ale zilei… avea instinctul uruitului care dă indicaţii despre ideile care mocnesc dincolo de suprafaţă” 7.

Mai mult încă, aceste idei aveau o rezonanţă internaţională. Spectatorii din întreaga lume erau capabili să se identifice, pe ei sau pe vecinii lor, cu victimele aflate în suferinţă sau cu exploatatorii chinuiţi din piesele sale. Atacul întreprins de Ibsen la adresa valorilor convenţionale, programul său de eliberare personală,

pledoaria sa că toate fiinţele umane ar trebui să aibă şansa de a se realiza erau pretutindeni binevenite. De la începutul anilor 1890, când s-a întors în triumf acasă, la Christiania, piesele sale au fost tot mai mult jucate în întreaga lume. În ultimul deceniu de viaţă (a murit în 1906) fostul asistent de farmacie ajunsese cel mai vestit om din Scandinavia.

Într-adevăr, alături de Tolstoi în Rusia, Ibsen era privit peste tot drept cel mai mare vizionar şi scriitor în viaţă din lume. Faima sa a fost răspândită de scriitori precum Willi-am Archer şi George Bernard Shaw. Ziariştii veneau de la mii de mile distanţă pentru a-i lua un interviu în apartamentul său întunecat din Viktoria Terrace. Apariţiile sale zilnice la cafeneaua de la Grand Hotel, unde stătea singur în faţa unei oglinzi în aşa fel încât să poată vedea restul încăperii, citindu-şi ziarul şi bând o bere, urmată de un coniac, erau una dintre priveliştile capitalei. Când intra zilnic în cafenea, mai punctual decât un ceasornic, întreaga asistenţă se ridica în picioare şi-şi scotea pălăria. Nimeni nu îndrăznea să ia din nou loc înainte ca marele om să se fi aşezat. Scriitorul englez Richard le Gallienne – care venise, ca mulţi alţii, în Norvegia tocmai pentru a fi martor la acest spectacol, tot aşa cum alţii mergeau la Iasnaia Poliana să-l vadă pe Tolstoi – i-a descris intrarea: „O prezenţă respingătoare, nemulţumit, cu buzele strânse, de o băţoşenie impunătoare, drept ca o vergea de armă… nicio urmă de bunăvoinţă umană pe pielea sa ca pergamentul său în ochii fioroşi de bursuc. Ar fi putut fi un străbun scoţian intrând în biserică”. 8

Aşa cum a intuit Le Gallienne, ceva nu era tocmai în regulă cu acest mare scriitor umanist, copleşit deja din timpul vieţii de stima populară şi de onoruri publice. Era Marele Eliberator, omul care studiase şi pătrunsese străfundurile omenirii, plânsese pentru ea, şi ale cărui lucrări arătau cum să te eliberezi de încătuşările convenţiei şi de prejudecăţile înăbuşitoare. Însă dacă era atât de sensibil la tot ce ţinea de omenire, de ce părea că-i

repugnă indivizii umani? De ce le respingea avansurile şi prefera să citească despre ei doar în coloanele ziarelor? De ce întotdeauna singur? De unde izolarea sa acerbă, autoimpusă?

Cu cât acest mare om era privit mai îndeaproape, cu atât apărea mai ciudat. Pentru un om care se ridicase deasupra convenţiilor şi care susţinuse libertăţile vieţii boeme, el personal se înfăţişa ca o figură extrem de ortodoxă; ortodoxă, poate, până la caricatură. Nepoata reginei Victoria, prinţesa Marie-Louise, a remarcat că Ibsen avea o oglinjoară lipită în interiorul calotei pălăriei, pe care o folosea pentru a-şi pieptăna părul. Primul lucru pe care mulţi îl remarcau la Ibsen era extraordinara lui vanitate, bine scoasă în evidenţă de cunoscuta caricatură a lui Max Beerbhom. Nu a fost întotdeauna astfel. Magdalene Thoresen, mama vitregă a soţiei lui, a scris că atunci când l-a văzut pentru prima dată pe tânărul Ibsen, în Bergen, „el semăna cu o marmotă mică şi timidă… nu învăţase încă să-şi dispreţuiască semenii şi de aceea îi lipsea siguranţa de sine” 9. Întâi Ibsen a ajuns, după succesul cu *Solhaug* din 1856, să fie un ahtiat după modă, plin de ifose. A adoptat o poză de poet, cu manşete volănate, mănuşi galbene şi un baston sofisticat. La jumătatea anilor 1870, atenţia pe care o acorda îmbrăcămintei sporise, tinzând însă spre un stil mai sobru, care se potrivea bine cu chipul tot mai închistat pe care îl prezenta lumii. Tânărul scriitor John Paulsen l-a descris astfel pe Ibsen, în Alpii austrieci, în 1876: „Sacou negru cu panglici de decoraţii, lenjerie de un alb sclipitor, cravată elegantă, pălărie neagră de mătase lucioasă, ochelari de aur… o gură subţire, strânsă ca o lamă de cuţit… am stat în faţa unui perete muntos închis, o ghicitoare de nepătruns”. 10 Purta un baston mare de nuc cu o imensă măciulie de aur. În anul următor a primit primul titlu onorific de doctor al Universităţii din Uppsala; de atunci nu numai că-şi specifica dorinţa de-a fi numit „Doktor”, dar purta şi o redingotă neagră lungă, atât de formală încât, în timpul preumblărilor sale, ţărăncuţele din Alpi îl luau

drept preot şi îngenuncheau să-i sărute mâna.11

Atenţia pe care o acorda modului în care se îmbrăca era neobişnuit de minuţioasă. Scrisorile sale conţin instrucţiuni elaborate asupra modului în care să-i fie atârnate hainele în dulapuri şi cum să-i fie puse şosetele şi lenjeria intimă în cufere. Îşi lustruia întotdeauna singur cizmele şi îşi cosea chiar şi nasturii, deşi permitea unei servitoare să-i pună aţa în ac. În 1887, când l-a vizitat viitorul său biograf, Henrik Jaeger, Ibsen îşi petrecea în fiecare dimineaţă câte o oră cu îmbrăcatul.12 însă silinţa pe care şi-o dădea spre a fi elegant a dat greş. Pentru majoritatea oamenilor avea aerul unui şef de echipaj sau căpitan de vas. Avea tenul roşu, ars de soare al strămbunilor săi, şi asta mai ales după ce bea. Ziaristul Gottfried Weisstein credea că obiceiul de a pronunţa truisme cu o siguranţă deosebită îl făcea să semene cu „un profesoraş german” care „dorea să înscrie pe plăcuţele memoriei noastre informaţia «Mâine voi lua trenul spre München» „13.

Exista un aspect al vanităţii lui Ibsen care friza adesea ridicolul. Până şi admiratorilor săi cei mai indulgenţi le era greu să-i ia apărarea. Avea o pasiune de-o viaţă pentru medalii şi distincţii. De fapt, străbătea distanţe jenant de mari pentru a le obţine. Ibsen avea o anumită îndemânare la desen şi schiţa adesea aceste mici splendori tentante. Prima sa schiţă care s-a păstrat reprezintă distincţia Ordinul Stelei. Se spune că ar fi desenat „Ordinul Casei Ibsen”, prezentându-i-l soţiei.14 Ceea ce-şi dorea însă cu adevărat erau decoraţiile pentru propria persoană. A primit-o pe prima în vara anului 1869, cu ocazia unei conferinţe a intelectualilor – o inovaţie nouă şi, unii ar spune, sinistră, a scenei internaţionale

— Care s-a desfăşurat la Stockholm, având ca obiect limbajul. Era prima dată când Ibsen era adulat într-o asemenea măsură

— Şi-a petrecut toată seara la palatul regal, bând şampanie cu regele Carl al XV-lea, care i-a decernat Ordinul Vasa. Ulterior, Georg Brandes, când l-a întâlnit

pentru prima dată pe Ibsen (corespondau deja de multă vreme), a fost uluit să-l găsească purtându-şi ordinul chiar şi acasă.

Ar fi fost însă şi mai uimit să descopere că, în anul următor, Ibsen cerea deja mai multe asemenea medalii. În septembrie 1870 el i-a scris unui avocat danez care se ocupa cu asemenea chestiuni, cerându-i ajutorul pentru a obţine Ordinul Danneborg: „Nu-ţi poli imagina efectul pe care îl au asemenea lucruri în Norvegia… O decoraţie daneză mi-ar întări mult prestigiul acolo… chestiunea este importantă pentru mine”. Două luni mai târziu îi scria unui intermediar de onoruri armean care acţiona de la Stockholm, dar avea legături cu curtea egipteană, cerând o medalie egipteană care „ar fi de cel mai mare ajutor pentru prestigiul meu literar în Norvegia”.15 în cele din urmă a primit una turcească, Ordinul Medjidi, pe care l-a descris cu încântare ca pe „un obiect arătos”. Anul 1873 a fost propice medaliilor: a dobândit o medalie austriacă şi Ordinul norvegian al Sfântului Olaf. Cu toate acestea, eforturile sale de-a aduna tot mai multe astfel de medalii nu au contenit. Faţă de un prieten, a negat că ar avea „vreo atracţie personală” pentru ele, dar „atunci când aceste ordine îmi apar în cale, nu le refuz”. Nu era însă decât o minciună, după cum o atestă şi scrisorile sale. S-a spus chiar că în anii 1870, în goana sa după medalii îşi scotea pălăria cu o plecăciune la trecerea unei trăsuri cu blazon regal sau nobiliar, chiar dacă în ea nu se afla nimeni.16

S-ar putea ca această anecdotă să nu fie decât o născocire plină de maliţie. Există însă nenumărate dovezi ale acestei pasiuni a lui Ibsen din moment ce insista de fiecare dată când avea ocazia, să-şi expună colecţia crescândă de stele. Încă din 1878 s-a afirmat că la un dineu la club el le-ar fi purtat pe toate, inclusiv, în jurul gâtului, una semănând cu o zgardă de câine. Pictorul suedez Georg Pauli a dat peste Ibsen exhibându-şi medaliile (nu doar panglicile, ci chiar stelele) pe o stradă din Roma. În anumite perioade se pare că le punea practic

în fiecare seară. Şi-a justificat acest obicei spunând că, în prezenţa „prietenilor mai tineri”, îmi „aminteşte că trebuie să mă păstrez între anumite limite”.17 Şi totuşi oamenii care îl invitau la cină erau întotdeauna uşuraţi când sosea fără medaliile şi decoraţiile sale, căci acestea atrăgeau zâmbete şi chiar hohote nestăvilite de râs pe măsură ce vinul servit îşi făcea efectul. Uneori le purta chiar şi în plină zi. Revenind în Norvegia cu vaporul, el şi-a pus ţinuta de ocazie şi decoraţiile înainte de a ieşi pe punte atunci când au acostat la Bergen. A fost oripilat să-şi vadă patru dintre vechii tovarăşi de băutură, doi dulgheri, un clopotar şi un misit, aşteptând să-l întâmpine cu strigăte de „Bine ai venit, bătrâne Henrik!”. S-a reîntors în cabină şi a stat ascuns acolo până au plecat cei patru.18 Chiar şi la bătrâneţe mai vâna încă onoruri. În 1898, înfrigurarea cu care îşi dorea să obţină Marea Cruce Danneborg a mers până într-acolo încât a cumpărat una de la un bijutier înainte ca aceasta să-i fie decernată în mod formal; regele Danemarcei i-a trimis o mostră de preţ pe lângă cea decernată în mod normal, astfel încât Ibsen a sfârşit prin a avea trei, dintre care două au trebuit returnate bijutierului curţii.19 Şi totuşi această celebritate internaţională, strălucind de pe urma trofeelor sale, lăsa o impresie finală nu atât de vanitate – ca să nu mai vorbim de nota de ridicol –, cât de putere duşmănoasă şi de furie abia reţinută. Cu capul său mare şi gâtul gros, părea să iradieze putere, şi asta în ciuda staturii mici. Brandes spunea că „arăta ca şi cum ai fi avut nevoie de o măciucă pentru a-l supune”. Şi mai erau ochii aceia înspăimântători. Perioada victoriană târzie pare să fi fost epoca privirii fioroase. Gladstone ajunsese până la performanţa de a putea, dintr-o privire, să facă un membru al Parlamentului să uite ce voia să spună. Şi Tolstoi şi-a folosit privirea princiară pentru a-i amuţi pe critici. Privirea lui Ibsen le amintea oamenilor de un judecător rostind sentinţe de condamnare la spânzurătoare. Inspira teamă, spunea Brandes: „se adunaseră în el douăzeci şi patru de ani de amărăciune şi ură”. Oricine îl cunoştea cât de cât devenea, spre

neliniştea lui, conştient de o furie vulcanică care fremăta imediat dincolo de suprafaţă.

Băutura era capabilă să detoneze explozia. Ibsen nu a fost niciodată un alcoolic; nici măcar beţiv, exceptând o scurtă perioadă. Nu a băut niciodată în timpul perioadelor în care lucra şi stătea dimineaţa la birou nu doar treaz şi fără semne de mahmureală, dar mai şi purta o redingotă proaspăt călcată. Bea însă în societate, pentru a-şi învinge marea timiditate şi pornirile taciturne, iar alcoolul care-i clădea drumul la gură îi putea la fel de bine aprinde furia. La Clubul Scandinav din

Roma erau vestite izbucnirile sale de după cină. Acestea erau înspăimântătoare pentru cei care ajungeau să le fie martori. Surveneau cu precădere la nesfârşitele banchete date în onoarea vreunei personalităţi, atât de caracteristice secolului al XIX-lea peste tot în Europa şi America de Nord şi îndrăgite în mod special de scandinavi. Ibsen pare să fi participat la sute de asemenea banchete, adesea cu rezultate dezastruoase. Frederick Knudtzon, care l-a cunoscut în Italia, povesteşte despre o cină amicală în cursul căreia Ibsen l-a atacat pe tânărul pictor August Lorange, care suferea de tuberculoză (motiv pentru care în sud puteau fi întâlniţi atâţia scandinavi). Ibsen i-a spus că era un pictor prost: „Nu meriţi să mergi în două picioare, ci ar trebui să te târăşti pe patru”. Knudtzon adaugă: „Am rămas cu toţii fără grai în faţa unui asemenea atac la adresa unui om care nu jignea pe nimeni şi care era lipsit de apărare, un tuberculos nefericit care avea destule cu care să se lupte fără ca Ibsen să trebuiască să-i mai dea în cap”. Când, în cele din urmă, s-au ridicat de la masă, Ibsen nu era în stare să se ţină pe picioare şi a trebuit să fie dus acasă.20 Din păcate, băutura care-i înmuia picioarele nu-i potolea neapărat şi limba sălbatică. Când, după un alt dineu festiv organizat la Roma, Georg Pauli şi pictorul norvegian Christian Ross l-au dus acasă pe Ibsen, încărcat cu toate medaliile lui, el „şi-a arătat recunoştinţa împărtăşindu-ne întruna părerea lui despre cât eram de insignifianţi. Eu, spunea el, eram «un căţeluş fricos», iar

Ross «un personaj foarte respingător»”. 21 în 1891, când Brandes a dat un dineu în onoarea lui la Grand Hotel, în Christiania, Ibsen a creat o „atmosferă apăsătoare”; şi-a scuturat capul ostentativ în timpul generosului discurs rostit în onoarea lui de Brandes, a refuzat să ia apoi cuvântul, spunând doar „S-ar putea spune multe despre discursul acela”, şi în cele din urmă şi-a insultat gazda declarând că „nu ştia nimic” despre literatura norvegiană. La alte recepţii la care a fost oaspete de onoare le întorcea spatele celor din jurul său. Uneori era atât de beat, încât spunea întruna doar „Ce, ce, ce?”

Este adevărat că Ibsen era uneori, la rândul său, victima beţiilor vikingilor. S-ar putea într-adevăr scrie o carte descriind banchetele scandinave din acea perioadă care au mers prost. La unul extrem de solemn, dat în 1898 la Copenhaga, în cinstea lui Ibsen, vorbitorul principal, profesorul Sophus Schandorph, era atât de beat, încât cei doi vecini ai săi, un episcop şi un conte, au trebuit să-l susţină, iar atunci când unul dintre oaspeţi abia dacă a chicotit, el a strigat: „Tacă-vă gurile, când vorbesc!” Cu aceeaşi ocazie, Ibsen a fost strâns zdravăn în braţe de un pictor admirativ, dar beat şi a strigat furios, „Luai-l de aici pe omul ăsta!” Când era treaz, arăta intransigenţă faţă de un comportament de care se făcea el însuşi vinovat de obicei. Putea fi într-adevăr foarte sever. Când o fată, îmbrăcată bărbăteşte, a fost ajutată să se strecoare în mod ilicit în Clubul Scandinav de la Roma, a insistat ca membrul clubului care se făcuse vinovat de incident să fie dat afară. Orice fel de comportament, fie extravagant, fie sobru, ar fi putut să-i dezlănţuie furia. Era specialist în furie, un om pentru care irascibilitatea reprezenta ea însăşi o formă de artă. I-a respectat chiar şi manifestările din natură. Pe când îşi scria piesa feroce *Brand*, avea el să noteze ulterior: „Aveam pe masă un scorpion într-o halbă goală de bere. Din când în când bruta suferea. Atunci aruncam cu o bucată de fruct copt în el, pe care să-şi reverse furia şi în care să-şi verse veninul. După aceea îi era bine din nou”. 22

Vedea el oare în acea creatură un ecou al propriei sale nevoi de a se elibera de furia ce clocotea în el? Erau oare piesele sale, în care de obicei mocneşte furia şi uneori chiar răbufneşte, un vast exerciţiu terapeutic? Nimeni nu-l cunoştea pe Ibsen în mod intim, dar multe dintre cunoştinţele sale erau conştiente că prima parte a vieţii, ca şi zbuciumul acelei perioade, i-au lăsat o imensă povară de resentimente de nevindecat. Din acest punct de vedere se asemăna cu Rousseau: eul său purta cicatricele pentru tot restul vieţii şi era în consecinţă un monstru al egocentrismului. Într-un mod destul de nedrept şi-a considerat mama şi tatăl răspunzători pentru tinereţea sa nefericită. Fraţii săi erau şi ei vinovaţi prin asociere. După ce, în 1858, a părăsit Skienul pentru a împrumuta bani de la bogatul său unchi, Christian Paus, nu şi-a mai vizitat cu bună ştiinţă părinţii. A avut oarecari legături cu sora sa, Hedvig, dar aceasta ar fi putut să aibă de-a face cu datoriile neplătite. Într-o scrisoare îngrozitoare adresată, în 1867, lui Björnstjerne Björnsson, colegul său într-ale scrisului, a cărui fiică avea să se mărite ulterior cu fiul său, el a scris: „Furia îmi sporeşte puterea. Dacă e să fie război, atunci război să fie!… Nu voi cruţa copilul din pântecele mamei, nici vreun gând, nici vreun sentiment care ar fi putut motiva acţiunile oricui ar merita onoarea de a-mi fi victimă… Ştii că toată viaţa le-am întors spatele părinţilor mei, întregii mele familii, deoarece nu puteam suporta să continui o relaţie bazată pe o înţelegere imperfectă?” 23 Atunci când i-a murit tatăl, înl877, Ibsen nu mai avusese vreo legătură cu el de aproape patruzeci de ani. Justificându-se într-o scrisoare adresată unchiului său, Ibsen cita „circumstanţe imposibile datând dintr-un stadiu foarte timpuriu” ca fiind „principala cauză”. Prin aceasta el înţelegea de fapt că ei decăzuseră, în timp ce el se ridica, şi nu voia să fie tras în jos. îi era ruşine de ei; se temea de posibilele lor cereri financiare. Cu cât devenea mai bogat, mai capabil de a-i ajuta, cu atât era mai puţin dispus să aibă vreo legătură cu ei. Nu a făcut niciun efort pentru a-l ajuta pe mai tânărul său frate invalid, Nicolai Alexander,

care a plecat în cele din urmă în Statele Unite şi a murit în 1888, la vârsta de cincizeci şi trei de ani aşa cum se menţiona pe mormântul acestuia, „De străini onorat şi de străini plâns”. Şi-a ignorat de asemenea fratele mezin, Ole Paus, rând pe rând marinar, îngrijitor de prăvălie, îngrijitor de far. Ole a fost întotdeauna sărac, dar a fost singurul care l-a ajutat pe nenorocitul lor tată. Ibsen i-a trimis odată o scrisoare formală de recomandare pentru o slujbă, dar nu i-a dat niciodată vreun ban şi nici nu i-a lăsat nimic prin testament: Ole a murit sărac, într-un azil de bătrâni, în 1917.24

În spatele familiei oficiale se ascundea o poveste încă şi mai dureroasă, tăinuită cu multă grijă. Ar fi putut proveni din chiar una dintre piesele lui Ibsen – de fapt, dintr-un anumit punct de vedere, întreaga viaţă a lui Ibsen este o secretă dramă ibseniană. În 1846, când avea optsprezece ani şi mai trăia în prăvălia farmacistului, a avut o legătură cu o fată în casă angajată acolo, Elsie Sofie Jensdatter, care era cu zece ani mai mare ca el. Ea a rămas însărcinată şi a născut, pe 9 octombrie 1846, un fiu căruia i-a dat numele Hans Jacob Henriksen. Fata aceasta nu era o ţărăncuţă analfabetă, precum Lenchen a lui Marx, ci provenea dintr-o distinsă familie de mici fermieri; bunicul ei, Christian Lofthuus, condusese o vestită revoltă a fermierilor împotriva dominaţiei daneze şi murise, înlănţuit de stâncă, în fortăreaţa Akershus. Ca şi Lenchen, fata s-a comportat cu cea mai mare discreţie. S-a dus să nască acasă, la părinţii ei, şi nu a căutat niciodată să obţină ceva de la tatăl copilului.25 însă conform legii norvegiene, şi din ordinul consiliului local, Ibsen a fost silit să plătească pensie alimentară până ce Hans a ajuns la vârsta de paisprezece ani.26 Deja sărac, el a resimţit amar această reţinere din micul său salariu şi nu i-a iertat niciodată nici pe copil şi nici pe mamă. Ca şi Rousseau, ca şi Marx, nu l-a recunoscut niciodată pe Hans Jacob, nu s-a interesat deloc de el şi nici nu i-a acordat nici cel mai mic ajutor din proprie iniţiativă, fie el financiar sau de altă natură. Băiatul a devenit fierar şi a locuit împreună cu mama sa

până la vârsta de douăzeci şi nouă de ani. Ea a orbit şi atunci când casa părinţilor le-a fost luată, s-a mutat într-o colibă. Fiul a scrijelit în stâncă „Syltefjell” – Dealul înfometării. Elsie a murit şi ea săracă, la vârsta de şaptezeci şi patru de ani, pe 5 iunie 1892, şi este puţin probabil ca Ibsen să fi aflat despre moartea ei. Hans Jacob nu putea fi numit cu niciun chip un sălbatic. Era un mare amator de lectură, mai ales în domeniul istoriei şi al cărţilor de călătorie. În plus, era şi un lutier îndemânatic. Era însă beţiv şi leneş. Venea uneori în Christiania, unde aceia care îi cunoşteau secretul erau uluiţi de uimitoarea asemănare cu celebrul său tată. Câţiva dintre ei au pus la cale o farsă, intenţionând să-l îmbrace pe Hans Jacob în haine asemănătoare celor purtate de Ibsen, să-l pună să stea jos, din timp, la masa de la Grand Hotel pe care o ocupa de obicei marele om, în aşa fel încât atunci când acesta ar fi sosit pentru berea sa de dimineaţă să se vadă confruntat cu dovada propriului său păcat. Le-a lipsit însă curajul. Francis Bull, cea mai mare autoritate în ceea ce-l priveşte pe Ibsen, spune că Hans Jacob şi-a întâlnit tatăl doar o singură dată. Aceasta s-a întâmplat în 1892, când fiul, fără nicio leţcaie, s-a dus la apartamentul tatălui său pentru a cere bani. Ibsen însuşi a deschis uşa, văzându-şi după toate aparenţele pentru prima dată fiul, pe atunci în vârstă de patruzeci şi şase de ani. Nu a negat relaţia de rudenie dintre ei, dar nu i-a dat lui Hans Jacob decât cinci coroane, spunându-i: „Atât i-am dat mamei tale. Ar trebui să fie suficient şi pentru tine”. – după care i-a trântit uşa în nas.27 Tatăl şi fiul nu s-au mai întâlnit niciodată, iar Hans Jacob nu a primit nimic prin testament de la Ibsen, murind sărac, pe 20 octombrie 1916.

Teama că familia sa, atât cea legitimă, cât şi cea nelegitimă, ar putea avea pretenţii asupra banilor lui a fost, fără îndoială, motivul pentru care Ibsen i-a îndepărtat. Penuria din prima parte a vieţii l-a lăsat cu o veşnică nevoie de securitate, pe care doar câştigurile constante, economisirea şi păstrarea banilor o puteau alina. A fost una dintre marile forţe conducătoare ale vieţii

sale. Era meschin şi, tot aşa cum o făcea cu toate celelalte, ajungea cu meschinăria până la limita maximă. Practic, era gata să şi mintă pentru bani: ţinând cont că era un ateu, care ura în taină monarhia, petiţia adresată regelui Carl al XV-lea prin care cerşea o pensie de o sută de lire este remarcabilă: „Nu mă lupt pentru o existenţă fără griji, ci pentru chemarea în care cred cu neclintire şi ştiu că mi-a dat-o Dumnezeu… Stă în mâinile regale ale Maiestăţii voastre dacă trebuie să rămân tăcut şi să mă înclin în faţa celei mai amare privaţiuni care poate răni sufletul unui om, frustrării de-a trebui să-mi abandonez chemarea, trebuind să cedez fără luptă atunci când ştiu că mi s-a dăruit armura spirituală pentru a mă lupta”. La acea vreme (1866), câştigând ceva bani de pe urma piesei *Brand*, începea să economisească. A început cu monede de argint într-un ciorap, după care a progresat, trecând la achiziţionarea de acţiuni guvernamentale. În Italia, camarazii săi de exil au remarcat că Ibsen nota într-un carnet chiar şi cea mai mică achiziţie. Din 1870 şi până la primul său atac de cord, în 1900, el a ţinut două registre negre, unul înregistrând câştigurile, celălalt investiţiile, care constau integral din acţiuni guvernamentale, mai mult decât sigure. Până în ultimele două decenii ale vieţii nu a avut câştiguri mari, cel puţin nu în conformitate cu standardele anglo-saxone, din moment ce piesele sale aveau nevoie de mult timp pentru a ajunge să fie reprezentate în toată lumea şi erau, oricum, slab protejate de copyright. În 1880 însă a câştigat, pentru prima dată, o mie de lire, un venit enorm comparativ cu standardul norvegian curent. Suma a continuat să crească sistematic. La fel şi investiţiile sale. De fapt, este puţin probabil ca vreun alt autor să fi investit vreodată un procent atât de mare din câştigurile sale – între o jumătate şi două treimi – pe parcursul ultimului sfert de veac al vieţii sale. Şi pentru ce toate acestea? Când fiul său legitim, Sigurd, l-a întrebat de ce trăiau atât de modest, el a replicat: „Mai bine să dormi cum trebuie şi să nu mănânci bine, decât să mănânci bine şi să nu dormi bine”. În ciuda averii sale

crescânde, el şi familia sa continuau să trăiască în nişte camere mobilate terne. Spunea că îl invidia pe Björnsson deoarece îşi avea casa şi terenul propriu. Însă el personal nu a încercat niciodată să achiziţioneze vreo proprietate sau măcar mobila lui personală. Ultimele apartamente ale familiei Ibsen, din Viktoria Terrace şi strada Arbiens, erau tot atât de impersonale şi de asemănătoare cu camerele de hotel ca şi celelalte. Cu toate acestea, toate apartamentele lui Ibsen au avut o trăsătură neobişnuită: păreau să fie împărţite în două jumătăţi, soţul şi soţia instalaţi fiecare într-o fortăreaţă separată, în vederea unor operaţiuni ofensive şi defensive faţă de celălalt.28 Într-un mod curios, această situaţie îndeplinea un jurământ de tinereţe, din moment ce Ibsen îi spusese celui mai vechi prieten al său, Christopher Duc, că „soţia sa, dacă va avea vreodată una, va trebui să locuiască la un alt etaj. S-ar vedea unul pe altul [doar] la vremea mesei, şi nu s-ar adresa unul altuia cu *Du*" *19*. Ibsen s-a căsătorit cu Suzannah Tho-resen, fiica decanului din Bergen, în 1858, după o logodnă destul de rece de doi ani. Ea era mare amatoare de cărţi, hotărâtă şi urâtă, dar cu un păr superb. Mama ei vitregă, o intelectuală sofisticată, spunea despre Ibsen cu dispreţ că, excepţie făcând Søren Kierkegaard, nu cunoscuse pe nimeni cu „aşa o nevoie marcantă de a fi singur cu sine". Căsătoria era mai curând funcţională decât caldă. Dintr-un anumit punct de vedere a fost crucială pentru împlinirea lui Ibsen deoarece, într-o perioadă de mare descurajare din viaţa lui, când piesele îi erau refuzate sau deveneau nişte eşecuri, iar el se gândea în mod serios să-şi dezvolte celălalt talent al său, pictura, soţia sa i-a interzis complet să picteze şi l-a silit să scrie zilnic. Aşa cum a afirmat ulterior Sigurd: „Lumea îi poate mulţumi mamei mele că are cu un pictor prost mai puţin şi că a primit în schimb un mare scriitor". 30 Sigurd, născut în 1859, şi-a descris întotdeauna mama drept forţa din spatele lui Ibsen: „El era geniul, ea personalitatea. Personalitatea lui. Iar el ştia asta, deşi nici până în ultima clipă nu ar fi recunoscut-o de bunăvoie".

Desigur, Sigurd descria căsătoria ca pe un parteneriat. În acelaşi timp, alţii o priveau, ca şi pe el de altfel, în mod diferit. În jurnalul unui tânăr danez, Martin Schneekloth, există un tablou sfâşietor al familiei Ibsen, datând din perioada anilor petrecuţi în Italia. Ibsen, nota el, era în „situaţia disperată" de a fi căsătorit cu o femeie pe care nu o iubea şi „nicio reconciliere nu este posibilă". îl găsea pe Ibsen „o personalitate dominatoare, egocentric şi de neîngenuncheat, cu o masculinitate ardentă şi plin de un curios amalgam de laşitate personală, idealist până la constrângere şi totodată complet indiferent manifestării acelor idealuri în viaţa de zi cu zi... Ea este feminină, lipsită de tact, dar o fire stabilă, dură, un amestec de inteligenţă şi prostie, nu fără de sentimente, dar lipsită de umilinţă şi dragoste de femeie... Duc război unul cu celălalt, fără milă, cu răceală, şi totuşi ea îl iubeşte, dacă nu altfel, măcar prin fiul lor, bietul lor fiu, a cărui soartă este cea mai tristă soartă care ar fi putut fi hărăzită unui copil". A continuat apoi: „Ibsen însuşi este atât de obsedat cu munca lui, încât proverbul «întâi omenirea, apoi arta» a fost de fapt inversat. Cred că dragostea lui pentru jievastă a dispărut demult... în prezent, vina lui este că nu se poate autodisci-plina pentru a corecta situaţia şi îşi afirmă mai curând natura posacă şi despotică faţă de ea şi de bietul lor fiu, dominat spiritual, înspăimântat". 31

Suzannah nu era în niciun caz lipsită de apărare în faţa egoismului de granit al lui Ibsen. Soţia lui Björnsson o citează a fi spus, după naşterea lui Sigurd, că nu vor mai urma alţi copii, ceea ce însemna la vremea aceea că nu vor mai face sex. (Aceasta era însă un martor ostil.) Existau din când în când zvonuri privind despărţirea. Desigur, lui Ibsen îi displăcea profund căsătoria ca atare: „Pune pe oricine amprenta sclaviei", nota el în 1883. Însă prudent şi iubind siguranţa, o continua pe a sa. Se păstrează o scrisoare ciudată adresată de el soţiei sale, scrisoare datată 7 mai 1895 şi în care neagă cu ardoare zvonurile conform cărora ar fi intenţionat să o părăsească pentru Hildur Andersen, punând acele zvonuri pe seama mamei

vitrege a lui Suzannah, Magda-lene Thoresen, pe care o ura.32 Ibsen era adesea dur şi uricios cu soţia lui. Ea ştia însă cum să-şi ia revanşa. Când el se înfuria, ea îi râdea pur şi simplu în faţă, conştientă de timiditatea lui inerentă şi de teama pe care i-o inspira violenţa. Ea juca, într-adevăr, cartea fricilor lui, căutând în ziare fapte oribile, dar de domeniul cotidianului, pe care i le comunica apoi lui Ibsen.33 Cei doi trebuie să fi format un cuplu nu prea plăcut de privit împreună.

Şi relaţiile lui Ibsen cu prietenii erau reci, adesea furtunoase. Poate că „prieteni" nu este cuvântul potrivit. Corespondenţa cu camaradul său scriitor Björnsson, pe care îl cunoştea la fel de bine, şi de cel mai mult timp, este dureroasă la lectură. Vedea în Björnsson un rival şi era gelos pe succesul timpuriu al acestuia, pe firea lui extravertită, pe modul lui de a fi bine dispus, amabil, pe înclinaţia manifestă a acestuia de a se bucura de viaţă. De fapt, Björnsson a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a-i câştiga lui Ibsen recunoaşterea publică, iar ingratitudinea crasă a acestuia le apare tuturor ca fiind demnă de milă. Relaţia dintre cei doi se aseamănă cu aceea dintre Rousseau şi Diderot, Ibsen luând, aidoma lui Rousseau, Björnsson dând, şi asta în ciuda faptului că nu a existat vreo ceartă finală, spectaculoasă.

Ibsen găsea reciprocitatea ca fiind foarte dificilă. Prin prisma a tot ceea ce făcuse Björnsson pentru el, telegrama de felicitare pe care s-a hotărât în cele din urmă să i-o trimită lui Björnsson cu ocazia celei de-a şaizecea aniversări este o capodoperă minimalistă: „Henrik Ibsen transmite urări de bine cu ocazia zilei dvs. de naştere". Şi totuşi, Ibsen se aştepta ca Björnsson să facă multe pentru el. Atunci când criticul Clemens Petersen a publicat o cronică ostilă la *Peer Gynt*, Ibsen i-a scris lui Björnsson o scrisoare vehementă, deşi acesta nu avea nimic de-a face cu faptul în cauză. De ce nu l-a doborât pe Petersen? „L-aş fi lăsat în nesimţire înainte de a-i mai permite să mai comită altă dată vreo asemenea ofensă premeditată împotriva adevărului şi a dreptăţii". În ziua următoare a

adăugat un post-scriptum: „Am adormit pe aceste rânduri şi le-am citit la rece… Cu toate acestea tot le voi trimite”. După care s-a ambalat din nou şi a continuat: „Îţi reproşez doar pasivitatea. Nu a fost bine că, nefăcând nimic, ai permis ca în absenţa mea să aibă loc un asemenea atac, pentru a-mi scoate reputaţia la licitaţie”. 34

Însă deşi se aştepta ca Björnsson să se lupte pentru el, Ib-sen îl privea ca pe o ţintă potrivită pentru satiră. îl prezintă sub chipul unui personaj neplăcut ca Stensgaard, din piesa *Liga tinerimii*, un atac sălbatic la adresa mişcării progresiste, în acest monument de ingratitudine, Ibsen i-a atacat pe toţi oamenii care îl ajutaseră cu bani şi semnaseră petiţia pentru ca el să primească acea bursă din partea statului. A adoptat punctul de vedere conform căruia orice persoană cu un oarecare prestigiu public era o ţintă legitimă. În schimb, orice referiri similare la propria sa persoană îi provocau resentimente puternice. Atunci când John Paulsen a publicat un roman despre un tată dominator pasionat de medalii, Ibsen a înşfăcat una dintre cărţile sale de vizită, a scris pe spatele ei un singur cuvânt, „Canalie”, şi a trimis-o, deschisă, pe numele lui Paulsen, la clubul acestuia – aceeaşi tehnică pe care marchizul de Queensbury avea să i-o aplice lui Oscar Wilde în următorul deceniu.

Practic, toate relaţiile lui Ibsen cu ceilalţi scriitori se înche-iau cu scandaluri. Chiar şi atunci când nu exista vreo ceartă, aceste relaţii aveau tendinţa de-a muri de „inaniţie”. Nu putea să urmeze sfatul doctorului Johnson: „Prietenia trebuie întreţinută continuu”. El îşi ţinea relaţiile de amiciţie într-o tensiune constantă, presărată cu perioade de tăcere: întotdeauna partea cealaltă trebuia să facă efortul de-a o menţine. Ibsen aproape că ajunsese la formularea unei filosofii a anti-prieteniei. Atunci când Brandes – care trăia în păcat cu soţia altui bărbat şi, în consecinţă, era ostracizat la Copenhaga – i-a scris lui Ibsen o scrisoare prin care se plângea că era lipsit de prieteni, Ibsen a răspuns: „Când cineva se află, aşa cum faci tu” – şi, implicit, „cum o fac şi eu” – „într-o relaţie personală atât

de intensă cu munca de-o viaţă a unui om, nu se poate aştepta să-şi păstreze prietenii... Prietenii sunt un lux costisitor, şi atunci când cineva îşi investeşte capitalul într-o chemare sau o misiune pe viaţă, acela nu-şi poate permite să aibă prieteni. Dificultatea în a avea prieteni nu stă în ce faci pentru ei, ci în ce laşi nefăcut, din consideraţie pentru aceştia. Multe ambiţii spirituale au fost astfel amputate. Am trecut prin asta şi de aceea a trebuit să aştept câţiva ani înainte de a reuşi să fiu eu însumi". 35 Această scrisoare tristă şi revelatoare exprimă, aşa cum am arătat şi în cazul celorlalţi intelectuali asupra cărora ne-am oprit, legătura intimă dintre doctrina publică şi slăbiciunea personală. Ibsen spunea omenirii: „Fiţi voi înşivă!" Şi totuşi în această scrisoare el recunoştea de fapt că a fi tu însuti implica sacrificarea celorlalţi, în cazul său, el nu putea fi un dramaturg eficient fără a-i ignora, neglija şi, dacă era necesar, fără a-i călca în picioare pe ceilalţi. Modul în care Ibsen îşi aborda arta era centrat pe doctrina egoismului creator. Aşa cum i-a scris Magdalenei Thoresen: „Marea parte a criticilor se rezumă la un reproş adus scriitorului pentru vina de-a fi el însuşi... Vital este să-ţi aperi latura cea mai intimă a personalităţii, să o păstrezi pură şi departe de toate elementele care-i sunt străine".

Egoismul creator a reprezentat încercarea lui Ibsen de-a transforma vulnerabilitatea propriului caracter într-o sursă de putere. Băiat fiind, el fusese îngrozitor de singur: „faţa unui bătrân", spunea profesorul său, „o personalitate introvertită". Un contemporan a confirmat: „Noi, puştii, nu-l plăceam, căci era mereu atât de acru". A fost auzit doar o singură dată râzând „ca toate celelalte făpturi umane". Ulterior, tânăr fiind, sărăcia i-a impus în continuare solitudinea: ieşea de unul singur pentru a face lungi plimbări, astfel încât ceilalţi chiriaşi şi servitorii din casa în care era găzduit să creadă că ieşise să ia cina. (Din păcate, meschinăria de mai târziu a lui Ibsen l-a forţat pe fiul său la un subterfugiu similar: nedorind să-i invite pe ceilalţi băieţi în casa lui sumbră, el le spunea că mama lui

era o negresă gigantică care-l ţinea închis într-o cutie pe frăţiorul lui mai mic, care de fapt nici nu exista.) Plimbările lungi şi solitare ale lui Ibsen au devenit un obicei: „Am hoinărit”, scria el, „în diferite perioade, prin majoritatea statelor papale, pe jos, cu un rucsac în spate”. Ibsen era un exilat înnăscut: el privea comunitatea care-l înconjura ca fiind, în cel mai bun caz, străină; adesea o vedea însă ca fiindu-i ostilă. În tinereţe scrisese: „M-am găsit într-o stare de război cu mica comunitate în care... eram închis”. 36 Aşa se face că nu este deloc surprinzător că Ibsen a ales exilul adevărat pentru cea mai mare şi mai productivă parte a vieţii sale. Ca şi în cazul lui Marx, aceasta i-a consolidat sentimentul de alienare şi l-a izolat într-un grup extrem de parohial de expatriaţi, grup ce-şi avea certurile şi animozităţile proprii. Ibsen a început prin a recunoaşte efectele izolării sale. Într-o scrisoare din 1858, se descria ca „înconjurat de un fel de răceală izolatoare care face dificilă orice relaţie mai apropiată cu mine... Crede-mă, nu este plăcut să vezi lumea din punctul de vedere al lui octombrie”. Cu toate acestea, şase ani mai târziu, Ibsen se acomoda cu inabilitatea sa de a se apropia de ceilalţi, scriindu-i în 1864 lui Björnsson: „Nu pot stabili legături apropiate cu oamenii care îi cer cuiva să se dăruiască de bunăvoie şi fără rezerve... Prefer să-mi închid în mine adevărata-mi fire”. Solitudinea lui a devenit creatoare, o temă în sine. Începând cu prima poezie care s-a păstrat, *Resemnare*, scrisă în 1847, şi până când a încetat să mai scrie poezii, în 1870 – 1871, aceasta este tema fundamentală a versurilor sale. Aşa cum a afirmat Brandes, „este poezia singurătăţii, ilustrând nevoia singuratică, efortul singuratic, protestul singuratic” 37. Scrierile sale, scrieri ce-i reflectă singurătatea, au devenit un mijloc de apărare, un refugiu în faţa unei lumi care-i era străină; „Toate gândurile şi pasiunile sale”, spunea Schneekloth despre viaţa dusă de Ibsen în Italia, s-au dedicat „numai goanei după faima literară”. Încetul cu încetul a ajuns să-şi privească izolarea egoistă şi închiderea în sine drept o tactică necesară, ba mai mult,

drept o virtute. Întreaga existenţă umană, i-a spus el lui Brandes, era o epavă, şi de aceea „singura cale sănătoasă era aceea de a te salva pe tine însuţi”. La vârsta senectuţii, Ibsen a sfătuit-o pe o tânără: „Nu trebuie să spui niciodată oamenilor totul... A ţine lucrurile pentru tine este lucrul cel mai de preţ în viaţă”. 38

Desigur însă, era nerealist să presupui că o asemenea tactică putea fi ţinută sub control. Ea degenera într-o ostilitate generală îndreptată împotriva umanităţii. Brandes a fost silit să conchidă: „Dispreţul său faţă de umanitate nu cunoştea limite”. Ura sa trecea în revistă sistematic toate aspectele societăţilor umane, întârziind din când în când, aproape cu dragoste, asupra vreunei idei sau instituţii care-i stârnea acel dezgust tipic. îi ura pe conservatori. A fost probabil primul scriitor – pionierul a ceea ce avea să devină o armată imensă – care a ajuns să convingă un stat conservator să subvenţioneze o viaţă literară dedicată atacării a tot ce acesta preţuia. (Când a revenit pentru a cere mai mulţi bani, un membru al comisiei de burse, reverendul H. Riddervold, a spus că de fapt ceea ce merita Ibsen nu era o altă bursă, ci o bătaie bună.) A ajuns să-i urască încă şi mai mult pe liberali. Aceştia erau „nimicuri cu care să garniseşti baricadele”. Majoritatea erau „ipocriţi, mincinoşi, idioţi, javre”. La fel ca şi contemporanului său Tolstoi, i-a displăcut în mod special sistemul parlamentar, pe care îl privea drept sursă a unei corupţii şi a unei mistificări fără margini. Unul dintre motivele pentru care-i plăcea Rusia era acela că era lipsită de un asemenea sistem. Ura democraţia. *Obiter dicta* lui Ibsen, aşa cum apar în jurnalele lui Kristofer Janson, constituie o lectură sumbră.39 „Ce este majoritatea? Masa ignorantă. Inteligenţa aparţine întotdeauna minorităţii”. Majoritatea oamenilor, spunea el, „nu [era] îndreptăţită să aibă păreri”. I-a spus la fel şi lui Brandes: „În niciun caz nu mă voi lega de vreun partid care are în spatele său majoritatea”. Se vedea pe sine, dacă putem spune că se vedea în vreun fel, ca pe un anarhist, convins fiind în mod naiv (cum o făceau mulţi în

acea perioadă) că anarhismul, comunismul şi socialismul erau în esenţă acelaşi lucru. „Statul trebuie abolit”, i-a spus el lui Brandes, căruia îi plăcea să adune părerile lui Ibsen. „*Asta* este într-adevăr o revoluţie căreia i-aş da bucuros o mână de ajutor. Aboliţi conceptul de stat, instauraţi principiul liberului arbitru”.

Fără îndoială, Ibsen era convins că deţine o filosofie coerentă a vieţii publice. Zicala sa favorită, pe care a pus-o de altfel în gura personajului său dr Stockmann, era: „Minoritatea are întotdeauna dreptate”. Prin minoritate, îi explica el lui Brandes, înţelegea „minoritatea care deschide drumul pe un teren neatins încă de majoritate”. Într-o anumită măsură se identifica pe sine cu dr Stockmann, spunându-i lui Brandes:

un pionier intelectual nu poate aduna niciodată în jurul său o majoritate. În zece ani majoritatea ar putea atinge punctul în care se afla dr Stockmann atunci când oamenii îşi ţineau întrunirile. Însă pe parcursul acelor zece ani, doctorul nu a stat pe loc: el este cu cel puţin zece ani înaintea celorlalţi. Majoritatea, masele, gloata nu-l vor ajunge niciodată; nu-i poate reuni niciodată în spatele său. Eu însumi simt o imperioasă nevoie similară de a continua să înaintez. Unde am stat eu atunci când mi-am scris cărţile de început stă acum o mulţime. Însă eu unul nu mai sunt acolo. Sunt altundeva – mult înaintea lor – sau aşa sper.40

Dificil în acest mod de a privi lucrurile, care în felul său era tipic victorian, era faptul că se baza pe presupunerea că umanitatea, condusă de minoritatea luminată, va progresa întotdeauna în direcţia dorită. Lui Ibsen nu i-a trecut prin minte că această minoritate – ceea ce Lenin avea să numească ulterior „elita avangardistă”, iar Hitler „lideri de excepţie” – ar putea duce omenirea în abis. Ibsen ar fi fost surprins şi îngrozit de excesele secolului al XX-lea, secol la cizelarea spiritului căruia a contribuit atât de mult.

Motivul pentru care Ibsen a intuit atât de greşit viitorul, pe care pretindea că-l prevede, izvora din

slăbiciunile inerente ale personalităţii sale, din inabilitatea sa de a simpatiza cu oamenii, spre deosebire de idei. atunci când indivizii sau grupurile erau doar simple idei întrupate, ca în piesele lui, îi putea manipula cu multă înţelegere şi compasiune, în momentul în care aceştia păşeau, ca oameni, în viaţa reală, Ibsen fugea sau se retrăgea cu ostilitate. Ultimul ciclu de piese pe care le-a scris, piese caracterizate de o fină analiză a psihologiei umane, a coincis – în viaţa lui personală – cu scandaluri, izbucniri violete şi mizantropie, precum şi cu o continuă degradare a acelor câteva relaţii personale pe care le întreţinea. Contrastul dintre idee şi realitate este reflectat de marea majoritate a poziţiilor adoptate în public. Pe 20 martie 1888 Ibsen a trimis o telegramă Uniunii Muncitorilor din Christiania: „Dintre toate clasele din ţara mea, clasa muncitoare este aceea care este cel mai aproape de inima mea". 41

Nu era decât o mistificare. Nimic nu era aproape de inima lui, exceptând portofelul. În viaţa reală nu a acordat niciodată nici cea mai mică atenţie muncitorilor, nici nu a simţit altceva decât dispreţ pentru opiniile acestora. Nu există nicio dovadă că ar fi făcut vreodată ceva pentru a ajuta mişcarea muncitorească. Găsea de asemenea că era strategic să câştige favorurile studenţilor. La rândul lor, acestora le plăcea să-l onoreze cu procesiuni cu torţe. Însă legăturile reale dintre Ibsen şi studenţi au luat sfârşit printr-o ceartă înverşunată, ilustrată de o scrisoare copilărească şi absurd de lungă pe care Ibsen a adresat-o Uniunii Studenţilor Norvegieni, pe 23 octombrie 1885, scrisoare în care denunţa „preponderenţa elementelor reacţionare" din rândurile lor.42

La fel stăteau lucrurile şi în ceea ce priveşte relaţiile lui cu femeile. Teoretic, era de partea lor. Se putea argumenta că, în timp, făcuse mai mult pentru ameliorarea poziţiei femeilor decât orice alt scriitor al secolului al XIX-lea. *Casa cu păpuşi*, cu mesajul său clar – căsătoria nu este sacrosanctă, autoritatea soţului este deschisă contestării, descoperirea de sine importă mai mult decât orice altceva

– a stârnit de fapt mişcarea feministă. Nimeni nu l-a întrecut vreodată în prezentarea cauzei femeilor şi, aşa cum reiese şi din *Hedda Gabler*, puţini i-au egalat talentul cu care a prezentat sentimentele acestora. Pentru a fi cinstiţi cu Ibsen, el a încercat din când în când să ajute şi în viaţa reală femeia, dar femeia privită ca idee întrupată. Unul dintre discursurile sale ţinute în stare de ebrietate cu ocazia unui banchet a fost în favoarea admiterii femeilor în Clubul Scandinav de la Roma: era deosebit de agresiv şi este foarte probabil ca acest discurs să nu fi făcut prea bine cauzei lor – o contesă aflată în public a leşinat de groază. Cu toate acestea, nu avea deloc răbdare cu femeile care se angajau efectiv în susţinerea cauzei, în special dacă acestea mai erau şi scriitoare. La dezastruosul dineu dat în cinstea lui de către Brandes, în 1891, la Grand Hotel, Ibsen a fost mai mult decât furios să descopere că fusese aşezat lângă o pictoriţă, Kitty Kielland, o intelectuală de vârstă mijlocie. Atunci când aceasta s-a lansat în criticarea personajului doamnei Elvsted din *Hedda Gabler*, Ibsen a mârâit: „Scriu ca să înfăţişez oameni şi sunt cu totul indiferent la ce le place sau nu fanaticelor intelectuale sofisticate”. 43 Culmea infernului pentru el era de a participa la un banchet prelungit la care să stea lângă o sufragetă sau o autoare mai în vârstă – şi, prin anii 1890, în toate capitalele scandinave numeroase erau femeile care aparţineau ambelor categorii. Şi-a dat toată silinţa să evite un mare dineu oficial organizat în onoarea sa la Christiania, pe 26 mai 1898, de Liga Norvegiană pentru Drepturile Femeilor. Atunci când faptul s-a dovedit inevitabil, el a ţinut un discurs plin de bădărănie.44 A fost la fel de nepoliticos la un alt dineu dat la Stockholm în cinstea lui de două asociaţii de femei; dezastrul a fost însă evitat atunci când femeile au avut inspiraţia de a prezenta o paradă de dansuri populare cu fete tinere, de care se ştia că Ibsen este mare amator.45

Una dintre dansatoare era Rosa Fitinghoff, fiica unei autoare de poveşti pentru copii. Ea a devenit ultima dintr-un lung şir de fete cu care Ibsen a avut relaţii complexe şi,

din anumite puncte de vedere, ameţitoare. Se pare că Ibsen a nutrit întotdeauna o înclinaţie pentru cea mai fragedă tinereţe, pe care o asocia amar cu intangibilul. Prima dată s-a îndrăgostit serios pe când lucra la teatrul din Bergen – de o fată de cincisprezece ani, Henrikke Holst. Nu avea însă bani, tatăl fetei s-a opus, şi asta a fost tot. Pe vremea primului său succes, se simţea prea bătrân şi urât şi considera că ar risca un refuz categoric dacă ar curta o fată cu mult mai tânără decât el. A continuat însă să aibă *liaisons dangereuses*. În 1870, a fost rândul tinerei şi strălucitoarei luptătoare pentru drepturile femeilor, Laura Petersen. Patru ani mai târziu a urmat Hildur Sontum, de doar zece ani, nepoata gazdei sale. Gustul nu i-a pierit cu vârsta: dimpotrivă. Era fascinat de sentimentele nutrite la bătrâneţe de Goethe pentru delicioasa Mari-anne von Willemer, care a dat o tinereţe înnoitoare artei sale. Ajunsese un fapt bine cunoscut că actriţele, dacă erau tinere şi drăguţe, îl puteau convinge în general pe Ibsen să facă tot ce voiau ele, mai ales dacă îi prezentau alte fete tinere. Atunci când vizita capitalele scandinave, fetele dădeau târcoale hotelului unde era cazat Ibsen; el accepta uneori să le vorbească şi le dădea un sărut şi o fotografie de-a lui. îi plăceau în general fetele tinere, însă interesul lui se centra cu precădere pe una singură. În 1891 a fost rândul lui HIL – dur Andersen. Rosa Fitinghoff a fost ultima.

Două au fost figurile cele mai semnificative: Emilie Bar-dach şi Hélène Raff, pe care le-a întâlnit în 1899, în timpul unei vacanţe în munţi. Amândouă au ţinut câte un jurnal şi s-au păstrat o serie de scrisori. Emilie, o austriacă de optsprezece ani (Ibsen era cu patruzeci şi trei de ani mai în vârstă), a notat în jurnalul ei: „Ardoarea lui ar trebui să mă facă mândră… Pune atâta sentiment în ceea ce-mi spune… niciodată în viaţa lui, spune el, nu a simţit atâta bucurie cunoscând pe cineva. Nu a admirat pe nimeni aşa cum mă admiră pe mine”. I-a cerut „să fie întru totul sinceră cu el pentru a putea deveni colegi de muncă”. Ea s-a crezut îndrăgostită de el, „dar amândoi credem că

cel mai bine este să rămânem pentru ceilalţi ca şi cum am fi străini" 46. Scrisorile pe care el i le-a scris după ce s-au despărţit erau destul de inofensive, şi patruzeci de ani mai târziu ea i-a spus scriitorului EA. Zucker că nici măcar nu se sărutaseră; dar a mai mărturisit şi că Ibsen vorbise despre posibilitatea divorţului său – situaţie în care ei s-ar căsători şi ar vedea lumea.47 Hélène, o orăşeancă mai sofisticată din München, i-a dat voie să o sărute, dar era clar că relaţia lor era mai curând romantică şi literară decât sexuală, ca să nu mai vorbim de seriozitatea acesteia. Atunci când l-a întrebat ce găseşte la ea, Ibsen i-a răspuns: „Tu eşti tinereţea, copilă, tinereţea personificată, şi am nevoie de asta pentru scrisul meu". Aceasta explica desigur ce înţelegea el prin termenul „colegi de muncă". Patruzeci de ani mai târziu, Hélène scria: „Relaţiile sale cu fetele tinere nu aveau în ele nimic care să ţină de infidelitate în sensul uzual al cuvântului, ci luau naştere pur şi simplu din nevoile imaginaţiei sale". 48 Astfel de fete erau arhetipuri, idei încarnate pentru a fi exploatate în dramele sale, nu femei reale, cu sentimente, pe care să vrea să le placă sau să le iubească pentru ceea ce erau ele cu adevărat.

Este deci puţin probabil ca Ibsen să se fi gândit serios să aibă vreo legătură cu oricare dintre fetele acestea, şi cu atât mai puţin să se însoare cu vreuna dintre ele. Avea inhibiţii adânci în ceea ce priveşte sexul. Doctorul său, Edvard Bull, spunea că nu îşi arăta organul sexual nici măcar atunci când era vorba de un consult medical. Era acolo ceva în neregulă – sau doar credea el că ar fi? Există tentaţia de a-l numi pe Ibsen, care cel puţin teoretic făcea dovada unei înţelegeri profunde a psihologiei feminine, echivalentul masculin al unui flirt. În mod sigur a convins-o pe Emilie să-i facă pe plac. Aceasta avea o imaginaţie exagerat de bogată şi era cu siguranţă prostuţă, şi habar nu avea că Ibsen se folosea de ea. În februarie 1891, el a întrerupt corespondenţa cu ea, întrucât obţinuse ceea ce dorise. În aceeaşi lună, criticul Julius Elias a relatat că la Berlin, cu ocazia unui prânz la

care au luat amândoi parte, Ibsen îi spusese că:

Întâlnise în Tirol… o fată din Viena cu un caracter extrem de remarcabil, care l-a făcut pe loc confidentul ei… nu era interesată de ideea căsătoriei cu un tânăr bine educat… Ceea ce o tenta, o fascina şi o încânta era să seducă bărbaţii altor femei. Era un mic demon intrigant… o micuţă pasăre de pradă, care l-ar fi inclus bucuros printre victimele ei. El o studiase foarte, foarte îndeaproape. Dar ea nu a avut prea mare succes cu el. „Nu a pus mâna pe mine, dar am pus eu mâna pe ea – pentru piesa mea”. 49

Pe scurt, Ibsen a folosit-o pur şi simplu pe Emilie pentru a-i da ideea unuia dintre personajele sale, Hilde Wangel din *Constructorul Solness*, transformând-o pe parcurs şi făcând din ea un personaj condamnabil. Şi niu fost numai relatarea lui Elias; la un moment dat au fost publicate scrisorile lui Ibsen şi biata Emilie a fost identificată cu Hilde.50 Mai bine de jumătate din viaţă (a rămas nemăritată şi a trăit până la nouăzeci şi doi de ani) a fost etichetată drept o femeie păcătoasă. Faptul era caracteristic nu numai felului în care Ibsen capta oameni reali în intrigile sale fictive, ci şi unei lipse de respect pline de cruzime faţă de sentimentele acestora, pe care le expunea fără a-şi face probleme. Cazul cel mai grav dintre toate a fost Laura Kieler, o tânără norvegiană nefericită pe care Ibsen a întâlnit-o de câteva ori. Aceasta era foarte influenţată de soţul ei şi, pentru a-l ajuta, a făcut cum a tăiat-o capul – a furat; când a fost identificată, el a tratat-o ca pe o pacoste şi o ruşine şi a aranjat ca ea să fie internată pentru o vreme într-un azil. Ibsen a văzut în ea un simbol al oprimării femeii – o altă idee întrupată, mai curând decât o persoană adevărată – şi s-a folosit de ea pentru a crea personajul fictiv Nora din *Casa cu păpuşi*. Publicitatea imensă, în lumea întreagă, de care s-a bucurat în mod firesc această piesă strălucită aruncă o lumină crudă asupra Laurei, care a fost identificată din plin cu Nora. Ea a fost distrusă şi a vrut ca Ibsen să declare în mod public că Nora nu era ea. Nu l-ar fi costat nimic să

facă asta şi în scrisoarea prin care o refuză găsim o mostră de mistificare rău-voitoare: „Nu prea înţeleg ce urmăreşte de fapt Laura Kieler, încercând să mă târască *pe mine* în aceste dispute zgomotoase. O declaraţie din partea mea, aşa cum îmi propune ea, pentru a arăta că «ea nu este Nora» ar fi atât lipsită de sens, cât şi absurdă, din moment ce eu nu am insinuat niciodată că ea ar fi… cred că vei fi de acord că îmi pot sluji cel mai bine prietena comună păstrând tăcerea”.

Exploatarea nemiloasă a personajelor de către Ibsen îi atingea atât pe cei apropiaţi lui, cât şi pe cei practic străini. Piesa care a distrus viaţa lui Emilie i-a făcut rău şi soţiei sale, rănind-o, din moment ce Suzannah a fost identificată – lucru de înţeles – cu soţia lui Solness, din *Constructorul Solness*, arhitectul asociat şi victima unei căsnicii nefericite. Şi totuşi un alt personaj din această piesă, Kaja Fosli, a fost un act de „furt uman”. O femeie a fost surprinsă să primească o serie de invitaţii pentru a cina cu Ibsen, a făcut-o plină de bucurie, pentru a fi apoi din nou uşor surprinsă atunci când acestea au încetat subit după care a înţeles totul când a văzut piesa şi s-a recunoscut, fragmentar, în Kaja. Fusese folosită.

Ibsen a scris adesea despre dragoste. Dragostea a fost, la urma urmei, tema principală a poeziei sale, fie chiar şi într-o singură accepţiune, negativă, a exprimării durerii provocate de singurătate. Este însă îndoielnic ca el să fi simţit vreodată – sau să fi putut simţi – dragoste pentru o anumită persoană şi nu pentru o idee ori o persoană-idee. Ura era pentru el o emoţie mult mai adevărată. În spatele urii exista un sentiment încă mai profund – teama. În adâncul personalităţii lui Ibsen se găsea o groază atotpătrunzătoare, indescriptibilă, nemărturisită. Era probabil cel mai important lucru care-l caracteriza. Timiditatea o moştenise de la mama lui, care, de fiecare dată când se ivea ocazia, se încuia în camera ei. Şi Ibsen, în copilărie, avusese obiceiul să se încuie şi el. Ceilalţi copii i-au remarcat teama – de exemplu, faptul că îi era frică să traverseze gheaţa pe sanie – şi pe parcursul

vieţii termenul „laşitate”, atât morală, cât şi fizică, i-a fost asociat în mod constant de observatori.

În viaţa lui Ibsen a existat un eveniment deosebit de sumbru, care a avut loc în 1851, pe când Ibsen avea douăzeci şi trei de ani şi scria articole anonime pentru ziarul radical *Ar-bejderforeningernes Blad*. În luna iulie a acelui an, poliţia a făcut o descindere la redacţia ziarului şi i-a arestat pe doi dintre prietenii săi, pe Theodor Abildgaard şi pe liderul muncitorilor, Marcus Thrane. Spre norocul lui Ibsen, printre hârtiile de la redacţie poliţia nu a găsit nimic care să facă legătura între el şi articole. Îngrozit, a stat ascuns mai multe săptămâni. Cei doi bărbaţi au fost condamnaţi şi au petrecut şapte ani la închisoare. Ibsen a fost prea laş pentru a le veni în ajutor sau pentru a protesta împotriva severei pedepse.51 Era un om al cuvintelor, nu al faptelor. S-a înfuriat atunci când Prusia a invadat Danemarca în 1864, anexând Schleswig-Holstein, şi a denunţat cu înverşunare laşitatea Norvegiei care nu a reuşit să vină în ajutorul Danemarcei – „Trebuie să scap de toată acea porcărie de acolo pentru a mă purifica”, a scris el.52 Atunci când un tânăr student danez, Christopher Bruun, care se oferise voluntar şi luptase în armată, l-a întrebat pe Ibsen – întrucât auzise despre concepţiile sale protestatare – de ce nu se oferise la rândul său voluntar, a primit răspunsul tăios: „Noi, poeţii, avem alte îndatoriri de împlinit”. 53 Ibsen era laş atât în chestiunile personale, cât şi în cele politice. Legătura cu prima sa dragoste, Henrikke Holst, s-a rupt pur şi simplu pentru că, atunci când redutabilul ei tată i-a găsit împreună, Ibsen a fugit pur şi simplu, îngrozit. Mulţi ani mai târziu, după ce ea s-a măritat, între ei a avut loc următoarea conversaţie: Ibsen: „Mă întreb de ce nu s-a ales nimic din legătura noastră?” Henrikke: „Nu-ţi aminteşti? – ai fugit”. Ibsen: „Da, da, confruntat cu situaţia, nu am fost niciodată un om curajos”. 54

Ibsen a fost un copil bătrân, speriat, care a devenit de timpuriu o babă. Lista lucrurilor de care se temea era nesfârşită. Vilhelm Bergsoe îl descrie la Ischia, în 1867,

înlemnit că stâncile sau rocile se vor prăvăli şi speriat de înălţime, strigând: „Vreau să plec de aici, vreau acasă”. Plimbându-se pe străzi, era întotdeauna îngrijorat că i-ar putea cădea în cap vreo cărămidă. Revolta lui Garibaldi l-a întors pur şi simplu pe dos, căci se temea de sânge pe străzi. Era îngrijorat de posibilitatea cutremurelor. Se temea să urce pe corabie: „Nu voi ieşi în larg cu napolitanii aceia. Dacă se iscă vreo furtună, ei o să se culce pe burtă în barcă rugându-se Fecioarei Maria în loc să strângă pânzele”. Se mai temea şi de o epidemie de holeră – într-adevăr, bolile contagioase erau întotdeauna un motiv major de îngrijorare. Ibsen i-a scris fiului său Sigurd, pe 30 august 1880: „Îmi displace mult ideea că bagajul tău este depozitat la spitalul Annei Daae. Copiii de care se ocupă ea provin dintr-o categorie de oameni în rândurile cărora te poţi aştepta ca epidemiile de variolă să fie fulgerătoare”. 55 ÎI îngrijorau furtunile, atât pe mare, cât şi pe uscat, baia în mare („poţi avea cu uşurinţă un cârcel”), caii („bine cunoscuţi pentru obiceiul lor de a lovi”) şi se temea de oricine purta o armă de vânătoare („ţine-te departe de oamenii care poartă asemenea arme”). Se temea în mod special de accidentele de trăsură. Era atât de obsedat de pericolul pe care îl prezenta grindina, încât a început să măsoare circumferinţa bucăţelelor de gheaţă. Spre disperarea copiilor, el a insistat să stingă lumânările din pomii de Crăciun din cauza riscului de incendiu. Soţia nu avea nevoie să-l sperie citindu-i povestiri din ziare despre dezastre, deoarece parcurgea personal presa – era sursa principală de material destinat intrigilor pieselor sale – şi studia cu teamă relatările despre orori, fie ele naturale, fie cauzate de mâna omului. Scrisorile adresate lui Sigurd constituie extraordinare repertorii de avertismente – „citesc aproape în fiecare ziar norvegian despre accidente cauzate de neglijenţa în manevrarea armelor încărcate” – şi apeluri la circumspecţie: „Telegrafiază dacă intervine cel mai mic accident”. „Cea mai mică neatenţie poate avea cele mai grave consecinţe”. „Fii prevăzător şi atent în toate

privinţele”. 56

Groaza cea mai mare i-o inspirau câinii. Bergsoe relatează că, în Italia, cu o anumită ocazie a fost atât de înspăimântat de un câine inofensiv, încât a luat-o deodată la fugă. Atunci câinele s-a luat după el şi l-a muşcat. Ibsen a strigat: „Câinele e turbat şi trebuie împuşcat, altfel voi turba şi eu”. „Spumega de furie şi i-au trebuit câteva zile până să-i treacă frica”. Knudtzon menţionează un incident şi mai uluitor, cu adevărat sinistru, care a avut loc tot în Italia. Ibsen lua prânzul cu alţi scandinavi într-un restaurant şi a băut mult vin: „Furtuna plutea în aer. Ibsen a părut de la bun început să aibă ceva pe suflet care-l sâcâia. [ÎI] apăsa şi cerea o exteriorizare”. Când s-au ridicat să plece, Ibsen nu se putea ţine pe picioare şi doi dintre ei au trebuit să-l ajute să meargă. Atenţia lui a fost atrasă de o poartă de fier şi „un câine uriaş în spatele ei, care lătra la noi cu furie”. Atunci:

Ibsen avea un baston în mână cu care a început acum să-l sâcâie pe câine, una dintre acele brute imense care seamănă cu leii mici. Câinele s-a apropiat şi Ibsen a împins băţul lovind spre el, încercând cu tot dinadinsul să-l întărâte, ceea ce a şi reuşit. Acesta s-a repezit la poartă, Ibsen a împuns şi a lovit din nou şi a stârnit o asemenea furie, încât, fără îndoială, dacă între noi şi el nu ar fi stat solida poartă de fier, câinele l-ar fi sfâşiat... Ibsen trebuie să fi stat acolo asmuţind câinele vreme de şase sau opt minute.57

Aşa cum o sugerează acest incident, furia de-o viaţă a lui Ibsen şi veşnicele sale temeri erau strâns legate. Era furios deoarece îi era teamă. Alcoolul anestezia frica, dar dezlănţuia şi furia. În adâncul omului furios se pitea unul temător. Ibsen şi-a pierdut de timpuriu credinţa, sau cel puţin aşa spunea, însă a păstrat până în ceasul morţii teama de păcat şi pedeapsă. Ura glumele despre religie: „Despre unele lucruri nu se glumeşte”. Susţinea despre creştinism că „îi demoralizează şi îi inhibă atât pe bărbaţi, cât şi pe femei”; el personal a rămas însă extrem de superstiţios. Poate că nu a crezut în Dumnezeu, dar s-a

temut de diavoli. Într-un exemplar din *Peer Gynt* a scris: „Să trăieşti înseamnă să te lupţi cu spiriduşii, trup şi suflet”. Bjorson i-a scris: „Există mulţi demoni în capul tău cărora cred că ar trebui să le ţii piept… o oaste periculoasă dacă o ai în jurul tău, căci ei se întorc împotriva stăpânilor lor”. Ibsen ştia suficient de bine acest lucru. Vorbea despre „super-demonul” său – „îmi încui uşa şi-l scot la iveală”. Mai spunea şi: „Trebuie să existe un spiriduş în ceea ce scriu”. Ţinea în biroul său o colecţie de mici diavoli de cauciuc cu limbi roşii.58 Erau daţi când, după câteva pahare de alcool, critica sa raţională la adresa societăţii eşua în incoerenţă şi furie, iar el părea un om posedat de diavoli. Chiar şi William Archer, cel mai mare apărător al său, a considerat că, la o privire mai atentă, concepţiile politice şi filosofice ale lui Ibsen nu erau atât radicale, cât pur şi simplu haotice: „Devin tot mai convins”, scria el în 1887, „că în calitate de gânditor multilateral, sau mai curând de gânditor sistematic, Ibsen nu reprezintă nimic”. Archer considera că era pur şi simplu contra, contra oricărei idei sau a oricărui principiu stabilit. Ingvald Undset, tatăl romancierei Sigrid Undset, care i-a ascultat la Roma declaraţiile pe jumătate ameţite, menţiona: „este un anarhist desăvârşit, vrea să şteargă totul… omenirea trebuie să înceapă de la fundamente pentru a reclădi lumea… Societatea şi toate celelalte trebuie şterse… marea sarcină a epocii noastre este de a arunca în aer structura existentă”. Ce însemnau toate acestea? Foarte puţin, într-adevăr: doar renunţarea la teama şi ura care luptau pentru supremaţie într-o inimă care nu cunoştea, sau nu putea exprima, iubirea. Barurile lumii nordice sunt pline de oameni care perorează în mod asemănător.

În ultimii săi ani – care au început printr-un atac de apoplexie în 1900, atac ce avea să se repete intermitent la o scară mai mică – Ibsen a continuat motivul alternant al îngrijorării şi furiei, sub supravegherea sardonicei sale soţii. Acum, principala sa anxietate o constituia asigurarea, în timp ce sursa de iritare majoră o reprezenta debilitatea fizică şi o repulsie intensă faţă de ideea de a fi ajutat. Ca

de obicei, furia predomina. Surorii care îl îngrijea i s-a spus să dispară de îndată ce l-a ajutat pe Ibsen să iasă în stradă. Atunci când nu a făcut aşa, „Ibsen şi-a ridicat bastonul la ea, iar aceasta a fugit înapoi în casă”. Un bărbier venea zilnic să-l radă. Ibsen nu i-a adresat niciodată vreun cuvânt, cu o singură excepţie, când a şuierat deodată: „Diavol urât!” A murit pe 23 mai 1906. Ulterior Suzannah a pretins că el ar fi spus, chiar înainte de a muri: „Draga, draga mea soţie, cât de bună şi de binevoitoare ai fost tu cu mine!” Faptul pare într-un dezacord total cu firea lui în orice caz, jurnalul doctorului Bull arată limpede că Ibsen a fost în comă în acea după-amiază, incapabil să vorbească o altă relatare, mult mai plauzibilă, dă ca ultimele sale cuvinte „Dimpotrivă!”

5 *Tolstoi*: *Fratele mai mare al lui Dumnezeu*

Dintre toţi intelectualii la care ne referim, Lev Tolstoi a fost cel mai ambiţios. Îndrăzneala inspiră respect, dar este uneori terifiantă. A ajuns să creadă că prin resursele propriului său intelect şi în virtutea forţei spirituale pe care o simţea în el putea induce o transformare morală a societăţii. Scopul său, aşa cum l-a formulat el, era „Să faci din regatul spiritual al lui Cristos un regat de pe acest pământ” 1. S-a considerat ca aparţinând unei succesiuni apostolice de intelectuali, pornind de la „Moise, Isaia, Confucius, vechii greci, Buddha, Socrate şi până la Pascal, Spinoza, Feuerbach şi toţi aceia care, deseori neobservaţi şi necunoscuţi, neacceptând să preia adevăruri, au gândit şi au vorbit sincer despre sensul vieţii”. Tolstoi nu avea însă nici cea mai mică intenţie de a rămâne „neobservat şi necunoscut”. Jurnalele sale indică faptul că, pe când era un tânăr de douăzeci şi cinci de ani, era deja conştient de puterea sa specială şi de un destin moral imperativ. „Am citit astăzi o lucrare despre caracterizarea literară a geniului şi asta a trezit în mine convingerea că sunt un om remarcabil în privinţa capacităţii şi a dorinţei de a munci”. „Nu am întâlnit încă nici măcar un singur om care să fie la fel de bun ca mine din punct de vedere moral şi care să creadă că nu îmi amintesc vreun moment din viaţa mea în

care nu am fost atras de ceea ce este bun şi nu am fost gata să sacrific totul pentru aceasta”. Simţea în sufletul său o „grandoare nemăsurată”. A fost nedumerit de imposibilitatea celorlalţi de a-i recunoaşte calităţile: „De ce nu mă iubeşte nimeni? Nu sunt un nebun, un diform, un om rău, un ignorant. Este de neînţeles”. 2 Tolstoi a simţit întotdeauna că este într-o anumită măsură diferit de ceilalţi, oricât de mult ar fi încercat să îi înţeleagă şi să se identifice cu ei. În mod curios, se simţea ca un arbitru, exercitând jurisdicţia morală asupra celorlalţi. Când a devenit romancier – poate cel mai mare romancier –, Tolstoi şi-a asumat fără efort această putere dumnezeiască. I-a spus lui Maxim Gorki: „Eu personal, când scriu, simt deodată milă pentru un anumit personaj, şi atunci îi insuflu o însuşire bună, sau iau o însuşire bună de la altcineva, astfel încât în comparaţie cu ceilalţi el să nu apară prea negru”. 3 Când a devenit reformator social, identificarea cu Dumnezeu s-a accentuat, din moment ce programul său efectiv era de aceeaşi amploare cu al divinităţii aşa cum o definea el: „Dorinţa bunăstării universale… este ceea ce numim Dumnezeu”. Într-adevăr, se simţea posedat de divinitate, notând în jurnalul său: „Ajută-mă, Tată, vino şi pătrunde în mine. Tu eşti deja în mine. Eşti deja «eu»”. 4 Dar, după cum nota Gorki, ceea ce era dificil în cazul lui Tolstoi şi al lui Dumnezeu locuind în acelaşi suflet era faptul că Tolstoi era extrem de suspicios în privinţa Creatorului său. îi lăsa impresia, spunea Gorki, a „doi urşi într-un bârlog”. Uneori, Tolstoi părea să se creadă fratele lui Dumnezeu, fratele lui mai mare.

Cum de a ajuns Tolstoi să simtă aşa ceva despre propria persoană? Probabil că evenimentul singular cel mai semnificativ în sensul acestei maiestăţi era propria naştere. Se născuse, ca şi Ibsen, în 1828, însă în sânul uqei clase ce conducea pe criterii ereditare într-o ţară mare, care pentru următorii treizeci de ani avea să menţină forma de sclavie numită serbie. În acest cadru, familiile de iobagi, bărbaţi, femei şi copii, erau legate prin lege de pământul pe care îl lucrau, iar proprietatea asupra lor

decurgea odată cu actul de proprietate asupra moşiei. În momentul abolirii acestei instituţii, în 1861, unele familii nobile aveau până la două sute de mii de iobagi. Raportată la acest etalon, familia Tolstoi nu era bogată; tatăl şi bunicul lui fuseseră ambii risipitori, iar tatăl s-a salvat doar căsătorindu-se cu urâta fiică a prinţului Vol-koński. Familia Volkoński era însă de rangul cel mai înalt, cofondatori ai regatului şi pe aceeaşi treaptă socială cu Romanovii la fondarea dinastiei lor, în 1613. Bunicul matern al lui Tolstoi fusese comandant suprem sub Ecaterina cea Mare. Zestrea mamei sale includea Iasnaia Poliana, proprietate aflată în apropiere de Tuia şi pe care Tolstoi a moştenit-o de la ea, cu cei patru mii de acri ai săi şi cei trei sute treizeci de şerbi.

În tinereţe, Tolstoi s-a gândit prea puţin la responsabilităţile dobândite pe această cale, vânzând chiar părţi din proprietatea sa pentru a-şi plăti datoriile făcute la jocurile de noroc. Era însă mândru, chiar încrezut, de titlul şi obârşia sa, ca şi de accesul pe care acestea i-l asigurau în saloanele la modă. Îşi atrăgea prietenii literari cu poza şi snobismul său. „Nu pot înţelege”, scria Turgheniev, „această sensibilitate ridicolă pentru un blestemat de titlul nobiliar”. „Ne-a dezgustat pe toţi”, a sunat comentariul lui Nekrasov.5 Le displăcea modul în care Tolstoi încerca să profite de ce era mai bun în ambele lumi, înalta societate şi boema. „De ce vii aici, printre noi?” l-a întrebat Turgheniev, supărat. „Acesta nu este un loc pentru tine – du-te la prinţii tăi”. Odată cu înaintarea în vârstă, Tolstoi a abandonat aspectele cele mai artificiale şi preţioase ale castei sale, dobândind în schimb o sete de pământ care a mers mult mai departe, Tolstoi ajungând să-şi folosească veniturile provenite din literatură pentru a cumpăra pământ, adunând hectar după hectar cu toată rapacitatea unui fondator dinastic. Până să vină momentul în care să se decidă să renunţe la tot, Tolstoi nu deţinea pur şi simplu pământul, ci îl conducea. Avea un spirit autoritar, provenind direct din titlul ereditar ce-i dădea dreptul asupra pământului şi sufletelor. „Lumea era divizată în

două tabere”, a scris fiul său flia, „una alcătuită din noi şi cealaltă din toţi ceilalţi. Noi eram oameni deosebiţi, iar ceilalţi nu ne erau egali… [Tatăl meu] era răspunzător într-o măsură considerabilă de aroganţa lipsită de temei şi autoconsideraţia pe care o asemenea educaţie o inocula în noi, şi de care mi-a fost atât de greu să mă debarasez”. 6 Tolstoi şi-a păstrat până în ultima clipă convingerea că era născut pentru a conduce, într-un fel sau altul. A rămas până la vârsta senectuţii – scrie Gorki – Stăpânul, *barin-ul*, aşteptând ca dorinţele să-i fie îndeplinite instantaneu. Alături de această dorinţă constitutivă de a conduce, a venit o împotrivire acerbă de a se lăsa condus de alţii. Tolstoi a avut o voinţă de fier, pe care circumstanţele nu au făcut decât să o accentueze. Ambii săi părinţi au murit când el era foarte tânăr. Cei trei fraţi mai vârstnici ai săi erau slabi, nefericiţi, destrăbălaţi. El a fost crescut de mătuşa sa Tatiana, o veri-şoară de gradul doi, lipsită de resurse financiare, care a făcut tot posibilul pentru a-i inocula spiritul datoriei şi lipsa de egoism, însă nu a avut autoritate asupra lui. Referirile la acei ani din *Adolescenţa* şi din jurnale induc cititorul în eroare – ca şi în cazul lui Rousseau – prin aparenta lor onestitate; în realitate însă, mai mult ascund decât dezvăluie. Astfel, Tolstoi descrie că a fost bătut de un dascăl feroce, domnul de Saint-Thomas, „unul dintre motivele acelei aversiuni faţă de orice tip de violenţă pe care am resimţit-o de-a lungul întregii mele vieţi” 7. De fapt existau multe tipuri de violenţă, inclusiv propria sa fire violentă, care nu l-au speriat pe Tolstoi până târziu în viaţă. Cât despre Saint-Thomas, Tolstoi a luat de la el tot ce a fost mai bun până la vârsta de nouă ani, după care viaţa i-a fost pe atât de lipsită de disciplină pe cât a vrut-o el. La şcoală, citea ceea ce voia şi lucra când avea chef (adesea din greu). La vârsta de doisprezece ani scria deja poezii. La şaisprezece, s-a dus la Universitatea din Kazan, pe Volga, unde a studiat pentru o vreme limbile orientale, vizând o carieră diplomatică. Mai târziu a încercat dreptul. La nouăsprezece ani a renunţat la Universitate şi s-a întors la Iasnaia Poliana pentru a studia

de unul singur. A citit literatura la modă – de Kock, Dumas, Eugene Sue. I-a citit de asemenea pe Descartes şi, mai ales, pe Rousseau. În anumite privinţe a fost un discipol postum al lui Rousseau. La sfârşitul vieţii a afirmat că Rousseau a avut mai multă influenţă asupra lui decât oricine altcineva, cu excepţia lui Iisus Cristos din Noul Testament. A văzut în Rousseau un spirit înrudit, un alt ego gigantic, conştient de bunătatea supremă, nerăbdător să o împărtăşească lumii. Ca şi Rousseau, a fost în mare parte un autodidact, cu toată mândria, nesiguranţa şi sensibilitatea intelectuală a autodidactului. Ca şi Rousseau, a încercat multe lucruri înainte de-a opta pentru o carieră de scriitor – diplomaţia, dreptul, reforma educaţiei, agricultura, armata, muzica.

Tolstoi şi-a găsit adevărata vocaţie în mod aproape accidental, pe când servea ca ofiţer stagiar în armată. În 1851, la vârsta de douăzeci şi doi de ani, a plecat în Caucaz, unde fratele său mai mare, Nikolai, îşi făcea serviciul activ. Nu a avut niciun motiv serios pentru a se duce acolo, niciun altul decât de-a face ceva pentru a-şi umple timpul şi a câştiga medalii care să-i crească prestigiul în saloane. Timp de cinci ani, a fost cea mai mare parte a timpului în armată, întâi în zonele de conflict frontalier din munţi, apoi în Crimeea împotriva britanicilor, francezilor şi turcilor. Avea pretenţiile şi comportamentul unui imperialist rus. Fiind acceptat în armată şi repartizat la un batalion de puşcaşi – nativii nu aveau artilerie – i-a scris fratelui său, Serghei: „Voi ajuta din toate puterile cu armele mele la distrugerea asiaticilor prădători şi turbulenţi”. 8 într-adevăr, nu a repudiat niciodată imperialismul rus sau spiritul şovin, convingerea că ruşii erau o rasă aparte, cu nişte calităţi morale unice (personificate de ţăran) şi cu un rol de îndeplinit în lume, rol desemnat de Dumnezeu.

Acestea erau convingerile simple, nerostite ale camarazilor săi ofiţeri. Tolstoi le împărtăşea. Din alte puncte de vedere, se simţea însă diferit. „Trebuie să mă obişnuiesc o dată pentru totdeauna”, nota el în jurnalul

său, „cu gândul că sunt o excepţie, că sunt fie înaintea epocii mele, fie unul dintre acele spirite nonconformiste, inadaptabile, care nu vor fi niciodată mulţumite”. 9 Părerea pe care o aveau cei din armată despre el era diferită. Unii îl considerau modest. Alţii ghiceau în el „o notă de importanţă şi mulţumire de sine” 10. Toţi i-au remarcat privirea sălbatică, implacabilă, ochii uneori teribili; putea doborî cu privirea pe oricine. Nimeni nu i-a contestat bravura, fie ea dovedită în cadrul acţiunii, fie în afara ei. Era unul din aspectele imensei sale voinţe. Ca adolescent, se străduise să călărească. Îşi depăşise timiditatea. În mod asemănător a ajuns să practice vânătoarea, inclusiv periculosul sport al vânătorii de urşi. Drept rezultat al propriei neglijenţe pline de aroganţă, a fost grav lovit şi aproape omorât în timpul primei sale vânători de urşi. În armată s-a arătat viteaz sub focul armelor şi acest lucru i-a adus în cele din urmă promovarea în funcţia de locotenent plin. Eforturile de-a obţine medalii nu i-au fost însă niciodată încununate de succes. De trei ori a fost propus pentru una, dar recompensa a fost blocată la un anumit nivel. Goana după medalii este uşor remarcată în armată şi este detestată. Cert este că Tolstoi nu era un ofiţer satisfăcător. îi lipsea nu numai umilinţa şi dorinţa de a se supune şi de a învăţa, ci şi solidaritatea cu camarazii săi. Era un singuratic, un capricios, şi dacă nu se întâmpla nimic care să-l ajute în carieră, pleca pur şi simplu de pe front, deseori fără permisie sau fără să spună cuiva. Colonelul său nota: „Tolstoi este dornic să adulmece praful de puşcă, însă doar când îi convine”. Avea tendinţa de-a evita „dificultăţile şi greutăţile inerente războiului. Hoinăreşte prin diverse locuri ca un turist, dar cum aude focuri de armă apare de îndată pe câmpul de luptă. Când totul se termină, dispare iar după bunul său plac, ori de câte ori îi vine cheful”. 11

Pe atunci, ca întotdeauna de altfel, lui Tolstoi îi plăceau dramele. Era dornic să facă un sacrificiu, fie că era vorba de comoditate, plăcere sau chiar viaţă, cu condiţia ca acesta să poată fi făcut ca un gest mare, teatral, şi ca

toţi să-l remarce. În zilele studenţiei, pentru a-şi sublinia tăria de caracter specific rusească, Tolstoi şi-a făcut un fel de sac de dormit-pon-cho; a fost un gest ostentativ, care a dat naştere la comentarii. În armată era dornic să iasă în evidenţă, nu însă să slujească, aşa cum era cazul. Greutăţile şi disconfortul rutinei, aspectele vieţii de armată care nu aveau nicio deschidere potenţială spre celebritate şi treceau neobservate nu îl interesau. Aşa avea să fie întotdeauna: eroismul său, virtutea, sanctitatea sa erau pentru scena publică, nu pentru, a rutina plicticoasă, sortită uitării, a vieţii cotidiene.

Dintr-un anumit punct de vedere, cariera sa militară a fost însă cu adevărat eroică. În timpul acesteia Tolstoi a devenit un scriitor de o forţă extraordinară. Privind retrospectiv, apare evident faptul că Tolstoi era un scriitor înnăscut. Din descrierile sale de mai târziu este de asemenea evident că de la o vârstă foarte fragedă a observat natura şi oamenii cu o acurateţe a detaliului care nu a ajuns să fie niciodată întrecută. Dar scriitorii înnăscuţi nu devin întotdeauna ceea ce promit să fie. Momentul întâlnirii celor două talente ieşite din comun ale lui Tolstoi a avut loc când a văzut pentru prima dată munţii Caucaz în drum spre unitatea militară. Splendoarea aproape supranaturală a priveliştii nu numai că i-a incitat intensul apetit vizual şi a trezit o nevoie încă latentă de a pune în cuvinte ceea ce vedea, dar a şi scos la iveală cea de-a treia sa trăsătură ieşită din comun – sentimentul de maiestate dumnezeiască şi dorinţa de a se contopi cumva cu divinitatea. Curând după aceea avea să scrie *Copilăria*, apoi povestiri şi schiţe despre viaţa din armată: *Raidul*, *Cazacii*, *Tăierea pădurii*, *însemnările unui marcher*, trei *Schiţe din Sevas-topol*, *Adolescenţa* (făcând parte din *Tinereţea*), *Dimineaţa unui nobil de ţară*, *Ajunul Crăciunului*. *Copilăria* a fost trimisă în iulie 1852 şi publicată cu un succes considerabil. *Cazacii* nu avea să fie finisată în următorii zece ani, *Ajunul Crăciunului* niciodată şi nişte material despre campania împotriva şefului cecen Şamil a fost păstrat de Tolstoi pentru ultima sa povestire,

celebra *Hagi Murad*, scrisă la bătrâneţe. Remarcabil era însă faptul că acest corpus considerabil a fost produs în intervale scurte de serviciu activ sau chiar în linia focului, şi într-o perioadă în care Tolstoi, conform propriei sale relatări, vâna femei cazace, juca şi bea. Nevoia de a scrie trebuie să fi fost mai puternică decât orice altceva, prolificitatea şi voinţa cereau ca ea să fie satisfăcută pe măsură.

Cu toate acestea, nevoia lui de-a scrie era intermitentă; aceasta era tragedia lui Tolstoi. Uneori scria cu emoţie, cu conştiinţa mândră a puterii sale. Aşa se face că în octombrie 1858 nota: „Voi ţese o asemenea poveste încât nu va avea nici cap, nici coadă”; iar la începutul lui 1860: „Lucrez la ceva care îmi vine atât de la sine precum respiraţia şi, mărturisesc cu o mândrie vinovată, îmi permite să privesc de sus la ce faceţi voi ceilalţi”. 12 Dar scrisul nu era întotdeauna atât de uşor. Tolstoi îşi impusese o ştachetă înaltă; munca era dificilă şi intensă. Cea mai mare parte a vastului material din *Război şi pace* a cunoscut cel puţin şapte variante. Au existat încă şi mai multe variante şi revizuiri la *Anna Karenina*, iar schimbările erau fundamentale – observăm, în aceste revizuiri succesive, metamorfoza Annei dintr-o curtezană dezagreabilă în eroina tragică pe care o cunoaştem.13 Din această enormă trudă a lui Tolstoi pentru şlefuirea propriei opere reiese clar că era conştient de înalta sa chemare artistică. Cum ar fi putut să nu fie? În unele momente scrie mai bine decât oricine de la facerea lumii încoace şi fără îndoială nimeni nu a descris natura cu o asemenea acurateţe, consistenţă şi profunzime. *Viscolul*, datând din 1856, în care relatează cum era gata să moară în timpul unei furtuni de zăpadă pe când se reîntorcea din Caucaz la Iasnaia, un exemplu timpuriu al tehnicii sale de maturitate, are o forţă aproape hipnotică. O obţine direct, prin selectarea atentă şi prezentarea minuţioasă a detaliului. Nu foloseşte accente sau nuanţe, poeticitatea sau sugestia. Aşa cum a subliniat Edward Crankshaw, Tolstoi este aidoma unui pictor care dezaprobă umbrele şi

clarobscurul, utilizând doar claritatea şi vizibilitatea perfectă.14 Un alt critic l-a comparat cu un pictor prerafaelit: forme, texturi, tonuri şi culori, sunete, mirosuri, senzaţii sunt transmise toate cu o directeţe şi o transparenţă de cristal.15 Iată două exemple, ambele pasaje fiind rezultatul mai multor revizuiri succesive. Întâi, extro-vertitul Vronski:

„Doamne, splendid!" îşi spuse, încrucişându-şi picioarele şi, luându-şi un picior în mână, simţi cum tremură muşchiul pulpei acolo unde se lovise în cădere în ziua precedentă… A savurat durerea uşoară din piciorul puternic, senzaţia musculară a mişcării din piept atunci când respira. Ziua strălucitoare, rece, de august, care o făcuse pe Anna să se simtă atât de deznădăjduită, lui i se părea înviorătoare… Tot ce vedea prin fereastra trăsurii era la fel de proaspăt, de vesel şi de viguros ca şi el: acoperişurile caselor" sclipind în soarele apunând, contururile ascuţite ale gardurilor şi unghiurile clădirilor, chiar şi câmpurile de cartofi: totul era frumos, ca un peisaj încântător abia ieşit de sub pensula artistului şi lăcuit ulterior.

Iată-l acum pe Levin la vânătoare de becaţe, alături de câinele său Laska:

Luna îşi pierduse toată strălucirea şi era aidoma unui nor alb pe cer. Nu se putea vedea nici măcar o stea. Rogozul, înainte argintiu, lucea acum ca aurul. Bălţile erau toate precum ambra. Albastrul ierbii se schimbase în verde-gălbui… Un şoim se trezi şi ateriza pe o căpiţă de fân, răsucindu-şi capul dintr-o parte în alta şi privind nemulţumit către mlaştină. Ciorile zburau deasupra câmpului, iar un băiat cu picioarele goale mâna caii unui bătrân care ieşise de sub haină şi îşi pieptăna părul. Deasupra verdelui ierbii, fumul din puşcă era alb ca laptele.16

Este evident că forţa scrisului lui Tolstoi izvora direct din veneraţia pe care o purta naturii şi că el şi-a păstrat până la sfârşitul vieţii – chiar dacă a creat intermitent – atât capacitatea de a vibra în faţa naturii, cât şi

entuziasmul. Pe 19 iulie 1896, notează în jurnalul său că într-un câmp arat a văzut un lăstar micuţ de brusture, încă viu, „negru de praf, dar încă viu şi roşu la mijloc… Mă face să doresc să scriu. Afirmă viaţa până la capăt şi, singur, în mijlocul întregului câmp, într-un fel sau altul o afirmase deja”. 17 Când vedea natura, cu ochiul său rece, neiertător, exact, şi când o aşternea în cuvinte cu pana sa precisă, bine cumpănită, Tolstoi era pe atât de aproape de fericire, sau cel puţin de liniştea sufletească, pe cât i-o permitea firea sa.

Din nefericire, scrisul în sine nu îl satisfăcea. Îl încerca nevoia puterii. Autoritatea pe care o exercita asupra personajelor sale nu îi era de ajuns. Şi asta deoarece nu simţea nimic în comun cu ele. Erau o rasă diferită, aproape o specie diferită. Doar uneori, şi mai ales în personajul Anna, reuşeşte – prin mari eforturi – să pătrundă în mintea persoanei pe care o descrie, iar faptul că procedează astfel cu un asemenea succes în acest caz ne reaminteşte de unul dintre pericolele generalizării atunci când ne referim la acest om extraordinar. De regulă însă el observă din afară, de departe şi, mai presus de toate, de sus. Şerbii săi, soldaţii, ţăranii sunt animale strălucit creionate; descrie caii-Tolstoi făcea dovada unei foarte bune cunoaşteri şi înţelegeri a cailor – la fel de bine şi în acelaşi spirit. Vede pentru noi, în timp ce ne poartă în mijlocul unei mari bătălii, aproape ca şi când ar observa-o de pe o altă planetă. Însă nu simte pentru noi. Noi simţim, ca rezultat al pătrunderii sale selective în folosul nostru, şi de aceea ne controlează sentimentele: suntem în mâna unui mare romancier. Însă el personal nu simte. Rămâne neangajat, distant, olimpian. În comparaţie cu mai vârstnicul său contemporan, Dickens, şi cu aproape contemporanul său, Flau-bert – ambii romancieri situându-se pe aceeaşi treaptă înaltă a creaţiei –, Tolstoi a investit în ficţiune comparativ mai puţin din capitalul său emoţional. Avea, sau credea că are, lucruri mai bune de făcut cu acesta.

Îl privim pe Tolstoi ca pe un romancier de profesie şi,

desigur, într-un anumit sens faptul este adevărat. În ambele sale opere capitale a dat dovadă de ceea ce nu poate fi numit altfel decât geniu: organizarea a nenumărate detalii în tiparul angajat al marilor teme, conduse apoi către concluziile lor implacabile. Fiind un artist adevărat, el nu s-a repetat: *Război şi pace* urmăreşte o întreagă societate şi epocă, *Anna Karenina* se concentrează îndeaproape asupra unui anumit grup de oameni. Aceste romane au făcut din el un erou naţional, i-au adus faima mondială, bogăţie şi reputaţia pentru capacitatea de pătrundere morală, faimă de care probabil că niciun alt scriitor nu s-a mai bucurat vreodată. Cu toate acestea, în cea mai mare parte a vieţii sale Tolstoi nu a scris deloc literatură. Au existat perioade creatoare: primele povestiri din anii 1850; cei şase ani petrecuţi pentru a scrie, în anii 1860, *Război şi pace*; crearea romanului *Anna Karenina*, în anii 1870. În tot restul lungii sale vieţi, el a făcut şi o mulţime de alte lucruri, care în opinia lui aveau o prioritate morală mai mare.

Aristocraţilor de modă veche le *venea* greu să scape de prejudecata că scrisul era pentru cei inferiori lor. Byron nu a privit niciodată poezia drept cea mai importantă activitate a sa, pentru el important era să sprijine popoarele îngenuncheate ale Europei să-şi obţină independenţa. Se simţea chemat să conducă, aşa cum se cuvenea clasei sale. La fel şi Tolstoi. Se simţea cu adevărat chemat să facă ceva mai mult chiar decât să conducă: să profetizeze şi, uneori, să joace rolul lui Mesia. Şi atunci de ce îşi petrecea timpul scriind? „A scrie povestiri”, îi spunea el poetului Fet, „este stupid şi ruşinos”. Remarcaţi cel de-al doilea adjectiv. A fost o temă intermitentă – aceea că arta reprezenta o întrebuinţare proastă şi scandaloasă a darurilor primite de la Dumnezeu, daruri pe care Tolstoi, când era într-o stare iconoclastă, le-a orchestrat în termeni şi mai sonori. Aşa se face că, din când în când, dar tot mai des pe măsură ce înainta în vârstă, Tolstoi avea să renunţe la artă pentru a exercita conducerea morală.

Iată aici un caz dezastruos de autoinducere în eroare.

Este uluitor faptul că Tolstoi, care se gândea la sine la fel de mult ca orice alt om care a trăit vreodată – incluzându-l chiar şi pe Rousseau –, care a scris despre sine din plin şi dintre scrierile căruia multe se învârt într-un fel sau altul în jurul său, a fost atât de lipsit de cunoaştere de sine. Ca scriitor era mai mult decât calificat; iar în timp ce scria, era cel mai puţin periculos pentru cei din jurul său şi pentru societate, în general. El nu dorea însă să fie scriitor, şi în niciun caz unul care să trateze despre subiecte profane. Voia în schimb să conducă, lucru pentru care nu avea nicio altă înclinaţie în afara voinţei; voia să profetizeze, să fondeze o religie şi să transforme lumea, sarcini pentru care era nepotrivit, atât din punct de vedere moral, cât şi intelectual. Atâtea romane mari au rămas nescrise, iar el s-a cufundat sau mai degrabă s-a lăsat târât – el şi familia sa – într-o pustietate confuză.

A mai existat însă un motiv pentru care Tolstoi se simţea chemat să-şi impună mari sarcini morale. Ştia, aidoma lui Byron, că este un păcătos. Dar, spre deosebire de Byron, aceasta îl făcea să se simtă încercat de un sentiment copleşitor de vinovăţie. Acest simţământ era un instrument selectiv şi inadecvat – nu privea deloc drept păcate o parte dintre cele mai grave eşecuri ale sale şi nici chiar greşelile, produsul atroce al egoului său arogant – însă era unul extrem de puternic. Iar cert este că în tinereţea sa existaseră destule lucruri care să-l facă să se simtă vinovat. Pare să fi învăţat să joace cu patimă la Moscova şi Sankt-Petersburg, încă din 1849. Pe 1 mai, el i-a scris fratelui său Serghei: „Am venit la Sankt-Petersburg fără vreun scop anume, nu am făcut aici nimic care să merite să fie făcut, pur şi simplu am cheltuit o groază de bani şi am intrat în datorii”. I-a spus lui Serghei să-i vândă imediat partea de proprietate: „Câtă vreme aştept sosirea banilor, trebuie neapărat să am imediat 3.500 de ruble”. A adăugat: „Poţi comite acest gen de idioţie o singură dată în viaţă. A trebuit să plătesc pentru libertatea mea (nu a existat nimeni care să-mi dea o mamă de bătaie; acesta a fost principalul meu ghinion) şi pentru a filosofa, iar acum

am plătit”. 18 Pe parcursul celor zece ani care au urmat, a continuat însă să joace în mod intermitent, uneori din plin, şi oricum cu rezultate dezastruoase, în acest timp vânzând o bună parte din proprietăţile sale şi acumulând datorii la cunoştinţe, prieteni şi negustori, dintre care multe au rămas pentru totdeauna neonorate. A jucat şi în armată. La un moment dat, Tolstoi plănuia să fondeze un ziar al armatei, care s-ar fi intitulat *Gazeta Militară*, şi a vândut lotul central de la Iasnaia Poliana pentru a-l finanţa. Însă când au sosit banii lichizi, 5.000 de ruble, i-a folosit la joc şi i-a pierdut rapid. După ce a părăsit armata şi a plecat să călătorească în Europa, a jucat din nou, cu acelaşi rezultat. Poetul Polonsky, care l-a întâlnit în iulie 1857, la Stuttgart, a notat: „Din nefericire, ruleta îl atrăgea în mod violent… [El] a fost complet ghinionist. A pus în joc 3.000 de franci şi a rămas fără un ban”. Tolstoi însuşi a scris în jurnalul său: „Ruletă până la şase. Pierdut totul”. „Împrumutat 200 de ruble de la francez şi pierdut”. „Împrumutat bani de la Turgheniev şi pierdut”. 19 După ani de zile soţia lui avea să scrie că, deşi se simţea vinovat în privinţa jocurilor de noroc ca atare şi renunţase la ele, el nu părea să resimtă vreo remuşcare în privinţa neputinţei de a-şi achita datoriile acumulate în acea perioadă, unele dintre ele făcute pe seama unor oameni sărmani. Nu era nimic dramatic în achitarea unei datorii vechi.

Tolstoi a avut un sentiment de vinovăţie încă şi mai puternic faţă de dorinţele sale sexuale şi satisfacerea acestora, deşi şi în acest caz autocritica lui era surprinzător de selectivă şi chiar indulgentă faţă de sine. Tolstoi se credea foarte dotat sexual. Menţiunile din jurnal sună astfel: „Trebuie să am o femeie. Senzualitatea nu îmi dă nicio clipă de linişte” (4 mai 1853). „Dorinţă teribilă, mergând până la un rău fizic” (6 iunie 1856).20 La sfârşitul vieţii, Tolstoi i-a spus biografului său, Aylmer Maude, că dorinţele sale erau atât de puternice, încât a fost incapabil să se lipsească de sex până la vârsta de optzeci şi unu de ani. În tinereţe era extrem de timid cu femeile şi aşa se face că a recurs la bordeluri, care l-au dezgustat şi i-au

adus consecinţele obişnuite. Una dintre primele însemnări din jurnal, în mai 1847, menţionează că este tratat de „gonoree, căpătată din sursa obişnuită”. Într-o scrisoare către fratele său, Nikolai, Tolstoi mai menţionează o altă îmbolnăvire în 1852: „Boala venerică s-a vindecat, dar efectele secundare ale mercurului mi-au pricinuit suferinţe de nedescris”. A continuat însă să cultive prostituatele, alternându-le cu ţigănci, femei cazace, fete localnice şi ţărăncuţe rusoaice, atunci când le găsea. Tonul însemnării din jurnal este plin dezgust faţă de sine, amestecat cu ură faţă de ispită: „ceva roz... am deschis uşa din spate. Ea a intrat. Acum nu suport s-o privesc. Respingătoare, vulgară, duşmănoasă, făcându-mă să-mi calc principiile” (18 aprilie 1851). „Fetele m-au pierdut” (25 iunie 1853). Ziua următoare a luat o hotărâre bună, dar „fătucile mă împiedică” (26 iunie 1853). O însemnare datată aprilie 1856 menţionează, după o vizită la un bordel: „Oribil, dar cu siguranţă ultima dată”. O altă menţiune din 1856: „Dezgustător. Fete. Muzică idioată, fete, căldură, fum de ţigări, fete, fete, fete”. Turgheniev, de a cărui casă Tolstoi se folosea pe atunci ca de un hotel, ne prezintă o altă imagine a lui Tolstoi în 1856: „Episoade de beţie, ţigănci, cărţi toată noaptea, şi după aceea doarme buştean până la două după-amiaza”. 21

Când era la ţară, în special la Iasnaia Poliana, Tolstoi îşi îndrepta alegerea asupra fetelor drăguţe ale iobagilor. Ocazional, acestea trezeau în el mai mult decât simpla dorinţă. Mai târziu a scris despre Iasnaia Poliana: „Îmi amintesc nopţile petrecute acolo, şi frumuseţea şi tinereţea Duniaşei... trupul ei puternic, feminin”. 22 Unul dintre motivele călătoriei lui Tolstoi în Europa, în 1856, a fost acela de a scăpa de ceea ce el vedea ca fiind tentaţia exercitată de o fetişcană atrăgătoare din rândurile şerbilor. Tatăl lui, aşa cum prea bine ştia Tolstoi, avusese o asemenea legătură, şi fata dăduse naştere unui fiu, care a fost tratat pur şi simplu ca un iobag de pe proprietate şi trimis la grajduri (a devenit birjar). Dar, după întoarcerea sa din Europa, Tolstoi nu s-a putut ţine la distanţă de

femei, şi mai ales de una măritată, pe nume Aksinia. Jurnalul său menţionează, în mai 1858: „Azi, în pădurea cea mare şi bătrână. Sunt un nebun, o brută. Carnea ei de bronz şi ochii ei. Sunt îndrăgostit cum nu am mai fost vreodată în viaţă. Nu mă mai gândesc la nimic altceva”. 23 Fata era „curată şi nu arăta rău, cu ochi negri strălucitori, o voce gravă, mirosind a ceva proaspăt şi puternic, cu sâni mari care îi ridicau partea de sus a şorţului”. Probabil în iulie 1859, Aksinia a născut un fiu, care a primit numele Timofei Bazikin. Tolstoi a adus-o în casă, ca servitoare, şi i-a îngăduit o vreme băieţelului să se joace lângă fusta mamei. Dar, la fel ca Marx şi Ibsen, la fel ca şi tatăl său, Tolstoi nu a recunoscut niciodată că băiatul ar fi al lui, nici nu i-a acordat cea mai mică atenţie. Ceea ce este încă mai demn de remarcat este că, într-o perioadă în care predica în mod public necesitatea absolută a educării ţăranilor şi în care chiar a condus, pe proprietatea sa, şcoli destinate copiilor acestora, nu a făcut nici cel mai mic gest pentru ca fiul său nelegitim să înveţe măcar să scrie şi să citească. Probabil că se temea de posibile pretenţii ulterioare. Pare să fi fost neîndurător în refuzarea drepturilor vlăstarului nelegitim. Ta repugnat, probabil, deoarece îi scotea în evienţă propriul comportament, faptul că Turgheniev nu numai că şi-a recunoscut fiica nelegitimă, dar şi-a mai dat şi silinţa să o crească cum se cuvine. Odată, Tolstoi a insultat-o pe biata fată, făcând aluzii la naşterea ei, şi aceasta a iscat o ceartă serioasă cu Turgheniev, ceartă care aproape că s-a încheiat printr-un duel.24 Aşa se face că fiul lui Tolstoi, Timofei, a fost pus să muncească la grajduri; ulterior, pe motiv de proastă conduită, a fost coborât la postura de tăietor de lemne. După 1900 nu mai există alte referiri la Timofei, pe atunci în vârstă de patruzeci şi trei de ani. Ştim însă că ajbst protejat de fiul lui Tolstoi, Alexei, care l-a făcut vizitiul său.

Tolstoi ştia că greşeşte recurgând la prostituate şi seducând ţărănci. S-a învinovăţit pentru aceste păcate. Avea însă tendinţa să le învinovăţească încă şi mai mult pe femei. Pentru el, toate erau Eva-Ispita. Nu este probabil

prea exagerat să spunem că, în ciuda faptului că toată viaţa lui a avut, fizic, nevoie de femei şi le-a folosit – sau poate tocmai de aceea – Tolstoi nu a avut încredere în ele, i-au displăcut, ba chiar le-a urât. Găsea chiar respingătoare, în anumite privinţe, manifestarea sexualităţii lor. La sfârşitul vieţii a remarcat: „vederea unei femei cu sânii goi a fost întotdeauna dezgustătoare pentru mine, chiar şi în tinereţe” 25. Prin firea sa, Tolstoi se cenzura, era chiar puritan. Dacă propria sa sexualitate îl necăjea, manifestările ei la alţii îi provocau o dezaprobare vehementă, în 1857, la Paris, într-o perioadă în care cariera sa de seducător era la apogeu, Tolstoi nota: „În locuinţele mobilate în care am stat, au existat treizeci şi şase de cupluri, dintre care nouăsprezece erau nelegitime. Asta m-a dezgustat teribil”. 26 Păcatul sexual era diabolic, iar femeile erau sursa acestuia. Pe 16 iunie 1847, la vârsta de nouăsprezece ani, scria:

Acum îmi voi impune următoarea regulă. Să privesc compania femeilor ca pe un rău social inevitabil şi să mă feresc de ele pe cât posibil. Cine altcineva dacă nu femeia este cu adevărat cauza senzualităţii, a indulgenţei, frivolităţii şi a feluritelor alte vicii din noi? Cine este vinovat de pierderea calităţilor noastre naturale – curajul, fermitatea, rezonabilitatea, corectitudinea etc, dacă nu femeile?

Cu adevărat deprimant este faptul că Tolstoi a păstrat până la sfârşitul vieţii aceste concepţii copilăreşti, oarecum orientale, privind drepturile femeilor. În contrast cu efortul său de a o înfăţişa pe Anna Karenina, în viaţa reală nu pare să fi făcut niciodată vreo încercare serioasă de a pătrunde şi înţelege psihicul feminin. Nu ar fi recunoscut că o femeie poate fi o făptură omenească serioasă, adultă, morală. În 1898, la şaptezeci de ani, scria: „[Femeia] este în general proastă, însă Diavolul îi împrumută creier când lucrează pentru el. Atunci ea împlineşte miracole de gândire, anticipare, constanţă, în scopul de a face ceva rău”. Sau încă: „Este imposibil să-i ceri unei femei să evalueze sentimentele dragostei ei

numai pe baza sentimentului moral, *i.e.* unul care se află deasupra a orice altceva". 27 A fost în dezacord puternic cu concepţiile eman-cipatoare exprimate în *The Subjection of Women* (*Robia femeii*), de J.S. Mill, motivând că până şi femeile nemăritate ar trebui împiedicate să aibă o profesie. De fapt, Tolstoi privea prostituţia ca pe una dintre puţinele „chemări onorabile" pentru femei. Pasajul în care le justifică pe prostituate merită a fi citat:

Trebuie oare să permitem actul sexual promiscuu, aşa cum o doresc mulţi liberali? Imposibil! Ar însemna ruina vieţii de familie. Pentru a ieşi în întâmpinarea dificultăţii, legea dezvoltării a aruncat o „punte de aur" sub forma prostituatei. Imaginaţi-vă Londra fără cele 70.000 de prostituate ale ei! Ce s-ar alege de decenţă şi moralitate, cum ar putea supravieţui viaţa de familie fără ele? Câte femei şi fete ar mai rămâne caste? Nu, cred că prostituata este necesară pentru menţinerea familiei.28

Problema lui Tolstoi era aceea că, deşi credea în familie, nu credea cu adevărat în căsătorie; în orice caz nu într-o căsătorie creştină între adulţi cu aceleaşi drepturi şi îndatoriri. Poate că niciodată un om nu a fost mai puţin potrivit pentru o asemenea instituţie. La ţară, o fată din vecini, o orfană de douăzeci de ani pe nume Valeria Arsenev, a avut noroc. Tolstoi s-a ataşat de ea spre sfârşitul celui de-al treilea deceniu de viaţă şi s-a considerat pentru o vreme logodnicul ei. Însă lui nu-i plăcea decât aspectul ei copilăresc; latura ei mai feminină, matură – aşa cum a ieşit la iveală – îi repugna. Jurnalele şi scrisorile lui relatează povestea. „Păcat că nu are sânge în vine – un pudding". Dar „zâmbetul ei este dureros de supus". Era „prost educată, ignorantă, cu adevărat proastă… Am început s-o înţep cu atâta cruzime, încât ea zâmbeşte nesigur, cu lacrimi în zâmbet". După ce, vreme de opt luni, a tulburat-o şi i-a ţinut discursuri fără pic de milă, Tolstoi a provocat-o printr-o scrisoare agasantă şi a folosit faptul drept pretext pentru a o rupe cu ea: „Suntem prea diferiţi. Dragostea şi căsătoria nu ne-ar fi adus decât nefericire". Ta scris însă mătuşii sale: „M-am comportat foarte rău. I-

am cerut iertare lui Dumnezeu… însă este imposibil să repar acest lucru”. 29

Alegerea lui s-a oprit în cele din urmă, la vârsta de treizeci şi patru de ani, asupra fiicei de optsprezece ani a unui doctor, Sonia Behrs. Tolstoi nu era o partidă strălucită: nu era bogat, era un jucător vestit, avea probleme cu autorităţile deoarece îl insultase pe magistratul local. Cu câţiva ani înainte, se descrisese singur ca fiind dotat cu „cele mai ordinare, mai grosolane şi mai urâte trăsături… ochi mici, cenuşii, mai mult prost decât inteligent… un chip de ţăran, cu mâinile şi picioarele mari ale unui ţăran”. Mai mult încă, ura dentiştii şi nu îi consulta, aşa încât până în 1862 ajunsese să-şi piardă aproape toţi dinţii. Ea era însă o fată urâtă, imatură, de doar un metru şi jumătate înălţime, în competiţie cu cele două surori ale ei; a fost fericită să pună mâna pe el. Tolstoi a cerut-o în căsătorie ceremonios, printr-o scrisoare, apoi pare să fi avut dubii până în ultima clipă. În dimineaţa cu pricina, a năvălit în apartamentul ei, insistând: „Am venit să spun că mai este încă vreme… se mai poate încă pune capăt acestei întregi afaceri”. Fata a izbucnit în plâns. O oră mai târziu, Tolstoi era acolo pentru ceremonia propriu-zisă, după ce îşi împachetase toate cămăşile. Ea a plâns din nou. După aceea au luat cina, iar ea s-a schimbat şi s-au urcat într-o trăsură special echipată de călătorie, numită *dormeiise*, trasă de şase cai. Ea a plâns iar. Tolstoi, un orfan, nu a putut înţelege asta şi a strigat: „Dacă faptul că-ţi părăseşti familia îţi provoacă o asemenea supărare, trebuie că nu mă iubeşti prea mult”. În *dormeiise*, a început să o pipăie, iar ea l-a respins. Aveau un apartament la un hotel, Birulevo. Mâinile ei tremurau pe când îi turna ceai din samovar. El a încercat iar s-o pipăie şi a fost din nou respins. Jurnalul lui Tolstoi menţiona neîncetat: „Este plângăcioasă. În trăsură. Ştie totul şi este simplu. Însă îi este teamă”. Gândea despre ea că este „bolnăvicioasă”. Ulterior, după ce făcuse în sfârşit dragoste cu ea, iar ea îi răspunsese (după cum credea el), a adăugat: „Incredibilă fericire. Nu-mi vine să cred că asta

poate dura o viaţă”. 30

Desigur că nu a durat atât. Chiar şi nevasta cea mai supusă ar fi găsit greu de suportat căsătoria cu un asemenea monument de egoism. Sonia avea suficientă minte pentru a rezista, măcar din când în când, voinţei lui implacabile. Aşa se face că au reprezentat una dintre cele mai dezastruoase (şi mai bine consemnate) căsnicii din istorie. Tolstoi a început printr-o tragică eroare de raţionament. Printre trăsăturile intelectualilor se numără şi aceea de a crede că secretele, mai ales în chestiuni sexuale, sunt dăunătoare. Totul ar trebui să fie „pe faţă”. Capacul oricărei cutii a Pandorei trebuie ridicat. Soţul şi soţia trebuie să-şi spună „totul” unul altuia. Aici zace multă nefericire inutilă. Tolstoi şi-a început politica *deglasnost* insistând ca soţia să-i citească jurnalele, pe care le ţinea deja de cincisprezece ani. Aceasta a fost îngrozită să descopere – pe arunci jurnalele aveau o formă total necenzurată – că ele conţineau detalii ale întregii lui vieţi sexuale, inclusiv vizitele la bordeluri şi actele sexuale cu ţigănci, prostituate, localnice, propriile sale iobage şi, nu mai puţin important, prietenele mamei sale. Prima ei reacţie a fost: „Ia-ţi înapoi cărţile astea îngrozitoare – de ce mi le-ai dat?” Ulterior i-a spus: „Da, te-am iertat. Însă este îngrozitor”. Aceste remarci, provin din propriul ei jurnal, pe care-l ţinea încă de la vârsta de unsprezece ani. Din politica „deschisă” a lui Tolstoi făcea parte şi faptul că fiecare trebuia să ţină un jurnal şi fiecare trebuia să aibă acces la jurnalul celuilalt – o formulă sigură pentru a genera suspiciune mutuală şi nefericire. Latura fizică a căsătoriei lui Tolstoi nu s-a refăcut probabil niciodată de pe urma şocului iniţial resimţit de Sonia în clipa în care a aflat că soţul ei era (aşa cum vedea ea lucrurile) un monstru sexual. Mai mult încă, ea i-a citit jurnalele într-un mod la care el nu se aşteptase, remarcând greşelile pe care el le ascunsese cu grijă (sau cel puţin aşa credea el). Sonia a constatat, de pildă, că Tolstoi nu ajunsese să-şi plătească datoriile contractate la jocurile de noroc. A mai remarcat că el omitea să le spună femeilor cu care întreţinea relaţii

sexuale că suferise de o boală venerică pe care ar mai fi putut-o avea încă. Egoismul şi egotismul din jurnale, atât de clare cititorului atent – şi cine ar fi mai atent decât o nevastă? –, erau mai evidente pentru ea decât pentru autor. Mai mult încă, viaţa sexuală tolstoiană, atât de viu descrisă în jurnalele scriitorului, se amesteca în mod inextricabil în mintea ei cu chinurile pricinuite de supunerea în faţa pretenţiilor lui şi de consecinţa lor ultimă – sarcinile dureroase şi repetate, în douăzeci şi doi de ani a trebuit să suporte douăsprezece; într-o rapidă succesiune şi-a pierdut copilul Peria, pe când era gravidă cu Nikolai, care a murit la rândul său în chiar anul în care s-a născut; Varvara s-a născut prematur şi a murit imediat. Cât despre Tolstoi, el nu o menaja în privinţa sarcinilor, dar manifesta un interes intim, dar fără urmă de sensibilitate, faţă de toate detaliile chestiunii. A insistat să asiste la naşterea fiului său Serghei (folosind ulterior experienţa pentru o scenă din *Anna Karenina*) şi a fost încercat de un puternic atac de furie atunci când Sonia nu a fost în stare să-şi alăpteze copilul. Pe măsură ce sarcinile şi avorturile se succedau, iar repulsia soţiei sale faţă de nevoile lui sexuale a devenit evidentă, Tolstoi i-a scris unui prieten: „Nu există situaţie mai grea pentru un bărbat sănătos decât să aibă o nevastă bolnavă”.

Încetase s-o mai iubească încă de la începutul căsniciei lor; tragedia ei era aceea că-i mai rămăsese o urmă de dragoste pentru el. Pe atunci se confesa jurnalului în următorii termeni:

Nu port în mine nimic altceva decât această dragoste umilitoare şi multă irascibilitate, iar aceste două porniri au fost pricina tuturor necazurilor mele, căci mânia mea s-a amestecat întotdeauna cu dragostea mea. Nu doresc decât dragostea şi simpatia lui, dar el nu mi le oferă, şi toată mândria mea este tăvălită în noroi. Nu sunt decât un vierme nefericit zdrobit, pe care nimeni nu-l vrea, pe care nimeni nu-l iubeşte, o făptură inutilă cu greţuri matinale şi o burtă mare.31

În lumina datelor de care dispunem, este greu de

crezut că această căsnicie a fost vreodată suportabilă. Pe parcursul unei perioade relativ calme, în 1900, pe când erau deja căsătoriţi de treizeci şi opt de ani, Sonia i-a scris lui Tolstoi: „Vreau să-ţi mulţumesc pentru fericirea trecută pe care mi-ai dat-o şi să regret că nu a continuat la fel de puternică, completă şi calmă pe parcursul întregii noastre vieţi”. Era însă un gest de uşurare. Sonia a încercat de la bun început să ţină căsnicia în stare de plutire devenind managerul afacerilor lui, în anumite privinţe chiar unul exagerat, făcându-i servicii indispensabile, devenind sclava lui rebelă. Şi-a asumat înspăimântătoarea sarcină de a face copii corecte ale manuscriselor romanelor sale după scrisul lui oribil.32 Aceasta însemna o adevărată corvoadă, dar pe undeva ei îi plăcea deoarece realizase de timpuriu că Tolstoi era insuportabil şi distrugător atunci când îşi exercita adevărata îndeletnicire. Aşa cum i-a scris surorii ei, Tatiana, ei erau cei mai fericiţi atunci când el îşi scria lucrările literare. Pe de o parte, aceasta producea bani, spre deosebire de celelalte activităţi ale lui care duceau la irosirea lor. Însă „nu este atât chestiunea banilor. Principalul este că îi iubesc lucrările literare, le admir şi mă impresionează”. Sonia a aflat din amara ei experienţă că odată ce Tolstoi se oprea din scris, era capabil să-şi umple golul din viaţă cu mari nebunii, care ar fi rănit familia pe care ea se străduia s-o ţină laolaltă.

Tolstoi vedea lucrurile destul de diferit. Întreţinerea unei familii necesita bani. Romanele sale aduceau bani. A ajuns să asocieze scrisul cu nevoia de a câştiga bani, şi să-i displacă deci amândouă. În mintea lui, literatura şi căsnicia erau legate una de alta, iar faptul că Sonia îl îmboldea mereu să scrie literatură îi confirma această conexiune. Şi atât căsătoria, cât şi romanele, conchidea el, îl împiedicau să-şi vadă de adevărata sa vocaţie: profeţia. Aşa cum a afirmat în *Confesiuni*:

Noile condiţii ale vieţii fericite de familie m-au sustras complet de la orice căutare a sensului general al vieţii. Pe vremea aceea întreaga mea existenţă avea în centrul ei familia, soţia, copiii, şi, prin urmare, grija pentru

sporirea mijloacelor noastre de existenţă. Eforturile mele de autoperfecţionare, pentru care lăsasem deja deoparte străduinţa pentru perfecţiune în general, pentru progres, au fost… înlocuite de efortul de-a asigura pur şi simplu cele mai bune condiţii familiei mele.33

Altfel spus, Tolstoi a început să vadă căsnicia nu doar ca pe o sursă a unei mari nefericiri, ci şi ca pe un obstacol în calea progresului moral. A generalizat, pornind de la propria sa nefericire, ajungând să atace instituţia căsătoriei în sine şi dragostea conjugală. În 1897, într-o izbucnire vecină cu aceea a regelui Lear, el i-a spus fiicei sale, Tania:

Pot înţelege de ce un bărbat depravat poate găsi salvarea în căsnicie. Însă depăşeşte puterea mea de înţelegere de ce ar vrea o biată fată să se implice într-o asemenea afacere. Dacă aş fi fată, nu m-aş mărita pentru nimic în lume. Cât priveşte a fi îndrăgostit, atât pentru bărbaţi, cât şi pentru femei – din moment ce ştiu ce înseamnă asta, adică un sentiment lipsit de nobleţe şi mai presus de toate nesănătos, deloc frumos, sublim sau poetic – nu i-aş fi deschis uşa. Aş fi luat toate precauţiunile posibile pentru a evita să fiu contaminat de acea boală, aşa cum m-aş proteja de infecţii mult mai puţin serioase cum ar fi difteria, tifosul sau scarlatina.34

Acest paragraf sugerează, cum o fac de altfel multe altele, că Tolstoi nu s-a gândit în mod serios la căsătorie. Luaţi faimoasa frază din *Anna Karenina*: „Toate familiile fericite sunt la fel, însă fiecare familie nefericită este nefericită în felul ei”. În clipa în care cineva începe să-şi scruteze propria experienţă personală, devine clar că ambele părţi ale acestei afirmaţii sunt discutabile. Oricum, reciproca ar fi mai aproape de adevăr. Există tipare evidente, recurente în familiile nefericite

— Unde, de pildă, soţul este beţiv sau jucător, unde soţia este nepricepută, adulteră ş.a.m.d.; stigmatele nefericirii familiale sunt supărător de familiare şi de repetitive. Pe de altă parte, există familii fericite de toate felurile. Tolstoi nu s-a gândit serios la această temă, şi în

special nu a gândit corect despre femei: a trecut peste acest subiect cu frică, furie şi dezgust. Eşecul moral al căsniciei lui Tolstoi şi eşecul său intelectual de a face dreptate unei jumătăţi a rasei umane erau strâns legate.

Şi totuşi căsătoria lui Tolstoi, aşa condamnată cum era încă de la început, ar fi putut decurge mai bine în anumite privinţe, dacă nu ar fi existat problema suplimentară a moştenirii lui

— Proprietatea. După jocurile de noroc şi sex, proprietatea era cea de-a treia sursă a sentimentului său de vinovăţie şi de departe cea mai importantă. A ajuns să domine şi în cele din urmă să-i distrugă viaţa aşezată. A fost sursa mândriei şi autorităţii sale, dar şi a zbuciumului său moral. Căci între pământ şi ţărani exista o legătură inextricabilă: în Rusia nu puteai deţine una fără a o deţine şi pe cealaltă. Tolstoi a moştenit de la mama sa proprietatea pe când era foarte tânăr şi a început aproape din start să mediteze asupra măreţei chestiuni – în parte onorabilă, în parte condescendentă – „Ce să fac cu ţăranii mei?” Dacă ar fi fost un om raţional, ar fi recunoscut că nu era făcut pentru a conduce o proprietate;

că scrisul era darul şi datoria sa. Şi-ar fi vândut proprietatea şi astfel s-ar fi eliberat de problema morală, împlinindu-şi rolul de conducător prin cărţile sale. Tolstoi nu era însă un om raţional. El nu putea să lase problema deoparte. Dar nici s-o rezolve în mod radical. Vreme de aproape o jumătate de veac, a tot revenit asupra ei.

Tolstoi a instituit prima sa „reformă” a ţăranilor la sfârşitul anilor 1840, atunci când a moştenit proprietatea. Mai târziu a susţinut: „Ideea că iobagii ar trebui eliberaţi era destul de neobişnuită în cercul nostru, în anii 1840”. 35 Nu era deloc aşa; chestiunea fusese dezbătută peste tot de-a lungul unei întregi generaţii; constituia tema oricărui Club de filosofie provincial, cât de mărunt ar fi fost el. Dacă lucrurile n-ar fi stat aşa, lui Tolstoi gândul nu i-ar fi trecut niciodată prin cap. Tolstoi şi-a însoţit „reforma” cu alte îmbunătăţiri, inclusiv o maşină cu aburi destinată curăţării gunoiului, pe care a proiectat-o singur. Nu s-a

ales nimic de niciunul dintre aceste eforturi. A renunţat curând în faţa dificultăţilor intrinseci şi a „porcăriei" ţărăneşti (cum se exprima el). Singurul rezultat a fost personajul Nehliudov din *Dimineaţa unui moşier*, care aduce mărturie despre deziluziile tânărului Tolstoi: „Nu văd decât rutină ignorantă, viciu, suspiciune, lipsă de speranţă, îmi irosesc cei mai buni ani ai vieţii mele". După optsprezece luni, Tolstoi a părăsit proprietatea şi s-a apucat de altele – sex, jocuri de noroc, armată, literatură. A continuat însă să fie preocupat de ţărani, sau maj curând de ideea de ţărani – nu i-a privit niciodată ca pe nişte indivizi umani. Atitudinea lui faţă de aceştia a rămas extrem de ambivalenţă. Jurnalul său menţionează (1852): „Am petrecut întreaga seară discutând cu Şubin despre sclavia din Rusia. Este adevărat că sclavia este un rău, însă un rău extrem de plăcut".

În 1856 a avut loc o a doua încercare de „reformă". Tolstoi a declarat că şi-ar emancipa iobagii în schimbul plăţii unei chirii pe treizeci de ani. A făcut asta, fapt caracteristic lui, fără a consulta pe niciuna dintre cunoştinţele sale cu o experienţă practică privind emanciparea. Aşa cum s-a întâmplat, iobagii credeau în zvonurile care circulau, conform cărora noul ţar Alexandru al II-lea intenţiona să-i elibereze necondiţionat. Au intuit o capcană. Nu au recunoscut înfumurarea contelui Tolstoi, ci mai curând s-au temut de spiritul lui întreprinzător (inexistent) şi i-au refuzat făţiş propunerea. Furios, el i-a decretat drept sălbatici ignoranţi, irecuperabili. Manifesta deja o anumită tulburare emoţională faţă de acest subiect. A scris o scrisoare isterică fostului ministru de interne, contele Dimitri Bludov: „Dacă iobagii nu vor fi eliberaţi în şase luni, ne aşteaptă un holocaust". 36 Membrilor familiei sale, care îi considerau planurile nebuneşti şi lipsite de maturitate – cum era cazul cu mătuşa sa, Tatiana –, le-a arătat o ostilitate înspăimântătoare: „Încep să nutresc o ură tăcută faţă de mătuşa mea, în ciuda întregii ei afecţiuni".

Se întorcea acum spre educaţie ca spre soluţia

definitivă a problemei ţărăneşti. Convingerea că pot rezolva dintr-o lovitură dificultăţile eterne ale educaţiei umane, punând bazele unui nou sistem, reprezintă o curioasă eroare a intelectualilor, de la Rousseau încoace. Tolstoi a început prin a preda el însuşi copiilor de ţărani. I-a scris contesei Alexandra Tolstoi: „Atunci când intru în şcoală şi văd mulţimea de copii zdrenţăroşi, murdari, slabi, cu ochii lor strălucitori şi plini atât de frecvent de o expresie angelică, se ridică în mine un sentiment de panică şi oroare, aidoma aceluia resimţit la vederea oamenilor care se îneacă… Doresc educaţia oamenilor doar pentru a-i salva pe aceşti Puşkini, Ostrograzi, Filaretovi, care se îneacă acolo”. 37 Pentru o scurtă perioadă i-a făcut plăcere să-i înveţe. Ulterior, i-a spus biografului său oficial, P.I. Biriukov, că aceea a fost perioada cea mai bună a vieţii lui: „Datorez cele mai luminoase clipe din viaţă nu dragostei femeilor, ci dragostei oamenilor, dragostei copiilor. A fost o perioadă minunată”. 38 Nu se menţionează de cât succes s-au bucurat eforturile sale. Nu existau reguli. Nu se cereau teme pentru acasă. „Nu se aduc decât pe ei înşişi”, scria el, „firea lor receptivă şi o încredere că la şcoală va fi la fel de vesel astăzi cum a fost ieri”. După puţin timp punea bazele unei reţele de şcoli, astfel încât la un moment dat existau şaptezeci de asemenea şcoli. Însă eforturile lui personale de profesor nu au durat mult. S-a plictisit şi a plecat într-o călătorie prin Germania, aparent pentru a studia reformele educaţionale de acolo. Dar cunoscutul Julius Frobel l-a dezamăgit: în loc să-l asculte pe Tolstoi, a vorbit el, şi oricum nu era „decât un evreu”.

Aceasta era situaţia în momentul în care, deodată, în 1861, Alexandru al II-lea i-a eliberat pe iobagi prin decret imperial. Supărat, Tolstoi l-a condamnat public, deoarece era un act oficial, pe care acum începea să-l dezaprobe. În anul următor s-a căsătorit şi proprietatea a căpătat o semnificaţie diferită: căminul familiei sale care se tot lărgea şi – alături de romanele sale – sursa venitului lor. A fost perioada cea mai productivă a vieţii sale, anii în care a scris *Război şi pace şi Anna Karenina*. Cum venitul pe care

i-l aduceau scrierile sale a crescut, Tolstoi a cumpărat pământ şi a investit în proprietate. La un moment dat avea, de exemplu, patru sute de cai la ferma sa de armăsari de reproducere. În casă existau cinci guvernante şi pedagogi, plus unsprezece servitori. Dorinţa de a „reforma”, nu doar pe ţărani ci şi pe el însuşi, familia, întreaga lume, nu l-a părăsit însă niciodată. Exista în el în stare latentă, gata în orice moment să răbufnească într-o activitate senzaţională.

În mintea lui Tolstoi, reforma politică şi socială şi dorinţa de a fonda o nouă mişcare religioasă erau strâns legate una de alta. Scrisese, încă din 1855, că dorise să creeze o credinţă bazată pe „religia lui Cristos, însă eliberată de dogmă şi misticism, nepromiţând o fericire viitoare şi dând binecuvântarea pe pământ”. Era o idee banală, calul de bătaie a nenumăraţi reformatori religioşi de-a lungul secolelor. Tolstoi nu a fost niciodată ceea ce s-ar numi un teolog. A scris două tratate lungi, *Examinarea teologiei dogmatice* şi *Reunirea şi traducerea celor patru Evanghelii*, care nu justifică atribuirea calificativului de gânditor sistematic. O bună parte a scrierilor sale religioase nu prea au sens, doar dacă sunt privite din perspectiva unui oarecare panteism. „Dumnezeu înseamnă viaţa. Trăieşte căutându-l pe Dumnezeu şi atunci nu vei trăi fără Dumnezeu” (1878 – 1879).

Însă noţiunile religioase care bântuiau mintea lui Tolstoi erau potenţial periculoase deoarece, conjugate cu impulsurile sale politice, alcătuiau un material extrem de incendiar, care putea lua foc oricând. În perioada în care a terminat şi publicat *Anna Karenina*, care i-a întărit simţitor reputaţia, Tolstoi era neliniştit, nemulţumit de scris şi gata de a deveni o sursă de rău public: un personaj vestit pe plan mondial, un om la care veneau pentru sfaturi înţelepte şi îndrumare nenumăraţi cititori şi admiratori.

Prima explozie a avut loc în decembrie 1881, când Tolstoi se găsea la Moscova împreună cu familia. Se dusese în piaţa Hitrov, dintr-un cartier sărăcăcios al Moscovei, unde obişnuia să le împartă bani amărâţilor de acolo şi să asculte povestea vieţii lor. A fost împresurat de

mulţime şi s-a adăpostit în azilul de noapte din apropiere, unde a văzut lucruri care l-au deprimat şi mai tare. Revenind acasă şi scoţându-şi haina de blană, s-a aşezat la cina compusă din cinci feluri, servită de valeţi în livrea, cu mănuşi şi cravate albe. A început să strige: „Nu se poate trăi aşa! Nu se poate trăi aşa! Este imposibil!”, înspăimântând-o pe Sonia cu modul în care dădea din mâini, ameninţând că va renunţa la toate posesiunile lor. S-a apucat fără întârziere să pună bazele unui nou sistem de caritate în beneficiul săracilor, folosindu-se de recensământul recent instituit ca bază statistică, după care s-a grăbit la ţară pentru a se consulta în privinţa reformelor ulterioare cu gurul său de la acea oră, aşa-numitul „vizionar-ţăran” V.K. Sutaiev. Sonia a rămas singură la Moscova cu Alexei, fiul lor de patru luni, care era bolnav.

Acest abandon, aşa cum l-a perceput Sonia, a dat naştere unei scrisori din partea contesei care a adus o nouă notă de amărăciune relaţiei lor. Rezuma nu numai propriile ei dificultăţi cu Tolstoi, dar şi furia pe care ajung s-o resimtă cel mai adesea oamenii atunci când au de-a face cu un mare intelectual umanist: „Micuţul meu nu se simte încă bine, şi sunt foarte îndurerată şi plină de jale. Poate că tu şi Sutaiev nu-i iubiţi pe *propriii voştri* copii, însă noi, muritorii obişnuiţi, nu suntem nici capabili, nici dornici să ne distorsionăm sentimentele sau să ne justificăm lipsa de dragoste faţă de o *persoană* profesând un anumit fel de dragoste *faţă de întreaga lume*”. *»

Ca rezultat al observării comportamentului lui Tolstoi pe parcursul mai multor ani (şi nu doar faţă de familie), Sonia se întreba dacă el a iubit vreodată cu adevărat vreo fiinţă umană şi nu omenirea ca idee. Amărâtul său frate Dimitri, de exemplu, era desigur subiect de compasiune: se scufundase în mocirlă, se însurase cu o prostituată şi murise tânăr, de tuberculoză, în 1856. Cu greu a reuşit Tolstoi să petreacă o oră la căpătâiul patului de moarte al lui Dimitri şi a refuzat să participe la înmormântare – voia în schimb să meargă la o petrecere –, deşi mai târziu a dat

ambelor episoade, patul de moarte şi refuzul, o bună utilizare literară.40 Fratele său, Nikolai, şi el mort de tuberculoză, a fost un alt obiect al milei. Tolstoi a refuzat însă să-l viziteze şi, în cele din urmă, Nikolai a fost acela care a trebuit să vină la el, murind în braţele lui Tolstoi. A făcut prea puţin pentru a-şi ajuta cel de-al treilea frate, Serghei, atunci când acesta şi-a pierdut întreaga avere la jocurile de noroc. Desigur, toţi erau creaturi slabe. Şi totuşi printre principiile lui Tolstoi se număra şi acela care-i cerea celui puternic să-i vină în ajutor celui slab.

Amintirea prieteniilor sale este revelatoare. S-a arătat supus şi lipsit de egoism într-un singur caz, acela al colegului său de la Universitatea din Kazan, Mitia Diakov, un om mai în vârstă. Însă acest mod de a fi s-a stins curând. De regulă, Tolstoi lua, iar prietenii săi dădeau. Copiindu-i primele jurnale, Sonia scria: „Adorarea de sine [a lui Tolstoi] iese la iveală în fiecare [dintre ele]. Este uluitor cum oamenii existau pentru el [doar] în măsura în care îl afectau personal”. 41 încă mai izbitoare este dorinţa acelora care-l cunoşteau – nu doar profitori, întreţinuţi sau linguşitori, ci şi oameni foarte critici, cu o personalitate independentă – de a se plia în faţa egotismului lui şi de a-l respecta în ciuda acestuia. Ei lăsau ochii în jos în faţa acelei priviri neîndurătoare, se plecau în faţa copleşitoarei puteri a voinţei lui şi, desigur, aduceau ofrande pe altarul geniului lui. Anton Cehov, un om subtil şi sensibil, perfect conştient de multele greşeli ale lui Tolstoi, a scris: „Mi-e groază de moartea lui Tolstoi. Dacă ar fi să moară, în viaţa mea ar apărea un mare gol… Nu am iubit niciodată pe cineva aşa cum l-am iubit pe el… Atâta timp cât în literatură există un Tolstoi, este uşor şi plăcut să fii scriitor; chiar şi a realiza faptul că un om nu a făcut nimic şi nici nu va face ceva nu este atât de groaznic, din moment ce Tolstoi va face destul pentru toţi”.

Turgheniev avea şi mai multe motive să fie conştient de egoismul şi cruzimea lui Tolstoi, întrucât le-a resimţit în egală măsură pe amândouă. Fusese generos şi atent ajutându-l pe tânărul scriitor. În schimb nu a avut parte

decât de răceală, nerecunoştinţa şi de brutalul obicei al lui Tolstoi de a ataca, uneori în mod strălucit, ideile despre care ştia că îi sunt dragi prietenului său. Turgheniev era un uriaş, inimos şi moale, incapabil de a-i răspunde lui Tolstoi cu aceeaşi monedă. A mărturisit totuşi că era exasperat de comportamentul lui Tolstoi. Nu „cunoscuse până atunci ceva atât de dezagrabil precum acea privire străpungătoare, care, cuplată cu două-trei remarci veninoase, era suficientă pentru a aduce un om la exasperare".42 Când i-a dat lui Tolstoi spre lectură propriul roman, *Părinţi şi copii*, romanul la care lucrase fără a-şi precupeţi vreun efort, Tolstoi a adormit instantaneu cu capul pe carte şi, revenind, Turgheniev l-a găsit sforăind. Când, după cearta care a avut-o drept subiect pe fiica lui Turgheniev şi după ameninţarea cu duelul, Turgheniev şi-a cerut demn scuze, Tolstoi (conform relatării Soniei) a mârâit: „Ţi-e teamă de mine. Te dispreţuiesc şi nu mai vreau să am de-a face cu tine". Poetului Fet, care a încercat să-i împace pe cei doi, i-a spus: „Turgheniev este un ticălos care merită o bătaie bună. Te rog transmite-i asta tot atât de fidel pe cât îmi transmiţi încântătoarele sale comentarii". 43 Tolstoi a scris în jurnalele sale multe lucruri neplăcute, deseori destul de departe de adevăr, la adresa lui Turgheniev, iar corespondenţa dintre cei doi reflectă lipsa de simetrie a prieteniei lor. Ştiindu-se pe moarte, Turgheniev i-a scris în 1883 o ultimă scrisoare lui Tolstoi: „Prietene, mare scriitor al pământului rusesc, ascultă-mi chemarea. Dă-mi de ştire dacă primeşti această misivă şi dă-mi voie să te mai îmbrăţişez o dată tare, foarte tare, pe tine, pe soţia ta, şi întreaga ta familie. Nu mai pot continua. Sunt obosit". Tolstoi nu a răspuns niciodată acestei cereri patetice, deşi Turgheniev a mai zăcut încă două luni. Aşa se face că reacţia lui Tolstoi la aflarea morţii lui Turgheniev nu impresionează pe nimeni: „Mă gândesc neîncetat la Turgheniev. Îl iubesc enorm, îmi este milă de el, îl citesc, trăiesc alături de el". Aminteşte de un actor, jucând rolul pe care publicul se aşteaptă să-l joace. După cum remarca

Sonia, Tolstoi era incapabil de intimitatea necesară unei iubiri sincere având ca obiect o altă persoană decât el însuşi sau unei prietenii adevărate. A îmbrăţişat însă omenirea, deoarece-o putea face în public cu mare vâlvă, în mod dramatic, senzaţional.

Dar dacă era actor, atunci era unul care-şi schimba rolul neîncetat. Sau, mai curând, unul care făcea variaţiuni pe tema centrală a serviciului adus omenirii. Vocaţia sa didactică era mai importantă decât oricare alta. În clipa în care îl atrăgea un subiect, dorea să scrie o carte despre acesta sau să se angajeze într-o reformă revoluţionară, în general fără a se mai obosi să stăpânească personal domeniul sau să consulte experţi adevăraţi. La câteva luni după ce se apucase de agricultură, Tolstoi concepea şi meşterea deja maşini agricole pentru ferme. A învăţat să cânte la pian şi imediat a început să scrie *Fundamentele muzicii şi regulile studiului acesteia*. Curând după ce a deschis o şcoală, întorcea cu susul în jos teoria educaţiei. A crezut pe tot parcursul vieţii că putea stăpâni orice disciplină, că putea descoperi ce nu merge cum trebuie în acel domeniu, pentru a-i rescrie apoi regulile pornind de la principiile fundamentale. A avut cel puţin trei asemenea tentative în ceea ce priveşte reforma educaţiei, ca şi în cazul reformei funciare, cu ultima ocazie scriindu-şi propriile manuale, pe care Sonia – dezgustată şi cinică – trebuia să le copieze pentru a le da o formă lizibilă, plângându-se: „Dispreţuiesc această *Citire*, această *Aritmetică*, această *Gramatică*, şi nu pot pretinde că mă interesează”. 44

Tolstoi a fost întotdeauna tot atât de dornic să înfăptuiască precum era să predea. Ca în cazul majorităţii intelectualilor, în viaţa lui a sosit o vreme când a simţit nevoia de a se identifica cu „lucrătorii”. Nevoia aceasta a apărut în mod intermitent în anii 1860 şi 1870, pentru a se impune în mod serios în ianuarie 1884. A renunţat la titlul său (însă nu şi la comportamentul autoritar) şi a insistat să i se spună „doar Leo Nikolaevici”. Această dispoziţie a coincis cu unul dintre acele gesturi sartoriale pe care

intelectualii le iubesc atât: să se deghizeze în ţăran. Travestiul de clasă se potrivea de minune atracţiei pe care o simţea Tolstoi faţă de dramă şi costum. I se potrivea şi din punct de vedere fizic, căci avea statura şi trăsăturile unui ţăran. Cizmele sale, salopeta, barba, şapca au devenit uniforma noului Tolstoi, vizionarul lumii întregi. Reprezenta o latură importantă a acelui talent instinctiv pentru relaţiile publice pe care păreau să-l aibă majoritatea marilor intelectuali laici. Reporterii ziarelor au venit de la mii de mile distanţă să-l vadă. Fotografia se răspândise deja pretutindeni, reportajul abia apărea în epoca lui Tolstoi. Costumaţia lui de ţăran se potrivea de minune epifaniei sale de prim profet mediatic.

Tolstoi mai putea fi fotografiat şi filmat îndeplinind muncă manuală, pe care, începând cu anii 1880, o proclama drept „o necesitate absolută”. Sonia nota (1 noiembrie 1885): „Se scoală la ora şapte, când este încă întuneric. Pompează apa pentru întreaga casă şi o transportă cu ajutorul unei sănii pentru a o vărsa într-o cadă enormă. Taie buşteni lungi, îi sparge apoi făcându-i surcele bune de foc, după care stivuieşte lemnele. Nu mănâncă pâine albă şi nu iese niciodată nicăieri”. 45 Propriul jurnal îl prezintă curăţând camera alături de copiii săi: „Îmi era ruşine să fac ceea ce trebuia făcut, să golesc oala de noapte” – apoi, câteva zile mai târziu, şi-a învins dezgustul şi a făcut-o. A luat lecţii de la un cizmar, în coliba acestuia, scriind despre el: „Cât este de asemănător cu o lumină, de o moralitate splendidă, în colţul său murdar, întunecos”. După acest curs rapid într-o meserie dificilă, Tolstoi a început să facă pantofi pentru familie şi cizme pentru el însuşi. A făcut o pereche şi pentru Fet, însă nu se menţionează dacă poetul a fost mulţumit de ele. Fiii lui Tolstoi au refuzat să poarte pantofii pe care acesta îi făcuse pentru ei. Ciocănind, Tolstoi şi-a manifestat bucuria: „Te face să te simţi că ai deveni muncitor, pentru florile sufletului”. Curând însă, nevoia de a cârpaci s-a stins şi Tolstoi a trecut la munca câmpului: căra bălegar cu căruţa, transporta cherestea, ara şi ajuta la construirea

colibelor. Cocheta cu tâmplăria şi a fost fotografiat cu o daltă înfiptă în centura sa lată de piele şi un ferăstrău atârnându-i la brâu. După care şi această etapă a luat sfârşit, la fel de repede precum începuse.

Cu excepţia scrisului, adevărata sa vocaţie, Tolstoi nu era un om de cursă lungă. Ducea lipsă de răbdare, de perseverenţă şi de rezistenţă în faţa dificultăţilor. Chiar şi creşterea cailor, despre care chiar ştia câte ceva, a fost lăsată în plata

Domnului din clipa în care şi-a pierdut interesul pentru armăsari. Pe 18 iunie 1884, Sonia a avut o ceartă aprinsă cu el pe această temă. Ea a susţinut că starea cailor era-deplorabilă: cumpărase iepe de rasă din Samaria, pentru a le lăsa apoi să moară de neîngrijire şi epuizare. Aşa stăteau lucrurile, spunea ea, cu tot ceea ce întreprindea Tolstoi; faptele sale de caritate nu făceau nici ele excepţie: nu a existat niciun plan bine gândit, lipsea consecvenţa, nu se găsea niciun om calificat pentru o anumită muncă, întreaga filosofie schimbându-se de la un minut la altul. Tolstoi a ieşit vijelios din cameră, urlând că va emigra în America.

Balamucul pe care îl crea Tolstoi pe proprietatea sa îi făcea să sufere doar pe cei apropiaţi lui. Faptele sale publice şi, mai mult încă, predicile sale publice erau însă mult mai periculoase. Dar nu toate erau greşit direcţionate. Începând din 1865, Tolstoi a depus eforturi apreciabile, şi în parte încununate de succes, pentru a atrage atenţia asupra foametei regionale care se abătea periodic asupra Rusiei. Schemele de salvare pe care le propunea au fost de un oarecare ajutor, mai ales în timpul marii foamete din 1890, care a avut o amploare pe care guvernul a încercat să o ascundă. Întâmplător a ajuns să salveze una dintre multele minorităţi persecutate din Rusia. A făcut publice nedreptăţile la care au fost supuşi duhoborii – pacifiştii vegetarieni pe care guvernul dorea să-i prindă şi să-i elimine. A obţinut în cele din urmă permisiunea ca aceştia să emigreze în Canada. Pe de altă parte, Tolstoi a fost dur cu un alt grup persecutat, evreii, şi

părerile sale s-au adăugat problemelor lor şi aşa îngrozitoare.

Însă şi mai serioasă a fost pretenţia autoritară a lui Tolstoi de a deţine soluţia pentru suferinţele lumii şi refuzul de a lua parte la orice efort de salvare nepus la cale de el şi necontrolat personal de el. Egoismul său se manifesta până şi în caritatea de care dădea dovadă. În diferite momente ale vieţii, concepţiile sale privind majoritatea problemelor politice, reforma funciară, colonizarea, războiul, monarhia, statul, proprietatea etc. s-au schimbat în mod radical. Lista contradicţiilor sale este nesfârşită. Şi totuşi într-o privinţă a fost constant. A refuzat să participe personal la orice plan sistematic de a implementa reforma în Rusia – de a aborda problemele chiar la originea lor – şi a denunţat, cu o vehemenţă crescândă, doctrina liberală a „ameliorării" ca pe o inducere în eroare, un rău pozitiv. Ura democraţia. Dispreţuia parlamentele. Deputaţii din Dumă erau „copii jucându-se de-a adulţii" 46. Lipsită de parlamente, Rusia – susţinea el – era o ţară mult mai liberă decât Anglia cu această instituţie. Lucrurile cele mai importante din viaţă nu răspundeau la reformele parlamentare. Tolstoi nutrea o ură specială faţă de tradiţia liberală rusă şi în *Război şi pace* a înfierat pe primul dintre reformatorii-aspiranţi, contele Sperański. Pune în gura prinţului Andrei următorul comentariu la adresa noului Consiliu de Stat al lui Sperański: „Ce importanţă are pentru mine… Pot toate acestea să mă facă mai fericit sau mai bun?" Faptul că vreme de o jumătate de secol cel mai mare scriitor al Rusiei s-a ridicat ca o stâncă împotriva oricărei reforme sistematice a sistemului ţarist şi a făcut tot posibilul pentru a împiedica şi de a-i acoperi de ridicol pe aceia care au încercat să-l civilizeze are o semnificaţie sumbră în istoria Rusiei.

Care era însă alternativa lui Tolstoi? Dacă ar fi susţinut, cum au făcut-o Dickens, Conrad şi alţi mari romancieri, că ameliorările structurale nu aveau decât o valoare limitată şi ceea ce se cerea erau schimbări care să

aibă loc în inimile oamenilor, tot ar fi fost ceva. Dar Tolstoi, accentuând nevoia ameliorării morale a individului, nu avea să lase lucrurile acolo: a vizat neîncetat necesitatea şi iminenţa unei gigantice convulsii morale care, la rândul ei, să răstoarne lumea şi să instaureze un regat paradiziac. Eforturile sale utopice erau menite să anticipeze acest eveniment milenar. În spatele acestei viziuni nu se ascundea însă nimic serios. Avea ceva din caracterul pur teatral al cataclismului care, aşa cum am văzut, reprezenta originea poetică a teoriei marxiste a revoluţiei.

În plus, tot precum Marx, Tolstoi avea o înţelegere eronată a istoriei. Cunoştea foarte puţină istorie şi habar nu avea cum ajungeau să se producă marile evenimente. Aşa cum s-a plâns Turgheniev, jenantele lecturi istorice pe care le-a introdus Tolstoi în *Război şi pace* purtau marca autodidactului; erau „groteşti", „înşelătorii" transparente. Scriindu-i lui Turgheniev, Flaubert remarca la rândul său cu spaimă *„îi philosophisel" i7*.

Citim acest mare roman în ciuda – şi nu datorită – teoriei sale despre istorie. Tolstoi a fost un determinist şi un antiin-dividualist. Ideea că evenimentele se datorau deciziei deliberate a oamenilor puternici era pentru el o imensă iluzie. Cei care par a purta răspunderea nu ştiu nici măcar ce se întâmplă, ca să nu mai vorbim de capacitatea de a face lucrurile să se întâmple. Importantă este doar activitatea inconştientă. Istoria este rezultatul a milioane de decizii aparţinând unor oameni necunoscuţi, care fac orbeşte ceea ce fac. Într-un fel, ideea este similară celei a lui Marx, deşi s-a ajuns la ea pe o altă cale. Nu este clar ce l-a împins pe Tolstoi pe această linie de gândire. Probabil concepţia sa romantică despre ţăranul rus ca forţă şi arbitru ultim. Credea că vieţile noastre sunt guvernate de fapt de legi ascunse. Acestea sunt necunoscute şi probabil incognoscibile şi, decât să înfruntăm acest fapt dezagreabil, pretindem că istoria este făcută de oameni mari şi de eroi care îşi exercită liberul arbitru. În esenţă, la fel ca şi Marx, Tolstoi era un gnostic, respingând explicaţiile aparente despre cum se întâmplă lucrurile,

căutând cunoaşterea mecanismului secret care se ascunde dincolo de suprafaţă. Această cunoaştere era percepută intuitiv şi colectiv de grupuri corporatiste – proletariatul, în cazul lui Marx, ţăranii, în cazul lui Tolstoi. Desigur, aceştia aveau nevoie de interpreţi (precum Marx) sau de profeţi (ca Tolstoi), însă în principal forţa lor colectivă, „dreptatea" lor, era aceea care punea în mişcare roata istoriei. Pentru a-şi demonstra teoria despre cum lucrează istoria, Tolstoi a denaturat în *Război şi pace* dovezile, la fel cum Marx a jonglat cu documentele oficiale din aşa-numitele *Cărţi Albastre** sau cum a prelucrat citatele din *Capitalul.48* Tolstoi a remodelat şi folosit războaiele lui Napoleon, tot aşa cum Marx denaturase Revoluţia Industrială pentru a o adapta patului său procustian al determinismului istoric.

Nu este de aceea surprinzător să-l găsim pe Tolstoi îndreptându-se către o soluţie colectivistă a problemei sociale din

Cărţile albastre (*Blue Books*) este denumirea generică a publicaţiilor care conţin materiale ale parlamentului englez şi documente diplomatice ale Ministerului de Externe. Denumirea vine de la coperta albastră a acestor publicaţii editate în Anglia încă din secolul al XVII-lea.

Rusia. Meditând pe marginea foametei, el a notat în jurnalul său, pe 13 august 1865: „Sarcina naţională universală a Rusiei este de a înzestra lumea cu ideea unei structuri sociale lipsite de proprietatea asupra pământului. Atâta vreme cât va exista familia umană, *la propriete est le* voi vă rămâne un adevăr mai mare decât constituţia engleză… Revoluţia rusă nu se poate baza decât pe acest fapt". 49 Patruzeci şi trei de ani mai târziu a dat peste această însemnare şi s-a minunat de intuiţia sa. În acel moment Tolstoi avea deja legături cu marxişti şi proto-leninişti cum era S.I. Munţianov. Acesta coresponda cu Tolstoi din exilul siberian, refuzând chemarea scriitorului de a renunţa la violenţă: „Este greu, Leo Nikolaevici, să mă refac. Socialismul acesta reprezintă credinţa şi Dumnezeul

meu. Desigur, şi tu susţii aproape acelaşi lucru, însă tu foloseşti tactica «dragostei», iar noi o folosim pe aceea a «violenţei», aşa cum îi spui tu". Atunci disputa era referitoare la tactică, nu la strategie; la mijloace, nu la scopuri. Faptul că Tolstoi vorbea despre „Dumnezeu" şi se autointitula creştin era mult mai puţin important decât s-ar putea crede. Biserica ortodoxă l-a excomunicat în februarie 1901, fapt deloc surprinzător dacă ţinem seama de faptul că Tolstoi nu numai că nega divinitatea lui Iisus Cristos, dar mai şi afirma că a-l numi Dumnezeu sau a i te ruga însemna „cea mai mare blasfemie". Adevărul este că el selecta din Vechiul şi Noul Testament, din învăţăturile lui Cristos şi ale Bisericii, doar acele fragmente cu care era de acord şi respingea restul. Nu era un creştin în sensul obişnuit al cuvântului. Dacă Tolstoi credea sau nu în Dumnezeu este mai greu de stabilit din moment ce, în diferite momente, el îl definea pe „Dumnezeu" în diferite feluri. În esenţă, se pare că „Dumnezeu" era ceea ce Tolstoi dorea să se întâmple, reforma totală. Or, acesta este un concept laic, nu unul religios. Cât despre Dumnezeu-Tatăl tradiţional, acesta era în cel mai bun caz un egal, care să fie observat cu invidie şi criticat, celălalt urs din bârlog.50

La vârsta senectuţii, Tolstoi s-a ridicat împotriva patriotismului, a imperialismului, a războiului şi a violenţei, sub orice formă s-ar fi prezentat ele, şi acesta este singurul fapt care a împiedicat o alianţă cu marxiştii. El a intuit şi faptul că puterea marxistă nu va renunţa, în practică, la stat, aşa cum susţinea că va face. Dacă escatologia marxistă ar avea loc în realitate, scria el în 1898, „singurul lucru care se va întâmpla va fi un transfer al despotismului. Acum conduc capitaliştii. Atunci vor conduce şefii muncitorilor". 51 Faptul nu îl îngrijora însă prea tare. Presupusese întotdeauna că transferul proprietăţii către mase va avea loc sub auspiciile unui anumit sistem autoritar – ţarul ar fi la fel de bun ca oricare altul. În orice caz, nu-i privea pe marxişti ca reprezentând duşmanul. Adevăratul duşman erau democraţii de stil

occidental, liberalii parlamentari. Aceştia corupeau întreaga lume cu ideile pe care le răspândeau. În scrierile sale târzii, *O scrisoare către chinezi* şi *Semnificaţia Revoluţiei Ruse* (ambele din 1906), Tolstoi se identifică, atât pe el, cât şi Rusia, cu Estul. „Tot ce fac popoarele occidentale", scria el, „poate şi trebuie să fie un exemplu pentru popoarele din Est, [un exemplu] nu a ceea ce ar trebui făcut, ci a ceea ce nu ar trebui făcut în niciun caz. A urma calea naţiunilor occidentale înseamnă a urma calea directă spre distrugere". Pentru el, cel mai mare pericol care ameninţa lumea era „sistemul democratic" al Marii Britanii şi al Statelor Unite. Era legat în mod inextricabil de cultul statului şi de violenţa instituţionalizată pe care o practica statul. Rusia trebuia să întoarcă spatele Occidentului, să renunţe la industrie, să abolească statul şi să adopte nonrezistenţa. În lumina evenimentelor ulterioare, aceste idei ne şochează ca fiind cel puţin bizare şi iremediabil incompatibile – chiar şi la acea vreme – cu ceea ce se întâmpla de fapt în Rusia. În 1906, Rusia se industrializa mai rapid decât orice altă naţiune de pe faţa pământului, folosind o formă de capitalism de stat care avea să fie o piatră de hotar pentru statul totalitar al lui Stalin. Însă în acel stadiu al vieţii sale, Tolstoi nu mai era la curent şi nici măcar nu mai era interesat de lumea reală. Crease, la Iasnaia Poliana, o lume a lui, pe care o locuia şi pe care o conducea într-o anumită măsură. Recunoştea că puterea statului corupea şi acesta era motivul pentru care se întorsese împotriva statului. Ceea ce nu reuşise să vadă, deşi era suficient de evident – era, de pildă, evident pentru Sonia –, era faptul că puterea corupe în mai multe feluri. Un anumit tip de putere este exercitată de un mare om, un vizionar, un profet, asupra discipolilor săi, iar acesta este corupt prin adulaţia, servilitatea şi, nu în ultimă instanţă, linguşeala acestora.

Chiar de pe la jumătatea anilor 1880, Iasnaia Poliana devenise un fel de altar, la care tot felul de oameni veneau pentru îndrumare, ajutor, îmbărbătare şi miraculoase sfaturi înţelepte sau pentru a-şi împărtăşi propriile mesaje

ciudate – vegetarieni, swedenborgieni, susţinători ai alăptatului la sân şi ai lui Henry George, călugări, oameni sfinţi, lama şi bonzi, pacifişti şi dezertori, maniaci, nebuni şi bolnavi cronic. Pe lângă aceştia mai exista şi cercul obişnuit – deşi în veşnică schimbare – de acoliţi şi discipoli ai lui Tolstoi. Într-un fel sau altul, toţi îl priveau pe scriitor ca pe liderul lor spiritual, în parte papă, în parte patriarh, în parte Mesia. Aidoma pelerinilor la mormântul lui Rousseau în anii 1780, vizitatorii lăsau inscripţii scrijelite pe casa de vară din parcul de la Iasnaia Poliana: „Jos cu pedeapsa capitală!” „Proletari din toate ţările uniţi-vă şi aduceţi omagiu unui geniu!” „Fie ca viaţa lui Lev Nikolaevici să fie prelungită cu încă pe atâţia ani!” „Salutări contelui Tolstoi din partea realiştilor din Tuia!” ş.a.m.d. La vârsta celebrată a senectuţii, Tolstoi a instituit un model care (aşa cum vom vedea) avea să revină printre liderii intelectuali care se bucură de faimă mondială: a alcătuit un fel de pseudoguvern, culegând „probleme” din diverse colţuri ale lumii, furnizând soluţii, corespondând cu regi şi preşedinţi, expediind proteste, publicând declaraţii şi, mai presus de toate, semnând tot felul de hârtii, împrumutându-şi numele unor cauze, sacre sau profane, bune sau rele.

Din anii 1890, Tolstoi – ca şef al unui regim haotic – a ajuns să aibă chiar şi un prim-ministru sub forma unui bogat fost ofiţer de gărzi, Vladimir Grigorievici Certkov (1854 – 1936), care s-a insinuat încetul cu încetul într-o poziţie dominantă la curte. Poate fi văzut în fotografiile Patriarhului: o gură subţire, ochi ca nişte lame, buhăit, barbă scurtă, un aer de devoţiune asiduă şi de apostolat. Curând, Certkov a început să exercite o influenţă tot mai mare asupra acţiunilor lui Tolstoi, reamintindu-i bătrânului de promisiunile şi de profeţiile sale, ţinându-l în permanenţă la înălţimea idealurilor sale, împingându-l mereu în direcţii tot mai extreme. Şi astfel a devenit dirijorul corului de linguşitori, voci pe care Tolstoi le asculta cu mulţumire.

Vizitatorii sau membrii cercului de intimi îşi notau

obiter dicta ale lui Tolstoi. Nu sunt impresionante. Amintesc de *Aforismele lui Napoleon în exil* sau de *Conversaţiile lui Hitler* – generalizări excentrice, truisme, vechi prejudecăţi depăşite, banalităţi. „Cu cât trăiesc mai mult, cu atât sunt mai convins că dragostea este cel mai important lucru”. „Ignoraţi literatura scrisă pe parcursul ultimilor şaizeci de ani. Nu este decât confuzie. Citiţi orice a fost scris înainte de această perioadă”. „Acel Unu care este înăuntrul nostru, al fiecăruia, ne aduce mai aproape unii de alţii. Aşa cum liniile converg către centru, aşa ne contopim noi cu toţii în Unul”. „Primul lucru care te frapează la introducerea acestor avioane şi proiectile zburătoare este faptul că li se percep oamenilor noi taxe. Aceasta ilustrează faptul că într-un anumit stadiu moral al societăţii nicio ameliorare materială nu poate fi benefică, ci doar dăunătoare”. Referitor la vaccinarea contra variolei: „Nu are niciun sens să încerci să scapi de moarte. Vei muri oricum”. „Dacă ţăranii ar fi avut pământ, nu am fi avut acele stupide straturi de flori”. „Lumea ar fi mult mai bună dacă femeile ar fi mai puţin vorbăreţe… Este un fel de egoism naiv, o dorinţă de a se impune”. „În Shanghai, cartierul chinezesc se descurcă foarte bine fără poliţie”. „Copiii nu au nevoie de vreo educaţie… Convingerea mea este că cu cât un om este mai învăţat, cu atât este mai prost”. „Francezii sunt un popor cum nu se poate mai simpatic”. „În lipsa religiei, vor exista întotdeauna desfrâul, împopoţonarea lipsită de gust, şi votca”. „Aşa ar trebui să se trăiască, muncind pentru cauza comună. Este modul de viaţă al păsărilor şi al firelor de iarbă”. „Cu cât este mai rău, cu atât este mai bine”. 52

Familia lui Tolstoi era prinsă ca într-o capcană în centrul acestei curţi profetice. Din moment ce tatăl lor optase pentru a-şi trăi viaţa în public, şi copiii erau expuşi ochiului public. Erau siliţi să ia parte la drama creată de el şi să-i suporte consecinţele. L-am citat deja pe fiul său, Ilia, în ceea ce priveşte pericolul de a fi oameni „deosebiţi”. Un alt fiu al său, Andrei, a suferit depresii nervoase, şi-a părăsit soţia şi familia şi s-a alăturat Sutei Negre

antisemite. Fetele au avut de suferit de pe urma dezgustului crescând al tatălui lor faţă de viaţa sexuală. Ca şi Marx, Tolstoi nu a fost de acord ca fetele să aibă curtezani şi i-au displăcut bărbaţii pe care ele i-au ales. În 1897, Tania, deja în vârstă de treizeci şi trei de ani, s-a îndrăgostit de un văduv cu şase copii; era, se pare, un om cumsecade, potrivit, dar era liberal, iar Tolstoi a fost furios. Ta ţinut Taniei o predică ce îţi făcea părul măciucă despre neajunsurile căsătoriei. Masa, care s-a îndrăgostit şi ea şi a vrut să se căsătorească, a avut parte de acelaşi tratament. Mezina, Alexandra, era mai înclinată spre a se număra printre discipolii lui, întrucât nu se înţelegea deloc cu mama ei. Sonia a fost aceea care a trebuit să suporte greul cataclismelor morale care îl încercau pe Tolstoi. Vreme de un sfert de secol, el i-a impus o viaţă sexuală corespunzătoare nevoilor lui, expunând-o la sarcini repetate. Apoi, subit, a insistat ca amândoi să renunţe la viaţa sexuală şi să trăiască „ca frate şi soră”. Sonia a obiectat la ceea ce vedea ca o insultă adusă statutului ei de soţie, mai ales că el avea să vorbească şi să scrie despre asta, nefiind capabil de a ţine lucrurile pentru sine. Nu dorea ca lumea să îşi vâre nasul în dormitorul ei. El a pretins să doarmă în camere separate. Ea a insistat pentru un pat dublu, ca simbol al continuităţii căsătoriei lor. În aceeaşi perioadă Tolstoi s-a arătat gelos, fără motiv. A scris o poveste sinistră, *Sonata Kreutzer*, despre uciderea soţiei de către un soţ bolnav de gelozie căruia îi repugna relaţia acesteia cu un violonist. Sonia a copiat-o (aşa cum îi copia toate manuscrisele) cu un dezgust şi o nelinişte crescânde, dându-şi seama că oamenii s-ar putea gândi că povestea se referea la ea. Publicarea a fost oprită de cenzori, însă lucrarea a circulat în manuscris, iar zvonurile s-au răspândit. Atunci Sonia s-a simţit obligată să ceară publicarea, considerând că atitudinea ei îi va convinge pe oameni că nu ea era eroina povestirii. Ca o contrapondere la această dispută aproape publică, au existat certuri oribile în spatele scenelor născute din imposibilitatea lui Tolstoi de a se conforma jurămintelor sale de castitate şi

datorită periodicelor sale asalturi sexuale asupra soţiei. La sfârşitul anului 1888, jurnalul său menţionează: „Diavolul a pogorât asupra mea… în ziua următoare, dimineaţa de 30, am dormit prost. Era la fel de dezgustător ca după o crimă”. Câteva zile mai târziu: „Posedat încă şi mai cu forţă, am cedat”. În 1898 îi spunea lui Aylmer Maude: „Am fost soţ noaptea trecută, însă acesta nu este un motiv pentru a abandona lupta. Dumnezeu m-ar putea ajuta să nu mai fiu astfel altă dată”. 53

Faptul că Tolstoi îşi putea discuta în felul acesta viaţa conjugală cu un străin este un indiciu al măsurii în care Sonia simţea cât de expuse ochiului public sunt cele mai intime secrete ale ei. În acei ani de tensiune crescândă, nebunia politicii de *glasnost* a lui Tolstoi a devenit evidentă. La început, Soniei nu-i plăcea să citească jurnalele soţului ei – nu i-ar fi plăcut nici unei persoane normale, raţionale –, dar cu timpul s-a obişnuit. De fapt, cum el scria atât de urât, Sonia s-a obişnuit să-i copieze jurnalele fără omisiuni, cele vechi şi cele noi. Printre obiceiurile intelectualilor, care scriu totul având în vedere o publicare ulterioară, se numără şi acela de a-şi folosi jurnalele drept *pieces justificatives*, instrumente de propagandă, arme defensive sau ofensive împotriva criticilor potenţiali şi nu în cele din urmă împotriva celor dragi. Tolstoi era un exemplu ilustrativ al acestei tendinţe. Pe măsură ce relaţiile sale cu Sonia se deteriorau, jurnalele îi deveneau mai critice în privinţa ei, iar el tot mai puţin dornic ca ea să le vadă. Încă în 1890, Sonia nota: „Începe să-l îngrijoreze faptul că i-am copiat jurnalele… Ar vrea să le distrugă pe cele vechi şi să apară în faţa copiilor şi a publicului doar în veşmintele sale patriarhale. Vanitatea lui e imensă! /54 ilurând, Tolstoi a început să-şi ascundă jurnalul curent. Aşa a eşuat politica de *glasnost*, fiind urmată de ascunzişuri de ambele părţi. El şi-a folosit jurnalul – devenit, aşa cum credea el, secret – pentru a înregistra pas cu pas, de exemplu, cearta cu Sonia cauzată de *Sonata Kreutzer*. „Liova a rupt orice relaţie cu mine… I-am citit jurnalele în secret şi am încercat să văd ce aş

putea aduce în viaţa noastră care să ne poată uni din nou. Dar jurnalele lui nu au făcut decât să-mi sporească disperarea. A descoperit, desigur, că le citeam, deoarece le-a ascuns”. Şi iarăşi: „Pe vremuri, îmi trasa sarcina de-a transcrie ceea ce scria. Acum le dă fiicelor sale (Sonia nu scrie [ale] „noastre”) şi le ascunde cu grijă de mine. Mă înnebuneşte cu modul acesta de a mă exclude sistematic din viaţa sa personală, şi este insuportabil de dureros”. Ca o ultimă lovitură adusă politicii abandonate a „sincerităţii”, Tolstoi a început să ţină un jurnal „secret”, pe care îl ascundea într-una din cizmele sale de călărie. Negăsind nimic în jurnalul lui obişnuit, Sonia a început să bănuiască existenţa unui jurnal secret, l-a căutat şi în cele din urmă l-a găsit, purtându-l în triumf pentru a-l cerceta în secret. A lipit apoi peste el o foaie de hârtie pe care a scris: „Cu inima îndurerată am copiat acest jurnal lamentabil al soţului meu. Câte din cele spuse despre mine, şi chiar despre căsătoria sa, sunt nedrepte, crude şi să mă ierte Dumnezeu şi Levocica – neadevărate, denaturate şi inventate”.

Fundalul acestei înfruntări coşmareşti de jurnale a fost convingerea crescândă a lui Tolstoi că soţia îi împiedica împlinirea spirituală prin insistenţa ei asupra unui mod „normal” de viaţă pe care el îl găsea acum detestabil. Sonia nu era, aşa cum a prezentat-o el, o materialistă din cap până-n picioare. Ea nu a negat adevărul moral al multor lucruri susţinute de el. Aşa cum i-a şi scris de altfel: „Împreună cu toţi ceilalţi văd lumina farului. O recunosc ca fiind *lumina*, însă nu pot merge mai repede, sunt ţinută în urmă de mulţime şi de cele ce mă înconjoară şi de obiceiurile mele”. Pe măsură ce înainta în vârstă, Tolstoi devenea tot mai nerăbdător şi mai scârbit de luxul unei vieţi pe care o asocia cu Sonia. Astfel: „Stăm afară şi mâncăm zece feluri. Îngheţată, lachei, argintărie – iar cerşetorii trec”. I-a scris Soniei: „Modul în care trăieşti este chiar acela de care eu am fost salvat, ca de o oroare înfiorătoare, care aproape că m-a dus la sinucidere. Nu mă pot întoarce la modul în care am trăit, în care am găsit

distrugerea… între noi există o luptă pe viaţă şi pe moarte”.

Apogeul nefericit şi tragic al acestei lupte a început să se contureze în iunie 1910. A fost grăbit de întoarcerea din exil a lui Certkov, pe care Sonia ajunsese să-l urască şi care o privea în mod evident pe aceasta ca pe o rivală la puterea pe care el o exercita asupra profetului. Dispunem de o menţiune intimă şi în mare măsură obiectivă asupra celor întâmplate, întrucât noul secretar al lui Tolstoi, Valentin Bulgakov, ţinea, la rândul său, un jurnal. Faptul că Certkov i-a cerut iniţial lui Bulgakov să-i trimită secretarului său o copie a însemnărilor zilnice din jurnalul pe care-l ţinea este un indiciu al obsesiei jurnalelor în cercul lui Tolstoi. Totuşi, relatează Bulgakov, atunci când Certkov s-a întors din exil şi „a reintrat în scenă la Iasnaia Poliana, iar evenimentele care au avut loc în familia Tolstoi au căpătat un caracter dramatic, îmi dau seama cât am fost de restricţionat de această «cenzură» şi am încetat, sub diferite pretexte, să-i mai trimit [lui Certkov] copii după jurnalul meu, în ciuda cererilor sale”. El spune că a venit pornit împotriva contesei, fiind „prevenit” că aceasta era „complet lipsită de amabilitate, pentru a nu spune ostilă”. De fapt, Bulgakov a găsit-o „binevoitoare şi ospitalieră”; „Mi-a plăcut privirea directă a ochilor ei căprui strălucitori, mi-au plăcut simplitatea, amabilitatea şi inteligenţa ei”. 55 însemnările din jurnalul lui indică faptul că a început cu timpul să vadă că Sonia era mai curând o victimă decât o păcătoasă; idolul său, Tolstoi, a început să se clatine pe piedestal.

Reîntoarcerea lui Certkov a fost marcată în primul rând prin preluarea jurnalelor lui Tolstoi. Fără ştirea acestuia, Certkov îi fotografia în secret jurnalele. Pe 1 iulie, Sonia a insistat ca „pasajele discutabile” să fie eliminate, pentru a nu fi publicate. A avut loc o scenă. Ulterior, ea a călătorit în trăsură cu Bulgakov, rugându-l să-l convingă pe Certkov să înapoieze jurnalele: „a plâns tot drumul şi era vrednică de milă… nu puteam privi la această femeie înlăcrimată, nefericită fără să mă încerce o

adâncă compasiune”. Atunci când a vorbit cu Certkov despre jurnale, acesta a devenit „extrem de agitat”, l-a acuzat pe Bulgakov că i-ar fi spus contesei unde erau ascunse jurnalele şi „spre marea mea uimire… a făcut o grimasă respingătoare şi mi-a scos limba”. Cu siguranţă că i s-a plâns lui Tolstoi, care i-a scris Soniei o scrisoare (14 iulie) prin care insista că „în ultimii ani comportamentul tău a devenit tot mai irascibil, despotic şi necontrolat”; ajunseseră amândoi să dea dovadă de „o înţelegere diametral opusă a sensurilor şi scopurilor vieţii”. Pentru a soluţiona disputa, jurnalele au fost sigilate şi încuiate în seif la bancă.56

O săptămână mai târziu, pe 22 iulie, Tolstoi remarca: „Dragostea este unirea sufletelor despărţite de trup”. În aceeaşi zi însă, el s-a dus în secret într-un sat din împrejurimi, Gru-mont, pentru a semna un nou testament, lăsând toate drepturile de autor mezinei sale, sub administrarea lui Certkov. Acesta a pus la cale totul şi a redactat el însuşi documentul; Bulgakov a fost ţinut la distanţă de această afacere deoarece exista bănuiala că i-ar putea spune Soniei. S-a plâns că nu era sigur că Tolstoi ştia ce semnează. „Şi astfel a fost comis un act de care [Sonia] s-a temut mai mult decât orice: familia, ale cărei interese materiale ea le apărase cu atâta înverşunare, era lipsită de drepturile literare asupra operelor lui Tolstoi după moartea acestuia”. Bulgakov a mai adăugat că, instinctiv, Sonia simţea „că ceva îngrozitor şi ireparabil tocmai se întâmplase”. Pe 3 august au avut loc „scene de coşmar” în timpul cărora se pare că Sonia l-ar fi acuzat pe Certkov că ar fi întreţinut o relaţie homosexuală cu soţul ei. Tolstoi a „rămas mut de indignare”.57 Pe 14 septembrie a avut loc o altă scenă teribilă, Certkov spunându-i lui Tolstoi în prezenţa Soniei: „Dacă aş fi avut o soţie ca a ta, m-aş fi împuşcat”. Iar ei i-a spus: „Dacă aş fi vrut, ţi-aş fi putut târî familia în mocirlă, dar nu am făcut-o”. O săptămână mai târziu, Tolstoi a descoperit că Sonia i-a găsit jurnalul secret din cizmă şi că l-a citit, în ziua următoare, în ciuda unei înţelegeri anterioare, el a atârnat

din nou fotografia lui Certkov în birou. Când Tolstoi a plecat să călărească, Sonia a rupt-o şi a aruncat-o la toaletă. Apoi a tras cu un pistol de jucărie şi a fugit în parc. Aceste certuri o implicau adesea şi pe mezina Alexandra; ea îşi făcuse obiceiul de a adopta o postură de boxer, făcând-o pe mama ei să spună: „E o fată bine crescută sau un birjar?” – referindu-se, fără îndoială, la întunecatele secrete ale familiei.58

În noaptea de 27 spre 28 octombrie, Tolstoi a descoperit-o pe Sonia umblându-i prin hârtii la miezul nopţii, căutând după toate aparenţele testamentul secret. A trezit-o pe Alexandra şi a anunţat-o: „Plec imediat – pentru totdeauna”. În noaptea aceea a luat trenul. În dimineaţa următoare, un Certkov triumfător i-a comunicat vestea lui Bulgakov: „Chipul său exprima bucuria şi exaltarea”. Când a fost anunţată Sonia, ea s-a aruncat în lac; au mai urmat multe alte tentative – deşi neconvingătoare – de sinucidere. Pe 1 noiembrie Tolstoi, bolnav de bronşită şi pneumonie, a trebuit să se dea jos din tren şi să-şi găsească adăpost în Gara Astapovo, de pe ruta Ria-zan-Ural. Două zile mai târziu, Sonia s-a dus cu familia acolo, cu un tren special. Pe 7 a sosit vestea morţii profetului. Ceea ce face ca ultima sa lună de viaţă să pară atât de înduioşătoare – mai ales pentru aceia care îi admiră romanele – este faptul că acele zile au fost marcate nu de vreo dezbatere înălţătoare asupra marilor chestiuni din teoria elaborată de el, ci de gelozie, duşmănie, răzbunare, disimulare, trădare, proastă dispoziţie, isterie şi meschinărie. A fost o dispută familială dintre cele mai degradante, otrăvită de un intrus băgăcios care nu-şi vedea decât propriul interes, care s-a încheiat cu un dezastru total. Admiratorii lui Tolstoi au încercat ulterior să facă din patul de moarte din Gara Astapovo o scenă de tragedie biblică, însă adevărul este că lunga şi furtunoasa lui viaţă s-a încheiat nu printr-o pocnitură, ci printr-un scâncet. Cazul lui Tolstoi este un alt exemplu a ceea ce se întâmplă când un intelectual urmăreşte o idee abstractă pe seama oamenilor. Istoricul este tentat să-l privească ca pe

nişte preliminarii, la scară mică, personală, ale catastrofei naţionale, infinit mai mari, care avea să înghită în curând Rusia în ansamblul ei. Tolstoi şi-a distrus familia şi s-a distrus pe sine, încercând să aducă transformarea morală totală pe care o resimţea a fi imperativă. A istorisit şi a prezis – şi a încurajat în mare măsură prin scrierile sale – o transformare milenară a Rusiei însăşi, nu prin reforme graduale şi dureroase de genul celor pe care le dispreţuia, ci printr-o convulsie vulcanică. Aceasta a venit în cele din urmă în 1917, ca rezultat al unor evenimente pe care Tolstoi nu avea cum să le prevadă şi la care s-ar fi cutremurat să le fie martor. Tot ceea ce scrisese el despre regenerarea societăţii apărea acum ca lipsit de sens. Sfânta Rusie pe care o iubea era distrusă, aparent pentru totdeauna. Printr-o sinistră ironie, principalele victime ale Noului Ierusalim astfel instaurat au fost iubiţii săi ţărani, dintre care douăzeci de milioane au fost sacrificaţi pe altarul ideilor.

6 *Apele adânci" ale lui Ernest Hemingway*

Deşi Statele Unite au cunoscut, pe tot parcursul secolului al XIX-lea, o evoluţie din punctul de vedere al dimensiunii şi puterii, pentru a deveni deja spre sfârşitul acestei perioade cea mai mare şi mai bogată putere industrială mondială, societatea americană a început cu mult mai devreme să producă intelectuali de tipul analizat aici. Şi aceasta din mai multe motive. America independentă nu a cunoscut niciodată un *ancien régime*, o orânduire bazată mai curând pe proprietatea prescriptivă decât pe justiţia naturală. Nu a existat vreo ordine iraţională şi inechitabilă pe care noua rasă de intelectuali să caute să o înlocuiască cu modele milenare bazate pe raţiune şi moralitate. Dimpotrivă. Statele Unite erau ele însele produsul unei revoluţii împotriva nedreptăţii vechii ordini. Constituţia americană avea la bază principii raţionale şi etice şi fusese concepută, scrisă, promulgată şi amendată – în lumina experienţei timpurii – de oameni de cea mai mare inteligenţă, cu înclinaţii filosofice şi cu o moralitate solidă. Nu exista niciun clivaj între clasa

conducătoare şi cea instruită: erau una şi aceeaşi. În plus, aşa cum scria Tocqueville, în Statele Unite nu exista un cler instituţionalizat şi, în consecinţă, nici anticlericalism – sursa atâtor frământări intelectuale din Europa. În America, religia era universală, dar sub control laic. Se preocupa de comportament, nu de dogmă. Era voluntară şi pluriconfesională şi prin aceasta exprima libertatea în loc s-o reprime. În fine, America era o ţară a abundenţei şi a tuturor posibilităţilor, unde pământul se găsea din belşug şi era ieftin şi nimeni nu avea de ce să fie sărac. Nu exista nicio dovadă evidentă a acelor nedreptăţi flagrante care, în Europa, îi îmboldeau pe oamenii inteligenţi şi bine educaţi să îmbrăţişeze idei radicale. Nu existau încă păcate care să ceară răzbunarea cerească. Majoritatea oamenilor erau prea ocupaţi să acumuleze şi să cheltuiască, să exploreze şi să consolideze, pentru a mai pune sub semnul întrebării perceptele fundamentale ale societăţii lor.

În ceea ce priveşte tonul şi comportamentul, stilul şi conţinutul, primii intelectuali americani – ca Washington Irving – şi-au găsit sursa de inspiraţie în Europa, unde şi-au petrecut o bună parte din viaţă. Ei întruchipau moştenirea vie a colonialismului cultural. Emergenţa unui spirit intelectual american autohton şi independent a fost, de fapt, o reacţie la ploconirea lui Irving şi a celor asemenea lui. Primul şi cel mai reprezentativ exponent al acestui spirit – arhetipul intelectualului american al secolului al XIX-lea – a fost Ralph Waldo Emerson (1803 – 1882), care a susţinut că scopul său era acela de a extrage „tenia europeană” din trupul şi creierul Americii, de a „înlocui pasiunea pentru Europa cu pasiunea pentru America” 1. S-a dus şi el în Europa, dar cu o intenţie critică şi de respingere; iar modul în care a insistat asupra americanismului – aşa cum l-a conceput el – a dus la o identificare largă cu premisele propriei sale societăţi, identificare ce s-a adâncit odată cu înaintarea în vârstă şi care reprezenta antiteza perfectă a punctelor de vedere promovate de intelectualitatea europeană. Emerson se născuse la Boston, în 1803, ca fiu al unui pastor unitarian.

A devenit la rândul său pastor, dar a părăsit haina preoţească deoarece nu putea administra cu conştiinciozitate Sfintele Taine. A călătorit în Europa, l-a descoperit pe Kant, după care a revenit în America şi s-a stabilit la Concord, în Massachu-setts, unde a pus bazele primului curent filosofic american original, cunoscut sub numele de transcendentalism, pe care l-a expus de altfel în prima sa carte, *Nature* (*Natura*), publicată în 1836. Este de natură neoplatonică, oarecum iraţională, puţin mistică, uşor romantică şi, înainte de toate, vagă. Emerson nota într-unul dintre numeroasele sale carnete şi jurnale:

Pentru aceasta am fost predestinat şi am venit pe lume, pentru a elibera şinele din mine Universului din

Univers, pentru a aduce un anume folos, folos pe care natura nu-l putea dezvălui, dar nici eu nu puteam fi absolvit de a-l aduce, pentru ca apoi să trec din nou în tăcerea sfântă şi în eternitatea din care m-am întrupat ca om. Dumnezeu este bogat şi îi mai adăposteşte încă pe mulţi alţii la sânul său, cumpănind vremea şi nevoile şi frumuseţea tuturor. Or, atunci când doresc, îmi este permis să spun, aceste mâini, acest trup, această poveste a lui Waldo Emerson sunt profane şi obositoare, dar eu, eu nu mă întrupez pentru a mă contopi cu unul sau altul dintre oameni. Deasupra vieţii lor, deasupra tuturor făpturilor fac să pogoare un noian de avantaje peste rasele de indivizi. Or, şuvoiul nu poate să o pornească vreodată îndărăt şi nici păcatul sau moartea omului să afecteze energia imuabilă care se răspândeşte în oameni precum soarele în raze sau marea în stropi.2

Declaraţia nu prea are sens, sau, în măsura în care are, constituie un truism. Însă într-o epocă care a admirat hegelianismul şi pe Carlyle în perioada sa timpurie, mulţi americani erau mândri că tânăra lor ţară a produs un intelectual fără doar şi poate original. Mai târziu s-a atras atenţia asupra faptului că apelul lui Emerson se baza „nu pe faptul că oamenii îl înţeleg, ci pe acela că ei consideră că oamenii aidoma lui trebuie încurajaţi” 3. Da un an după ce a publicat *Natura*, el a ţinut o cuvântare la Harvard,

intitulată *învăţatul american*, cuvântare pe care Oliver Wendell Holmes avea să o numească „declaraţia noastră intelectuală de independenţă” 4. Punctele atinse de el au fost preluate de presa americană în curs de afirmare. *New York Tribune* (condus de Horace Gre-eley), ziarul care a publicat depeşele lui Marx din Europa, de departe cel mai influent ziar din ţară, promova transcendentalismul lui Emerson într-un stil senzaţional, ca pe un fel de proprietate naţională, cum ar fi cascada Niagara.

Merită să analizăm cazul lui Emerson deoarece cariera sa ilustrează dificultăţile cu care s-au confruntat intelectualii americani în încercarea de a se desprinde de consensul lor originar. Din multe puncte de vedere, Emerson a rămas usul trecutului său din New England, în special prin moău naiv, puritan şi desuet de a aborda relaţiile sexuale. În august 1833, când a poposit în Craigenputtock, la familia Carlyle, Jane Carlyle l-a găsit puţin eteric, ca şi cum ar fi „căzut din nori”. Carlyle însuşi nota că a plecat „ca un înger, cu sufletul său frumos, transparent” 5. Cu ocazia unei vizite ulterioare, în 1848, Emerson relata în jurnalul său cum a fost obligat să apere standardele etice americane la un dineu dat la reşedinţa lui John Foster, dineu la care erau prezenţi Dickens, Carlyle şi alţii:

Am spus că, atunci când am sosit la Liverpool, m-am interesat dacă în oraş prostituţia era întotdeauna atât de flagrantă pe cât mi se părea, căci mie îmi lăsa impresia că simbolizează o putreziciune fatală în stat şi nu vedeam cum vreun băiat ar fi putut creşte la adăpost de această ameninţare. Dar, mi s-a răspuns, de ani de zile lucrurile nu stăteau nici mai bine, nici mai rău. Carlyle şi Dickens au ripostat că, în ceea ce priveşte sexul masculin, în epoca noastră castitatea dispăruse cu totul, iar în Anglia era atât de rară, încât puteau da numele tuturor excepţiilor. Era clar că Carlyle considera că situaţia se aplică şi Americii… L-am asigurat că, la noi, lucrurile nu stăteau la fel; că, în marea lor majoritate, bărbaţii tineri de familie bună şi bine educaţi intră virgini în patul nupţial, la fel ca şi miresele

lor.6

Aşa cum avea să-i scrie mai târziu Henry James lui Emerson, „ignorarea desăvârşită a răului... este unul dintre cele mai bune semne prin care îl recunoaştem”; deşi adaugă, fără menajamente, „rămânem cu impresia unei conştiinţe care îmbrăţişează vidul, într-o căutare febrilă a senzaţiilor, având ceva din mişcarea branhiilor unui peşte ajuns pe uscat” 7. Este clar că impulsul sexual al lui Emerson nu era puternic. Prima sa nevastă, o tânără, îi spunea „bunicule”. A doua, care a trebuit să se împace cu mult adorata mamă a lui Emerson care a locuit cu ei până în ultima clipă, lăsa să-i scape din când în când câte o remarcă amară, pe care Emerson o menţiona cu naivitate în jurnalul său: „Scuteşte-mă de sufletele măreţe. Mie îmi plac cele mici, de talie normală”; sau: „Nu există şi nici nu a existat vreo dragoste care să pună frâu la ceea ce bietul Dumnezeu şi-a dat toată silinţa să creeze, dar care a pălit în faţa egoismului care a fost mai puternic. „8 Poezia lui Emerson intitulată *Give AII to Love* (*Dăruieşte totul iubirii*) a fost considerată îndrăzneaţă, însă nu există nicio dovadă că el personal i-ar fi dăruit vreodată prea mult. Singura sa mare prietenie extraconjugală cu o femeie a fost strict platonică, sau poate neoplatonică, şi aceasta nu datorită femeii în cauză. Emerson a remarcat cu prudenţă: „Şi eu am organe şi savurez plăcerea, dar mai ştiu din proprie experienţă că această plăcere este momeala pusă într-o capcană”. 9 Jurnalul său – care ne spune în mod constant mai multe despre Emerson decât este evident că a intenţionat acesta – menţionează un vis, de prin 1840 – 1841, în care el ia parte la o dezbatere despre Căsătorie. Unul dintre vorbitori a întors deodată către ascultători „furtunul unei maşinării alimentate din plin... cu apă şi, trecându-l viguros peste ei”, i-a dat pe toţi afară, după care l-a întors cu totul spre Emerson „şi m-a stropit aşa cum stăteam să privesc. M-am trezit uşurat că sunt cât se poate de uscat”. 10

Emerson a contractat ambele căsătorii din considerente economice, acumulând astfel un capital care

i-a asigurat o anumită independenţă pe plan literar. Investit cu chibzuinţă, acest capital i-a adus şi o tot mai mare afinitate cu sistemul antreprenorial în rapidă afirmare. Emerson a ajuns la ceea ce avea să se transforme în cele din urmă într-o reputaţie naţională fără egal, de înţelept şi profet, nu atât prin cărţile sale, cât prin seria de conferinţe, care făcea parte integrantă din acel sistem. Mai întâi a fost cursul *Human Life* (*Viaţa umană*) – ţinut la Boston în 1838, apoi *The Times* (*Vremurile*) – ţinut la New York în 1842, urmat de studiul *Representative Men* (*Figuri reprezentative*) – în 1845, dedicat minţilor luminate. Impunerea lui Emerson drept un conferenţiar pedant, dar popular, ale cărui discursuri erau prezentate pe larg în presa locală, regională sau chiar în cea naţională, a coincis cu dezvoltarea mişcării Lyceum, fondată în 1829 de Josiah Holbrook, în scopul educării naţiunii în continuă creştere numerică.11 S-au deschis asemenea Lyceum-uri la Cincinnati, în 1830, la Cleveland, în 1832, la Columbus, în 1835, şi apoi în tot Midwestul în expansiune şi pe valea fluviului Mississippi. La sfârşitul anilor 1830, practic fiecare oraş important îşi avea Lyceum-ul său. Alături de acestea existau Biblioteci Comerciale pentru Tineret, iar conferinţele şi societăţile de dezbateri îi aveau în primul rând în vedere pe tinerii celibatari – funcţionari de bancă, comis-voiajori, contabili ş.a.m.d. – care reprezentau la acea vreme un procent surprinzător de mare din populaţia noilor oraşe.12 Ideea era aceea de a-i ţine departe de stradă şi de saloane, de a le încuraja cariera comercială şi bunăstarea morală.

Ideile lui Emerson se potriveau de minune cu acest concept. El dezaproba elitele culturale şi intelectuale. Considera că o cultură proprie Americii trebuie să fie cu adevărat naţională, universală şi democratică. Ajutorarea de sine era vitală. Primul american care l-a citit pe Homer într-o fermă, spunea el, a adus un mare serviciu Statelor Unite. Spunea că dacă întâlnea în vest un om citind o carte bună în tren, simţea nevoia să-l îmbrăţişeze. Concepţia sa economică şi politică era identică cu cea publică ce îi

împingea pe americanii de pe întregul teritoriu să-şi împlinească destinul vădit:

Singura regulă sigură se află în adaptarea cererii la ofertă. Nu legiferaţi. Implicaţi-vă, biciuiţi forţele motrice cu legile voastre măreţe. Nu daţi premii, faceţi legi egale pentru toţi, asiguraţi viaţa şi proprietatea, şi nu trebuie să daţi de pomană. Daţi o şansă talentului şi virtuţii şi acestea îşi vor face singure dreptate, iar proprietatea nu va fi pe mâini rele. Într-o federaţie liberă şi dreaptă, proprietatea migrează de la leneşi şi imbecili la cei muncitori, curajoşi şi perseverenţi.13

Ar fi greu să concepem ceva mai la antipodul doctrinelor pe care, exact în aceeaşi perioadă, le elabora şi susţinea Marx. Iar experienţa efectivă în domeniu a lui Emerson contrazicea repetat modul în care spunea Marx că s-a comportat şi ar trebui să se comporte capitalismul. Departe de a se opune acestei tendinţe de iluminare, proprietarii şi managerii au promovat-o cu fermitate. Când, în 1851, Emerson a sosit la Pittsburgh, firmele au închis mai devreme pentru ca tinerii funcţionari să se poată duce să-l asculte. Cursurile sale nu erau, desigur, concepute pentru a întări spiritul antre-prenorial: *Instinct and inspiration* (*Instinct şi inspiraţie*), *The Identity of Thought with Nature* (*Identitatea gândirii cu natura*), *The Na*tural *History ofintellect* (*Istoria naturală a intelectului*) ş.a.m.d. Emerson a fost însă înclinat să susţină că factorii care asigurau succesul în afaceri erau cunoaşterea, plus caracterul moral. Mulţi dintre cei care veneau aşteptându-se să fie uluiţi de acest filosof eminent găseau că el predica ceva ce ei considerau a fi de bun-simţ. *Cincinnati Gazette* l-a prezentat ca „simplu… aidoma unui venerabil bunic bătrân aplecat asupra Bibliei sale”. Multe dintre acele *obiter dicta* ale sale – „Fiecare om este un consumator şi ar trebui să fie un producător”, „[Omul] este prin structura sa scump şi ar trebui să fie bogat”, „Viaţa este căutarea puterii” – le-au apărut ascultătorilor ca adevărate, iar atunci când ziarele le-au simplificat şi le-au scos din context, au intrat în repertoriul înţelepciunii populare

americane. Nu a părut ciudat că Emerson era adesea asociat, în aceeaşi serie de conferinţe, cu P.T. Barnum, ale cărui teme erau *Arta de-a face bani* şi *Succesul în viaţă*. A-l asculta pe Emerson era un semn al aspiraţiilor culturale şi al gustului elevat: el a devenit întruchiparea unui Gânditor. Cu ocazia ultimei sale conferinţe de la Chicago, din noiembrie 1871, *Chicago Tribune* relata: „Aplauzele… ilustrau cultura publicului". Pentru o naţiune care urmărea progresul moral şi mental cu acelaşi entuziasm cu care urmărea banii, şi le privea pe amândouă ca fiind esenţiale creării noii sale civilizaţii, Emerson a fost, la sfârşitul anilor 1870, un erou şi un mentor naţional, aşa cum a fost Hugo în Franţa sau Tolstoi în Rusia. Instituise un model american. Ernest Hemingway trebuie plasat în acest context de percepere a dezvoltării economice a naţiunii şi a vieţii ei culturale şi intelectuale ca fiind într-o deplină armonie. La prima vedere, nu este uşor de recunoscut în el un intelectual. Dar, la o analiză mai atentă, Hemingway ni se arată nu doar ca prezentând toate caracteristicile intelectualului, ci şi posedându-le într-o măsură neobişnuită şi într-o combinaţie specific americană. În plus, Hemingway a fost un scriitor de o profundă originalitate. A transformat modul de exprimare al compatrioţilor săi americani şi al popoarelor din lumea anglo-saxonă. A creat un stil nou, personal, laic şi extrem de contemporan, intens american din punctul de vedere al originii, stil care s-a lăsat transpus cu uşurinţă în multe culturi. A făcut să fuzioneze o serie de atitudini americane şi s-a erijat într-o personificare arhetipală a lor, în aşa fel încât a ajuns să întruchipeze America unei anumite epoci, aşa cum o făcuse Voltaire pentru Franţa anilor 1750 sau Byron pentru Anglia anilor 1820.

Hemingway s-a născut în 1899 în prospera suburbie Oak Park din apropiere de Chicago, cea care, cu un sfert de secol mai înainte, îl aplaudase atât de înflăcărat pe Emerson. Părinţii săi, Grace şi Edmund („Ed") Hemingway, ca şi Hemingway însuşi erau cu toţii produse de marcă ale civilizaţiei la edificarea căreia contribuiseră Emerson şi

conferinţele sale, precum şi dinamismul economic susţinut de acestea. Părinţii lui erau, sau cel puţin păreau să fie, sănătoşi, harnici, eficienţi, bine educaţi, cu multiple talente şi bine adaptaţi la societatea din care făceau parte, recunoscători pentru moştenirea lor culturală europeană, însă cu conştiinţa mândră a modului în care America o ameliorase triumfător. Erau oameni cu frica lui Dumnezeu şi duceau o viaţă activă, atât în familie, cât şi în afara casei. Dr Hemingway era un medic excelent, care în plus vâna, pescuia, naviga, adora excursiile şi expediţiile; avea – transmiţându-i-le şi fiului său – toate deprinderile sălbatice ale unui om al pădurii. Grace Hemingway era o femeie dotată cu o inteligenţă vie, o voinţă puternică şi cu multe realizări la activ. Citise mult, scria o proză foarte bună şi versuri măiestrite, picta, crea şi făcea mobilă, cânta bine din gură şi la diferite instrumente şi a scris şi publicat cântece originale.14 Amândoi au făcut tot posibilul pentru a le transmite copiilor, dintre care Ernest era cel mai mare şi mai favorizat, toată moştenirea lor culturală şi de a le-o îmbogăţi. Au fost, din multe puncte de vedere, părinţi model, iar Hemingway a crescut în spiritul lecturilor bogate şi al erudiţiei, un sportiv îndemânatic şi un atlet complet.

Ambii părinţi erau foarte religioşi. Erau congregaţionişti, iar dr Hemingway era şi un sabatarian strict. Nu numai că mergeau duminica la biserică şi spuneau rugăciunea la masă, dar, conform afirmaţiilor surorii lui Hemingway, Sunny, „Aveam rugăciuni familiale de dimineaţă, însoţite de lecturi din Biblie şi un imn sau două”. 15 Codul moral al protestantismului popular a fost consolidat cu grijă de ambii părinţi şi orice abatere era sever pedepsită. Grace Hemingway îşi plesnea copiii cu o perie de cap, doctorul cu o curea de ascuţit briciul. Când erau prinşi minţind sau înjurând, copiilor li se spăla gura cu săpun. După pedeapsă erau puşi să îngenuncheze şi să implore iertarea lui Dumnezeu. De fiecare dată, dr Hemingway a spus clar şi răspicat că identifica creştinismul cu onoarea masculină şi cu un comportament

de gentleman: „Vreau ca voi să reprezentaţi”, i-a scris el lui Hemingway, „tot ce este bun şi nobil şi lipsit de inhibiţie şi plin de curtoazie în om, să vă temeţi de Dumnezeu şi să respectaţi Femeia”. 16 Mama lui a vrut ca el să devină un erou protestant tipic, nefumător, abstinent, cast înainte de căsătorie, credincios în cadrul ei şi să-şi onoreze şi asculte cu toate ocaziile părinţii, în special mama.

Hemingway a respins *in toto* religia părinţilor săi şi, odată cu ea, orice dorinţă de a fi genul de fiu pe care şi-l doreau ei. Pare să se fi decis, destul de ferm, încă din adolescenţă că avea să-şi urmeze chemarea şi înclinaţiile în toate şi să-şi creeze o aură de om de onoare şi o viaţă bună drept recompensă. Era un concept romantic, literar şi, într-o anumită măsură, etic, însă complet lipsit de orice conotaţii religioase. Se pare, într-adevăr, că Hemingway a fost lipsit de spirit religios. Şi-a abandonat credinţa în secret la şaptesprezece ani, arunci când i-a cunoscut pe Bill şi Katy Smith (ultima avea să devină soţia lui John Dos Passos), al căror tată, un universitar ateu, scrisese o carte ingenioasă „demonstrând” că Iisus Cristos nu a existat niciodată. Hemingway a încetat să mai practice religia de îndată ce a avut ocazia, când şi-a început prima slujbă la *Kansas City Star* şi a ajuns să stea singur, cu chirie. În 1918, când avea aproape douăzeci de ani, îşi asigura mama: „Nu-ţi face probleme şi nu plânge sau nu îţi face inimă rea cum că nu aş fi un bun creştin. Sunt la fel de creştin pe cât am fost dintotdeauna, mă rog în fiecare noapte şi cred la fel de tare”. 17 Era însă o minciună, spusă pentru a o linişti.

Nu numai că nu credea în Dumnezeu, dar privea religia instituţionalizată drept o ameninţare la adresa fericirii umane. Prima sa soţie, Hadley, a spus că l-a văzut doar de două ori în genunchi: la cununia lor şi la botezul fiului lor. Pentru a-i face plăcere celei de-a doua soţii, Pauline, Hemingway a devenit romano-catolic, însă nu avea mai multă idee despre ce însemna noua lui credinţă decât Rex Mottram din *Brideshead Revisited* (*Reîntoarcere*

la Brideshead). *A* fost furios arunci când Pauline a încercat să urmeze practicile religioase (de exemplu, privind controlul naşterilor) într-un mod care îl deranja. A publicat parodii blasfematoare la adresa *Tatălui Nostru* în povestirea *A clean, Well-Lighted Place* (*Un loc curat, bine luminat*) şi la adresa crucificării în *Death in the Afternoon* (*Moartea după-amiază*); există o scuipătoare-aghiazmatar blasfemică în piesa *The Fifth Column* (*Coloana a cincea*). *A* detestat romano-catolicismul în măsura în care l-a înţeles. Nu a protestat câtuşi de puţin când, la începutul Războiului Civil din Spania, un loc pe care îl cunoştea şi spunea că-l iubeşte, au fost incendiate sute de biserici, au fost batjocorite altare şi vase sacre şi au fost măcelăriţi multe mii de preoţi, călugări şi maici. După ce a părăsit-o pe a doua sa nevastă, a abandonat până şi pretenţia formală de a fi catolic.18 Şi-a trăit, de fapt, întreaga viaţă adultă ca un păgân, adorând ideile izvorâte din mintea lui.

Respingerea religiei de către Hemingway era caracteristică intelectualului adolescent, şi cu atât mai caracteristică prin faptul că făcea parte dintr-o respingere a culturii morale a părinţilor săi. Ulterior a căutat să facă o diferenţă între mama şi tatăl său, într-un mod care l-a scuzat pe acesta din urmă. Când tatăl său s-a sinucis, Hemingway a încercat să o tragă la răspundere pe mama sa, deşi era evident cazul unui doctor care anticipa ceea ce ştia că urma să fie o boală incurabilă şi dureroasă. Dr Hemingway era cel mai slab dintre părinţii lui Hemingway, dar şi-a susţinut întru totul nevasta în disputele cu fiul lor, care se certa mai curând cu amândoi decât doar cu mama. Grace era însă omul asupra căruia s-a concentrat rezistenţa îndârjită opusă de Hemingway, probabil – consider eu – datorită faptului că recunoştea în ea sursa principală a voinţei sale egoiste şi a puterii sale literare. Sub acelaşi cer nu era loc pentru amândoi.

Disputa lor a luat sfârşit în 1920, când Hemingway – care petrecuse ultima parte a Primului Război Mondial pe frontul italian, într-o unitate sanitară, şi revenise ca un fel de erou de război – nu a reuşit să-şi găsească o slujbă; şi-a

ofensat însă părinţii prin comportamentul său apatic şi (după criteriile lor) vicios. În luna iulie a aceluiaşi an, Grace i-a scris o Mare Mustrare. Viaţa fiecărei mame, spunea ea, era ca o bancă. „Fiecare copil care se naşte intră în lume cu un cont bancar mare şi prosper, aparent inepuizabil". Copilul scoate, şi iar scoate – „nicio depunere pe *toată* durata copilăriei lui". Apoi, până în adolescenţă, „pe când banca este greu încercată", există „câteva depuneri de mărunţiş, sub forma unor servicii făcute de bunăvoie, a unor atenţii, a unor «mulţumesc-uri»". Odată cu vârsta adultă, în vreme ce banca continuă să crediteze cu dragoste şi înţelegere:

Contul are nevoie deja de anumite depuneri, unele substanţiale, sub forma recunoştinţei şi aprecierii, a interesului faţă de ideile şi problemele Mamei. Micile nimicuri făcute pentru casă; o dorinţă de a alina oricare dintre necazurile speciale ale Mamei; a nu-i ataca ideile cu nicio ocazie. Horile, fructele sau bomboanele, sau ceva drăguţ de îmbrăcat, adus acasă pentru Mama cu un sărut şi o îmbrăţişare… O achitare discretă a notelor de plată, doar pentru a le scoate din mintea Mamei… depuneri care menţin contul într-o bună stare. Multe Mame pe care le cunosc primesc asta şi daruri, şi recompense mult mai substanţiale de la fii cu mai puţine calităţi ca ale fiului meu. Dacă tu, fiul meu, Ernest, nu-ţi vii în fire, nu încetezi cu leneveala şi cu căutarea plăcerii… nu termini să-ţi vinzi chipul frumos… şi să-ţi neglijezi îndatoririle faţă de Dumnezeu şi faţă de Mântuitorul tău, Iisus Cristos… atunci nu mai există nimic în faţa ta decât falimentul: *Ţi-ai epuizat creditul.19*

Grace a meditat trei zile asupra acestei scrisori, şlefuind-o cu tot atâta grijă cu câtă avea să-şi elaboreze Hemingway valoroasele sale pasaje, după care i-a înmânat-o personal. Documentul ne lămureşte de unde a luat el puternicul sentiment de ofensă morală, amestecat cu autojustificare, care reprezintă o parte atât de importantă a literaturii sale.

Reacţia lui Hemingway a fost cea aşteptată: o furie

lentă, crescândă şi prelungită, şi din acel moment şi-a tratat mama ca pe un duşman. Dos Passos a spus că Hemingway era singurul bărbat pe care-l întâlnise vreodată care să-şi urască cu adevărat mama. O altă veche cunoştinţă, generalul Lanham, a mărturisit: „Din primele zile petrecute alături de Ernest Hemingway, acesta s-a referit întotdeauna la mama sa ca la «ticăloasa aia». Trebuie să-mi fi spus de o mie de ori cât de mult o ura şi în câte feluri”. 20 Această ură a fost reflectată în mod repetat şi variat în romanele sale. S-a revărsat, prin asociere, şi asupra surorii lui celei mai mari, pe care o detesta: „sora mea, ticăloasa de Marcelline”, „o ticăloasă pe de-a-ntregul”. Această aversiune s-a extins într-o ură generală faţă de familie, exprimată adesea în contexte irelevante, cum ar fi comentariul asupra pictorilor proşti (mama lui picta) din autobiografia sa, *A Moveable Feast* (*Sărbătoare de neuitat*): „ei nu fac lucruri îngrozitoare şi nu aduc rău, aşa cum fac familiile. În privinţa pictorilor proşti, tot ce trebuie să faci este să nu te uiţi la ei. Însă chiar şi atunci când ai învăţat să nu te uiţi la familii şi să nu le asculţi şi ai învăţat să nu răspunzi la scrisori, familiile au la dispoziţie multe căi de-a fi periculoase”. Ura faţă de mamă» era atât de intensă, încât i-a otrăvit în mare măsură viaţa, nu mai puţin datorită faptului că l-a încercat întotdeauna o vinovăţie reziduală în privinţa aceasta, care l-a sâcâit şi i-a menţinut ura nealterată. O mai ura încă în 1949, când aceasta avea aproape optzeci de ani, şi-i scria editorului său de la reşedinţa sa cubaneză: „Nu o voi vedea, iar ea ştie că nu poate veni aici niciodată”. 21 Repulsia faţă de ea depăşea neplăcerea pur utilitară pe care o simţea Marx faţă de propria-i mamă, şi, din punct de vedere emoţional, se asemăna cu atitudinea acestuia faţă de sistemul capitalist în sine. Pentru Hemingway, ura de mamă a atins stadiul de sistem filosofic.

Destrămarea familiei l-a dus pe Hemingway la *Toronto Star* şi de acolo în Europa, în calitate de corespondent şi romancier străin. A repudiat nu numai religia părinţilor, ci şi concepţia mamei sale despre o

cultură impregnată de creştinism, optimistă, exprimată prin proza ei puternică, însă convenţională – şi detestabilă pentru el. Una dintre forţele care l-au împins pe Hemingway către protectoratul literar – care a devenit caracteristica sa dominantă – a fost nevoia copleşitoare de a nu scrie aidoma mamei sale, folosind retorica învechită a unei moşteniri literare hiperelaborate. (O frază a ei, pe care o ura în mod special, şi care îi rezuma stilul de a scrie proză, provenea dintr-una din scrisorile pe care ea i le adresase: „Numele ţi-a fost dat după cei doi cei mai merituoşi şi mai nobili domni pe care i-am cunoscut vreodată.”)

Din 1921, Hemingway a dus viaţa unui corespondent străin, folosind Parisul drept cartier general. A acoperit conflictele din Orientul Mijlociu şi conferinţele internaţionale, dar atenţia i se concentra asupra grupului de *literaţi* exilaţi de pe Rive Gauche. A scris versuri. Încerca să scrie proză. Citea cu înverşunare. Unul dintre multele obiceiuri moştenite de la mama sa era acela de a căra cărţi cu el, îndesându-le prin buzunare, în aşa fel încât să poată citi oricând şi oriunde în timpul pauzelor de lucru. Citea totul, şi a cumpărat cărţi toată viaţa, astfel încât în orice locuinţă Hemingway avea stive întregi de-a lungul pereţilor. În casa sa din Cuba avea să construiască o bibliotecă de documentare de 7 400 de volume, cuprinzând studii de specialitate asupra tuturor temelor care îl interesau şi o gamă largă de texte literare, pe care le citea şi le recitea. A sosit la Paris după ce-i citise practic pe toţi clasicii englezi, hotărât însă să-şi lărgească orizontul. Nu a fost niciodată frustrat de faptul că nu avea o educaţie universitară, însă o regreta şi era nerăbdător să umple orice goluri pe care absenţa acesteia le-ar fi putut lăsa. Aşa se face că s-a aplecat asupra lui Stendhal, Flaubert, Balzac, Maupas-sant şi Zola, a principalilor romancieri ruşi, Tolstoi, Turghe-niev şi Dostoievski, şi a americanilor, Henry James, Mark Twain şi Stephen Crane. I-a citit şi pe moderni: Conrad, T.S. Eliot, Gertrude Stein, Ezra Pound, D.H. Lawrence, Maxwell Anderson, James Joyce. Lecturile

sale erau extinse dar dictate şi de o nevoie crescândă de a scrie. De la vârsta de cincisprezece ani nutrise un cult pentru Kipling şi a continuat toată viaţa să-l studieze. Acum, se adăuga o atenţie deosebită acordată lui Conrad şi strălucitei culegeri de povestiri ale lui Joyce, *Dubliners* (*Locuitorii din Dublin*). Aidoma tuturor scriitorilor cu adevărat mari, nu numai că devora, dar şi analiza şi învăţa de la cei de mâna a doua, precum Marryat, Hugh Walpole şi George Moore.

În 1922, Hemingway s-a instalat în chiar centrul intelectualităţii pariziene, odată cu sosirea acolo a lui Ford Madox Ford. Ford era un mare descoperitor de talente literare, care i-a lansat pe Lawrence, Norman Douglas, Wyndham Lewis, Arthur Ransome şi pe mulţi alţii. În 1923 a publicat primul număr din *Transatlantic Review* şi, la recomandarea lui Ezra Pound, l-a angajat pe Hemingway ca asistent cu jumătate de normă. Hemingway îl admira pe Ford în calitate de antreprenor literar, însă avea multe de care să se plângă în ceea ce-l privea: îi ignora pe majoritatea scriitorilor tineri, nu era suficient de interesat de stilurile şi de formele literare noi, gustul său era prea apropiat de acela al revistelor promovând literatura la modă şi, mai presus de toate, presupunea că majoritatea literaturii bune provine din Franţa şi Anglia, ignorând în mare măsură producţia literară a Americii, caracterizată printr-o rapidă creştere cantitativă şi calitativă. Hemingway se vedea pe sine ca impresar al avangardei americane. „Ford”, bombănea el, „conduce toată afacerea asta afurisită ca pe un compromis”. 22 Odată instalat în micuţele birouri de pe de St. Louis, în vecinătatea lui Three Moun-tain Press, Hemingway a început să orienteze revista într-o direcţie proamericană, aventuroasă, astfel încât alături de şaizeci de texte britanice şi patruzeci de texte franţuzeşti includea şi nouăzeci scrise de americani, printre aceştia numărându-se Gertrude Stein, Djuna Barnes, Lincoln Steffens, Natalie Barnard, William Carlos Williams şi Nathan Asch. Când Ford a părăsit Parisul pentru a face o călătorie în Statele Unite, Hemingway a

transformat fără ezitare numerele din iulie şi august într-o paradă triumfătoare a tinerelor talente americane, în aşa fel încât la întoarcerea sa, Ford a simţit că trebuia să-şi ceară scuze pentru „neobişnuit de extinsa exemplificare din creaţia acelei Tinere Americi pe care am impus-o cu atâta insistenţă – însă nu cu tot atâta eficienţă – cititorilor noştri” 23.

Hemingway îşi avea însă propria chemare, intensă, pentru faima şi puterea literară, iar pe termen lung a fost mai puţin preocupat de partidele şi intrigile intelectualităţii de pe Rive Gauche, cât de dezvoltarea propriului său talent. Pound i-l prezentase pe Hemingway lui Ford cu următoarele cuvinte: „Scrie versuri foarte bune şi este cel mai bun stilist de proză din lume”. 24 Făcută în 1922, această remarcă este extrem de intuitivă, căci Hemingway nu-şi elaborase încă stilul de maturitate. Lucra însă la elaborarea acestuia, după cum o dovedesc primele sale caiete de însemnări, cu nesfârşitele lor ştersături şi adăugiri. Probabil că niciun scriitor de beletristică nu s-a luptat vreodată atât de tare şi vreme atât de îndelungată pentru a-şi elabora un stil personal de a scrie, adecvat operei pe care dorea s-o creeze. Un studiu dedicat activităţii lui Hemingway din această perioadă este un model al modului în care un scriitor ar trebui să-şi dobândească măiestria profesională. Prin nobleţea scopului şi perseverenţa efortului, se aseamănă cu eforturile ardente depuse de Ibsen pentru a deveni dramaturg. În plus, a avut şi acelaşi impact revoluţionar asupra meşteşugului.

Convingerea lui Hemingway era că a moştenit o lume falsă, simbolizată de religia părinţilor şi de cultura lor morală, şi că trebuia să o înlocuiască cu una adevărată. Ce înţelegea el prin adevăr? Nu adevărul moştenit, revelat al creştinismului părinţilor săi – pe care îl respingea ca irelevant – şi nici adevărul vreunui alt credo sau al unei alte ideologii, derivat din trecut şi reflectând spiritul celorlalţi, oricât de remarcabil ar fi fost, ci adevărul aşa cum îl vedea, simţea, auzea, mirosea şi gusta el. Admira filosofia

literară a lui Conrad şi modul în care acesta îşi rezuma ţelul – „fidelitatea scrupuloasă faţă de adevărul propriilor mele senzaţii”. Acesta a fost punctul de plecare. Însă cum să transmiţi acest adevăr? Majoritatea oamenilor – inclusiv a scriitorilor profesionişti – au, atunci când scriu, tendinţa de a vedea evenimentele prin ochii celorlalţi, deoarece moştenesc expresii şi combinaţii învechite de cuvinte, metafore demonetizate, clişee şi reţete literare. Faptul este cu precădere adevărat în ceea ce-i priveşte pe ziarişti, tratând în viteză situaţii care sunt adesea repetitive şi banale. Hemingway a avut însă avantajul unei ucenicii excelente la *Kansas City Star*. Editorii plini de succes ai publicaţiei puseseră laolaltă un îndreptar al casei, cu 110 reguli destinate constrângerii reporterilor la a folosi o engleză clară, simplă, directă şi lipsită de clişee, iar aceste reguli au fost aplicate cu stricteţe. Hemingway avea să le numească ulterior „cele mai bune reguli pe care le-am învăţat vreodată privind arta scrisului” 25. În 1922, scriind despre Conferinţa de la Genova, a învăţat de la Lincoln Stef-fens arta seacă a redactării telegramelor, pe care şi-a însuşit-o cu rapiditate şi cu o încântare crescândă. I-a prezentat lui Steffens primele sale eforturi încununate de succes, exclamând: „Steffens, priveşte telegrama asta: fără inutilităţi, fără adjective, fără adverbe – nimic altceva decât sânge şi oase şi muşchi… Este un limbaj nou”. 26

Pe această bază jurnalistică, Hemingway şi-a elaborat propria metodă, care consta atât din teorie cât şi din practică. Din când în când, discuta pe larg despre arta de a scrie – în *Sărbătoarea de neuitat*, *The Green Hills of Africa* (*Dealurile verzi ale Africii*), *Moartea după-amiaza*, *By-line* şi în alte opere.27 „Principiile fundamentale ale scrisului” pe care şi le-a impus singur merită din plin să fie studiate.28 Urmând exemplul lui Conrad, a definit la un moment dat arta literaturii astfel: „află ce ţi-a provocat emoţia; care a fost acţiunea care te-a entuziasmat. Apoi aşterne-o pe hârtie atât de clar, încât cititorul să o poată vedea şi el”. 29 Totul trebuia făcut cu concizie, economie, simplitate, verbe puternice, fraze scurte, fără nimic inutil

sau destinat efectelor. „Proza înseamnă arhitectură”, scria el, „nu decoraţiuni interioare, iar barocul s-a sfârşit”. 30 Hemingway a acordat o atenţie deosebită exactităţii expresiilor şi a frunzărit neobosit dicţionarele în căutarea cuvintelor. Trebuie reamintit faptul că, în timpul perioadei de formare a stilului său de-a scrie proză, Hemingway a fost şi poet, fiind puternic influenţat de Ezra Pound, care – spunea el – l-a învăţat mai multe decât oricine altcineva. Pound a fost „omul care credea în *cuvântul potrivit*, omul care m-a învăţat să nu am încredere în adjective”. L-a studiat îndeaproape şi pe Joyce, un alt scriitor căruia Hemingway i-a respectat şi imitat instinctul pentru precizia verbală. În măsura în care Hemingway a avut precursori literari, se poate spune că el era produsul unei uniuni între Kipling şi Joyce. Adevărul este însă că stilul lui Hemingway este *sui generis*. Impactul său asupra modului în care nu numai că scriau, dar şi gândeau oamenii în sfertul de veac 1925 – 1950, este atât de copleşitor şi de concludent, iar influenţa sa de atunci încoace atât de puternică, încât este imposibil să eliminăm factorul Hemingway din proza noastră, şi mai ales din operele de ficţiune. Cu toate acestea, la începutul anilor ’20 lui Hemingway i-a fost greu să cucerească aprobarea editorilor, şi chiar să ajungă să-şi publice lucrările. Prima sa creaţie, *Three Stories and Ten Poems* (*Trei Povestiri şi Zece Poezii*), era o întreprindere tipic avangardistă, publicată la Paris. Marile reviste nu se uitau la literatura scrisă de el şi chiar şi în 1925, *The Dial* – considerată a fi o publicaţie inovatoare – îi mai respingea încă povestirile, inclusiv superba nuvelă *The Undefeated* (*Neînvinsul*). Ceea ce a făcut Hemingway este ceea ce fac toţi marii scriitori originali – şi-a creat propria piaţă, i-a contaminat pe cititori cu propriul său gust. Stilul său, care combina în mod strălucit simpla descriere exactă a evenimentelor cu aluziile subtile ale răspunsului emoţional la acestea, a luat naştere în perioada 1923 – 1925. În 1925 a venit momentul ieşirii la rampă, odată cu publicarea lucrării *în Our Time* (*în vremea noastră*). Ford a simţit că-l putea saluta drept

cel mai de seamă scriitor al Americii: „cel mai conştient, cel mai stăpân pe arta sa, cel mai gustat”. Lui Edmund Wilson, cartea i-a înfăţişat o proză „de cea mai bună calitate”, care era „uluitor de originală” şi de o „demnitate artistică” impresionantă. Acest prim succes a fost urmat rapid de două romane tragice, viguroase, *The Sun Also Rises* (*Fiesta*), 1926, şi *A Farwell to Arms* (*Adio arme*), 1929, ultimul fiind poate cel mai bun lucru pe care Hemingway l-a scris vreodată. Din aceste cărţi s-au vândut mii şi mii de exemplare şi au fost citite şi recitite, gustate, rumegate, invidiate şi disputate de tot felul de scriitori. Deja în 1927, recenzându-i pentru *The New Yorker* culegerea de povestiri *Men Without Women* (*Bărbaţi fără femei*), Doro-thy Parker s-a referit la influenţa lui Hemingway ca fiind „periculoasă” – „cel mai simplu lucru pe care îl face pare atât de uşor de făcut. Priviri însă la băieţii care încearcă să-l facă” 3 i.

Stilul lui Hemingway putea fi parodiat, dar nu putea fi imitat cu succes deoarece nu putea fi separat de subiectul cărţilor sale şi mai ales de poziţia morală adoptată. Hemingway urmărea evitarea oricărui fel de didacticism explicit, şi-l denunţa atunci când îl remarca la alţii, chiar şi la cei mai mari. „Ador *Război şi pace*”, scria el, „pentru descrierile minunate, pătrunzătoare şi adevărate ale războiului şi oamenilor, dar nu am crezut niciodată în măreaţa gândire a contelui... Ar fi putut inventa mai mult şi cu mai multă pătrundere şi adevăr decât oricare altul. Însă gândirea lui elaborată şi mesianică nu a fost mai bună decât aceea a multor altor profesori de istorie protestanţi şi am învăţat de la el cum să nu mă încred în propria mea Gândire, cu un G mare, şi să încerc să scriu pe cât de veridic, de direct, de obiectiv şi de umil posibil”. 32 În cele mai bune opere ale sale, Hemingway a evitat întotdeauna să îi ţină predici cititorului sau să-l tragă de mânecă atrăgându-i atenţia asupra modului în care se comportau personajele sale. Cu toate acestea, cărţile sale sunt străbătute de o nouă etică laică, care izvorăşte direct din modul în care Hemingway

descrie evenimentele şi acţiunile.

Universalitatea subtilă a eticii lui Hemingway este ceea ce face din el un asemenea arhetip al intelectualului, iar natura eticii sale îi reflectă americanismul. Hemingway i-a văzut pe americani ca pe nişte oameni viguroşi, activi, puternici, chiar violenţi, care acţionează şi realizează, creatori, cuceritori şi împăciuitori, vânători şi constructori. Era, el însuşi, o persoană viguroasă, activă, puternică, chiar violentă. Vorbind despre literatură cu Pound şi Ford, el sărea din când în când de la locul lui pentru a mima un meci de box în jurul biroului lui Ford. Era un bărbat masiv, puternic, dotat pentru diferite activităţi fizice. Era normal pentru el, ca american şi ca scriitor, să ducă o viaţă de acţiune şi s-o descrie. Acţiunea era tema sa.

Desigur, nu era nimic nou în asta. Acţiunea fusese tema lui Kipling, ai cărui eroi, sau subiecte, fuseseră soldaţii, bandele de hoţi, inginerii, căpitanii de vas şi conducătorii mari sau mici – efectiv oricine sau orice care putea ajunge să fie supus periodic tensiunii şi dinamicii acţiunii violente, până şi animalele sau maşinăriile. Dar Kipling nu era un intelectual. Era un geniu, avea un *daemon*, însă nu credea că putea remodela lumea numai prin propria sa inteligenţă, nu respingea vastul corpus al tradiţiei pe care o moştenise. Dimpotrivă, el a susţinut vehement legile şi obiceiurile acesteia ca fiind de neclintit pentru oamenii slabi şi a descris plin de încântare răzbunarea abătută asupra acelora care le sfidau. Hemingway este mult mai aproape de Byron, un alt scriitor care tânjea după acţiune, descriind-o cu o măiestrie plină de entuziasm. Byron nu credea în planurile utopice şi revoluţionare ale prietenului său Shelley, care i se păreau nişte idealuri abstracte şi nu nişte concepte aplicabile – fapt susţinut în numele său chiar de Shelley în *Julian şi Maddalo*; a elaborat însă pentru sine un sistem etic, conceput ca o reacţie faţă de codul tradiţional pe care îl respinsese atunci când îşi părăsise pentru totdeauna soţia şi Anglia. Doar în acest sens se poate spune că Byron a fost un intelectual. Nu şi-a formalizat niciodată, pe hârtie,

sistemul, deşi era suficient de coerent; totuşi acesta reiese cu pregnanţă din scrisorile sale şi transpare din fiecare pagină a poemelor sale epice, *Childe Harold* şi *Don Juan*. Este vorba de un sistem al onoarei şi al datoriei, necodificat, dar ilustrat în acţiune. Oricine citeşte aceste poeme înţelege destul de clar cum privea Byron binele şi răul şi mai ales cum aprecia el eroismul.

Hemingway proceda într-un mod asemănător – prin ilustrare. Odată, el şi-a precizat idealul ca fiind abilitatea de a face dovadă de *grave under pressure* (tact sub presiune – o expresie curioasă, dacă e să ne gândim la numele mamei sale), însă nu a mers mai departe cu definiţiile. Se prea poate ca etica sa să fi fost incapabilă de o definiţie exactă şi ar fi fost denaturată şi minimalizată de orice încercare de a construi una. Era însă infinit capabilă de ilustrare şi aceasta este forţa conducătoare care se află în spatele întregii opere a lui Hemingway. Romanele sale sunt romane de acţiune şi aceasta le face să fie romane ideologice, întrucât pentru Hemingway nu exista noţiunea de acţiune neutră din punct de vedere moral. Pentru el, până şi descrierea unei mese este o afirmaţie morală, întrucât există lucrurile care trebuie mâncate sau băute şi cele care nu trebuie mâncate sau băute, după cum există şi modalităţile corecte sau incorecte de a face acest lucru. Practic orice acţiune poate fi dusă la îndeplinire în mod corect sau incorect sau, pentru a fi exacţi, în mod nobil sau josnic. Autorul nu indică şi morala, dar prezintă totul într-un context moral implicit, în aşa fel încât acţiunile să vorbească de la sine. Cadrul este personal şi păgân; cu siguranţă nu creştin. Părinţii, şi mai ales mama, i-au considerat povestirile imorale, adesea în mod exagerat, deoarece ea le putea recunoaşte fără doar şi poate coloratura etică, aceasta fiind pentru ea una falsă, blasfematoare. Ceea ce spunea Hemingway – sau, mai curând, ceea ce sugera el – era faptul că existau moduri corecte sau incorecte de a comite un adulter, de a fura şi de a ucide. Esenţa ficţiunii lui Hemingway rezidă în observarea boxerilor, pescarilor, toreadorilor, soldaţilor,

scriitorilor, sportivilor, sau practic a oricui avea de îndeplinit acţiuni precise şi de o anumită îndemânare, în încercarea de a duce o viaţă bună şi cinstită, conform cu valorile proprii ale fiecăruia, dând de obicei greş. Tragedia are loc deoarece valorile însele se dovedesc a fi iluzorii sau greşite, sau deoarece acestea sunt trădate de slăbiciunile interioare sau de răul exterior sau de fapte obiective rebele. Însă chiar şi eşecul este absolvit de intuirea adevărului, de abilitatea de a percepe adevărul şi de curajul de a-l privi în faţă. Personajele lui Hemingway stau în picioare sau se prăbuşesc după cum sunt demne de crezare sau nu. Adevărul este ingredientul principal al prozei sale şi este firufcare îi străbate sistemul etic, principiul de coerenţă al acestuia.

Creându-şi un stil şi o etică, Hemingway a ajuns inevitabil să le trăiască pe amândouă. A devenit, astfel, victima, prizonierul, sclavul propriei sale imaginaţii, silit de a o pune în practică în viaţa reală. Nici aici nu era însă singurul. Odată ce publicase *Childe Harold*, Byron s-a văzut păşind pe calea indicată de poem. A putut schimba puţin direcţia scriind *Don Juan*, dar în fapt nu a avut de ales decât să trăiască aşa cum cântase. Dar atunci, în cazul lui Byron, fusese o chestiune de gust, ca şi de constrângere: îi plăcea postura de afemeiat, eroicul, rolul de eliberator. La fel s-a întâmplat şi cu contemporanul lui Hemingway, André Malraux, un alt romancier şi intelectual de acţiune, revoluţionar, explorator, pirat de comori de artă, erou al Rezistenţei, care şi-a încheiat cariera ca ministru plin în guvern, mâna dreaptă a preşedintelui de Gaulle. Cu Hemingway nu putem fi atât de siguri. Goana sa după viaţa „adevărată”, viaţa de acţiune, era o activitate intelectuală în sensul că era vitală pentru genul lui de ficţiune. Aşa cum spune eroul Robert Jordan, în romanul dedicat Războiului Civil din Spania *For Whom the Bell Tolls* (*Pentru cine bat clopotele*), 1940, lui „îi plăcea să ştie cum era în realitate, nu cum ar fi trebuit să fie”. Hemingway, intelectualul obsedat de acţiunea violentă, era o persoană reală. Un coleg plin de intuiţie de la *Toronto*

Star l-a caracterizat, la douăzeci de ani, în modul următor: „Niciodată nu s-a văzut pe faţa pământului o combinaţie mai ciudată de sensibilitate fremătândă şi preocupare pentru violenţă”. I-au plăcut toate activităţile în aer liber practicate de tatăl său şi nu numai – schiul, pescuitul în larg, vânătoarea de animale mari şi, nu în cele din urmă, războiul. Nu există nicio îndoială în privinţa curajului său, atunci când se ivea ocazia. Reporterul Herbert Matthews, de la *New York Times*, a descris cum în timpul bătăliei de pe râul Ebru, din 1938, Hemingway l-a salvat de la înecul în vâltoare, printr-o extraordinară demonstraţie de forţă: „Era un om bun la nevoie”. 33 Vânătorii albi care l-au luat cu ei în Africa Orientală, la un safari – adesea o încercare cum nu se poate mai grăitoare – au adus mărturii similare. Mai mult încă, curajul lui Hemingway nu era iraţional sau instinctiv, ci cerebral. Avea un sentiment acut al pericolului, aşa cum reiese din multe povestiri. Ştia ce înseamnă să-ţi fie frică şi să-ţi înfrângi teama – niciun scriitor nu a descris vreodată mai sugestiv laşitatea. Făcea cititorul să-i simtă dorinţa de a trăi ficţiunea.

De aceea imaginea lui Hemingway ca om de acţiune s-a impus la fel de rapid ca şi faima sa. Ca mulţi alţi intelectuali, începând cu Rousseau, avea un talent uimitor de a-şi face singur reclamă. A creat personajul fizic, vizibil al lui Hemingway răsturnând vechea imagine relaxată şi catifelată a romanticilor – care adusese la vremea sa un serviciu excelent –, în favoarea unui tip de om nou: costume safari, banduliere, arme, caschete cu cozoroc, praf de puşcă, tutun, whisky. Una din obsesiile sale era aceea de a se îmbătrâni cu câţiva ani. În anii ’20 s-a promovat rapid la rangul de „Papa”; ultima prietenă a devenit „fiică”. La începutul anilor ’40, „Papa” Hemingway era deja o figură familiară în reviste, la fel de cunoscut ca şi junii primi de la Hollywood. În întreaga istorie, niciun scriitor nu a dat mai multe interviuri şi nu a acordat mai multe şedinţe foto. Cu timpul, chipul său cu barbă albă a devenit mai bine cunoscut decât acela al lui Tolstoi.

Încercând însă să-şi personifice etica şi să trăiască în

spiritul legendei pe care o crease, Hemingway intra într-un joc din care nu avea să-şi mai permită să iasă toată viaţa. Aşa cum mama lui vedea dragostea maternă sub forma unui cont bancar, Hemingway depunea cu consecvenţă în contul său experienţa acţiunii, retrăgând apoi de acolo în beneficiul romanelor sale. Războiul din Italia – 1917 – 1918 – a reprezentat capitalul iniţial. În timpul anilor ’20 a folosit cea mai mare parte din el, compensând ceea ce „retrăgea” prin frenetice activităţi sportive şi lupte cu taurii. În anii ’30 şi-a făcut rezerve considerabile pe seama vânătorilor de animale mari şi a imenselor beneficii aduse de Războiul Civil din Spania. A fost însă delăsător în ceea ce priveşte exploatarea oportunităţilor celui de Al Doilea Război Mondial, iar implicarea sa întârziată în acesta a adus prea puţin capitalului său scriitoricesc. Din acel moment, principalele sale „capitalizări” au provenit din vânat şi pescuit. Tentativele de a-şi culege inspiraţia recurgând la vânătoarea de animale mari şi la circuitele de coride au adus mai mult iluzii decât roade. Edmund Wilson a notat contrastul, atât în ceea ce priveşte scrisul, cât şi activitatea: „tânărul stăpân şi bătrânul impostor”. Adevărul este că Hemingway a continuat să practice o serie din activităţile sale violente, însă nu în măsura în care pretindea. A existat un declin evident în fascinaţia exercitată de sălbăticie, ca şi cum intenţionat – cu condiţia să fi îndrăznit – el şi-ar fi agăţat puşca în cui şi ar fi luat loc în bibliotecă. O notă falsă, forţată, lăudăroasă, transpare din rapoartele asupra situaţiei trimise editorului său Charles Scribner. Aşa se face că, în 1949, Hemingway i-a scris acestuia: „Pentru a-mi sărbători cea de-a cincizecea aniversare…

am făcut dragoste de trei ori, am împuşcat la club zece porumbei călători (din cei foarte rapizi), am băut cu prietenii o ladă de Piper Heidsieck simplu şi am scrutat oceanul în căutare de peşte mare”. 34

Adevărat? Fals? O exagerare? Nu se ştie. Niciuna dintre afirmaţiile pe care Hemingway le-a făcut despre sine şi foarte puţine dintre cele făcute la adresa altora pot

fi acceptate necondiţionat, fără coroborarea cu alte surse. În ciuda importanţei centrale a adevărului în cadrul eticii sale literare, la Hemingway era prezentă convingerea atât de caracteristică intelectualului că, în cazul propriu, adevărul trebuie să fie slujitorul supus al egoului său. Considera, şi uneori chiar brava, că minciuna făcea parte din pregătirea sa de scriitor. Minţea atât în mod conştient, cât şi involuntar. Era desigur conştient că minţea atunci când era nevoie, după cum reiese clar din fascinanta sa povestire *Soldiers's Home* (*Casa soldatului*), prin intermediul personajului Krebs. „Nu este *neobişnuit* ca scriitorii cei mai buni să fie mincinoşi", scria el. „O mare parte a meşteşugului lor constă din a minţi sau din a inventa… Adesea ei mint în mod inconştient şi îşi amintesc apoi cu adâncă remuşcare minciunile". 35 Dovezile ne arată însă că Hemingway minţea în mod obişnuit cu mult înainte de a-şi fi pregătit o apologie profesională pentru asta. A minţit la cinci ani, susţinând că ar fi oprit fără niciun ajutor un cal ce-o luase la goană. Le-a spus părinţilor că se logodise cu actriţa de film Mae Marsh, deşi nu o văzuse niciodată cu excepţia filmului *Naşterea unei naţiuni*. A repetat această minciună colegilor săi din Kansas City, mergând până la detaliul privind inelul de logodnă în valoare de 150 de dolari. Multe dintre aceste minciuni sfruntate erau transparente şi jenante, cum a fost cazul atunci când, la optsprezece ani, le-a spus prietenilor că prinsese un peşte pe care era evident că-l cumpărase din piaţă. A relatat o poveste complicată despre faptul că ar fi fost boxer profesionist la Chicago şi că i s-ar fi spart nasul fără ca el să abandoneze lupta. Şi-a inventat sângele indian şi a pretins chiar că ar fi avut fiice indience. Autobiografia sa, *Sărbătoare de neuitat*, nu este prea credibilă şi, aidoma *Confesiunilor* lui Rousseau, cu atât mai periculoasă, cu cât pare mai sinceră. Minţea de obicei în privinţa părinţilor şi a surorilor sale, uneori fără vreun motiv aparent. Astfel, a afirmat că sora sa Carol fusese violată, la vârsta de doisprezece ani, de un pervers sexual (nu tocmai adevărat), iar ulterior a pretins că aceasta era

divorţată sau chiar moartă (or, ea avea o căsătorie fericită cu un anume domn Gardiner, care-i displăcea lui Hemingway).36

Multe dintre cele mai complicate şi mai des repetate minciuni ale lui Hemingway privesc serviciul său militar din timpul Primului Război Mondial. Desigur, majoritatea soldaţilor, chiar şi cei curajoşi, mint în ceea ce priveşte războaiele lor. Gradul de analiză detaliată la care a fost supusă viaţa lui Hemingway nu avea cum să nu scoată în evidenţă neregulile privind adevărul.37 De asemenea, scornelile lui Hemingway referitoare la ce se întâmplase în Italia sunt deosebit de sfruntate. Da început a spus că se oferise voluntar în armată, dar că fusese respins datorită vederii sale slabe. Faptul nu apare însă în documente şi este foarte puţin probabil. Hemingway a fost de fapt un necombatant, şi asta din proprie opţiune. De multe ori – inclusiv în interviurile oferite presei – Hemingway a spus că îşi făcuse serviciul în Regimentul italian 69 infanterie şi că participase la trei mari bătălii. A mai susţinut că făcuse parte din Regimentul fruntaş Arditi şi i-a spus prietenului său britanic din armată, „Chinezu” Dorman-Smith, că ar fi condus un atac al regimentului pe muntele Grappa, atac în timpul căruia fusese grav rănit. I-a spus prietenului său din perioada Războiului Civil spaniol, generalul Gustavo Dur în că la doar nouăsprezece ani ar fi comandat întâi o companie, apoi un batalion. Fusese într-adevăr rănit – şi asta fără niciun dubiu –, însă a minţit în repetate rânduri în ceea ce priveşte circumstanţele în care fusese rănit. A inventat o poveste cum că ar fi fost împuşcat în scrot, nu o dată, ci de două ori, şi a mai spus că trebuise să-şi odihnească testiculele pe o pernă. A spus că fusese doborât de două ori de rafale de foc automat şi atins de treizeci şi două de ori de gloanţe de calibru 0,45. Şi, ca o încununare a acestor fapte, a mai spus că fusese botezat catolic pe ceea ce surorile credeau a fi patul lui de moarte. Toate aceste afirmaţii erau false.

Războiul trezise mincinosul în Hemingway. În Spania, invidios pe abilităţile de corespondent ale lui Matthews,

abilităţi care la întreceau pe ale lui, Hemingway a raportat acasă, într-o scrisoare plină de minciuni, despre frontul Teruel: „am transmis prima relatare despre bătălie la New York, şi asta chiar cu zece ore înaintea lui Matthews, m-am întors, am luat parte alături de infanterie la întregul atac, am intrat în oraş în urma unei companii de pirotehnişti şi a trei companii de infanterie, am înregistrat şi aceasta, m-am întors şi am fost gata să telegrafiez cea mai minunată poveste de luptă spusă din om în om…” 38 A minţit şi atunci când a afirmat că ar fi fost primul care a intrat în 1944 în Parisul eliberat. Şi sexul a scos la iveală mincinosul din el. Una dintre poveştile sale italiene preferate, repetată adesea, era aceea că ar fi fost reţinut ca prizonier sexual de către proprietara unui hotel din Sicilia, care i-a ascuns hainele forţându-l astfel să păcătuiască trupeşte cu ea timp de o săptămână. I-a spus lui Bernard Berenson (destinatarul multor scrisori mincinoase) că atunci când încheiase *Fiesta*, adusese o fată la el; soţia lui se întorsese pe nepusă masă, iar el a fost silit să facă fata să se strecoare afară din casă fugind pe acoperiş. Nimic nu era adevărat. A minţit în privinţa vestitei sale bătăi pe considerente de gelozie cu „jidanul ăla de [Harold] Loeb” în Pam-plona în 1925, spunând că Loeb avusese o puşcă şi ameninţase să-l împuşte (incidentul a fost transpus în *Fiesta*). Le-a minţit în privinţa tuturor căsătoriilor sale, a divorţurilor şi a aranjamentelor financiare, atât pe femeile direct implicate cât şi pe mama sa. Minciunile spuse celei de-a treia soţii, Martha Gellhorn, sau cele despre ea au fost deosebit de îndrăzneţe. La rândul ei, aceasta l-a calificat drept „cel mai mare mincinos de la Münchhausen încoace”. Ca şi în cazul altor romancieri mincinoşi, Hemingway a lăsat piste false: o parte din cele mai uluitoare povestiri ale sale, aparent autobiografice datorită unor covârşitoare dovezi interne, ar putea fi foarte bine nişte simple scorneli. Tot ceea ce se poate spune este că Hemingway a avut mult prea puţin respect pentru adevăr.

Era, în consecinţă, apt şi gata pregătit pentru acea

„decadă josnică, necinstită” a anilor ’30. Hemingway nu a avut niciodată convingeri politice consecvente – oricare ar fi fost acelea. Etica sa privea într-adevăr loialităţile personale. Prietenul său de odinioară Dos Passos considera că, în tinereţe, Hemingway „avusese una dintre minţile cele mai înzestrate pentru demascarea prefăcătoriei politice pe care am întâlnit-o vreodată” 39. Sunt însă greu de găsit multe dovezi care să susţină această afirmaţie. La alegerile din 1932, Hemingway l-a susţinut pe socialistul Eugene Debs. În 1935 devenise însă, în multe privinţe, un reprezentant servil al liniei Partidului Comunist. În numărul din 17 septembrie al ziarului Partidului Comunist *New Masses*, a publicat un articol violent intitulat „Cine i-a omorât pe veterani?”, articol prin care acuza guvernul ca fiind răspunzător de moartea, într-un uragan din Florida, a patru sute cincizeci de foşti militari angajaţi la căile ferate pentru proiecte federale – un exerciţiu tipic pentru propaganda de agitaţie a Partidului Comunist. De-a lungul unui deceniu, punctul de vedere al lui Hemingway pare să fi fost acela că Partidul Comunist era singurul conducător legitim şi demn de încredere al cruciadei antifasciste şi că a-l critica sau a participa la activităţi care nu se aflau sub controlul Partidului însemna trădare. A spus că oricine ar fi adoptat o linie împotriva Partidului Comunist era „sau nebun, sau escroc” şi a afirmat că nu va permite ca numele său să apară pe coperta noii reviste de stânga *Ken*, lansată de *Esquire* – atunci când a descoperit că nu era un organ al Partidului Comunist.

Acest mod de abordare i-a dictat răspunsul în faţa Războiului Civil din Spania, pe care l-a salutat, pe considerente profesionale, drept o sursă de material – „Războiul civil este cel mai bun război pentru un scriitor, cel mai complet”. 40 însă – fapt curios ţinând seama de codul său etic, în care existau stipulaţii elaborate pentru conflicte de loialitate, puterea tradiţiei şi diferite idei de justiţie – Hemingway a acceptat de la început şi până la sfârşit linia Partidului Comunist în privinţa războiului cu toate cruzimile sale. A făcut patru descinderi pe front (în

primăvara şi toamna lui 1937, în primăvara şi toamna lui 1938), dar îşi formase o părere în privinţa semnificaţiei Războiului Civil încă înainte de a părăsi New York-ul şi se angajase deja în proiectul unui film de propagandă, *Spania în flăcări*, alături de Dos Passos, Lillian Hellman şi Archibald MacLeish. „Simpatia mea", scria el, „se îndreaptă mereu spre populaţia muncitorească exploatată şi se ridică împotriva proprietarilor absenteişti, chiar dacă beau un pahar alături de proprietari şi vânez cu ei porumbei". Partidul Comunist reprezenta „oamenii acestei ţări" şi războiul era o luptă între „popor" şi „moşierii absenteişti, mauri, italieni şi germani". A afirmat că îi plăcea şi respecta Partidul Comunist spaniol, care reunea „cei mai buni oameni" angajaţi în război.41

Linia lui Hemingway, conformă politicii Partidului Comunist, era de a minimaliza rolul Uniunii Sovietice, mai ales prin antrenarea ferocei conduceri a Partidului Comunist spaniol în sângeroasa politică internă a Spaniei republicane. Acest lucru l-a dus la o ruptură ruşinoasă cu Dos Passos. Translatorul lui Passos era José Robles, un fost profesor de la Universitatea John's Hopkins care se alăturase forţelor republicane la izbucnirea războiului şi care era prieten cu An-dres Nin, conducătorul miliţiei anarhiste POUM. Fusese şi translatorul generalului Jan Antonovici Berzin, şeful misiunii militare sovietice din Spania, şi cunoştea de aceea o serie de secrete referitoare la afacerile Moscovei cu Ministerul Apărării de la Madrid. Berzin fusese asasinat de către Stalin, care a dat ulterior ordin Partidului Comunist spaniol să lichideze şi POUM-ul. Nin a fost torturat până şi-a dat sufletul, alte sute au fost arestaţi, acuzaţi de activităţi fasciste şi executaţi. S-a considerat prudent ca Robles să fie acuzat de spionaj şi împuşcat în secret. Dos Passos a ajuns să fie îngrijorat de dispariţia acestuia. Hemingway, care se considera ultrasofisticat în privinţa chestiunilor politice, iar pe Dos Passos îl privea ca pe un nou-venit naiv, i-a ridiculizat neliniştea. Hemingway stătea la hotelul Gaylord din Madrid, pe atunci reşedinţa şefilor Partidului Comunist, şi

l-a întrebat pe prietenul său intim Pepe Quintanilla (care, aşa cum avea să reiasă mai târziu, era răspunzător de majoritatea execuţiilor înfăptuite de Partidul Comunist) ce s-a întâmplat. Acesta l-a asigurat că Robles era bine sănătos, ţinut la arest pentru mai multă siguranţă, dar că urma să aibă parte, mai mult ca sigur, de un proces corect. Hemingway a crezut toate acestea şi i le-a transmis lui Dos Passos. De fapt, în momentul acela Robles era deja mort, iar când Hemingway a aflat faptul – cu întârziere, de la un ziarist care abia sosise la Madrid – i-a spus lui Dos Passos că era clar că Robles fusese mai mult decât vinovat şi numai un nebun ar fi putut crede altceva. Profund afectat, Dos Passos a refuzat să accepte vina lui Robles şi i-a atacat în mod public pe comunişti. Faptul l-a făcut pe Hemingway să-i adreseze următoarea mustrare: „În Spania se duce un război între oamenii de partea cărora ai fost până mai ieri şi fascişti. Dacă, cu ura ta faţă de comunişti, te simţi justificat să ataci, pentru bani, pe cei care mai luptă încă în acest război, cred că ar trebui cel puţin să ai grijă ca afirmaţiile pe care le faci să fie corecte”. Însă aşa cum avea să reiasă, Dos Passos făcuse afirmaţii corecte: Hemingway era naivul, inocentul, cel tras pe sfoară.42

Aşa avea să şi rămână până la sfârşitul războiului şi încă o bucată de vreme după aceea. Activitatea sa în numele comuniştilor a atins punctul culminant pe 4 iunie 1937, când a luat cuvântul la cel de Al Doilea Congres al Scriitorilor, congres ţinut la Carnegie Hall, în New York, de către Partidul Comunist prin intermediul unei organizaţii de acoperire. Punctul de vedere al lui Hemingway a fost acela că scriitorii trebuie să lupte împotriva fascismului, întrucât acesta era singurul regim care nu le-ar fi permis să spună adevărul; era de datoria intelectualilor să plece în Spania şi să facă ceva pentru ei înşişi – trebuiau să înceteze să se tot certe asupra unor puncte doctrinare stând în fotoliile lor şi să înceapă să lupte: „Acum există şi va mai exista încă pentru multă vreme câte un război pentru fiecare scriitor care doreşte să meargă la faţa locului şi să-l studieze”. 43

Hemingway era cu siguranţă un naiv. Participa însă în mod conştient la o minciună, din moment ce reiese clar din romanul său dedicat războiului din Spania – *Pentru cine bat clopotele* – că avea cunoştinţă de partea întunecată a cauzei republicane şi, de bună seamă, ştia câte ceva privind adevărul despre Partidul Comunist spaniol. Cât a durat Războiul Civil, Hemingway a îmbrăţişat aceeaşi linie ca aceia care au încercat să suprime *Homage to Catalonia* (*Omagiu Cataloniei*) de George Orwell, şi anume aceea că adevărul era mult în spatele eficacităţii militare şi politice. Aşa se face că discursul ţinut de el la Congresul Scriitorilor a fost întru totul fraudulos.

Faptul era curios şi din altă privinţă, căci Hemingway nu arătase vreo înclinaţie de a-şi urma propriul sfat „studiind" războiul. În 1941, când America a început să se implice cu adevărat în cruciada contra nazismului, Hemingway s-a ţinut deoparte. În acel moment avea deja o casă a lui, Ţinea Vigia, în Cuba, în afara Havanei, casă care a rămas reşedinţa sa principală pentru aproape tot restul vieţii. Succesul înregistrat de *Pentru cine bat clopotele*, care a devenit unul dintre cele mai celebre bestselleruri ale secolului, i-a adus un venit enorm, iar Hemingway dorea să se bucure de aceşti bani, cu precădere în ceea ce era pe atunci sportul său preferat – pescuitul în larg. A rezultat un alt episod discreditant al vieţii sale, cunoscut sub numele de „Fabrica de escroci".44

Hemingway avea o mare uşurinţă în a-şi face prieteni în lumea interlopă, şi asta mai ales în ţările de limbă spaniolă. Adora personajele dubioase care alcătuiau acele *cuadril-las* (escadroane) de luptători cu taurii, obişnuiţi ai cafenelelor de pe faleză, homosexuali, prostituate, pescari cu jumătate de normă, informatori ai poliţiei şi alţii de teapa lor, care răspundeau călduros băuturii pe gratis şi bacşişurilor oferite de Hemingway. În 1942, în Havana din timpul războiului, Hemingway ajunsese obsedat de ceea ce considera a fi pericolul iminent al unei invazii fasciste. Existau, argumenta el, 300.000 de locuitori de origine

spaniolă în Cuba, dintre care 15 – 30.000 erau „falangişti violenţi”. Aceştia ar fi putut pune la cale o revoltă, transformând Cuba într-un avanpost nazist la porţile Americii. În plus, spunea el, era informat că submarinele germane străbăteau apele cubaneze şi a calculat că o forţă armată alcătuită din o sută de submarine ar fi putut debarca în Cuba o armată nazistă puternică, de circa 30.000 de oameni, care s-ar fi alăturat insurgenţilor. Este greu de spus dacă Hemingway chiar credea în aceste idei fantastice: de-a lungul vieţii sale, făcuse dovada unei sofisticări superficiale, care ascundea o mare credulitate în aproape orice privinţă. S-ar fi putut să fie influenţat de romanul de spionaj al lui Ers-kine Childers, *The Riddle of the Sands* (*Ghicitoarea nisipurilor*). Oricum, l-a convins pe ambasadorul Statelor Unite, unul dintre prietenii săi bogaţi, tovarăş de băutură şi de sport, pe nume Spruille Braden, că trebuia făcut ceva.

Ceea ce a propus Hemingway era ca Braden să recruteze şi să comande un grup de agenţi selectaţi dintre prietenii săi devotaţi din lumea interlopă loialistă. Aceştia ar fi stat cu ochii pe suspecţii fascişti şi în acelaşi timp el şi-ar fi folosit ambarcaţiunea personală – echipată cu armament adecvat – pentru a patrula în zonele care riscau a fi invadate de submarine, într-o tentativă de-a momi unul să iasă la suprafaţă. Braden a aprobat planul şi a cerut ulterior credit pentru acesta.45 Hemingway a primit o mie de dolari pe lună pentru a plăti şase agenţi cu normă întreagă şi douăzeci lucrând sub acoperire, selectaţi din rândurile acelor *cuadrillas* de cafenea. Mai mult încă, lucru important într-o perioadă de raţionalizare severă, el a primit 122 de galoane de benzină pe lună pentru barca sa, care a fost dotată cu o mitralieră grea şi încărcată cu grenade de mână.

Existenţa „Fabricii de escroci”, după cum o numea el, a sporit prestigiul de care se bucura Hemingway în rândurile grupurilor de băutori din Havana, însă nu există nicio dovadă că ar fi demascat măcar un singur spion fascist. Şi asta dintr-o cauză precisă – Hemingway a făcut

greşeala elementară de-a plăti mai mult pentru rapoartele senzaţionale. FBI-ul, care i-a tratat această întreprindere rivală cu cea mai mare dezaprobare posibilă, a raportat la Washington că tot ce producea banda lui Hemingway erau „rapoarte vagi şi nefondate, cu caracter senzaţional… Datele furnizate de Hemingway erau aproape toate lipsite de valoare”. Conştient de ostilitatea FBI-ului, Hemingway a raportat că toţi agenţii acestuia erau de origine irlandeză, romano-catolici, susţinători ai lui Franco sau „chiulangii” de la serviciul militar. Au existat câteva incidente absurde, prea puţin probabile pentru orice povestire cu spioni, printre care se numără un raport furnizat de unul dintre agenţii lui Hemingway privind un „pachet sinistru” din Bar Basque, care s-a dovedit a conţine o ediţie ieftină din *Viaţa Sfintei Teresa din Ávila*. Cât priveşte patrula de submarine, aceasta a confirmat părerile criticilor lui Hemingway cum că el ar fi avut de fapt nevoie de benzină pentru pescuit. Un martor ocular a menţionat: „N-au făcut nici pe dracu’ – nimic. Doar au navigat şi s-au simţit bine”.

Episodul a dat naştere uneia dintre aprigele dispute ale lui Hemingway. Printre oamenii din Spania pe care îi admira se număra şi generalul Dur în care (sub numele de „Mă-nuel”) i-a servit drept sursă de inspiraţie pentru eroul său Robert Jordan din *Pentru cine bat clopotele*. Durăn era tot ceea ce Hemingway şi-ar fi dorit să fie – intelectualul devenit maestru-strateg. Era muzician, prieten cu de Falia şi Segovia şi membru al elitei intelectuale spaniole antebelice. Considera, părere pe care Hemingway i-o întărea, că „războiul modern” cere „inteligenţă, este treabă de intelectuali… Războiul este şi poezie, poezie tragică”. 46 În 1934, el a căpătat o numire ca rezervist în armata spaniolă, a fost concentrat la începutul Războiului Civil şi a devenit rapid un general strălucit, ajungând în cele din urmă la conducerea Corpului XX de armată. După colapsul republicii, Durăn s-a oferit voluntar atât pentru armata britanică, cât şi pentru cea sovietică, dar fără rezultat. Atunci când Hemingway a născocit ideea „Fabricii

de escroci”, şi-a folosit influenţa pentru a face ca Durăn să fie ataşat Ambasadei Statelor Unite şi i-a dat conducerea planului. În acea perioadă, generalul şi Bonte, soţia sa – o englezoaică –, erau oaspeţii lui Hemingway la Ţinea. Dur în şi-a dat însă rapid seama că toată afacerea nu era decât o farsă şi că îşi pierdea timpul. A solicitat o altă muncă; în acelaşi timp a avut loc o dispută personală vehementă, în care au fost implicate Bonte şi soţia lui Hemingway din acel moment, Martha, ceartă care a culminat cu o adevărată explozie la un prânz oferit la ambasadă. De atunci, Hemingway nu i-a mai vorbit niciodată lui Durăn, excepţie făcând luna mai 1945, când cei doi s-au întâlnit întâmplător şi Hemingway l-a ironizat: „Ai reuşit destul de bine să te ţii departe de război, nu-i aşa?”

Faptul era caracteristic pentru tonul pe care tindeau să-l ia disputele lui Hemingway cu foştii săi prieteni. Pentru un om cu un cod moral care exalta, ca şi romanele sale, virtuţile prieteniei, lui Hemingway îi era surprinzător de greu să facă vreuna din ele să dureze prea mult. Ca în cazul multor intelectuali – de exemplu, Rousseau şi Ibsen – certurile lui

Hemingway cu alţi scriitori erau extrem de urâte. Hemingway era deosebit de invidios pe talentul şi succesul celorlalţi, şi asta chiar în raport cu standardele vieţif literare. În 1937 ajunsese să se fi certat cu toţi scriitorii pe care îi cunoştea. A existat o singură excepţie notabilă, care este foarte sugestivă în ceea ce-l priveşte. Singurul scriitor pe care nu l-a atacat în autobiografie a fost Ezra Pound. De la început şi până la sfârşit Hemingway a scris în mod aprobativ despre Pound. Încă de la prima lor întâlnire, Hemingway admirase amabilitatea lipsită de egoism a acestuia faţă de ceilalţi scriitori. A acceptat de la Pound criticile severe pe care nu le-ar fi acceptat din partea nimănui, inclusiv sfatul inteligent pe care acesta i l-a dat în 1926, că ar trebui să treacă mai curând la scrierea unui roman decât să publice un alt volum de povestiri, sfat exprimat caracteristic: „*Wotter yer think yer are, a bloomink DILLY – tante*?” („Ce crezi că eşti, un diletant în

afirmare?”) – Hemingway pare să fi admirat la Pound o virtute de care era conştient că ducea lipsă în cel mai înalt grad, absenţa totală a geloziei profesionale.47 Atunci când Pound a fost în pericol de a fi executat pentru trădare, în 1945, deoarece în timpul războiului făcuse peste trei sute de emisiuni la radio pentru Axă, Hemingway i-a salvat pur şi simplu viaţa. Doi ani mai înainte, atunci când Pound fusese acuzat în mod oficial, Hemingway argumentase: „Este clar că e nebun. Cred că aţi putea dovedi că era nebun încă de pe vremea ultimelor *Cantos*... Are un trecut îndelungat de ajutorare plină de generozitate şi altruism a altor artişti şi este unul dintre cei mai mari poeţi în viaţă”. Atunci Hemingway a fost cel răspunzător de apărarea pe considerente de nebunie, apărare încununată de succes, care a dus la internarea lui Pound în spital şi la salvarea sa de la camera de gazare.48 Hemingway a evitat şi o ceartă cu Joyce, poate pentru că i-a lipsit ocazia, poate deoarece continua să-i admire opera – numindu-l odată „singurul scriitor în viaţă pe care l-am respectat vreodată”. În privinţa celorlalţi, totul nu era decât o poveste murdară. S-a certat cu Ford Madox Ford, Sinclair Lewis, Gertrude Stein, Max Eastman, Dorothy Parker, Ha-rold Loeb, Archibald MacLeish şi mulţi alţii. Disputele sale literare au scos la iveală o pornire aparte – o maliţiozitate brutală, înrudită cu înclinaţia sa spre minciună. Într-adevăr, multe dintre cele mai grozave minciuni ale lui Hemingway îi priveau pe scriitori. În autobiografia lui există un portret fals şi monstruos al lui Wyndham Lewis („Lewis nu-şi arăta răutatea; arăta doar răutăcios... Ochii erau aceia ai unui violator lipsit de succes”), aparent răzbunarea pentru o critică pe care Lewis i-o făcuse cândva.49 În aceeaşi carte a spus şi o serie de minciuni despre Scott Fitzgerald şi soţia sa Zelda. Aceasta jignise ego-ul lui Hemingway, dar Scott îl plăcuse şi îl admirase şi nu-i făcuse niciun rău. Atacurile repetate ale lui Hemingway la adresa acestui suflet fragil şi rănit sunt greu de înţeles, dacă facem abstracţie de o posibilă gelozie de nestăpânit. Conform spuselor lui Hemingway, Fitzgerald îi spusese: „Ştii că nu

m-am culcat niciodată cu nimeni altcineva decât cu Zelda... Zelda a spus că aşa cum sunt eu făcut n-aş putea face niciodată fericită o femeie, şi acesta era lucrul care o necăjea". După aceasta, pretindea Hemingway, ei s-ar fi dus la toaletă unde Fitzgerald şi-ar fi scos penisul pentru a i-l arăta; generos, Hemingway îl asigurase: „Eşti perfect normal". Se pare că acest episod nu este decât o pură invenţie. Cea mai răuvoitoare ceartă a lui Hemingway a fost aceea cu Dos Passos, dureroasă mai ales dacă se are în vedere faptul că se cunoşteau de foarte mult timp. Este evident că adevăratul motiv a fost invidia – în 1936, Dos Passos a apărut pe coperta revistei *Time* (Hemingway a trebuit să mai aştepte încă un an). A urmat apoi incidentul Robles, în Spania, şi o ceartă la New York atât cu Dos Passos, cât şi cu soţia acestuia, Katie, o prietenă şi mai veche. Hemingway l-a numit pe Dos Passos un parazit care împrumuta bani fără a-i mai da vreodată înapoi, iar pe soţia lui cleptomană. Au existat şi multe ironii referitoare la originea sa portugheză şi presupusa naştere nelegitimă. Hemingway a încercat să insereze aceste calomnii în *To Have and Have Not* (*A avea şi a nu avea*), 1937, însă – ca urmare a unui sfat juridic – editorul său l-a silit să le elimine. În 1947, i-a spus lui William Faulkner că Dos Passos era „un snob îngrozitor (legat de faptul că era un bastard)". Drept răspuns, Dos Passos l-a înfăţişat pe Hemingway sub chipul odiosului George Elbert Warner, din *Chosen Country* (*Ţinutul ales*), 1951, ceea ce l-a făcut pe Hemingway să-l informeze pe cumnatul lui Dos Passos, Bill Smith, că avea în Cuba o „haită fioroasă de pisici şi câini dresaţi să atace bastarzii portughezi care scriau minciuni despre prietenii lor". A dezlănţuit o ultimă rundă de înţepături la adresa lui Dos Passos în *Sărbătoare de neuitat* – era un peşte-pilot înrăit, care conducea către pradă rechini aidoma lui Gerald Murphy şi care reuşise să distrugă prima căsătorie a lui Hemingway.50 Ultima afirmaţie era evident falsă din moment ce Hemingway nu avusese nevoie de niciun ajutor în a-şi distruge căsnicia. În romanele sale a scris adesea despre femei, dovedind o

remarcabilă înţelegere a sufletului feminin. Avea în comun cu Kipling darul de a-şi adapta obişnuitul mod de abordare masculin cu prezentarea neaşteptată şi extrem de grăitoare a punctului de vedere feminin. În ceea ce-l priveşte pe Hemingway, au existat tot felul de speculaţii privitoare la o trăsătură feminină, chiar de transvestit sau transsexual, speculaţii izvorâte din aparenta sa obsesie legată de păr, mai ales de părul scurt la femei, acest aspect fiind atribuit faptului că mama sa refuzase să-l îmbrace în haine de băiat şi nu l-a tuns vreme mult prea îndelungată.51 Cu toate acestea, cert este că lui Hemingway i-a fost greu să aibă o relaţie civilizată cu o femeie, cel puţin pentru un timp mai îndelungat, dacă aceasta nu făcea dovada unui servilism total. Singura femeie din familie care i-a plăcut a fost sora lui cea mai mică, Ursula, „scumpa mea soră Ura” – după cum îi spunea el, şi asta deoarece fata îl adora şi-i era ca o sclavă. În 1950, Hemingway i-a spus unui prieten că în 1919, atunci când se întorsese din război, Ursula, pe atunci în vârstă de şaptesprezece ani, „obişnuia întotdeauna să aştepte, dormind, în casa scării la etajul al treilea în faţa camerei mele. Voia să se trezească atunci când intram deoarece i se spusese că nu era bine pentru un bărbat să bea singur. Bea cu mine ceva uşor până ce mă duceam la culcare şi atunci ea se culca cu mine pentru a nu fi singur pe timpul nopţii. Dormeam întotdeauna cu lumina aprinsă, exceptând cazurile în care ea o stingea dacă vedea că dormeam şi stătea trează şi o aprindea dacă vedea că mă trezeam”. 52

Faptul poate să fi fost o simplă invenţie – reflectând imaginea idealizată a lui Hemingway privitoare la modul în care o femeie ar trebui să se poarte cu el. Adevărată sau falsă, cert este că el nu avea să întâlnească o asemenea supunere în viaţa reală, de adult. Aşa cum se întâmplă, trei dintre cele patru soţii ale sale au fost neobişnuit de servile în comparaţie cu standardele americane ale secolului al XX-lea, însă aceasta nu i-a ajuns. Hemingway dorea varietate, schimbare şi, totodată, dramă. Prima sa nevastă,

Hadley Richardson, era cu opt ani mai în vârstă decât el şi destul de înstărită; a trăit din banii ei până ce cărţile au început să i se vândă în număr mare. Era o femeie plăcută, înţelegătoare, atrăgătoare înainte de-a se îngraşă, gravidă fiind cu primul copil al lui Hemingway, Jack („Bumby"), şi neputând ulterior să mai slăbească.53 Hemingway nu-şi făcea scrupule în a pipăi alte femei în prezenţa ei – cum a fost, de exemplu, cazul cunoscutei Lady Twysden, născută Dorothy Smurthwaite – care apare în *Fiesta* sub chipul lui Brett Ashley –, un flirt din Montparnasse şi cauza scandalului dintre el şi Harold Loeb. Hadley s-a împăcat cu această umilire şi ulterior cu legătura lui Hemingway cu Pauline Pfeiffer, o fată sexy, zveltă, mult mai bogată decât Hadley, al cărei tată era unul dintre cei mai mari proprietari şi comercianţi de cereale din Arkansas. Pauline se îndrăgostise până peste cap de Hemingway şi, de fapt, l-a sedus. Cuplul de îndrăgostiţi a convins-o apoi pe Hadley să accepte un *ménage à trois* – „trei tăvi pentru micul dejun", a scris ea cu amărăciune în 1926, de la Juan-les-Pins, „trei costume de baie ude pe frânghie, trei biciclete". Când lucrul nu i-a mai mulţumit pe cei doi, ei au antrenat-o pe Hadley într-un proces de separaţie, după care s-a ajuns la divorţ. Ea a acceptat, scriindu-i lui Hemingway: „Te-am luat la bine şi la rău (şi am crezut-o)". Aranjamentul financiar a fost generos din partea ei, şi un Hemingway încântat i-a scris în termeni linguşitori: „poate că norocul cel mai mare pe care îl va avea vreodată Bumby este acela de-a te avea ca mamă… cât îţi mai admir gândirea sănătoasă, mintea, inima şi foarte frumoasele tale mâini şi mă rog lui Dumnezeu să răscumpere marea durere pe care ţi-am pricinuit-o eu ţie – care eşti persoana cea mai bună şi mai sinceră şi mai drăguţă pe care am cunoscut-o vreodată" 54.

A existat o umbră de sinceritate în această scrisoare în aceea că Hemingway considera că Headley se comportase în mod nobil. Pornind de aici, el a început să facă o legendă din sanctitatea lui Hadley, aceasta încă înainte de a se fi însurat cu Pauline. În ceea ce o priveşte,

Pauline a remarcat abordarea dezinteresată a lui Hadley în problema divorţului şi a hotărât că data viitoare Hemingway nu va fi la fel de norocos. Şi-a folosit banii pentru a face viaţa lor mai îmbelşugată, cumpărând şi decorând o casă frumoasă în Key West, Horida, care a contribuit la deschiderea gustului lui Hemingway pentru pescuitul în larg, pe care a ajuns să-l adore. Pauline i-a dăruit un fiu, Patrick. În 1931, când l-a anunţat că aştepta un al doilea copil (Gregory), căsătoria lor a intrat însă în declin. Hemingway căpătase deja gustul pentru Havana şi acolo s-a încurcat cu o blondă, Jane Mason, soţia şefului liniilor aeriene PanAmerican din Cuba, cu paisprezece ani mai tânără decât el. Era subţire, drăguţă, băutoare, o sportivă de primă clasă căreia îi plăcea să-şi petreacă vremea cu tovarăşii de băutură ai lui Hemingway, pentru ca apoi să conducă maşini sport cu o viteză ameţitoare. Era, din multe puncte de vedere, o eroină ideală pentru Hemingway, însă era şi o fire depresivă, care nu-şi putea controla viaţa complicată. A încercat să se sinucidă şi a reuşit să-şi frângă coloana, moment în care Hemingway şi-a pierdut interesul pentru ea.

Între timp, Pauline făcuse încercări disperate pentru a-şi recâştiga soţul. Tatăl ei, i-a scris ea lui Hemingway, tocmai îi dăduse o mare sumă de bani – nu cumva voia şi el o parte? „Nu se mai termină banii ăştia împuţiţi… Anunţă-mă doar şi nu-ţi lua altă femeie, iubitoarea ta Pauline”. I-a construit un bazin la Key West şi a scris: „Mi-aş fi dorit să fii aici, dormind în patul meu, folosindu-mi baia şi bându-mi whisky-ul… Dragă Papa, vino, te rog, acasă cât poţi de curând”. S-a dus la un chirurg estetician: „Înainte de-a veni în Cuba scap de un nas mare, buze imperfecte, urechi clăpăuge, negi şi aluniţe”. În plus, şi-a vopsit şi părul în auriu, fapt care s-a dovedit dezastruos. Călătoria ei în Cuba nu a dat însă rezultatele scontate. Hemingway a dat bărcii sale numele ei, însă nu a scos-o în larg cu ea. În *A avea şi a nu avea*, Hemingway emisese un avertisment: „Cu cât tratezi un bărbat mai bine şi cu cât îi arăţi mai mult că îl iubeşti, cu atât mai repede se plictiseşte de

tine”. Şi vorbea serios. În plus, fiind un bărbat care resimţea vinovăţia, însă răspundea transferând-o asupra celorlalţi, o considera acum pe Pauline răspunzătoare de destrămarea primei sale căsătorii şi de aceea simţea că ea îşi merita soarta. Ceea ce a urmat s-a numit Martha Gellhorn, o reporteră şi scriitoare pasionată şi subtilă, educată (ca şi Hadley) la Bryn Mawr şi provenind, ca majoritatea femeilor din viaţa lui Hemingway, din rândul înaltei burghezii din Midwest. Era înaltă, cu picioare uluitor de lungi, o blondă cu ochi albaştri, cu aproape zece ani mai tânără decât el. Hemingway a întâlnit-o pentru prima dată în barul Sloppy Joe, din Key West, în decembrie 1936; anul următor a invitat-o să meargă cu el în Spania. Ceea ce ea a şi făcut, iar experienţa i-a deschis ochii, şi asta şi datorită faptului că el a întâmpinat-o cu o minciună: „Ştiam că o să ajungi aici, fiica mea, pentru că am aranjat totul astfel încât s-o poţi face” – ceea ce nu era tocmai adevărat, lucru de care ea era conştientă. A mai insistat ca ea să-şi încuie uşa pe dinafară, „astfel încât niciun bărbat să n-o poată deranja”.55 Cât despre camera lui de la hotelul Ambos Mundos, în aceasta domnea, după cum avea să descopere Martha, o dezordine crasă: „Ernest”, avea să scrie ea mai târziu, „era extrem de murdar… unul dintre bărbaţii cei mai indolenţi pe care i-am întâlnit vreodată”. Hemingway moştenise de la tatăl său gustul pentru sandvişurile cu ceapă, iar în Spania adora să le facă folosind un soi local foarte puternic, pentru a le mesteca apoi alternându-le periodic cu înghiţituri din sticluţa sa argintie plată, plină cu whisky – o combinaţie remarcabilă. Martha era o fire mai curând pretenţioasă şi este puţin probabil să fi fost vreodată fizic atrasă de el. A refuzat întotdeauna să-i facă un copil şi mai târziu a adoptat unul („Nu este nevoie să ai un copil atunci când poţi să cumperi unul. Asta am şi făcut”). Ea se căsătorise cu Hemingway în primul rând deoarece era un scriitor vestit, ceva ce şi-ar fi dorit cu ardoare să fie şi ea: spera ca acea carismă literară a lui să treacă şi asupra ei. Pauline s-a luptat însă din greu să-şi ţină soţul şi atunci când a simţit că pierde, şi-a

amintit de aranjamentul generos al lui Hadley şi a insistat pentru unul mai dur, care a întârziat divorţul. În momentul în care acesta s-a terminat, Hemingway era deja înclinat s-o acuze pe Martha că i-ar fi distrus căsnicia. Prietenii aduc mărturie asupra certurilor publice aprinse dintre cei doi încă dintr-un stadiu timpuriu al legăturii lor.

Martha a fost de departe cea mai inteligentă şi mai hotărâtă dintre soţiile lui Hemingway şi nu a existat niciodată vreo şansă ca mariajul să dureze. Şi asta datorită unui motiv: a obiectat vehement în faţa deprinderii lui Hemingway de a bea şi a brutalităţii pe care o genera băutura. Atunci când, la sfârşitul anului 1942, Martha a insistat să conducă maşina la întoarcerea acasă deoarece el băuse la petrecere şi când s-au certat pe drum, el i-a tras un dos de palmă. Ea a încetinit mult apreciatul lui Lincoln, l-a dirijat spre un copac, l-a izbit, după care l-a lăsat pe Hemingway în maşină.56 A urmat mizeria: Martha a adus puternice obiecţii la adresa cetei de motani sălbatici pe care Hemingway îi avea în Cuba, care puţeau îngrozitor şi erau lăsaţi să defileze pe masa din sufragerie, în 1943, în timp ce el era plecat, ea a castrat motanii; ulterior el a murmurat cu năduf: „Mi-a tăiat pisicile”. 57 Martha i-a corectat pronunţia în franceză, i-a stimulat cunoştinţele în domeniul vinurilor franţuzeşti, i-a ridiculizat „Fabrica de escroci” şi a bătut apropouri transparente cum că el ar trebui să se afle mai aproape de luptele din Europa. În cele din urmă, Hemingway s-a hotărât să plece, aranjând cu iscusinţă o misiune acolo cu *Collier's*, a cărjror angajată fusese Martha şi care acum – spre furia ei – o concediau. Cu toate acestea, ea s-a dus după el la Londra şi l-a găsit trăind, în 1944, în obişnuita sa mizerie, la Dorchester, cu sticle goale de whisky rostogolindu-se de sub pat.

De atunci toate au mers din rău în mai rău. Întorşi în Cuba, el o trezea în mijlocul nopţii atunci când se culca băut: „Mă trezea atunci când încercam să dorm pentru a-mi căuta nod în papură, mârâind şi bătându-şi joc de mine – de fapt, vina mea era aceea de-a fi fost în război pe când

el nu fusese, însă nu aşa punea el problema. Eram, cică, nebună, nu căutam decât motive de exaltare şi pericole, nu aveam simţul responsabilităţii în privinţa nimănui, eram de un egoism inimaginabil. Nu se mai termina şi, credeţi-mă, era sălbatic şi oribil". 58 A ameninţat-o: „O să-mi găsesc pe cineva care să vrea să stea cu mine şi să mă lase pe *mine* să fiu scriitorul familiei". 59 Hemingway a scris un poem obscen, *Vaginului Marthei Gellhorn*, pe care-l compara cu gâtul zbârcit al unei ploşti vechi, poem pe care-l citea oricărei femei pe care reuşea să şi-o bage în pat. A devenit, s-a plâns Martha, „din ce în ce mai nebun, cu fiecare an care trecea". Ducea „o viaţă de sclavă cu o brută drept stăpân", aşa că l-a părăsit. Fiul lui Hemingway, Gregory, comenta: „O tortura pur şi simplu pe Marty şi când – în cele din urmă – i-a distrus toată dragostea pentru el, iar ea l-a părăsit, a pretins că ea îl abandonase". 60 S-au despărţit la sfârşitul lui 1944 şi, conform legii cubaneze, din moment ce ea îl părăsise, Hemingway i-a păstrat toate bunurile de acolo. A afirmat că faptul că se căsătorise cu ea „a fost cea mai mare greşeală din viaţa mea" şi într-o scrisoare adresată lui Berenson, a înşirat viciile Marthei, a acuzat-o de adulter („un iepure"), a spus că ea nu văzuse niciodată un om murind, cu toate acestea făcuse mai mulţi bani scriind despre atrocităţi decât orice altă femeie de la Harriet Beecher-Stowe încoace – nimic din toate acestea nefiind adevărat.

Cea de-a patra şi ultima căsătorie a lui Hemingway a durat până la moartea acestuia şi asta în principal datorită faptului că protagonista de la acea vreme, Mary Welsh, era decisă să meargă până la capăt, orice s-ar fi întâmplat. Provenea dintr-o altă clasă socială decât celelalte neveste ale lui Hemingway, fiind fiica unui cherestegiu din Minnesota. Ea nu are cum să-şi fi făcut vreodată iluzii privitoare la omul cu care se căsătorea, din moment ce încă de la începutul relaţiei lor, la hotelul Ritz din Paris, în 1945, el s-a îmbătat, a dat peste o fotografie a soţului ei, ziaristul australian Noel Monks, a azvârlit-o la toaletă, a tras în ea cu arma, a făcut praf toată toaleta şi a inundat

camera.61 Mary era ziaristă la *Time*, nu era o ambiţoasă precum Martha, însă era harnică şi isteaţă. Dându-şi seama că Hemingway dorea o nevastă-servitoare şi nu o posibilă rivală, ea a renunţat complet la ziaristică pentru a se mărita cu el, deşi a trebuit să îndure în continuare batjocori precum: „*Eu* nu m-am culcat cu generali pentru a face un articol pentru revista *Time*”. *62* O numea „Venus de buzunar a lui

Papa” şi s-a lăudat în privinţa numărului de contacte sexuale avute cu ea. I-a spus generalului Charles („Buck”) Lanham că, după o perioadă de neglijare, era uşor să o împaci pe Mary cum făcuse el: o „irigase de patru ori în noaptea trecută” (atunci când Lanham a întrebat-o despre aceasta – după moartea lui Hemingway – ea a suspinat, „Măcar să fi fost adevărat”).63

Mary era o femeie hotărâtă, un manager: era în ea ceva din contesa Tolstoi. Însă de data aceasta Hemingway era, desigur, la fel de vestit ca şi Tolstoi, un vizionar al omenirii, un profet al vieţii în aer liber, cu băuturi, arme, haine de să-fari, echipament de camping de tot felul care să-i poarte numele. Oriunde s-ar fi dus, în Spania, în Africa, şi înainte de toate în Cuba, era aşteptat de un alai de prieteni intimi şi de paraziţi, uneori un adevărat circ ambulant, de obicei static la Havana. Admiratorii săi erau adesea la fel de excentrici ca aceia din jurul lui Tolstoi, cu o morală mai curând deficitară, însă la fel de devotaţi în felul lor. Înainte de a-l părăsi, Martha Gellhorn a menţionat ceea ce ea numea „o scenă nostimă şi foarte amuzantă din Cuba”, cu Hemingway „citind cu voce tare din *Pentru cine bat clopotele* unui grup de tovarăşi de vânătoare de porumbei şi de pescuit, adulţi înstăriţi şi cu pretenţii de erudiţie, aceştia stând vrăjiţi pe podea” 64. Şi totuşi, datorită obiceiurilor îngrozitoare ale lui Hemingway, viaţa lui reală nu era atât de decorativă – abstracţie făcând de decorul propriu-zis – precum cea deja Iasnania Poliana. Dune Shevlin, soţia unuia dintre mulţii prieteni milionari ai lui Hemingway, a lăsat o descriere a cadrului din Cuba în 1947: barca era incomodă, mică şi rapidă, Ţinea era

bântuită de pisici scârboase şi lipsită de apă caldă, Hemingway însuşi puţind a alcool şi sudoare, nebărbierit, şuşotind în ciudatul jargon de engleză metisată pe care îl adoptase şi repetând întruna cuvântul „găinaţ”. Mary a avut mult de furcă cu tot ceea ce o înconjura.

Au existat şi de această dată multele umiliri repetate, adesea intenţionate, Hemingway fiind înnebunit după atenţia femeilor, mai ales dacă acestea erau fermecătoare, cunoscute şi linguşitoare. A fost Marlene „Kraut” (Varza) Dietrich, care i-a cântat în baie în timp ce el se bărbierea, Laureen Bâcâii („Eşti chiar mai solid decât mi-am închipuit”), Nancy „Slim” (Zvelta) Hayward („Dragă, eşti atât de subţire şi de frumos”). A existat o Virginia „Jigee” (Săltăreaţa) Viertel, care făcea parte din „circul” parizian al lui Hemingway de la Ritz: „A trecut o oră şi jumătate”, şi-a amintit sever Mary, „de când am părăsit camera lui Jigee Viertel şi Ernest a spus «Revin într-un minut»”. La Madrid existau „târfele de luptă” ale lui Hemingway, după cum le spunea el, la Havana cele de faleză; îi plăcea să le pipăie în prezenţa lui Mary, aşa cum o pipăise cândva pe Dorothy Twysden sub privirea îngrijorată a lui Hadley. Pe măsură ce Hemingway îmbătrânea, fetele pe care le dorea deveneau tot mai tinere. Odată i-a spus lui Malcom Cowley, „M-am culcat cu toate femeile pe care le-am vrut şi cu multe pe care nu le-am vrut, şi sper că am făcut-o bine”. 65 Lucrurile nu au stat niciodată aşa. Faptul a devenit tot mai puţin adevărat după cel de Al Doilea Război Mondial. La Veneţia, Hemingway s-a îndrăgostit de o tânără, înspăimântătoare şi patetică în acelaşi timp, pe nume Adriana Ivancici, din care a făcut eroina sumbrului său roman postbelic, *Across the River and Into the Trees* (*Dincolo de râu şi printre copaci*), 1950. Era o persoană distantă, snoabă şi rece, care dorea căsătoria sau nimic şi avea (după cum s-a exprimat fiul lui Hemingway, Gregory) „o mamă cu nasul coroiat în continuă expectativă”. Hemingway a acordat ospitalitate celor care trebuie să fi alcătuit unul dintre cele mai sinistre cupluri din istoria literară şi, cum Adriana avea ambiţii artistice, l-a forţat pe

editorul circumspect al lui Hemingway să-i accepte schiţele pentru coperte atât la *Dincolo de râu*, cât şi la *The Old Man and the Sea* (*Bătrânul şi marea*), 1952, carte care i-a refăcut, într-o oarecare măsură, reputaţia lui Hemingway şi i-a adus premiul Nobel. Ambele coperte au trebuit refăcute. Adriana îşi bătea joc de Mary făcând-o „necultivată”, o apreciere căreia Hemingway însuşi i-a ţinut isonul, el care preţuia educaţia şi manierele civilizate ale tinerei femei, în contrast cu Mary, pe care o califica drept o „vivandieră” şi o „gunoieră” 66.

Au mai urmat şi alte umilinţe cu ocazia ultimului mare safari al lui Hemingway din iarna 1953 – 1954. Ajunsese murdar chiar şi în raport cu propriul său etalon, cortul îi era un morman de haine murdare şi de sticle goale de whisky azvârlite peste tot. Din motive de neînţeles, care ţineau de etica sa personală, el a adoptat ţinuta băştinaşilor, s-a ras în cap, şi-a vopsit o parte din haine în roz-portocaliu, precum cei din triburile masai, şi a purtat chiar şi o suliţă. Mai mult încă, s-a încurcat cu o localnică wakamba pe nume Debba, descrisă de paznicul de vânătoare al safariului, Denis Zaphina, ca „un crâmpei de gunoi de tabără mirosind a diavol. Ea, prietena ei şi Hemingway petreceau în cortul lui, şi în timpul unei asemenea întâlniri cortul i s-a prăvălit. Conform jurnalului lui Mary, nu lipsea niciodată „conversaţia lui pisăloagă, repetitivă, care bâzâia monoton zi şi noapte”.67 A urmat apoi ultima mare expediţie în Spania, în 1959, „circul” lui Hemingway călătorind cu cele optzeci sau nouăzeci de colete, pentru o vară de lupte cu taurii. O adolescentă de nouăsprezece ani, pe nume Valérie Danby-Smith, fiica unui constructor din Dublin, a venit să-i ia lui Hemingway un interviu pentru o agenţie belgiană de ştiri, la care era corespondent de presă. Hemingway s-a îndrăgostit de ea şi s-ar putea să fi vrut chiar s-o ia de nevastă, dar a recunoscut că Mary era o soţie mai potrivită pentru a avea grijă de un bărbat în vârstă, o ultimă soţie firească, „una de drum lung”. Dar Valerie a fost angajată pentru două sute cincizeci de dolari pe lună, s-a alăturat circului şi a

călătorit pe scaunul din faţă al maşinii, pentru a fi pipăită de mâna avidă a lui Hemingway, în timp ce Mary trebuia să stea în spate. Ea a suportat acest lucru, recunoscând că Valerie era inofensivă şi că, înveselindu-l pe Hemingway, îl făcea să fie mai puţin violent – într-adevăr, după moartea lui, Valerie şi-a menţinut angajamentul (în cele din urmă s-a căsătorit cu Gregory Hemingway). La vremea aceea însă, întâmplarea a făcut ca vara să devină „oribilă, hidoasă şi mizerabilă" 68.

Trebuia oare ca Mary să îndure mai multe decât contesa Tolstoi? Probabil că nu, în sensul că, spre deosebire de Tol-stoi, Hemingway era un animal de casă lipsit de intenţia de a pleca în sălbăticie. Mary a învăţat spaniola, îi conducea bine casa şi lua parte la majoritatea incursiunilor sale sportive, într-un anumit stadiu al relaţiei lor, Hemingway a scris un „raport asupra situaţiei" în ceea ce o privea, în care îi enumera calităţile: „o excelentă pescăriţă, o bună trăgătoare, o vajnică înotătoare, o bucătăreasă cu adevărat bună, ştie să aprecieze un vin bun, excelentă la grădinărit... poate conduce o barcă sau dirija o casă în spaniolă" 69. Nu avea însă niciun pic de compasiune pentru ea atunci când se rănea, aşa cum se întâmpla adesea, în timpul expediţiilor lui în sălbăticie. Ea menţionează un schimb de cuvinte caracteristic ce a avut loc după ce se alesese cu o rană dureroasă: „Ai putea s-o ţii pentru tine". „Încerc". „Soldaţii nu fac asta". „Nu sunt soldat". 70 în public aveau loc certuri cutremurătoare, iar în particular scene de o violenţă înfricoşătoare. Odată el i-a azvârlit maşina de scris pe jos, a spart o scrumieră la care ea ţinea mult, i-a aruncat vin în faţă şi a făcu i-o târâtură. Mary i-a răspuns că, dacă încerca să scape de ea, ea nu avea de gând să plece de acasă: „N-ai decât să mă tot îndemni cât vrei să părăsesc casa şi pe tine, că nu ai să reuşeşti... Orice ai spune sau ai face, dacă nu mă omori, ceea ce ar fi cam complicat, am să rămân aici şi am să-ţi ţin casa şi Ţinea până în ziua în care ai să vii aici treaz, dimineaţa, şi ai să-mi spui sincer şi fără ocolişuri că vrei ca eu să plec". 71 Era o ofertă pe care Hemingway era prea

prudent ca să o accepte.

Copiii proveniţi din căsătoriile lui Hemingway erau de obicei martorii tăcuţi, uneori temători, ai vieţii lui conjugale, în pruncie erau mult lăsaţi în seama unor dădace şi servitoare, în vreme ce „circul" lui Hemingway străbătea lumea. Avem cunoştinţă de o dădacă, Ada Stern, prezentată drept lesbiană. Vârstnicul, Bumby, o momea cu băuturi pe care le şterpelea, Patrick se ruga să fie trimisă în iad, în vreme ce Gregory, mezinul, era îngrozit că femeia ar putea pleca.71 În cele din urmă, Gregory a scris o carte relevantă, destul de amară, despre tatăl său. Tânăr fiind, a fost implicat într-un incident cu poliţia din California. Mama lui, Pauline, divorţată demult de Hemingway, i-a telefonat acestuia (pe 30 septembrie 1951) pentru a-l informa şi a-l ruga să o liniştească şi să-i dea un sfat. El i-a răspuns că ea era de vină – „Uite cum l-ai crescut" – şi s-au certat nebuneşte, Pauline „strigând şi plângând necontrolat la telefon". În acea noapte ea s-a trezit cu o durere acută, pentru ca a doua zi să moară pe masa de operaţie, la vârsta de cincizeci şi şase de ani, din cauza unei tumori la glanda ce secretă adrenalina. Aceasta poate să fi fost agravată de stresul emoţional. Hemingway a condamnat delincventa fiului său; fiul a incriminat furia tatălui. „Nu necazurile mele nesemnificative au tulburat-o pe mama, ci conversaţia brutală de la telefon pe care au avut-o cu opt ore înaintea morţii ei". Gregory a notat în cartea sa: „Este bine să te afli sub influenţa unei personalităţi dominatoare atâta vreme cât aceasta este zdravănă, însă atunci când aceasta ajunge să aibă putregai în suflet, cum poţi să ajungi să îi spui că pute?" 73

Desigur, adevărul este că Hemingway nu era depravat până în măduva oaselor. Era alcoolic. Alcoolismul era pentru munca sa tot atât de important, indispensabil de fapt, cum era pentru Coleridge dependenţa de droguri. Hemingway era un caz de alcoolism progresiv demn de manualele clasice de medicină, alcoolism provocat de o depresie cronică profundă, probabil moştenită, pe care, la rândul său, nu făcea decât să o agraveze. Într-o bună zi,

Hemingway i-a spus lui MacLeish: „Necazul a fost că, toată viaţa, atunci când lucrurile mergeau într-adevăr prost, era suficient să beau ceva pentru ca imediat după aceea ele să se amelioreze simţitor”. 74 A început să bea în adolescenţă, fierarul local, Jim Dilworth, furnizându-i în secret cidru tare. Mama lui a remarcat deprinderea căpătată şi s-a temut mereu că Hemingway ar putea deveni alcoolic (există o teorie care spune că la el patima băuturii a început odată cu prima mare ceartă cu Grace). În Italia, Hemingway a trecut la vin, după care a băut pentru prima dată lichior tare la clubul ofiţerilor din Milano. Rana şi o poveste de dragoste nefericită au trezit în el patima alcoolului: la spital, s-a descoperit că dulapul său era plin cu sticle goale de coniac, un semn rău-prevestitor. În anii ’20, la Paris, cumpăra vin Beaune cu galonul de la o vinărie şi era în stare să bea cinci sau şase sticle de vin roşu la o masă – ceea ce şi făcea, de altfel. L-a învăţat pe Scott Fitzgerald să bea vin direct din sticlă, care era, spunea el, ca o fată „care mergea să înoate fără costum de baie”. La New York, a spus că a fost „afumat” timp de „câteva zile” după ce semnase contractul pentru *Fiesta*, după toate probabilităţile prima sa repriză prelungită de băutură. Lumea credea că el inventase laitmotivul anilor ’20 „Ia un pahar”; deşi unii, cum ar fi Virgil Thomson, l-au acuzat că ar fi fost prea zgârcit să ofere cuiva un pahar. La rândul său, Hemingway era mereu gata să-şi acuze cunoştinţele că ar fi băut pe seama lui, aşa cum o făcuse în anii ’50 cu Ken Tynan, în Cuba.75

Lui Hemingway îi plăcea în mod deosebit să bea cu femeile, ceea ce îi apărea, prin extraploare, ca semnificând aprobarea mamei sale. Hadley a băut mult alături de el şi a scris: „Ştii, îmi mai este încă dragă remarca pe care ai făcut-o, că aproape mă venerai ca băutor”. 76 Acelaşi rol dezastruos l-a jucat drăguţa sa însoţitoare din Havana, Jane Mason, cu care bea gin urmat de şampanie şi de cantităţi imense de daiquiri. De fapt, aceasta a fost decada în care, în Cuba, consumul de alcool i-a scăpat pentru prima dată complet de sub control. Un barman de acolo a

afirmat că Hemingway putea „bea mai multe pahare cu Martini decât orice altă persoană pe care am întâlnit-o”. La domiciliul prietenului său Thorwald Sánchez, Hemingway a ajuns la stadiul de beţiv agresiv, şi-a aruncat hainele pe fereastră şi a spart un set de pahare scumpe de Baccara. Soţia lui Sánchez a fost atât de înspăimântată, încât a ţipat şi a implorat valetul să-l încuie undeva. În timpul safariului, se strecura afară din cort la ora cinci dimineaţa pentru a-şi lua ceva de băut. Fratele său Leicester a spus că, la Key West, la sfârşitul anilor ’30, Hemingway ajunsese să bea într-o zi şaptesprezece whisky-uri cu sifon şi adesea, noaptea, la culcare, lua cu el o sticlă cu şampanie.

În această perioadă, ficatul a ajuns să-l supere pentru prima dată, dându-i dureri acute. Doctorul i-a recomandat să renunţe cu totul la alcool, iar el a încercat într-adevăr să-şi limiteze consumul la trei whisky-uri înainte de cină. Dar asta nu a durat mult. În timpul celui de Al Doilea Război Mondial cantitatea de alcool pe care ajunsese să o bea a crescut continuu, pentru ca la jumătatea anilor ’40 să se spună despre Hemingway că la micul dejun îşi turna gin în ceai. Luându-i în 1948 un interviu pentru *Cosmopolitan*, A.E. Hotchner a spus că Hemingway a dat gata şapte Papa Doubles (băutura havaneză care îi purta numele, un amestec de rom, grape-fruit şi maraschino), şi atunci când a plecat la cină l-a luat cu el în maşină pe al optulea, pentru drum. A pretins: „Într-o noapte, aici am dat pe gât şaisprezece”. S-a lăudat editorului său că începuse într-o seară cu absint, a terminat o sticlă cu vin la cină, a trecut la o sesiune de vodcă, apoi a continuat cu whisky-uri cu sifon până la ora trei noaptea. În Cuba, băuturile pe care le servea înaintea cinei erau de obicei pe bază de rom; în Europa, pe bază de Martini, în proporţie de 15: 1. Odată, la începutul anilor ’50, pe terasa din faţa Domului din Montparnasse, l-am văzut dând pe gât şase asemenea băuturi, un pahar după altul – exista un puternic element de bravadă în abuzul acesta de alcool. La micul dejun băuturile puteau fi gin, şampanie, scotch sau „Moarte în

Curentul Golfului” – un pahar mare de gin Hollands cu lămâie verde, o altă invenţie de-a sa. Şi, mai presus de toate, era nelipsitul whisky: fiul său Patrick spunea că în ultimii douăzeci de ani de viaţă, tatăl său dădea gata un litru de whisky pe zi.

Capacitatea lui Hemingway de a rezista la băutură era remarcabilă. Lillian Ross, care i-a făcut un portret în *Nezu Yor-ker*, nu pare să fi remarcat că era beat în cea mai mare parte a timpului când stătea de vorbă cu ea. Denis Zaphina a comentat, referitor la ultimul lui safari: „Presupun că a fost beat tot timpul, dar rareori a arătat-o”. A mai demonstrat şi o surprinzătoare abilitate de a-şi limita consumul de alcool sau chiar de a renunţa la băutură pentru scurte perioade de timp şi, pe lângă fizicul său puternic, acest fapt i-a permis să supravieţuiască. Efectele alcoolismului cronic de care suferea erau totuşi inexorabile. Băutura a fost şi unul dintre factorii care au stat la baza imensului număr de accidente pe care le-a suferit. Walter Benjamin a definit odată intelectualul (pe sine) drept un om „cu ochelarii pe nas şi cu toamna în suflet”. Hemingway avea cu siguranţă toamna în suflet- adesea chiar miezul iernii –, însă pe cât putea se ţinea departe de ochelari, în ciuda faptului că la ochiul stâng moştenise miopia mamei sale (care, din vanitate, refuzase şi ea să poarte ochelari).

Drept rezultat, şi poate datorită şi dezavantajului staturii sale masive, Hemingway a fost toată viaţa predispus la accidente. Lista acestora este înfricoşător de lungă.77 Copil fiind, a căzut cu un băţ în gură şi şi-a smuls amigdalele; şi-a înfipt un cârlig de pescuit în spate; a căpătat răni la fotbal şi la box. Anul 1918 l-a văzut căzând victima unei explozii în timpul războiului şi zdrobindu-şi pumnul trecându-l printr-o vitrină de sticlă. Doi ani mai târziu, s-a tăiat la picioare pe când mergea pe sticlă spartă şi a avut o hemoragie internă când a căzut lovindu-se de un pilon pentru ancorat barca. S-a ars rău sfărâmând un boiler pentru apă caldă (1922), şi-a rupt un ligament de la picior (1925), iar fiul său i-a provocat o rană la pupila

ochiului drept (1927). În toamna lui 1928, a survenit primul dintre accidentele grave provocate de băutură, când – întorcându-se acasă – a confundat lanţul lucarnei cu lanţul de la toaletă şi şi-a tras în cap întreaga structură masivă de sticlă, suferind o comoţie şi necesitând nouă copci. Şi-a rupt vintrele (1929), şi-a fracturat arătătorul cu un sac de box, a fost rănit de un cal nărăvaş şi şi-a fracturat braţul într-un accident de maşină (1930), s-a împuşcat în picior pe când, beat fiind, a încercat să prindă un rechin cu cangea (1935), şi-a fracturat degetul cel mare de la picior lovind o poartă încuiată, şi-a zdrelit piciorul într-o oglindă şi şi-a rănit pupila ochiului bolnav (1938). S-a mai ales cu încă două comoţii în 1944, intrând cu maşina într-un rezervor de apă în timpul camuflajului şi sărind de pe o motocicletă într-un şanţ. În 1945, a insistat să preia conducerea maşinii pentru a o duce pe Mary la aeroportul din Chicago, a derapat şi a lovit un morman de pământ, fracturându-şi trei coaste, un genunchi şi spărgându-şi capul (Mary a trecut prin parbriz). În 1949 a fost zgâriat grav jucându-se cu un leu. În 1950 a căzut în barcă, alegându-se cu tăieturi lungi la cap şi picior, secţionându-şi o arteră şi provocându-şi pentru a cincea oară o comoţie. În 1953 şi-a luxat umărul căzând din maşină şi în iarna aceea a mai suferit şi o serie de accidente în Africa: arsuri grave în timp ce, beat fiind, încerca să stingă un tufiş cuprins de flăcări, şi două accidente de avion, care au produs o altă comoţie, o fractură craniană, două vertebre fisurate, traumatisme interne, o ruptură de ficat, splină şi rinichi, arsuri, un umăr şi un braţ dislocate şi o paralizie a muşchilor sfineterului. Accidentele, precedate de obicei de beţii, au continuat practic până la moartea lui Hemingway: ligamente rupte, gleznă scrântită în timp ce escalada un gard (1958), un alt accident de maşină (1959).

În ciuda fizicului său, alcoolismul a avut un impact direct asupra sănătăţii sale, începând prin afectarea ficatului, la sfârşitul anilor ’30. În 1949, pe când schia la Cortino d’Ampezzo, s-a trezit cu un fir de praf în ochi şi incidentul, combinat cu alcoolul, a dus la un caz foarte

ciudat de erizipel, de care mai suferea încă zece ani mai târziu, cu o cicatrice vineţie, bătând în roşu, ce se întindea de la rădăcina nasului la gură. În acea perioadă, ca urmare a ultimei mari beţii din Spania (1959), avea probleme cu ambii rinichi şi cu ficatul şi probabil hemo-cromatoză (ciroză, tegumente colorate, diabet), edeme ale gleznelor, crampe, insomnii cronice, cheaguri de sânge şi edeme cauzate de hipertensiune, ca şi probleme dermatologice.78 A devenit impotent şi a îmbătrânit prematur; ultima fotografie, tristă, a lui plimbându-se în apropierea unei case pe care o cumpărase în Idaho, îşi spune propria ei poveste. Chiar şi aşa, mai era încă pe picioare, încă în viaţă, iar gândul devenise de nesuportat pentru el. Tatăl său se sinucisese din cauza fricii pe care i-o inspira o boală incurabilă. Hemingway se temea că bolile de care suferea nu erau mortale: pe 2 iulie 1961, după diverse tratamente nereuşite contra depresiei şi a paranoiei, a pus mâna pe cea mai bună puşcă a sa de vânătoare cu două ţevi, a pus în ea două mitralii de pulbere şi şi-a zburat toată calota craniană.

De ce îşi dorea Hemingway moartea? Nu este deloc un fapt neobişnuit printre scriitori. Contemporanul său, Eve-lyn Waughn, scriitor de limbă engleză-cu un statut comparabil în acea perioadă, şi-a dorit şi el moartea. Waughn însă nu era un intelectual: nu credea că ar putea remodela regulile vieţii luându-se numai după mintea sa; s-a supus însă disciplinei tradiţionale a bisericii, murind de moarte bună cinci ani mai târziu. Hemingway şi-a creat un cod propriu, bazat pe onoare, adevăr, loialitate. A dat greş în toate trei privinţele şi aceasta l-a condamnat la eşec. Mai grav poate, a simţit că dădea greş în literatură. Hemingway a făcut multe greşeli dureroase, dar exista un lucru de care nu ducea lipsă: integritatea artistică. Aceasta străluceşte ca un far de-a lungul întregii sale vieţi. Şi-a impus sarcina de a crea un nou mod de a scrie în limba engleză, de-a scrie un roman, şi a reuşit. A fost unul dintre evenimentele remarcabile din istoria limbii engleze şi reprezintă acum o parte inseparabilă a ei. Sarcinii acesteia

el i-a dedicat resurse imense de facultăţi creatoare, energie şi răbdare. Faptul era dificil în sine. Mai dificil însă – aşa cum a descoperit singur – era să menţină ridicat standardul de creativitate pe care îl instituise. Faptul i-a devenit evident la jumătatea anilor ’30 şi s-a adăugat obişnuitei sale depresii. Din acel moment, cele câteva povestiri ale sale încununate de succes nu au fost decât nişte aberaţii înscriindu-se pe o lungă pantă descendentă. Dacă Hemingway nu ar fi fost un artist atât de mare, poate că faptul nu ar fi contat pentru el ca individ; pur şi simplu ar fi scris şi publicat romane inferioare, aşa cum o fac atâţia alţi scriitori. El ştia însă când scria sub posibilităţile sale, iar faptul că ştia asta era insuportabil. A căutat sprijinul alcoolului, chiar şi atunci când lucra. În anii ’20, a fost văzut pentru prima dată scriind cu băutura în faţă – o sticlă de Rum St. James. Acest obicei, rar la început, a devenit intermitent, apoi invariabil. În anii ’40, se spunea deja că se scula la patru şi jumătate dimineaţa, „începe de obicei să bea de îndată şi scrie în picioare, cu un creion într-o mână şi un pahar în cealaltă” 79. Faptul i-a afectat munca într-un mod dezastruos, cum era de altfel de aşteptat. Un editor cu experienţă poate spune întotdeauna când o lucrare literară este realizată cu ajutorul alcoolului, indiferent cât de talentat ar fi autorul. Hemingway a început să producă mari cantităţi de material nepublicabil sau material pe care-l simţea că nu se ridică la nivelul minim pe care şi-l impusese. O parte au fost totuşi publicate, şi primite ca lipsite de valoare, ba chiar ca o parodie a lucrărilor sale anterioare. Au existat probabil una sau două excepţii, mai ales *Bătrânul şi marea*, deşi există şi acolo un element de autoparodiere. Nivelul general era însă scăzut, tot mai scăzut, iar faptul că Hemingway era conştient de inabilitatea sa de a-şi recăpăta geniul, pentru a nu mai vorbi de a-l perfecţiona, a accelerat vârtejul de depresie şi de băutură în care intrase. A fost un om ucis de arta sa, iar viaţa lui este o lecţie pe care toţi intelectualii ar trebui să o înveţe: aceea că talentul nu este suficient.

7 *Bertolt Brecht*: *O inimă de gheaţă*

Aceia care doresc să influenţeze mintea oamenilor au trebuit demult să recunoască faptul că teatrul este mediul cel mai puternic prin care pot încerca să facă acest lucru. Pe 7 februarie 1601, cu o zi înaintea revoltei contelui de Essex şi a oamenilor săi, aceştia au plătit compania teatrală din care făcea parte Shakespeare să pună în scenă o reprezentaţie specială, necenzurată, cu piesa acestuia *Richard al II-lea* – privită la acea vreme ca subversivă din punctul de vedere al monarhiei. Contrareforma iezuită a pus reprezentaţiile dramatice în centrul *propaganda fidel* Primii intelectuali laici nu erau mai puţin conştienţi de importanţa teatrului. Atât Voltaire, cât şi Rousseau au scris pentru scenă – iar Rousseau a avertizat asupra periculoasei capacităţi a acesteia de a corupe morala publică. Victor Hugo s-a folosit de dramaturgie pentru a-i distruge pe ultimii Bourboni. Byron a dedicat dramelor în versuri o mare parte a energiei sale; chiar şi Marx a încercat să scrie una. Însă, aşa cum am văzut, Ibsen a fost primul care a folosit scena în mod deliberat şi sistematic – şi cu un succes uluitor – pentru a provoca o revoluţie în comportamentul social. Bertolt Brecht, un dramaturg cu totul diferit din mai toate punctele de vedere, i-a fost succesorul firesc în această privinţă. El a creat piesa modernă de propagandă, sofisticată, exploatând în mod strălucit una dintre noile instituţii culturale ale secolului al XX-lea, teatrul subvenţionat de stat. În cele două decenii care au urmat dispariţiei sale, anii ’60 şi 70, Brecht a fost probabil cel mai influent scriitor pe plan mondial.

Şi totuşi, în timpul vieţii sale, Brecht a fost şi rămâne într-o oarecare măsură un personaj misterios. A fost vorba de o alegere deliberată care i-a aparţinut atât lui, cât şi Partidului Comunist, organizaţie pe care a slujit-o cu credinţă în ultimii treizeci de ani ai vieţii sale. Multe au fost cauzele care l-au făcut să vrea să distragă atenţia publicului de la persoana sa la munca sa. La rândul său, instituţia comunistă nu dorea nici ea ca originile şi trecutul lui, sau stilul lui de viaţă, să fie analizate îndeaproape.1

Aşa se face că biografia lui Brecht conţine multe lacune, deşi în linii mari este suficient de clară. S-a născut pe 10 februarie 1898 în plicticosul dar respectabilul oraş Augsburg, la patruzeci de mile de München. În ciuda repetatelor afirmaţii comuniste, nu era de origine ţărănească. Ambele ramuri de strămoşi, mergând înapoi până în secolul al XVI-lea, făceau clar parte din clasa de mijloc – nobili de ţară, doctori, profesori, apoi şefi de gară şi oameni de afaceri.2 Mama lui era fiica unui funcţionar civil. Tatăl său lucra în domeniul comerţului cu hârtie, ca funcţionar şef şi apoi director de vânzări la fabrica de hârtie din Augsburg. Fratele său mai mic, Walter, s-a dedicat şi el ulterior domeniului, devenind profesor de tehnologia fabricării hârtiei la Universitatea Tehnică din Darmstadt. Bertolt a avut probleme cardiace şi părea fragil, devenind (ca mulţi alţi intelectuali de frunte) copilul favorit al mamei sale. Ea a afirmat că, dată fiind marea intensitate a dorinţelor lui, era imposibil de refuzat. Şi totuşi, ca adult, lui Brecht nu i-a păsat de familie. Abia dacă îşi menţiona din când în când tatăl. Nu a răspuns afecţiunii mamei sale. Atunci când aceasta a murit – în 1920 – el a insistat să invite a doua zi la ei acasă un grup de prieteni zgomotoşi – „noi ceilalţi eram muţi de durere”, şi-a amintit fratele său – şi a părăsit în mod ostentativ oraşul în ziua dinaintea înmormântării ei. Cu toate acestea, ulterior, într-unul dintre foarte rarele sale momente de remuşcare, şi-a criticat comportamentul faţă de mama sa: „Ar fi trebuit să fiu interzis de pe faţa Pământului”. 3

Legenda lui Brecht spune că la şcoală nu numai că repudia religia, dar a ars în public Biblia şi Catehismul, şi aproape că a fost exmatriculat din cauza vederilor sale pacifiste. De fapt, se pare că ar fi scris poezie patriotică şi a dat de necaz nu datorită pacifismului, ci pentru a fi copiat la examene. Se încadra în cultura tineretului german care cânta la chitară, cu ideologia sa pronatură şi anti-oraş. Majoritatea contemporanilor săi din rândurile burgheziei au fost recrutaţi, s-au dus de-a dreptul pe front şi au fost ucişi acolo; sau, dacă au supravieţuit, au devenit

naziști. Brecht nu era în mod intenţionat un dezertor; a fost însă scutit de serviciul militar datorită inimii sale slabe, devenind asistent medical (studiase deja ceva medicină la Universitatea din München). Ulterior a descris un tablou oribil al masacrului la care asistase în spitalele militare: „Dacă doctorul îmi dădea ordin «Amputează un picior, Brecht!» trebuia să răspund «Da, Excelenţă» şi să tai piciorul. Dacă mi se spunea «Fă o trepanaţie!», deschideam craniul omului şi meşteream la creierul acestuia. Am văzut cum îi puneau cât de cât pe picioare pentru a-i expedia înapoi pe front cât mai curând posibil”. 4 Brecht nu a fost însă cu adevărat concentrat până în octombrie 1918, moment în care cea mai mare parte a luptelor se încheiaseră, iar sarcina lui era în principal aceea de a se ocupa de cazurile de boli venerice. A minţit şi atunci când a susţinut ulterior (în discursul rostit cu ocazia acceptării Premiului Stalin pentru Pace) că în noiembrie 1918 se raliase „instantaneu” Republicii Comuniste Bavareze şi devenise deputatul soldaţilor. A oferit diferite versiuni privitoare la ceea ce făcuse, însă faptul nu a fost cu siguranţă eroic, nici atunci, nici în alt moment.5

Începând din 1919, Brecht s-a impus rapid ca o personalitate în domeniul literar: întâi în calitate de critic, temut pentru brutalitatea, sălbăticia şi cruzimea sa. Apoi în chiar domeniul dramatic, datorită modului în care cânta la chitară, a îndemânării sale la scris cântece (de la primul la ultimul, talentul său poetic a fost cât se poate de subtil şi de pur) şi a abilităţii sale de a le cânta cu o voce înaltă, surprinzător de atractivă, nu tocmai diferită de cea a lui Paul McCartney în anii ’60. Orientarea teatrului german de la începutul anilor ’20 era puternic de stânga, iar Brecht şi-a luat din ea sursa de inspiraţie. Primul său succes a fost *Spartacus*, reintirulat apoi *Tobe în noapte* (1922), care a câştigat Premiul Kleist pentru cel mai bun tânăr dramaturg. Faptul a produs vâlva cuvenită în rândul radicalilor. La acel stadiu, Brecht nu era însă din niciun punct de vedere un ideolog, ci mai curând un oportunist.

Dorea să atragă atenţia asupra sa şi reuşea uluitor de bine. Scopul său era *epater la bourgeoisie*. *A* denunţat capitalismul şi toate instituţiile burgheze. A atacat armata. A lăudat laşitatea şi a practicat-o: Keuner, eroul autobiografic al aclamatei sale povestiri *Măsuri împotriva violenţei*, este un laş desăvârşit. Prietenul lui, Walter Benjamin, a scris ulterior că laşitatea şi o puternică înclinaţie spre distrugere se numărau printre cele mai pronunţate trăsături caracteristice ale sale.6 Îi plăcea ca lucrările sale să provoace certuri şi scandaluri. La modul ideal, dorea ca o piesă a sa să nască huiduieli şi fluierături din partea unei jumătăţi a publicului şi aplauze agresive la cealaltă jumătate. O critică teatrală tradiţională, bazată pe o analiză estetică atentă, nu-l interesa. În realitate, îi dispreţuia pe intelectualii tradiţionali, mai ales pe cei universitari sau romantici.

De fapt, Brecht a inventat un nou tip de intelectual, cam aşa cum făcuseră la vremea lor Rousseau sau Byron. Intelectualul de tip nou al lui Brecht, al cărui prototip era chiar el însuşi, era dur, lipsit de suflet, cinic, jumătate gangster, jumătate sportiv. Dorea să aducă în teatru atmosfera răguşită, plină de sudoare, violentă a arenelor sportive. Ca şi lui Byron, îi plăcea tovărăşia boxerilor profesionişti. Cerându-i-se în 1926 să arbitreze un concurs de poezie, el a ignorat cele patru sute de contribuţii ale poeţilor şi a acordat premiul unor versuri neprelucrate descoperite într-o revistă de ciclism.7 A respins tradiţia muzicală austro-germană în favoarea unor sunete metalice, repetitive, găsind un spirit înrudit în compozitorul evreu Kurt Weill, cu care de altfel a colaborat. Dorea ca decorurile sale să-şi arate oasele, mecanismele aflate în spatele iluziei: acesta era noul lui gen de adevăr. Maşinăriile îl fascinau, la fel şi oamenii care le făceau şi le manevrau, inginerii. Se vedea pe sine ca pe un manipulator, un inginer al imaginarului. De fapt, aşa şi este prezentat în pielea inginerului Kaspar Proechl din romanul *Erfolog* (*Succes*) de Lion Feuchtwanger, personaj despre care un alt personaj spune: „Îţi lipsesc cele mai

importante organe umane: simţuri capabile de plăcere şi o inimă iubitoare”.

Multe dintre atitudinile şi activităţile lui Brecht din anii ’20 îi reflectau geniul de a-şi face singur reclamă. împărţea acest dar cu Hemingway, practic contemporanul său (şi, desigur, cu mulţi alţi intelectuali) şi, la fel ca şi Hemingway, şi-a dezvoltat propriul stil distinctiv sartorial. Totuşi, stilul lui Hemingway era în întregime american şi predominant sportiv. Brecht îl admira în mod cert, chiar dacă în secret, pe Hemingway şi era foarte supărat arunci când cineva insinua că ar fi furat idei de la „Papa”. În anii ’20, îşi manifesta în mod deschis admiraţia faţă de Statele Unite (a fost ultima perioadă în care intelectualitatea europeană a considerat acceptabilă atitudinea proamericană), mai ales faţă de gangsterii şi eroii sporturilor de acolo: a scris o poezie despre meciul Dempsey-Tunney, din 1926. Deci o parte dintre ideile sale formale proveneau de dincolo de Atlantic. Altele însă erau pur europene. Scurta de piele cu cordon şi şapca fuseseră favoritele tinerilor violenţi din cadrul Ceka – creată de Lenin la începutul anului 1918. La acestea Brecht şi-a adăugat propria invenţie, o cravată de piele şi veste de piele cu mâneci de stofă. Voia să arate pe jumătate student, pe jumătate muncitor şi din cap până-n picioare elegant. Noua sa ţinută trezea diverse comentarii. Duşmanii săi susţineau că sub veşmântul proletar de piele purta cămăşi de mătase. Carl Zuckma-yer îl numea „o corcitură între un camionagiu şi un seminarist iezuit” 8. Şi-a completat stilul personal cu un mod special de a-şi pieptăna părul drept pe frunte şi păstrând permanent o barbă de trei zile, niciodată mai mult sau mai puţin. Treizeci, patruzeci şi chiar cincizeci de ani mai târziu, aceste accente aveau să fie mult imitate de către tinerii intelectuali. Ei au mai copiat şi obiceiul lui de a purta ochelari „austeri” cu ramă de oţel. În cazul lui Brecht, aceştia erau gri, culoarea lui preferată. Scria pe un fel de foiţă cenuşie şi, pe măsură ce devenea tot mai cunoscut, a început să-şi publice „opera în curs”, sub titlul *Versuche*

(*Schiţe*), texte ale pieselor sale în ediţii broşate cenuşii, în mod deliberat sumbre – aidoma manualelor şcolare – o formă extrem de eficientă de autopromovare, la rândul ei mult imitată ulterior. Maşina lui, un Steyr decapotabil, era şi ea gri; o căpătase pe gratis scriind reclame sonore pentru fabricanţii ei. Pe scurt, Brecht avea un talent remarcabil pentru prezentarea vizuală – un domeniu în care, de-a lungul anilor ’20, germanii conduceau lumea. Aproape în acelaşi timp Hitler concepea strălucitul aparat al Partidului Nazist şi SS-ul, inventând şi tehnica manifestaţiilor nocturne cunoscută sub numele de *son et lumière*.

Ascensiunea lui Hitler a fost factorul care l-a împins pe Brecht spre o postură şi mai politică. În 1926 a citit *Capitalul*, sau fragmente din el, după care a fost şi a rămas asociat cu Partidul Comunist, deşi, conform mărturiei lui Ruth Fischer

— O lideră a Partidului Comunist German, sora prietenului său, compozitorul Hanns Eisler –, Brecht s-a înscris în partid abia în 1930.9 Anul 1926 a fost remarcabil şi prin începutul colaborării dintre Brecht şi Weill. În 1928 ei au terminat *Opera de trei parale*, care a avut premiera pe 31 august şi a cunoscut imediat un succes răsunător, mai întâi în Germania, apoi peste tot în lume. Din multe puncte de vedere era un exemplu caracteristic al modului în care proceda Brecht. Ideea principală fusese luată din *Opera cerşetorului* de Gay şi pasaje întregi din text erau pur şi simplu furate din traducerea după François Villon semnată de K.L. Ammers (în urma protestelor, Ammers a primit un procent din drepturile de autor). Succesul lucrării s-a datorat în mare parte muzicii originale şi captivante a lui Weill. Însă Brecht a reuşit să facă în aşa fel încât să-şi asume cea mai mare parte a meritelor pentru succesul ei de lungă durată şi, când s-a certat în cele din urmă cu Weill, a anunţat în mod dispreţuitor: „Am să-l azvârlu pe scări pe acest fals Richard Strauss”. 10

Unul dintre motivele pentru care Brecht a cules laurii a fost arta sa desăvârşită în domeniul relaţiilor publice şi al

politicii spectacolului. În 1930, G.W. Pabst, care obţinuse drepturile pentru transpunerea cinematografică a *Operei de trei parale*, a obiectat în faţa scenariului scris de Brecht, care schimbase intriga, dându-i în mod evident o conotaţie comunistă mult accentuată. Brecht a refuzat să-l readucă la varianta iniţială şi în octombrie chestiunea a ajuns în faţa instanţei. El a interpretat pentru camera de luat vederi câteva accese de mânie atent puse în scenă şi, deşi cazul era sortit a-i fi defavorabil

— Pabst cumpărase piesa originală, nu o nouă versiune marxistă a ei –, Brecht s-a ales cu un aranjament financiar substanţial în schimbul abandonării acţiunii şi, mai mult încă, a putut să pozeze în calitate de martir al integrităţii artistice, aflat la mâna brutalului sistem capitalist. Şi-a publicat propriul scenariu cu un eseu introductiv care sublinia stricta morală marxistă – „dreptatea, libertatea şi caracterul au devenit toate dependente de procesul de producţie” 11. A dat dovada unei abilităţi strălucite în a-şi promova interesele personale în paralel cu proclamarea devotamentului său faţă de public.

Un al doilea motiv al celebrităţii crescânde a lui Brecht a fost acela că în 1930 fusese acceptat de Partidul Comunist în calitate de vedetă reprezentativă şi se bucura de toate avantajele puternicului său suport instituţional. În timpul lui Stalin, Brecht nu a avut niciodată prea mult succes la Moscova, şi chiar şi Partidul Comunist German – de departe mult mai flexibil în ceea ce priveşte chestiunile artistice – a apreciat o parte a lucrărilor sale drept uşoare şi heterodoxe – de exemplu *Ascensiunea şi decăderea oraşului Mahagonny* (1930), care a provocat scandaluri, bătăi şi demonstraţii organizate de nazişti. Brecht s-a dovedit însă compatibil cu disciplina de partid, participa la conferinţe despre marxism-leninism ţinute la Colegiul Muncitorilor din Berlin şi, fiind în fond un hegelian căruia îi plăcea lumea imaginară a metodei dialectice – mintea sa era foarte germană, la fel ca şi a lui Marx –, a găsit sistemul atractiv din punct de vedere intelectual. Prima sa

lucrare pur marxistă, *Măsura*, datează din vara anului 1930, iar adaptarea făcută după *Mama* lui Gorki a fost jucată în toată Germania, în săli supravegheate de Partidul Comunist. A scris scenarii de film de agitaţie şi propagandă. Tot împreună cu Weill (care nu a fost totuşi niciodată un marxist subtil), Brecht a pus bazele noii forme de artă politică intitulată *Schulopern* (operă şcolară sau dramă didactică). Scopul acesteia nu era atât acela de a asigura educarea politică a publicului (aşa cum pretindea), cât acela de a-l transforma într-un cor bine orchestrat, asemenea mulţimilor de la Nürnberg. Din artişti, actorii au devenit simple instrumente politice, oameni-maşină, iar personajele din piesă nu mai erau indivizi, ci tipologii, îndeplinind acţiuni extrem de formalizate. Meritul artistic al acestei forme de artă stătea în strălucirea regiei, în care Brecht era desigur un maestru, însă trimiterile sale politice erau evidente, fapt care a persistat decenii întregi, atingând nadirul cu întunecatele opere-drame puse în scenă de Madame Mao, în vremea Revoluţiei Culturale chineze din anii ’60. Brecht a mai inventat şi folosirea pie-sei-proces (despre vrăjitoare, Socrate, Galilei, ziarul interzis al lui Marx etc.) în scopuri de agitaţie şi propagandă, care a trecut în repertoriul de stânga, ieşind din când în când la suprafaţă ca în Tribunalul Crimelor de Război din Vietnam al lui Russell. Într-adevăr, multe din inovaţiile scenice ale lui Brecht – utilizarea machiajului alb, a scheletelor, sicrielor, a carelor alegorice imense – se mai folosesc în mod curent chiar şi în zilele noastre în teatrul stradal, în procesiuni şi demonstraţii.

Brecht avea alte metode pentru a-şi menţine numele în atenţia publicului. Se lăsa fotografiat scriind versuri în mijlocul unei mulţimi de muncitori, pentru a sublinia faptul că zilele individualismului politic romantic muriseră demult şi că acum poezia era o activitate proletară colectivă. A îmbrăţişat în mod public principiile autocriticii marxiste. Şi-a dus opera didactică *Der Jasager* (*Cel care zice Da*) la Karl Marx Schule, aflată sub controlul comuniştilor, a cerut studenţilor să facă comentarii şi apoi

a rescris-o.12 A accentuat în mod repetat elementul colaborării în operele sale, deşi dacă o piesă era o cădere, făcea urgent cunoscut faptul că aportul său personal la aceasta era modest.

Instalarea lui Hitler la putere, în 1933, a pus brusc capăt acestei cariere încununate de succes. Brecht a părăsit Germania în dimineaţa care a urmat incendierii Reichstag-ului. Anii ’30 au reprezentat pentru el o perioadă dificilă. Nu dorea deloc să fie un martir. A încercat Viena, nu i-a plăcut atmosfera tot mai impregnată de politica progermană şi a plecat în Danemarca. A refuzat categoric să zboare în Spania. S-a dus de câteva ori la Moscova şi a fost într-adevăr coeditor la *Das Wort* (alături de Feuchtwanger şi Willi Bredel), ziar publicat în Rusia, care i-a asigurat singurul său venit regulat. Era însă ferm convins că Rusia era un loc periculos pentru unul ca el şi nu a rămas niciodată acolo mai mult de câteva zile la rând. Între anii 1933 şi 1938 scrierile sale au fost cu precădere muncă politică în spiritul Partidului. Apoi, spre sfârşitul deceniului, a început subit să producă-într-o rapidă succesiune – *Viaţa lui Galileo* (1937), *Procesul lui Lucullus* (1938), *Omul cel bun din Sâlhuan* (1938 – 1940) şi *Mutter Curage* (1939). A hotărât să pătrundă şi pe piaţa americană, scriind *Irezistibila ascensiune a lui Arturo Ui*, care îl prezenta pe Hitler în chip de gangster din Chicago. Izbucnirea războiului în 1939 l-a convins că Danemarca era prea plină de risc; s-a mutat în Suedia, apoi în Finlanda, apoi – primind o viză americană – dincolo de Rusia şi de Pacific, în California şi la Hollywood (1941).

Mai fusese şi înainte în America, dar opera sa nu avusese niciun ecou în afara cercurilor de stânga. Viziunea sa idealizată şi adolescentină, de tip benzi desenate, despre America a pălit rapid şi nu a ajuns niciodată să-i placă realitatea, a urât-o chiar. Nu putea lucra în stilul studiourilor de la Hollywood şi a devenit mai mult decât invidios pe ceilalţi imigranţi care avuseseră succes acolo (Peter Lorre a fost o excepţie).13 Scenariile sale nu au fost agreate. O serie de proiecte ale lui s-au năruit complet. În

1944 – 1945, W.H. Auden a lucrat cu el la versiunea engleză a *Cercului de cretă caucazian* şi au colaborat la o adaptare după *Ducesa de Malfi*. În ultima clipă însă versiunea lor a fost respinsă în favoarea textului original, care cunoscuse un succes neaşteptat la Londra, aşa încât Brecht şi-a retras numele de pe generic. O producţie după *Galileo*, cu marele Charles Laughton în rolul principal, a cunoscut şi ea eşecul. Brecht nu a înţeles cum funcţiona piaţa nici la Hollywood, nici pe Broadway şi nu a reuşit să se adapteze la ea. Nu-i putea suferi pe maeştrii teatrului şi nici măcar pe egalii săi. Pentru a fi eficient, el trebuia să fie întru totul răspunzător de acţiunile întreprinse.

Dându-şi seama că teatrul său nu putea avea succes decât în condiţii ideale pe care să le poată controla personal, Brecht s-a pregătit pentru un pact faustian. Acesta a fost grăbit de o apariţie în faţa Casei Reprezentanţilor Comitetului pentru Activităţi Neamericane, pe 30 octombrie 1947. Comitetul investiga la acea vreme acţiunile subversive comuniste de la Hollywood, iar Brecht – împreună cu alţi nouăsprezece – era citat să apară ca un potenţial „martor ostil”. Ceilalţi căzuseră în mod colectiv de acord să refuze să răspundă la întrebările referitoare la apartenenţa lor la Partidul Comunist şi, drept urmare, au fost citaţi pentru ofensă adusă Congresului; zece dintre ei au fost condamnaţi la un an închisoare.14 Brecht nu avea însă nici cea mai mică intenţie de a-şi petrece timpul într-o închisoare americană. Atunci când a fost întrebat despre apartenenţa sa la Partidul Comunist, el a negat-o hotărât: „Nu, nu, nu, nu, nu, niciodată”. Interogatoriul a avut elemente parodice, căci interpretul său, David Baumgardt de la Biblioteca Congresului, avea un accent încă şi mai pregnant decât acela al lui Brecht şi furiosul preşedinte J. Parnell Thomas a strigat: „Nu pot înţelege interpretul mai mult decât îl pot înţelege pe martor”. Cu toate acestea Comitetul nu era bine informat, iar Brecht, realizând acest lucru, a minţit fără ezitare şi cu bună-credinţă. „Nu s-au bazat multe dintre scrierile dumneavoastră pe filosofia lui Lenin şi a lui

Marx?” „Nu. Nu cred că este chiar aşa. Dar am studiat-o, desigur. Trebuia să o fac, în calitate de dramaturg care scrie piese istorice”. Iar atunci când a fost întrebat despre cântecele sale incluse în *Cartea de cântece a Partidului Comunist*, el a afirmat că acelea erau traduceri eronate. Plănuise, într-adevăr, să facă o afirmaţie supusă, declarând: „Activităţile mele... au fost întotdeauna activităţi pur literare strict independente”, dar nu i s-a dat nicio ocazie să dea citire acestei declaraţii. A minţit însă cu atâta convingere, a fost atât de meticulos în a corecta orice eroare faptică, a părut atât de sincer şi de nerăbdător să ajute, aşa cum putea, Comitetul, încât i s-au adus mulţumiri publice pentru a fi fost un martor extrem de cooperant.15 Ceilalţi scriitori citaţi au fost atât de încântaţi de modul în care el a păcălit Comitetul, încât au ignorat faptul că, fiind de acord să răspundă la întrebări, el de fapt îi trădase. Aşa se face că Brecht a rămas un erou al stângii. Revenit în siguranţă în Europa, a adoptat în faţa presei o poziţie sfidătoare: „Când m-au acuzat că voiam să fur Empire State Building, am simţit că venise vremea să plec de acolo”. 16

Stabilindu-se în Elveţia, Brecht a început să supravegheze cu atenţie scena europeană, înainte de a se decide cum să-şi plănuiască viitoarea carieră. Şi-a conceput o uniformă nouă, un „costum muncitoresc” gri, bine croit, cu o şapcă gri de stofă. Prin intermediul relaţiilor din cadrul Partidului Comunist, Brecht avea multe legături bine informate. A descoperit rapid un fapt de o importanţă crucială pentru el. Nou-instauratul regim sovietic de marionete din Germania Răsăriteană, luptând pentru recunoaştere politică şi, încă mai mult, pentru demnitate culturală, era dispus să ofere mult pentru a-şi alătura o personalitate literară marcantă care să-l ajute să se legitimeze. Brecht avea datele necesare – atât din punct de vedere literar, cât şi ideologic – pentru a servi interesele Germaniei Răsăritene. În octombrie 1948, în Berlinul de est, Brecht şi-a adus tributul de recunoştinţă participând la o recepţie dată în onoarea sa de către

Uniunea Culturală (Kul-turbund) a Partidului Comunist. Stătea între Wilhelm Pieck, care avea să devină ulterior preşedintele Germaniei Democrate, şi colonelul Tupanov, comisarul politic sovietic. Invitat să răspundă la discursuri, Brecht a apelat la un truc caracteristic, care nu-i contrazicea opţiunile, având în acelaşi timp şi o notă teatrală de modestie. A strâns pur şi simplu mâna bărbaţilor aşezaţi de o parte şi de alta a sa, după care s-a reaşezat. Trei luni mai târziu, în Berlinul de est a avut loc premiera unei montări generoase, puternic sponsorizate, a piesei *Mutter Courage*. *A* fost un succes enorm, cu critici veniţi din toate colţurile Europei Occidentale pentru a vedea spectacolul. Faptul l-a convins în cele din urmă pe Brecht să facă din Germania Democrată cartierul general al operaţiunilor sale teatrale.

Cu toate acestea, planul său de bază era mult mai complicat. Descoperise că şi Austria era în căutarea unei legitimări postbelice. Austriecii se număraseră printre cei mai entuziaşti suporteri ai lui Hitler şi conduseseră multe dintre lagărele de concentrare naziste (inclusiv patru dintre cele şase mari lagăre de exterminare). Din considerente strategice, aliaţii apreciaseră că se cuvenea ca Austria să fie tratată ca o „ţară ocupată", practic o „victimă a agresiunii naziste" şi nu ca un inamic. Aşa se face că în 1945 austriecii au căpătat statutul de ţară neutră. Era deci extrem de convenabil să deţii un paşaport austriac. În acelaşi timp, autorităţile austriece erau nerăbdătoare ca Germania Democrată să-şi facă din nou drum în inimile civilizate scoţându-i în evidenţă contribuţia culturală. Au văzut în Brecht un recrut util. Şi aşa a fost încheiat târgul. Brecht a confirmat că dorea „să depună o muncă intelectuală într-o ţară care îi oferea o atmosferă propice pentru aceasta". A adăugat: „Lăsaţi-mă să subliniez că mă consider un simplu poet şi nu intenţionez să slujesc vreo ideologie politică, oricare ar fi ea. Repudiez ideea unei repatrieri în Germania". A insistat că legăturile sale cu Berlinul răsăritean erau superficiale: „Nu deţin niciun fel de funcţie oficială sau vreun angajament la

Berlin şi nu primesc niciun fel de salariu… intenţia mea este de a privi Salzburgul ca reşedinţa mea permanentă”. 17 Majoritatea acestor afirmaţii erau minciuni, iar Brecht nu avea deloc intenţia de a locui la Salzburg. A căpătat însă paşaportul austriac, fapt care i-a permis nu numai să călătorească oriunde dorea, ci i-a oferit şi un considerabil grad de independenţă faţă de guvernul est-german.

A mai existat însă şi un al treilea element al strategiei bine conturate a lui Brecht. Înţelegerea sa cu est-germanii prevedea ca, în schimbul identificării sale artistice cu regimul, aceştia să-i asigure o companie proprie, susţinută de resurse considerabile. El a calculat – corect, după cum a reieşit – că o asemenea investiţie ar da pieselor sale imboldul necesar pătrunderii acestora în repertoriul mondial. Drepturile sale de autor ar deveni în acest fel extrem de valoroase şi nu avea deloc intenţia de a le permite est-germanilor să beneficieze de ele, nici să le supună controlului caselor lor editoriale, în decada 1922 – 1933, Brecht a refuzat cu consecvenţă să aibă de-a face cu cooperativele editoriale ale Partidului Comunist German, preferând firmele serioase capitaliste care plăteau drepturile cuvenite. Şi de această dată şi-a pus drepturile de autor în mâinile unui editor vest-german, Peter Suhrkamp, şi i-a silit pe est-germani să specifice – în chiar ediţiile scoase de ei ale operelor lui – menţiunea „Cu acordul Editurii Suhrkamp, Frankfurt pe Main”. Toate profiturile de pe urma editării, oriunde în lume, şi toate drepturile cuvenite pentru producţiile internaţionale erau deci plătite în puternica valută vest-germană şi transferate la timpul cuvenit în contul bancar deschis de Brecht în Elveţia.

Până în vara anului 1949, datorită unui îndelungat joc dublu şi unor minciuni depline, Brecht obţinuse exact ce dorea: un paşaport austriac, sprijinul guvernului est-german, un editor vest-german şi un cont bancar elveţian. Era proaspăt instalat în calitate de „consilier artistic” al ceea ce era de fapt propria sa companie, Berliner Ensemble, având-o ca director pe soţia sa Hélène Weigel.

Prima mare producţie,Dl *Puntila*, şi-a avut premiera pe 12 noiembrie 1949. La vremea cuvenită, teatrul Schiffbauerdamm i-a fost pus la dispoziţie ca sediu permanent al companiei. Deschiderea a beneficiat de un afiş semnat de Picasso. Niciun artist de la Wagner încoace nu primise un cadru de o asemenea amploare pentru reprezentarea ideală a lucrărilor sale. Dispunea de şaizeci de actori, plus scenografi şi muzicieni, şi de zeci de asistenţi de producţie – în total 250 de angajaţi. Dispunea de toate luxurile imaginabile pe care şi le-ar putea dori un dramaturg. Putea repeta până la cinci luni. Putea anula efectiv – ceea ce a şi făcut – un spectacol de seară al unei piese aflate deja în repertoriu pentru a continua repetiţiile unei noi piese – când soseau sponsorii îşi primeau pur şi simplu banii înapoi. Nu existau griji referitoare la numărul actorilor sau al costurilor montării. Îşi putea rescrie de câteva ori piesa în timpul repetiţiilor generale pentru a ajunge astfel la un grad de finisare pe care niciun alt dramaturg din lume nu-l putea atinge. Exista un buget generos pentru deplasări, ceea ce a făcut posibil turneul de la Paris din 1954 cu spectacolul *Mutter Courage* şi turneul cu *Cercul de cretă caucazian* din anul următor.

Aceste vizite erau adevărate deschideri pentru influenţa şi renumele internaţional al lui Brecht. Se pregătise de mulţi ani pentru această zi, punându-şi în joc toate minunatele sale talente de promovare. Şi-a şlefuit imaginea proletară la fel de bine ca piesele dramatice. O grijă deosebită a fost acordată croirii costumului său muncitoresc. Reporterii erau încurajaţi, însă ţinuţi la distanţă în mod scrupulos. Fotografii erau îngăduiţi însă doar cu condiţia ca Brecht să poată alege personal fotografiile destinate publicării. Brecht a fost dintotdeauna nerăbdător să dea operei sale o dimensiune „serioasă”, solidă chiar, şi să atragă atenţia universitarilor în care vedea în mod abil nişte excelenţi promotori pe termen lung ai reputaţiei unui scriitor. Acesta a fost motivul pentru care a iniţiat seria de scrieri „Opera în curs”. Le rezuma acum pe acestea, însă pe o scară mult mai largă. În Statele Unite

ţinuse un „jurnal de lucru”, nu era vorba atât de un jurnal, cât de un fel de cronică, o relatare continuă a activităţii sale, a gândirii sale artistice, învăluită în ceea ce el numea „documentare”, decupaje din ziare şi nu numai. În 1945 a început să numească aceste hârtii laolaltă cu alte documente „de arhivă”. Le-a fotografiat pe toate – folosind echivalentul de atunci al microfilmelor – şi a convins Biblioteca Publică din New York să introducă în fondul său un set complet. Intenţia era de a încuraja studenţii să scrie teze de doctorat despre opera lui Brecht, făcându-le-o accesibilă. Un alt set a fost înmânat unui absolvent de la Harvard, Gerhard Nellhaus, care lucra deja la o asemenea teză şi care a devenit la vremea cuvenită un promotor entuziast şi eficient al imaginii lui Brecht în Statele Unite. Brecht beneficia deja de serviciile unui universitar american în persoana lui Eric Bentley, un profesor englez de la UCLA, care îl studia pe Ştefan Georg. În 1943, Brecht l-a încurajat să renunţe la Georg şi să se concentreze asupra sa. După aceasta, Bentley nu numai că a tradus (împreună cu Maya Bentley) *Cercul de cretă caucazian* şi i-a aranjat prima reprezentaţie din Statele Unite, în 1948, dar a devenit promotorul lui Brecht de dincolo de Atlantic. Brecht rămânea rece în faţa unor asemenea discipoli şi îi silea să se concentreze neobosit asupra operei sale. Bentley mărturisea: „nu a încercat să afle mai multe despre mine. Nu m-a invitat să aflu mai multe despre el”. 18 Brecht a intuit faptul că dificultăţile crescânde, fie ele chiar extreme, departe de a-i descuraja pe avizii cercetători universitari şi pe pretinşii acoliţi, le stimulau de fapt apetitul de a-i face un serviciu. A devenit în mod sistematic dificil şi exigent, totul în numele integrităţii artistice. Rousseau făcuse exact aceeaşi descoperire şi o exploatase; în cazul lui Brecht însă, tehnica era aplicată cu o eficacitate şi o exactitate germană.

Aceste eforturi dădeau roade tot mai fructuoase în America anilor ’50. Brecht îşi promova însă cu asiduitate reputaţia şi în Europa şi îi încuraja şi pe ceilalţi să facă acelaşi lucru, în Berlinul de est vasta sa putere de patronaj

teatral a atras un cerc de tineri regizori şi scenografi debutanţi. El i-a organizat în jurul său aidoma unui sergent-major prusac – conducea într-adevăr întreaga companie cu o autoritate sălbatică şi arbitrară –, iar ei îl adorau îndatoritori. Până şi repetiţiile lui au devenit evenimente teatrale şi erau înregistrate pe banda de discipolii săi, rezultatele fiind adăugate „arhivei" şi totodată făcute să circule la Londra, Paris şi în alte locuri. Aceşti tineri erau unul din mijloacele prin care „evanghelia" brechtiană s-a răspândit în întreaga lume a spectacolului.19 El a fost însă promovat şi de intelectuali influenţi din afara cercului său de susţinători. În Franţa, faima i-a fost răspândită de către Rolland Barthes în revista *Théâtre Populaire*. În calitate de fondator al noii şi modernei ştiinţe a semiologiei – studiul modalităţilor de comunicare umană –, Barthes avea poziţia ideală pentru a-l plasa pe Brecht pe un piedestal demn de admiraţia intelectualilor. În Marea Britanie, exista un conducător de opinie şi mai influent, în persoana lui Kenneth Tynan, care fusese convertit la cultul lui Brecht în 1950 de către Eric Bentley şi care, din 1954, era critic teatral la *Observer*.

Această promovare asiduă a lui Brecht şi a operei sale ar fi putut fi mai puţin eficientă dacă nu ar fi coincis cu o schimbare fundamentală în economia teatrului occidental. În sfertul de veac 1950 – 1975, pentru prima dată în istorie, practic fiecare ţară europeană a acceptat principiul teatrului subvenţionat de stat. Aceste noi instituţii erau concepute pe o scară largă şi dotate cu ample resurse, finanţate adesea parţial de sectorul particular. Spre deosebire de teatrele de stat din *ancien régime*, al căror arhetip îl reprezenta Comedia Française, noile companii erau situate, în general prin constituţia lor, în afara controlului guvernamental şi gfectiv se mândreau cu independenţa de care dispuneau. Aparent, aceste teatre semănau cu teatrele generos finanţate din Europa de Est, mai ales cu acela al lui Brecht. Într-adevăr, ele tindeau să ia drept modele Europa de Est, concentrându-se asupra unor producţii de amploare, meticulos pregătite. Diferenţa

dintre ele consta însă în aceea că aceste teatre occidentale nu-i jucau doar pe clasici, ci şi piese noi, „însemnate”, din repertoriul internaţional. Opera lui Brecht se impunea firesc în această categorie. Într-adevăr, la Londra, unde schimbarea a fost cea mai revoluţionară – teatrele subvenţionate înlocuindu-le rapid pe cele comerciale în calitatea lor de furnizori de piese „de calitate” –, însuşi Teatrul Naţional l-a numit pe Kenneth Tynan ca primul său manager literar.

Deci, în toată Europa şi peste tot în lume, publicul a văzut piesele lui Brecht jucate în condiţii de sponsorizare, şi deci ideale, deseori copiate de-a dreptul după standardele impuse de Brecht însuşi în propriul său teatru. Nici chiar Wagner nu se bucurase într-o asemenea măsură de noroc.

Aşa se face că târgul faustian al lui Brecht a dat roade încă din timpul vieţii sale, el devenind rapid personalitatea cea mai influentă din lumea teatrului. Fusese întotdeauna gata să-şi plătească obolul, sau atât cât nu putea evita în ciuda abilităţii sale. De la o vârstă foarte fragedă Brecht nu numai că a practicat, dar a făcut chiar un cult din servilismul pus în slujba interesului personal. Filosofia lui era de tipul aceleia a lui Švejk. Una dintre primele zicale atribuite lui este: „Nu trebuie să uiţi că arta este o aparenţă, *Viaţa* este o escrocherie”. Pentru a supravieţui, trebuie să te angajezi tu însuţi în escrocherii, cu grijă, cu succes. Opera sa abunda în sfaturi date în acest scop. În *Tobe în noapte*, laşul soldat Kragler se laudă: „Sunt un porc-şi porcul merge acasă [de la război]”. Eroul său Galileo, înclinându-se în faţa lui Medici, spune: „Găsiţi scrisoarea mea prea servilă?... Un om ca mine poate obţine o poziţie cât de cât demnă numai dacă se târăşte pe burtă. Şi ştiţi că-i dispreţuiesc pe oamenii al căror creier nu este în stare să le umple stomacul”. Brecht a reluat această doctrină şi în afara scenei. Ta spus fiului său Ştefan, în vârstă de cincisprezece ani, că sărăcia trebuie evitată cu orice preţ, deoarece sărăcia excludea generozitatea. Pentru a supravieţui, a spus el, trebuie să fii

egoist. Porunca cea mai importantă era „Fii bun cu tine însuţi” 20.

În spatele acestei filosofii se găsea egoismul feroce care pare să fie o trăsătură atât de des întâlnită la intelectualii de frunte. Brecht însă şi-a urmărit obiectivele egoiste cu o neclintire sistematică şi cu sânge rece, ceea ce este foarte rar, chiar şi pentru standardele acestei categorii. A acceptat logica sinistră a servilismului: altfel spus, dacă se pleca în faţa celui mai puternic, îl tiraniza în schimb pe cel slab. De-a lungul vieţii, atitudinea sa faţă de femei a dovedit o consecvenţă ieşită din comun: le-a făcut pe toate să-i slujească scopul. Erau găinile din ograda în care el era cocoşul. A conceput chiar un stil sartorial pentru femeile sale, stil complementar stilului său: rochii lungi, culori închise, o umbră de puritanism.21 Se pare că primul succes l-a avut la şaptesprezece ani, când a sedus o fată cu doi ani mai tânără decât el. Tânăr fiind, şi-a concentrat atenţia asupra fetelor din rândurile clasei muncitoare: – ţărănci, fiice de fermieri, coafeze, vânzătoare; au urmat actriţele, cu toptanul. Niciun impresar nu s-a folosit vreodată cu mai multă lipsă de scrupule de postura de responsabil cu distribuţia, iar lui Brecht îi făcea o deosebită plăcere să corupă fete crescute în spiritul unui catolicism strict. Nu este clar de ce îl găseau femeile atât de atrăgător. O prietenă actriţă, Marianne Zoff, a spus că Brecht era întotdeauna murdar: trebuia să-l spele chiar ea pe gât şi pe urechi. Elsa Lanchester, soţia lui Charles Laughton, a afirmat că dinţii lui erau „mici pietre funerare iţindu-se dintr-o gură neagră”. Vocea sa în schimb, subţire, slabă, înaltă, le plăcea în mod evident unora dintre ele; atunci când cânta, spunea Zoff, „vocea lui metalică” şi aspră îi dădea fiori de-a lungul coloanei vertebrale, îi mai plăcea şi „subţirimea lui de păianjen” şi „ochii bulbucaţi întunecaţi”, care te „puteau străpunge”. Brecht era atent (în stadiile timpurii), un mare cavaler, insistent, şi mai presus de toate pretenţios; mama lui nu era singura care să afirme că era greu de rezistat intensităţii cererilor sale.

Mai mult încă, Brecht – deşi lipsit de inimă – le vedea în mod cert pe femei ca fiind mai importante pentru el decât bărbaţii; le-a investit cu responsabilităţi, însă aceste însărcinări le impuneau femeilor o atitudine servilă. îi plăcea să-i dea fiecăreia un nume special, folosif numai de el: „Bi”, „Mar”, „Muck” ş.a.m.d. Nu-l deranjau gelozia, scuipatul, scărpinatul, disputele; îi plăceau chiar. Ca şi în cazul lui Shel-ley, scopul său era acela de a conduce mici colectivităţi sexuale, al căror şef să fie. În general a reuşit acolo unde Shelley a dat greş. Întotdeauna a condus femeile în tandem, dublându-le sau chiar triplându-le. În iulie 1919, a avut un fiu cu o tânără pe nume Paula Banholzer („Bi”), căreia i-a făcut vagi promisiuni de căsătorie. În februarie 1921 a plecat cu Zoff („Mar”), care a rămas şi ea gravidă. Aceasta a vrut să păstreze copilul, însă el a refuzat: „Un copil mi-ar distruge toată liniştea sufletească”. Cele două femei au aflat una de cealaltă şi au tăbărât asupra lui Brecht, într-o cafenea din München. L-au făcut să ia loc între ele şi să aleagă: care? El a răspuns: „Amândouă”. Apoi i-a propus lui Bi ca el să se însoare cu Mar, să-i legitimeze copilul, apoi să divorţeze de ea şi să se însoare cu Bi, legitimându-l astfel şi pe fiul acesteia. Mar i-a ţinut un discurs furios şi a părăsit cafeneaua plină de dezgust. Lui Bi, mai timidă, i-ar fi plăcut să poată face acelaşi lucru. Însă nu a făcut decât să plece. Brecht a urmărit-o, s-a urcat în compartimentul ei de tren, i-a propus să se căsătorească cu el, iar ea a acceptat. Câteva săptămâni mai târziu el chiar s-a şi însurat – însă nu cu Bi, ci cu Mar. Aceasta a pierdut primul copil, dar a născut o fată, Hanne, în martie 1923. La doar câteva luni, Brecht avea o idilă cu o altă actriţă, Hélène Weigel. S-a mutat la ea în septembrie 1924, iar fiul lor, Ştefan, s-a născut două luni mai târziu. Încetul cu încetul au fost atraşi şi alţi membri ai colectivităţii sexuale, inclusiv devotata sa secretară Elizabeth Hauptmann şi o altă actriţă, Carola Neher, care a interpretat-o pe Polly în *Opera de trei parale*. Brecht şi m-ar au divorţat în 1927, el devenind astfel disponibil pentru o nouă căsătorie. Pe cine avea să aleagă

de data aceasta? A ezitat vreme de doi ani, alegând-o în cele din urmă pe Weigel, ca fiind cea mai utilă. I-a oferit lui Neher un buchet de flori compensator, spunându-i: „Nu am ce face, însă asta nu înseamnă nimic”. Ea i-a dat cu buchetul în cap. Hauptmann a încercat să se sinucidă. Aceste aranjamente murdare şi chinuitoare pentru femei nu au tulburat seninătatea lui Brecht. Nicio clipă nu a dat vreun semn că ar fi afectat de suferinţele pe care le producea femeilor. Acestea erau făcute pentru a fi folosite şi repudiate când şi cum o cereau împrejurările. A existat tragicul caz al Margaretei Steffin („Muck”), o actriţă amatoare căreia el îi dăduse un rol pentru a o seduce apoi în timpul repetiţiilor. Ea l-a urmat în exil şi i-a devenit secretară neplătită. Era un lingvist talentat şi se ocupa de întreaga lui corespondenţă externă (lui Brecht îi era dificil să aibă de-a face cu orice altă limbă în afara limbii sale materne). Ea suferea de tuberculoză şi starea ei s-a înrăutăţit treptat pe durata anilor de exil (anii ’30). Când doctorul şi prietenul ei dr Robert Lund a zorit-o să se interneze în spital, Brecht a obiectat: „Asta nu o să-i facă niciun bine, nu se poate interna acum pentru că am nevoie de ea”. Aşa se face că

Margaret a renunţat la tratament şi a continuat să lucreze pentru Brecht. Acesta a abandonat-o în 1941 la Moscova, el plecând în California. Acolo avea să şi moară subit, câteva săptămâni mai târziu, cu o telegramă de la Brecht în mână. Avea treizeci şi trei de ani.

Un alt caz a fost acela al lui Ruth Berlau, cu care el a avut o legătură în 1933. Era o daneză inteligentă de douăzeci şi şapte de ani, pe care i-a răpit-o distinsului ei soţ medic. Ca şi în cazul celorlalte amante, Brecht i-a dat în seamă o considerabilă muncă literară şi de secretariat. Într-adevăr, ţinea mult seama de ceea ce spunea ea referitor la piesele sale. Faptul a înfuriat-o pe Weigel, care o ura pe Berlau mai mult decât pe oricare alta dintre prietenele lui Brecht. Berlau era cu el în America şi se plângea cu năduf: „Sunt soţia de culise a lui Brecht” şi „Sunt târfa unui scriitor clasic”. Fata s-a îmbolnăvit de

nervi şi a trebuit să fie tratată la Spitalul Belle-vue din New York. Comentariul lui Brecht: „Nimeni nu este la fel de nebun ca un comunist nebun”. Ieşită din spital, Berlau s-a apucat de băutură. L-a urmat în Berlinul de est, uneori supusă, uneori făcând scene, până când Brecht a trimis-o în cele din urmă înapoi în Danemarca, unde ea a căzut pradă alcoolismului. Berlau avea o inimă caldă şi era talentată, iar suferinţele ei de-a lungul anilor nu pot fi imaginate.

Weigel a fost cea mai dură dintre femeile lui Brecht, dar şi cea mai servilă. De fapt, ea a înlocuit-o pe mama lui Brecht. Ca şi Marx, Brecht simţea încontinuu nevoia de a-i exploata pe oameni, iar în cazul lui Weigel s-a depăşit pe sine în ceea ce priveşte exploatarea, reunind în una şi aceeaşi persoană pe Jenny şi Lenchen ale lui Marx. În multe privinţe Weigel era o femeie voluntară, cu înclinaţii de conducător şi o imensă capacitate organizatorică. La o privire superficială, cei doi păreau egali: el o numea „Weigel”, iar ea îi spunea „Brecht”. Ceea ce-i lipsea însă ei era încrederea în sine ca femeie, şi mai ales în sex-appealul ei, iar el a prins această slăbiciune şi s-a folosit de ea. Ea l-a slujit atât acasă, cât şi la teatru. Acasă spăla şi curăţa cu o energie pătimaşă, răscolea magazinele de antichităţi în căutare de lucruri de calitate, gătea cu înverşunare, uneori în mod sclipitor, şi dădea petreceri nesfârşite pentru colegii, prietenii şi iubitele lui Brecht. I-a promovat cu toată fiinţa ei interesele personale. Când Brecht a ajuns să-şi aibă propriul teatru, în 1949, Weigel l-a condus pentru el: casa de bilete, notele de plată, curăţenia, personalul, organizarea recepţiilor, întregul compartiment administrativ. El a lămurit-o însă fără ezitare, cu cruzime, că ea răspundea doar de clădire, şi nu avea nimic de-a face cu activităţile creatoare, din care era pur şi simplu exclusă. Adesea, Weigel trebuia să-i scrie pentru a-i cere o audienţă în probleme care ţineau de teatru.

Acasă fiecare dintre ei îşi avea propriul apartament, cu sonerii individuale. Aceasta pentru a o scuti de

aventurile lui Brecht, care au continuat – cu tot tacâmul – fără încetare, aproape impersonal, în anii petrecuţi la Berlin, atunci când puterea şi poziţia îi asigurau accesul fizic la nenumărate actriţe tinere. Din când în când, Weigel, depăşind limita suportabilităţii, pleca de acasă. În general însă dădea dovadă de o toleranţă amară, resemnată. Uneori le dădea sfaturi bune tinerelor amante: Brecht erau un bărbat foarte gelos; deşi trăia în promiscuitate, le pretindea femeilor să-i fie credincioase sau cel puţin să rămână clar sub influenţa lui. Avea pretenţia să aibă control asupra vieţilor lor, or, aceasta însemna o informare eficientă. Era capabil să dea câteva telefoane pentru a verifica programul vreunei amante care nu-şi petrecea seara cu el. Spre sfârşit, aducea uneori aminte de un cerb bătrân care se luptă din greu să-şi ţină căprioarele laolaltă.

Relaţiile intense, de o viaţă, cu femeile nu i-au mai lăsat timp pentru copii. A avut cel puţin doi copii nelegitimi. Ruth Berlau i-a dăruit un fiu, născut în 1944, care a murit de mic. Frank Banholzer, fiul avut anterior cu Paula, a ajuns la maturitate şi a fost ucis pe frontul rusesc în 1943. Nu se poate spune chiar că Brecht a refuzat să-l legitimeze, aşa cum a făcut-o Marx cu Freddy. Însă nici nu s-a interesat de el, abia dacă l-a văzut, şi nu l-a menţionat niciodată în jurnalele sale. Însă nici copiii săi legitimi nu figurau prea mult în viaţa lui. Bombănea de fiecare dată când trebuia să-şi petreacă timpul cu ei sau să cheltuiască bani pentru ei. Era obişnuita poveste a idealismului intelectual. Ideile veneau înaintea oamenilor, Omenirea – cu un „O” mare – venea înaintea bărbaţilor şi a femeilor, a nevestelor, fiilor sau fiicelor. Soţia lui Oscar

Homolka, Florence, care l-a cunoscut bine pe Brecht în America, a rezumat cu mult tact: „În relaţiile sale umane era un luptător pentru drepturile popoarelor fără a fi prea preocupat de fericirea persoanelor care se aflau lângă el” 22. Brecht, personal, a argumentat, citându-l pe Lenin, că trebuia să fii neîndurător cu indivizii pentru a sluji colectivitatea.

A aplicat acelaşi principiu şi în muncă. Brecht avea un stil de prezentare foarte original şi creativ, însă subiectul şi-l lua mai întotdeauna de la alţi scriitori. Era extrem de înzestrat pentru adaptarea, parodierea, reformularea şi actualizarea ideilor şi intrigilor altora. Este probabil adevărat că niciun alt scriitor nu a atins vreodată o asemenea faimă aducându-şi o contribuţie personală atât de mică. Şi de ce nu, ar întreba el cu cinism? Ce importanţă avea, atâta vreme cât era slujit proletariatul? Descoperit a fi furat Villon-ul lui Ammers, Brecht a pretextat ceea ce el numea „neglijenţa [sa] fundamentală în chestiuni de proprietate literară" – o confesiune stranie din partea unui om care avea să fie mai târziu atât de tenace în apărarea propriei sale creaţii. *Sfânta Ioana de la ocolul abatorului* a lui Brecht (1932) este pe undeva o parodie după *Fecioara din Orléans* de Schiller şi după *Sfânta Ioana* a lui Shaw. *Puştile Doamnei Canar* s-a bazat pe *Călare către mare* de J.M. Synge. Pentru a scrie Dl *Puntilla şi sluga sa Matti*, a furat din opera folcloristei Hella Wuolojoki, care fusese gazda lui în Finlanda, o dovadă caracteristică de lipsă de recunoştinţă. *Libertate şi Democraţie* (1947) datorează mult *Mascaradei anarhiei* de Shelley. A furat de la Kipling. A furat de la Hemingway. Atunci când Ernest Bornemann i-a atras atenţia lui Brecht asupra unei curioase asemănări între una dintre piesele lui şi o nuvelă de Hemingway – atingând astfel un punct sensibil – nu a făcut decât să provoace o ieşire violentă. Brecht a strigat: „Ieşi afară – ieşi afară – ieşi afară!" Hélène Weigel, care gătea în bucătărie şi nu auzise începutul disputei – nu avea idee despre motivul acestei ieşiri –, dând dovadă de solidaritate, s-a repezit în cameră ţipând: „Da, du-te, du-te, du-te!", şi asta „învârtind tigaia în chip de sabie".23

„Neglijenţa fundamentală" a lui Brecht era unul din motivele pentru care nu se bucura de popularitate în rândurile scriitorilor – excepţie făcând discipolii săi şi cei legaţi de el pe linie de partid. Era mult dispreţuit de scriitorii academici ai Şcolii de la Frankfrut (Marcuse,

Horkheimer etc), fiind calificat drept un „marxist vulgar”. Adorno spunea că Brecht petrecea zilnic ore întregi punându-şi pământ sub unghii pentru a arăta a muncitor. În America şi i-a făcut duşmani atât pe Christopher Isherwood, cât şi pe W.H. Auden. Lui Isherwood îi displăceau atât eforturile lui Brecht, cât şi cele ale lui Weigel de a-i distruge noua credinţă budistă, proaspăt îmbrăţişată. L-a găsit pe Brecht „nemilos”, un tiran, şi considera perechea alcătuită din cei doi mai curând ca un cuplu din Armata Salvării.24 Auden, fostul colaborator al lui Brecht, îi preţuia versurile, însă nu îl includea în rândul personalităţilor politice adevărate („Nu era în stare să gândească”) şi-l găsea deplorabil din punct de vedere al caracterului moral: „un om cât se poate de neplăcut”, „o persoană odioasă”, unul dintre puţinii care meritau cu adevărat pedeapsa cu moartea – „De fapt, mă pot imagina aplicându-i-o eu însumi”.25 La rândul său, Thomas Mann nu-l agrea nici el pe Brecht: era un „exponent al partidului”, „foarte înzestrat – din nefericire”, „un Monstru”. Brecht a ripostat: Mann era „autorul acela de povestiri”, „un clerico-fascist”, „sărac cu duhul”, o „reptilă”.26 Unul dintre motivele pentru care Brecht le displăcea atât de mult lui Adorno şi prietenilor săi erau că acestora le repugna identificarea lui cu „muncitorii”, pe care o vedeau, pe drept cuvânt, ca o bătaie de joc. Desigur, propria lor pretenţie de a înţelege ce doreau, simţeau, credeau cu adevărat „muncitorii” era la rândul ei la fel de lipsită de fundament. Toţi duceau nişte vieţi cu desăvârşire burgheze şi, aidoma lui Marx, nu i-au întâlnit niciodată pe cei acoperiţi de sudoare. Dar cel puţin nu se îmbrăcau ca proletarii, în haine atent concepute de croitori de lux. La Brecht exista o anumită doză de minciună, de înşelătorie sistematică ce le întorcea stomacul pe dos. Exista de exemplu o anecdotă despre Brecht, pe care a răspândit-o chiar el, în care, sosit în vederea unei întrevederi – la uşa unui hotel scump (Savoy la Londra, Ritz la Paris, Piaza la New York – cadrul se schimba), îmbrăcat, desigur, în „costumul său muncitoresc”, portarul în uniformă nu îl lăsa

să intre. Cum Brecht era tiranic din fire şi capabil să se comporte ca un nobil german jignit, dacă cineva încerca să-l împiedice să obţină ceea ce dorea de fapt, este mult prea puţin probabil ca un asemenea eveniment să fi avut vreodată loc. Brecht l-a folosit însă în chip de simbol al relaţiilor sale cu sistemul capitalist. În una dintre versiuni se povesteşte cum, la o recepţie sofisticată la care fusese invitat, a fost oprit la intrare, cerându-i-se să completeze un formular. Când a făcut-o, portarul a întrebat: „Sunteţi rudă cu Bertolt Brecht?" Brecht a răspuns: „Da, sunt chiar fiul lui", ieşind apoi, bombănind: „În orice văgăună mai găseşti încă un Keiser Wilhelm al II-lea". 27

O parte a trucurilor sale publicitare erau culese de la Charlie Chaplin, pe care îl admira şi pe care îl apreciase odată ca fiind un regizor mai bun chiar decât el însuşi. Aşa încât, atunci când a sosit în maşina lui la o petrecere oficială şi portarul i-a deschis portiera, Brecht a coborât rapid pe cealaltă parte, lăsându-l pe portar cu gura căscată în râsetele mulţimii aflate acolo. Maşina, cum am mai menţionat, era un Steyre vechi. Brecht respinsese zgomotos privilegiul unei limuzine oficiale est-germane. Dar a întreţine şi conduce acel vechi Steyre (incluzând combustibilul, piesele de schimb, reparaţiile etc.) era un privilegiu la fel de mare – pentru orice om care nu avea legături cu regimul, era imposibil să conducă o maşină personală –, iar acel Steyre îi aducea lui Brecht şi avantajul de a-i sluji drept simbol de publicitate personală.

Dar mai exista ceva intrinsec înşelător în modul de viaţă al lui Brecht. În afara frumosului său apartament ce domina cimitirul în care era înmormântat iubitul său Hegel (apartamentul lui Weigel era la etajul de dedesubt), Brecht a cumpărat o superbă proprietate la ţară, la Buchow, pe lacul Scharmutzel. Guvernul o confiscase de la un „capitalist", iar Brecht a folosit-o pentru distracţii estivale sub copacii ei bătrâni şi masivi. Erau de fapt două case, una mai mică decât cealaltă, iar Brecht a lăsat să se ştie că trăia în ceea ce numea „coliba grădinarului". În apartamentul său din oraş păstra, pentru ochii

oficialităţilor aflate în vizită, portretele lui Marx şi Engels; acestea erau însă aranjate într-un mod uşor „satiric” – insesizabil, se presupunea, privirii oficiale – care să le trezească râsul prietenilor.

Anxietatea care-l încerca pe Brecht când venea vorba de păstrarea imaginii sale şi de sugerarea cu orice preţ a aparenţei de independenţă s-a născut, fără îndoială, din faptul că făcuse un pact faustian. Nu era însă nimic cu adevărat nou în identificarea intereselor sale profesionale cu supravieţuirea şi răspândirea puterii comuniste. Începând din 1930, faptul a devenit implicit în viaţa sa; ba uneori chiar explicit. În anii ’30, Brecht a fost stalinist, uneori chiar unul fanatic. Filosoful american Sidney Hook îşi aminteşte o conversaţie glacială din 1935, când Brecht i-a făcut o vizită în apartamentul său din Barrow Street, Manhattan. Marile epurări abia începeau, iar Hook, ridicând problema lui Zinoviev şi Kamenev, l-a întrebat pe Brecht cum de putea suporta să lucreze cu comuniştii americani, care îşi clamau vina sus şi tare. Brecht a declarat că de fapt „comuniştii americani nu sunt buni” – nici cei germani, de altfel – şi că singura formaţie care conta cu adevărat era Partidul Sovietic. Hook a subliniat faptul că toţi făceau parte din aceeaşi mişcare, răspunzătoare de arestările şi detenţia foştilor camarazi inocenţi. Brecht: „În ceea ce îi priveşte, cu cât sunt mai inocenţi, cu atât mai mult merită să fie împuşcaţi”. Hook: „Ce spui?” Brecht: „Cu cât sunt mai inocenţi, cu atât merită mai mult să fie împuşcaţi”. (Conversaţia s-a desfăşurat în germană, după cum menţionează Hook în relatarea sa.) Hook: „De ce? De ce?” A repetat întrebarea, însă Brecht nu a răspuns. Hook s-a sculat, s-a dus în cealaltă cameră şi a adus pălăria şi haina lui Brecht. „Când m-am întors, el mai stătea încă pe scaun, ţinându-şi paharul în mână. Când m-a văzut cu haina şi pălăria lui, a părut surprins. Şi-a pus paharul jos, s-a ridicat şi cu un zâmbet slab şi-a luat haina şi pălăria şi a plecat”. 28 Când Hook şi-a publicat pentru prima dată această relatare, Eric Bentley l-a contrazis. Dar, conform celor afirmate de Hook,

atunci când i-a relatat prima dată incidentul lui Bentley (la Congresul pentru Libertatea Culturală ţinut în 1960 la Berlin), Bentley ar fi spus: „Îl recunosc pe Brecht” – reamintindu-şi în mod straniu reacţia iniţială a lui Byron la aflarea poveştii lui Shelley şi a copilului său nelegitim făcut cu Claire Clairmont. Mai mult, confirmarea a venit din partea profesorului Henry Pachter de la City University, care a mărturisit că Brecht făcuse „afirmaţii de aceeaşi natură, în prezenţa mea”, adăugând justificările încă şi mai grave proferate de Brecht în acea perioadă: „Cincizeci de ani de acum încolo comuniştii îl vor fi uitat pe Stalin, însă vreau să fiu sigur că îl vor mai citi încă pe Brecht. De aceea nu mă pot separa de Partid”. 29

Adevărul este că Brecht nu a protestat niciodată împotriva epurărilor, chiar şi atunci când acestea îi vizau prietenii. Când fosta sa amantă, Carola Neher, a fost arestată la Moscova, el a comentat: „Dacă a fost condamnată, probabil că au existat dovezi substanţiale împotriva ei”. Tot ce a făcut „pentru ea” a fost să adauge că, în acest caz, „nimeni nu are sentimentul că o livră de crimă a fost echivalată cu o livră de pedeapsă”.30 Carola a dispărut – aproape sigur asasinată de Stalin. Când un alt prieten, Tretiakov, a fost împuşcat de Stalin, Brecht a scris o poezie elegiacă; avea însă să o publice abia mulţi ani mai târziu. La vremea respectivă, comentariul său a fost: „Procesele au dovedit cu toată claritatea existenţa unor conspiraţii active îndreptate împotriva regimului… Li s-au alăturat toate scursorile de acasă şi din străinătate, toţi paraziţii, criminalii profesionişti, informatorii. Toată această gloată avea aceleaşi scopuri [ca şi conspiratorii]. Sunt convins că faptul este adevărat”. 31

În acea perioadă, Brecht sprijinea întotdeauna, şi adesea în public, toate politicile lui Stalin, inclusiv în domeniul artistic. De exemplu, între 1938 şi 1939 a susţinut atacul împotriva „formalismului” – altfel spus, împotriva oricăror experimente sau inovaţii artistice. „Campania mai mult decât salutară îndreptată împotriva formalismului”, a scris el, „a ajutat la dezvoltarea eficientă

a formelor artistice, demonstrând că tematica socială este o condiţie indispensabilă unei asemenea dezvoltări. Orice inovaţie formală care nu slujeşte şi nu-şi găseşte justificarea în conţinutul ei social va rămâne întru totul frivolă”. 32 Când, în cele din urmă, a murit Stalin, comentariul lui Brecht a fost: „Oprimaţii de pe cele cinci continente… trebuie să-şi fi simţit inima stându-le în loc când au auzit că Stalin a murit. El era întruparea speranţelor lor”. 33 în 1955 a fost încântat să primească Premiul Stalin pentru Pace. Marea parte a celor 160.000 de ruble a luat imediat drumul contului său din Elveţia. S-a dus însă la Moscova pentru a primi premiul şi i-a cerut lui Boris Pasternak, aparent necunoscând poziţia vulnerabilă a acestuia, să-i traducă discursul de acceptare. Pasternak a fost fericit să facă acest lucru, dar ulterior – premiul fiind redenumit între timp – a ignorat cererea lui Brecht de a-i traduce o serie de poezii care-l preamăreau pe Lenin. Brecht a fost speriat de circulaţia de care s-a bucurat discursul Sesiunii Secrete despre crimele lui Stalin, discurs ţinut de Hruşciov, şi s-a opus cu vehemenţă publicării acestuia. I-a prezentat motivele unuia dintre discipolii săi: „Am un cal. Este şchiop, ceacâr şi râios. Cineva vine întins la el şi spune: dar calul e ceacâr, este şchiop şi, uite, este râios. Are dreptate, dar la ce îmi foloseşte mie asta? Nu am alt cal. Nu există altul. Cel mai bun lucru este, cred eu, să te gândeşti cât mai puţin posibil la defectele lui”. 34

A nu se gândi la asta era o politică pe care Brecht personal o adoptase silit de împrejurări, deoarece încă din 1949 nu fusese de fapt decât un funcţionar teatral al regimului ultrastalinist est-german. A început aşa cum avea să continue, scriind un scurt poem, *Compatrioţilor mei*, pentru a celebra „alegerea” lui Wilhelm Pieck ca preşedinte al noii Republici Democrate Germane, pe 2 noiembrie 1949. L-a pus într-o scrisoare adresată lui Pieck, în care-şi exprima „încântarea” produsă de eveniment. Una peste alta, Brecht a fost cel mai constant în loialitatea sa dintre scriitorii Partidului Comunist, abstracţie făcându-se

de cei întru totul vânduţi acestuia. Şi-a împrumutat numele oricărei politici internaţionale promovate în acel moment de regim. A protestat vehement faţă de demersurile intelectualităţii vest-germane de a pune la cale reînarmarea Republicii Federale, în timp ce păstra tăcerea în privinţa unei înarmări similare a RDG. Denunţarea altora pentru propriile sale păcate era un obicei al lui caracteristic: o temă repetitivă a acestor ani a fost ticăloşia intelectualilor occidentali care „slujesc" capitalismul pentru bani şi privilegii. Când a murit, Brecht lucra la o piesă care trata acest subiect. A scris enorm de multe materiale dirijate împotriva lui Adenauer, inclusiv o cantată ridicolă, *Herm-burger Bericht*, cu distihuri de genul:

Adenauer, Adenauer, arată-ne mâna ta Pentru treizeci de arginţi tu ne vinzi ţara etc.

Aceasta i-a adus Premiul Naţional pentru Literatură al RDG (Clasa întâi). A aranjat să fie disponibil pentru a fi prezentat demnitarilor veniţi în vizită, cărora le ţinea un discurs special pregătit, în care denunţa reînarmarea Germaniei Federale. A semnat telegrame de protest. A scris pentru regim marşuri şi alte poeme.

Au existat certuri ocazionale, în general pe chestiuni legate de bani – de exemplu, cu compania cinematografică de stat est-germană, în legătură cu *Mutter Courage*. Regimul a respins *Kriegsfibel* (*Abecedar de război*) întâi ca pacifistă, însă a aprobat-o atunci când Brecht a ameninţat că va aduce chestiunea în faţa Consiliului Mondial pentru Pace, controlat de comunişti. Dar, în general, Brecht era acela care vocifera. Piesa sa din 1939, *Procesul lui Lucullus*, scrisă iniţial pentru radio sub forma unei diatribe antirăzboinice, a fost pusă pe muzică de Paul Dessau şi s-a prevăzut o punere în scenă care să aibă premiera pe 17 martie 1951, la Opera de Stat din Berlin. Regimul s-a alarmat de publicitatea făcută. Au decis că şi aceasta era pacifistă şi, cum era prea târziu pentru a mai opri spectacolul, au limitat la trei numărul reprezentaţiilor şi au vândut biletele activiştilor de partid. Unele bilete au fost

însă vândute la negru unor vest-berlinezi, care au venit şi au aplaudat cu înfrigurare. Celelalte două reprezentaţii au fost anulate. O săptămână mai târziu, ziarul oficial al Partidului, *Neues Deutschland*, publica un atac cu titlul: „*Procesul lui Lucullus*: Căderea unui experiment 1%Opera Germană de Stat”. Atacul s-a concentrat asupra muzicii lui Dessau, descris drept un continuator al lui Stravinsky, „un distrugător fanatic al tradiţiei muzicale europene”, dar a fost criticat şi textul pentru a „nu fi reuşit să corespundă realităţii”. Brecht a fost convocat, la fel ca şi Dessau de altfel, la o întrunire de partid care a durat opt ore. La sfârşitul acestei întruniri, Brecht a luat supus cuvântul: „Unde altundeva în lume poţi găsi un asemenea guvern care să dea dovadă de aşa un interes faţă de artişti şi să acorde o asemenea atenţie la ce spun aceştia?”, şi a făcut modificările cerute de partid, schimbând titlul în *Condamnarea lui Lucullus*; la rândul său, Dessau a rescris muzica. Dar nici noua producţie, prezentată pe 12 octombrie, nu a satisfăcut. Era, spunea *Neues Deutschland*, „o îmbunătăţire simţitoare”, dar îi mai lipsea încă atracţia populară şi era „periculos de aproape de simbolism”. Astfel condamnată, piesa a dispărut de pe firmamentul scenei est-germane, deşi Brecht a reuşit să o pună în scenă în Vest.35

Adevăratul test al pactului faustian făcut de Brecht a avut loc în iunie 1953, când muncitorii est-germani au pus la cale o revoltă şi tancurile sovietice au fost aduse pentru a o înăbuşi. Brecht a rămas loial, însă cu un preţ; într-adevăr, a folosit cu dibăcie tragedia pentru a-şi consolida propria poziţie şi a îmbunătăţi termenii pactului pe care îl încheiase. La moartea lui Stalin, în martie 1953, Brecht era supus unei presiuni crescânde venite din partea autorităţilor est-germane care-i cereau să se conformeze politicii artistice sovietice, care promova în acea perioadă metodele lui Stanislavski, metode pe care Brecht le ura. *Neues Deutschland* – care reflecta punctul de vedere al Comisiei de Stat pentru Arte Frumoase, comisie în cadrul căreia Brecht avea duşmani şi care ducea o campanie

împotriva Ansamblului lui Brecht – a avertizat asupra faptului că trupa lui Brecht era „fără putinţă de tăgadă în opoziţie cu tot ceea ce era legat de numele lui Stanislavski”. Mai mult încă, la acea vreme Ansamblul beneficia încă de un teatru, iar Comisia bloca încercările lui Brecht de a prelua Theater am Schiffbauerdamm. Or, Brecht urmărea să distrugă Comisia şi să pună mâna pe teatru.

Ascensiunea pare să fi venit ca o surpriză totală pentru Brecht, scoţând în evidenţă cât de departe era el de viaţa oamenilor obişnuiţi. Dispunea de sume considerabile în valută şi călătorea în mod constant în străinătate, el şi soţia lui făcându-şi majoritatea cumpărăturilor acolo. Chiar şi în Germania Democrată avea acces la magazinele speciale, destinate numai nomenclaturii de partid şi altor elite privilegiate. Masele însă, dintre care mulţi erau aproape muritori de foame, erau întru totul expuşi schimbărilor arbitrare din politica de raţionalizare a guvernului, şi numai în Berlinul Occidental se refugiaseră 60.000 de persoane. În aprilie, preţurile au crescut brusc, iar cartelele au fost retrase unui mare număr de categorii de oameni – cum ar fi, de exemplu, liber-profesioniştii şi proprietarii de imobile (Brecht, care era şi una, şi alta, a fost însă scutit datorită statutului său privilegiat şi al cetăţeniei austriece). Pe 11 iunie, politica s-a schimbat brusc, cartelele au fost reintroduse, iar politica preţurilor şi salariilor s-a orientat în mod decisiv împotriva muncitorilor din fabrici. Pe 12 iunie, muncitorii din construcţii, trezindu-se cu salariile reduse la jumătate, au cerut o întrunire de masă. Protestele au început cu adevărat pe 15 iunie şi au continuat cu o furie crescândă până la intervenţia tancurilor sovietice.

Surprins deci de revoltă, Brecht, care se afla la reşedinţa sa de la ţară, s-a grăbit să profite de ea. A realizat cât ar fi de important pentru regim, în acest context, sprijinul său. Pe 15 iunie i-a scris şefului partidului, Otto Grotewohl, insistând ca preluarea teatrului de către Ansamblu să fie decisă şi anunţată public.

Înţelegerea era ca, în schimb, el să susţină linia partidului, oricare ar fi fost aceasta. A existat o anumită dificultate în a decide care avea să fie linia de urmat până când, două zile mai târziu, a fost arestat un şomer din Berlinul de vest, pe numele său Willi Gottling, care o apucase pe o scurtătură în sectorul de est pentru a-şi colecta ajutorul de şomaj. Acesta a fost judecat în secret, condamnat pentru a fi fost „agitator occidental" şi împuşcat. „Agitaţia fascistă" a devenit atunci explicaţia care s-a dat rebeliunilor şi motivaţia pentru linia partidului, soluţie pe care Brecht a îmbrăţişat-o cu promptitudine. Până la sfârşitul aceleiaşi zile el dictase deja scrisori adresate liderilor de partid Ulbricht şi Grotewohl şi consilierului politic sovietic, Vladimir Semio-nov, care era de fapt guvernatorul general rus. Pe 21 iunie, *Neues Deutschland* anunţa: „Laureatul Premiului Naţional, Bertolt Brecht, a trimis secretarului general al Comitetului Central al Partidului Unităţii Socialiste, Walter Ulbricht, o scrisoare în care declară: «Simt nevoia de a vă exprima în aceste momente ataşamentul meu faţă de Partidul Unităţii Socialiste. Al dumneavoastră, Bertolt Brecht»". Ulterior, Brecht a susţinut că această scrisoare conţinea de fapt destule critici la adresa guvernului şi că fraza citată era precedată de alte două fraze: „Istoria îşi va aduce tributul nerăbdării revoluţionare a Partidului Unităţii Socialiste din Germania. Măreaţa discuţie cu masele referitoare la ritmul construcţiei socialismului va face ca realizările socialiste să fie duse până la capăt şi apărate". Gody Suter, o corespondentă elveţiană, scria: „A fost singura dată când l-am văzut neajutorat, aproape mărunt: atunci când a scos grăbit din buzunar originalul făcut ferfeniţă al acelei scrisori. Era evident că o arătase multor altora". 36 Cu toate acestea, Brecht nu a depus niciun efort pentru a publica, atunci sau mai târziu, textul integral al scrisorii; şi, oricum, ar fi deţinut copia, nu originalul. Or, dacă ar fi publicat-o, regimul ar fi trebuit să scoată la iveală exemplarul original. Brecht era în stare să trimită o scrisoare, plângându-se apoi în particular că ar fi trimis

una cu totul diferită. Chiar dacă versiunea lui ar fi adevărată, obiecţiile sale la adresa comportamentului lui Ulbricht sunt destul de lipsite de conţinut. Şefii RDG aveau lucruri mai importante la care să se gândească decât la subtilităţile sprijinului lui Brecht – de exemplu, cum să-şi salveze pielea. În orice caz, nu fusese Brecht deja cumpărat şi nu i se plătise deja? De ce ar mai ezita ei să-i taie mica notiţă de mulţumire?

Două zile mai târziu, *Neues Deutschland* publica o lungă scrisoare a lui Brecht care îi clarifica cu brutalitate poziţia. Se referea, într-adevăr, la „nemulţumirea unei părţi semnificative a muncitorimii berlineze ca urmare a unei serii de măsuri care *nu fuseseră* duse la îndeplinire”. Însă continuă: „Elemente fasciste organizate au încercat să profite de această nemulţumire pentru scopul lor sângeros. Vreme de câteva ore, Berlinul a stat sub ameninţarea unui Al Treilea Război Mondial. Numai datorită intervenţiei prompte şi precise a trupelor sovietice au putut fi reprimate aceste tentative. Era evident că intervenţia trupelor sovietice nu era în niciun caz dirijată împotriva demonstraţiilor muncitoreşti. Era perfect clar că era dirijată exclusiv împotriva tentativei de a stârni un nou holocaust”. 37 într-o scrisoare adresată editorului său vest-german, Brecht a reluat această versiune: „o gloată fascistă şi aducătoare de război”, compusă din „tot felul de tineri declasaţi” a năvălit în Berlinul de est şi doar intervenţia armatei sovietice a făcut ca războiul mondial să fie evitat. Aceasta a fost linia adoptată de partid. Însă nu a existat niciodată nici cea mai mică dovadă a unor „agitatori fascişti”. Nici măcar Brecht nu credea în ei. Jurnalul său personal arată că ştia care era adevărul. Desigur însă că acest jurnal nu a fost publicat decât mult după moartea sa.38 În plus, Brecht a aflat sinistrul adevăr – că muncitorii germani de rând respingeau regimul. Aidoma majorităţii membrilor unei clase conducătoare, Brecht nu se întâlnea cu alţi muncitori în afara servitorilor sau, ocazional, a meseriaşilor care făceau diverse reparaţii în casa lui. Îşi amintea o conversaţie cu un instalator care

avea ceva de făcut la reşedinţa lui de la ţară. Instalatorul se plângea că un ucenic pe care îl concediase pentru furt era acum în Poliţia Populară, care era plină de foşti nazişti. Instalatorul voia alegeri libere. Brecht a ripostat: „În cazul acesta, vor fi aleşi naziştii”. Aceasta nu era însă deloc logica celor spuse de instalator; reprezenta însă modul în care judeca mintea lui Brecht. Nu avea încredere în poporul german şi prefera conducerea colonială sovietică democraţiei.39

Brecht şi-a căpătat *quid pro quo-ul* pentru sprijinul acordat regimului, deşi lui Ulbricht i-a trebuit aproape un an pentru asta. În strădaniile sale de a zdrobi Comisia pentru Arte Frumoase, Brecht a realizat că avea nevoie de ajutorul lui Wolfgang Harich, tânărul şi strălucitul profesor de filosofie marxistă de la Universitatea Humboldt, care i-a furnizat argumentele doctrinale, exprimate în jargonul potrivit, pe care el nu era în stare să le ofere. La începutul lui 1954 Comisia a fost în sfârşit dizolvată, fiind înlocuită de un nou Minister al Culturii, în fruntea căruia se afla prietenul intim al lui Brecht, Johannes Becher. În martie a fost plătită şi ultima tranşă a „pactului” încheiat de Brecht, acestuia dându-i-se în posesiune formală teatrul la care râvnea. El şi-a sărbătorit victoria strângând-o în braţe pe Isot Kilian, drăguţa soţie a lui Harich, din care a făcut principala sa amantă, *pro tem*, avansând-o de la rangul de figurantă la acela de asistentă al noului său cartier general. Rănitului Harich i-a dat cinicul sfat: „Divorţează acum de ea. Te poţi recăsători cu ea în doi ani” – până atunci, insinua el, urma să termine cu ea.

Aşa cum s-a întâmplat, până atunci avea să fie la rândul său aproape terminat. Spre sfârşitul anului 1954, s-a îmbolnăvit. A trecut un oarecare timp până i s-au diagnosticat tulburări cardiace – ciudat, ţinând seama de antecedentele sale medicale. Nu avea încredere în medicina comunistă, aşa că a apelat la o clinică din Berlinul occidental. În 1956 a aranjat să se interneze într-o altă clinică, din München, dar nu a mai ajuns acolo: a decedat pe 14 august, ca urmare a unei masive tromboze

coronariene. Jucase ultima sa festă unei Weigel deja mult încercate. A redactat un testament prin care lăsa o parte din drepturile sale de autor la patru femei: fostei sale aman-te-secretare Elizabeth Hauptmann (i-a lăsat *Opera de trei parale*, cea mai valoroasă dintre toate), bietei Ruth Berlau, lui Isot Kilian şi lui Käthe Rulicke, pe care o sedusese la sfârşitul lui 1954 şi o alternase cu Kilian. Cu toate acestea, Kilian, delegată de Brecht să asigure legalizarea testamentului, a fost prea nerăbdătoare pentru a mai aştepta în biroul avocatului certificarea de către martori. Aşa încât testamentul s-a dovedit nul. În calitate de unică soţie legitimă, Weigel a primit totul şi le-a dat, după bunul ei plac, partea celorlalte femei. Alte dorinţe ale lui Brecht au fost însă îndeplinite. El şi-a exprimat dorinţa să fie înmormântat într-un sicriu gri de oţel, pentru a ţine viermii la distanţă, şi să i se împlânte în inimă un stilet de oţel, de îndată ce-şi dădea sufletul. Faptul a fost dus la îndeplinire şi făcut public: vestea fiind, pentru mulţi dintre cei pe care i-a cunoscut, primul indiciu cum că ar fi avut o inimă.

În această relatare, m-am străduit să găsesc ceva de spus în favoarea lui Brecht. Dar în afara faptului că a lucrat întotdeauna din greu – şi a trimis, în timpul războiului şi imediat după aceea, pachete cu hrană unor persoane din Europa (ar fi putut fi însă foarte bine opera lui Weigel) –, nu se poate spune nimic în favoarea lui. Este singurul intelectual dintre cei pe care i-am analizat, care pare să fie lipsit de orice trăsătură mântuitoare.

Aidoma majorităţii intelectualilor, Brecht prefera ideile oamenilor. Nu a existat căldură în niciuna dintre relaţiile sale. Nu a avut prieteni în sensul obişnuit al cuvântului. Îi plăcea să lucreze cu oamenii, cu condiţia să fie el conducătorul. Însă, aşa cum nota Eric Bentley, cu el lucrau o serie de comitete şi consilii. Nu era interesat de oameni ca indivizi, spunea Bentley. Probabil că de aceea nu putea crea personaje, ci doar tipuri umane. I-a folosit în calitate de agenţi în vederea realizării scopurilor sale. Faptul era valabil şi în privinţa femeilor, pe care nu le

vedea atât ca indivizi, cât ca tovarăşe de pat, secretare, bucătărese. Dar, la urma urmei, care erau scopurile sale? Nu este deloc clar dacă Brecht a avut vreo convingere reală, stabilă. Pierre Abraham, traducătorul său în franceză, a afirmat că Brecht i-ar fi spus, cu puţin înainte de a muri, că intenţiona să-şi republice piesele didactice cu o nouă prefaţă, care să afirme că acestea nu se voiau luate în serios, ci doar ca „exerciţii de încălzire pentru acei atleţi ai spiritului care ar trebui să fie bunii dialecticieni”.40 Aceste lucrări au fost cu siguranţă prezentate la vremea lor la modul serios, şi dacă erau simple „exerciţii”, care dintre lucrările lui Brecht nu era? În iarna din 1922 – 1923, Arnolt Bronnen a avut o convorbire cu Brecht referitoare la nevoile oamenilor. Bronnen a exercitat o influenţă majoră asupra lui Brecht. Îşi făcuse numele mai „dur” sau „de stânga”, schimbându-şi-l din Arnold în Arnolt, iar Brecht l-a copiat. Nu numai că a renunţat la celelalte două prenume ale sale, Eugen şi Friedrich, ca fiind „prea regaliste”, dar l-a „întărit” pe Bertold, schimbându-l în Bertolt. Însă atunci când, cu această ocazie, Bronnen accentua nevoia de a schimba lumea în aşa fel încât nimeni să nu mai trebuiască să mai sufere vreodată de foame, Brecht s-a supărat. Conform spuselor lui Bronnen, el s-ar fi exprimat astfel: „Ce te priveşte pe tine dacă oamenii mor de foame? Omul trebuie să meargă înainte, să-şi facă un nume, să obţină un teatru în care să-şi monteze piesele!” Bronnen a adăugat: „Nu-l interesa nimic altceva”. 41 Lui Brecht îi plăcea să fie ambivalent, ambiguu, misterios. Şi-a disimulat gândirea cu abilitate, la fel cum şi-a îmbrăcat trupul în costume muncitoreşti. S-ar putea însă, cu această ocazie, o dată în viaţă, să fi spus cu adevărat ceea ce gândea.

8 *Bertrand Russell*: *Un caz al fleacurilor logice*

Nu se cunoaşte în istorie un intelectual care să fi dat omenirii sfaturi pe o perioadă mai îndelungată decât a făcut-o Bertrand Russell, al treilea conte Russell (1872 – 1970). S-a născut în anul în care generalul Ulysses S. Grant a fost reales preşedinte al Statelor Unite şi a murit

în ajunul afacerii Wa-tergate. A fost cu doar câteva luni mai tânăr decât Marcel Proust şi Stephen Crane, cu câteva săptămâni mai vârstnic decât Calvin Coolidge şi Max Beerbohm şi a trăit totuşi destul de mult ca să îi salute pe studenţii care se revoltau în 1968 şi să se bucure de lucrările lui Stoppard şi Pinter. Pe tot parcursul acestei perioade a oferit constant un şir întreg de sfaturi, apeluri, informări şi avertismente asupra unei diversităţi surprinzătoare de subiecte. O bibliografie (cu siguranţă incompletă) menţionează 68 de lucrări. Prima dintre ele, *German Social Democracy* (*Social-democraţia germană*), a fost publicată în 1896, când reginei Victoria îi mai rămăseseră încă cinci ani de trăit. Lucrarea sa postumă *Essays* în *Analysis* (*Eseuri de analiza*) (1973) a apărut în anul în care Nixon şi-a dat demisia, în intervalul dintre aceste două scrieri Russell a publicat lucrări de geometrie, filosofie, matematică, drept, reconstrucţie socială, idei politice, misticism, logică, bolşevism, China, creierul omenesc, industrie, ABC-ul atomului (aceasta în 1923; treizeci şi şase de ani mai târziu a urmat o carte despre armele nucleare), ştiinţă, relativitate, pedagogie, scepticism, căsătorie, fericire, morală, trândăvie, religie, afaceri internaţionale, istorie, putere, adevăr, cunoaştere, autoritate, cetăţenie, etică, biografie, ateism, înţelepciune, viitor, dezarmare, pace, crime de război şi alte teme1. La acestea ar mai trebui adăugate nenumăratele sale articole publicate în ziare şi reviste, articole abordând toate temele imaginabile – inclusiv Utilizarea rujului, Comportamentul turiştilor, Alegerea ţigărilor şi Baterea soţiei.

De ce s-a considerat Russell îndreptăţit să ofere atât de multe sfaturi şi de ce l-au ascultat oamenii? Răspunsul la prima întrebare nu este tocmai evident. Probabil cel mai important motiv pentru care a scris atât de mult a fost că găsea scrisul extrem de facil şi, în cazul lui, extrem de bine plătit. În anii ’20, prietenul său Miles Malleson scria despre el: „În fiecare dimineaţă Bertie iese de unul singur la o plimbare de circa o oră, compunând şi meditând la scrierea sa din cursul acelei zile. Se întoarce apoi şi scrie

tot restul dimineţii, curgător, fără efort şi fără cea mai mică corectură”. 2 Rezultatele financiare ale acestei activităţi agreabile au fost înregistrate într-un carneţel în care Russell menţiona onorariile primite pentru toate publicaţiile şi transmisiile din cursul întregii sale vieţi, îl ţinea într-un buzunar interior şi, în rarele sale momente de trândăvie sau de disperare, îl scotea pentru a-l lectura, denumind asta „îndeletnicirea care aduce cele mai bune satisfacţii”.3

Cu siguranţă, Russell nu era omul care să acumuleze o vastă cunoaştere a vieţii duse de majoritatea oamenilor sau care să se intereseze prea mult de sentimentele şi de punctul de vedere al celor mulţi. Era orfan, ambii săi părinţi murind înainte ca el să fi împlinit patru ani, şi îşi petrecuse copilăria în casa bunicului său, primul conte Russell, care, sub numele de Lord John Russell, a determinat adoptarea Marii Legi a Reformei (1832) în vechea şi încă nereformata Cameră a Comunelor. Trecutul lui Russell se confunda cu acela al aristocraţiei Whig care, izolându-se complet de orice contact cu mulţimea şi chiar cu mica nobilime, dădea dovadă de un gust arbitrar pentru ideile radicale. În calitate de fost prim-ministru, bătrânul conte se bucura de o reşedinţă de protocol, Pembroke Lodge, în Richmond Park, care îi fusese acordată de regina Victoria; în acea casă a crescut Bertrand Russell. Întotdeauna am fost de părere că inimitabilul său accent, de o remarcabilă claritate şi arhacitate, era moştenit de la bunicul său, deşi a fost clasificat adesea, în mod eronat, drept accent „Bloomsbury”. Cu toate acestea, în copilărie, principala influenţă asupra lui Russell a exercitat-o bunica acestuia, o doamnă extrem de bigotă, cu principii înalte şi vederi pregnant puritane. Părinţii lui Russell fuseseră atei şi ultraradicali şi lăsaseră instrucţiuni ca Bertrand să fie crescut în spiritul lui John Stuart Mill. Bunica lui n-a făcut însă nimic din toate acestea şi l-a ţinut pe Russell acasă, într-o atmosferă dominată de Biblie şi de Cărţile Albastre, predate de un şir de guvernante şi meditatori (dintre care unul s-a dovedit a fi totuşi ateu). Toate acestea nu au avut

însă prea mare importanţă deoarece orice s-ar fi întâmplat, Russell ar fi apucat-o pe acelaşi drum. La cincisprezece ani ţinea un jurnal în care scria cu caractere eline pentru a-şi ascunde gândurile de ochii curioşilor: „Am ajuns… să scrutez fundamentele religiei în spiritul căreia am fost crescut”. 4 La vremea aceea devenise deja necredincios şi avea să rămână astfel până la sfârşitul zilelor sale. Ideea că majoritatea oamenilor recunosc şi simt nevoia unei entităţi supreme nu l-a atras niciodată, câtuşi de puţin. Considera că răspunsurile la toate dilemele din univers aveau să fie găsite de mintea omului sau nu aveau să fie găsite deloc.

Nimeni nu a avut vreodată o mai mare încredere în puterea intelectului decât Russell, deşi avea tendinţa de a-l concepe aproape ca pe o forţă abstractă, dematerializată. Dragostea pentru intelectul abstract şi suspiciunea faţă de mişcările corporale, provenite probabil din învăţămintele puritane ale bunicii sale, au făcut din Russell un matematician. Ştiinţa numerelor, mai îndepărtată de oameni decât orice altceva, a fost prima şi marea pasiune a vieţii sale. Cu sprijinul unei armate de meditatori a obţinut o bursă la Trinity Colledge, Cambridge, iar în 1893 a fost desemnat drept al şaptelea laureat de onoare în matematică de la Cambridge. A urmat o bursă Trinity şi, la vremea cuvenită, prima schiţă a amplei lucrări scrise împreună cu Alfred North Whitehead, *The Principles of Mathematics* (*Principiile matematicii*), încheiată în ultima zi a secolului al XIX-lea. Scria: „Îmi place matematica deoarece *nu* este omenească”. În eseul „Studiul Matematicii”, îşi manifesta bucuria: „Matematica nu deţine numai adevărul, ci şi frumuseţea supremă – o frumuseţe rece şi austeră, ca aceea a sculpturii, fără a exercita nicio atracţie asupra vreunei alte părţi a firii noastre slabe, de o puritate sublimă şi capabilă de o perfecţiune severă întâlnită numai în arta cea mai înaltă”. 5

Russell nu a crezut niciodată că mulţimea ar putea sau ar trebui încurajată în transcenderea frontierelor cunoaşterii. Cercetările sale din domeniul matematicii au

fost întreprinse într-o manieră extrem de tehnică, fără a face nici cea mai mică concesie neiniţiaţilor. Susţinea că speculaţiile filosofice trebuie întreprinse într-un limbaj special şi s-a luptat nu doar pentru a-şi menţine ci şi pentru a-şi consolida codul hieratic. A fost un înalt preot al intelectului, interzicându-le celor din afară penetrarea tainelor. S-a opus vehement acelor confraţi într-ale filosofiei, cum ar fi G.E. Moore, care doreau să dezbată problemele într-un limbaj obişnuit, de domeniul simţului comun, insistând că: „simţul comun întruchipează metafizica sălbaticilor”. Cu toate acestea, din punctul lui de vedere, înalţii preoţi ai intelectului nu aveau doar îndatorirea de-a păstra misterele eleusine în limitele castei lor, ci şi pe aceea de-a răsfăţa mulţimea cu unele roade digerabile ale înţelepciunii lor, ca urmare a statutului de depozitari ai cunoaşterii. Russell a trasat astfel o distincţie între filosofia profesionistă şi etica populară, şi le-a practicat pe amândouă. Între 1895 şi 1917, apoi între 1919 şi 1921 şi 1944 – 1949, a fost cercetător ştiinţific la Trinity; în plus, a petrecut mulţi ani conferenţiind şi prgdând într-o serie de universităţi americane. Dar o şi mai mare parte a vieţii şi-a petrecut-o spunând publicului ce ar trebui să gândească şi să facă, acest evanghelism intelectual dominând complet cea de-a doua jumătate a lungii sale vieţi. Asemenea lui Albert Einstein în anii ’20 şi ’30, Russell a devenit pentru masele de oameni din întreaga lume chintesenţa, arhetipul filosofului abstract, întruchiparea minţii care grăieşte. Ce e filosofia? Păi, genul de lucruri spuse de Bertrand Russell.

Russell era un orator înzestrat. Una dintre lucrările sale de început explicase opera lui Leibniz, pe care l-a admirat întotdeauna.6 Strălucitul său compendiu *A History of Western Philosophy* (*O istorie a filosofiei occidentale*) (1946) este cea mai pertinentă lucrare de acest gen scrisă vreodată şi, pe drept, un bestseller în lumea întreagă. Confraţii săi universitari l-au criticat, au pretins că deplâng şi, fără îndoială, i-au invidiat opera populară. Ludwig Wittgenstein i-a considerat lucrarea *The Conauest*

of Happiness (*Cucerirea fericirii*) (1930) drept „absolut insuportabilă”.7 În 1949, când i-a fost publicată ultima mare lucrare filosofică, *Human Knowledge* (*Cunoaşterea umană*), cronicarii universitari au refuzat să o ia în serios. Unul dintre ei a numit-o „flecăreala unui circar”.8 Publicului însă îi place un filosof care iese în lume. Mai mult decât atât, exista sentimentul că, indiferent dacă avea sau nu dreptate, Russell avea curajul de a-şi asuma convingerile şi era gata să sufere pentru ele. Aşa cum Einstein a plecat în exil pentru a scăpa de tirania nazistă, Russell a fost în mod repetat în conflict cu diverse autorităţi şi şi-a acceptat cu bărbăţie pedeapsa.

Astfel, în 1916, a scris un pamflet anonim pentru Asociaţia Antirecrutare, protestând în favoarea unui individ care refuzase să facă armata şi care fusese trimis la închisoare în ciuda „clauzei conştiinţei” din jurisprudenţa serviciului militar obligatoriu. Distribuitorii au fost arestaţi, condamnaţi şi închişi. Russell a scris o scrisoare către *The Times* spunând că el fusese autorul pamfletului. A fost judecat la Mansion House în faţa primarului Londrei, găsit vinovat şi amendat cu 100 de lire. A refuzat să plătească, aşa că mobilierul său de la Trinity a fost sechestrat şi vândut. Consiliul de la Trinity, corpul de elită ce guverna societatea cercetătorilor, i-a retras arunci calitatea de membru. Au luat chestiunea foarte în serios, iar majoritatea pare să fi acţionat după o îndelungă cugetare şi în virtutea celor mai înalte principii.9 Pentru public însă, faptul a apărut ca o dublă pedeapsă pentru acelaşi delict.

La 11 februarie 1918, Russell a fost judecat şi condamnat pentru a doua oară. De data aceasta pentru a fi scris în ziarul radical *Tribunal* un articol, „Oferta germană de pace”, în care afirma: „Garnizoana americană, care până în acel moment va fi ocupat Anglia şi Franţa, fie că se va dovedi sau nu eficientă în faţa germanilor, va fi fără îndoială capabilă să îi intimideze pe grevişti, îndeletnicire cu care armata americană s-a familiarizat acasă la ea”. Pentru această afirmaţie dură, falsă şi de-a dreptul

absurdă, Russell a fost găsit vinovat, în conformitate cu legea apărării regatului, pentru a fi „făcut într-o publicaţie tipărită anumite afirmaţii de natură a prejudicia relaţiile Maiestăţii Sale cu Statele Unite ale Ame-ricii”. A fost condamnat în Bow Street şi închis vreme de şase luni.10 Când a fost eliberat, Ministerul de Externe britanic a refuzat (cel puţin pentru o vreme) să îi elibereze un paşaport, ministrul adjunct permanent, sir Arthur Nicolson, menţionând pe dosar că era „unul dintre cei mai ticăloşi maniaci din ţară”.11

Russell a avut din nou necazuri cu legea în 1939 – 1940, când a fost numit la o catedră de la City University din New York. La vremea aceea era deja notoriu pentru vederile sale lipsite de religiozitate şi presupus imorale. Pe lângă nenumăratele articole anticreştine, a migălit un monolog de amvon, „Credoul ateist”, pe care îl declama pe tonul nazal al unui cleric cântând: „noi nu credem în *Dumnezeu*. Dar credem în supremaţia *u-ma-ni-tă-ţii*. Nu credem în viaţa de după *moarte*. Credem însă în *nemurirea-prin-fapte-bune*”. *12* îl încânta să recite aceste rânduri copiilor prietenilor săi progresişti. Când a fost anunţată numirea lui Russell la New York, clerul anglican şi cel catolic local au protestat vehement. Cum universitatea era o instituţie municipală, cetăţenii puteau contesta numirile în cadrul acesteia, iar o doamnă a fost chiar determinată să procedeze astfel. Aceasta a dat în judecată oraşul New York, care la acea vreme era la fel de dornic să piardă cazul pe cât era ea să îl câştige. Avocatul femeii a declarat lucrările lui Russell „afemeiate, libidinoase, lascive, desfrânate, eroto-maniacale, afrodiziace, limitate, neadevărate şi lipsite de respect şi de simţ moral”. Judecătorul, un american de origine irlandeză, a amplificat ofensa şi l-a declarat pe Russell inapt pentru a ocupa postul, fiind un „ateu străin şi un exponent al amorului liber”. Primarul, Fiorello La Guardia, a refuzat apelul împotriva verdictului, iar ofiţerul stării civile din comitatul New York a afirmat în mod public că Russell ar trebui „dat în tărbacă şi expulzat din ţară”.13

Ultimul conflict dintre Russell şi autorităţi a survenit în 1961, când acesta avea deja 88 de ani şi depunea eforturi considerabile pentru a fi arestat pentru acte de nesupunere civilă în semn de protest împotriva armelor nucleare. În 18 februarie a luat parte la un protest ilegal în faţa Ministerului Apărării din Londra şi a rămas aşezat pe pavaj vreme de câteva ore. Nu s-a rezolvat însă nimic şi a fost silit să se întoarcă acasă. Cu toate acestea, în 6 august, a fost citat ca pe 12 septembrie să se prezinte în Bow Street pentru acuza de-a fi incitat publicul la încălcarea legii, iar când a venit momentul a fost condamnat la o lună de închisoare, pedeapsă comutată la o săptămână (pe care a petrecut-o în aripa spital a închisorii). La anunţarea sentinţei, un bărbat a strigat, „ruşine, ruşine, un om de optzeci şi opt de ani!”, însă magistratul stipendiat a remarcat sec: „Eşti suficient de copt ca să îţi dai seama”. 14

Este îndoielnic ca aceste episoade să fi contribuit la promovarea vreuneia dintre ideile lui Russell în rândul maselor, însă ele îi dovedeau sinceritatea şi dorinţa de a scoate filosofia din turnul ei de fildeş destinat doar iniţiaţilor şi de-a o coborî la nivelul omului de rând. Oamenii îl considerau, oarecum vag şi inexact, ca pe un Socrate modern luând otrava sau ca pe un Diogene ieşind din butoiul său cu apă de ploaie. În realitate, imaginea unui Russell făcând filosofia accesibilă omului de rând este de natură a induce în eroare. Mai curând, Russell a încercat – fără succes – să introducă lumea în tiparele filosofiei şi a descoperit că nu avea cum. Cazul lui Einstein a fost oarecum diferit, acesta fiind un fizician preocupat de comportamentul universului ca atare, decis să aplice descrierii date de el acestui comportament standardele cele mai riguroase ale demonstraţiilor empirice. Corectând fizica newtoniană, Einstein a schimbat întregul nostru mod de-a privi universul, iar opera sa are nenumărate noi şi noi aplicaţii – într-adevăr, contribuţia sa la teoria atomică a fost prima mare piatră de hotar spre cucerirea energiei nucleare.

Spre deosebire de Einstein, Russell a fost cum nu se poate mai rupt de realitatea fizică. Nu era în stare să acţioneze nici cel mai simplu mecanism şi nu putea îndeplini niciuna dintre operaţiunile de rutină pe care până şi cel mai răsfăţat om le face fără să mai stea pe gânduri. Adora ceaiul dar era incapabil să şi-l prepare. Atunci când cea de-a treia sa soţie, Peter, a trebuit să plece şi a scris pe tăbliţa din bucătărie:

„Ridică întâi capacul maşinii de gătit. Pune ceainicul pe plită. Aşteaptă să fiarbă. Toarnă apa din ceainic în vasul pentru ceai", el a eşuat în chip jalnic să îndeplinească această operaţiune.15 La bătrâneţe a început să surzească şi i s-a prescris un aparat auditiv. Nu a fost însă niciodată în stare să îl pună singur în funcţiune. Dar nu numai lumea fizică, ci tot ceea ce ţinea de natura umană îl nedumerea neîncetat. A scris că izbucnirea Primului Război Mondial l-a silit „să îmi revizuiesc părerile despre natura umană… Până la acea vreme presupusesem că era foarte normal pentru părinţi să îşi iubească copiii, însă războiul m-a convins că aceasta nu este decât o excepţie rară. Presupusesem că majoritatea oamenilor iubesc banii mai mult decât aproape orice altceva, dar am descoperit că le plăcea încă mai mult distrugerea. Presupusesem că intelectualii iubeau adesea adevărul, dar şi aici am descoperit că nici măcar 10% dintre ei nu preferau adevărul popularităţii". 16 Acest pasaj înverşunat trădează o asemenea ignorare profundă a modului în care funcţionează sentimentele oamenilor obişnuiţi în vreme de război, sau chiar în orice altă perioadă, încât aproape că nu mai este nevoie de niciun comentariu. În volumele sale autobiografice există multe alte afirmaţii care îl fac pe cititor să se mire cum de a fost posibil ca un om atât de inteligent să fie atât de orb în faţa naturii umane.

Curios, în ceea ce îl priveşte pe Russell, este faptul că era capabil să detecteze – şi să deplângă – la ceilalţi tocmai această combinaţie periculoasă dintre cunoaşterea teoretică şi ignorarea practică a sentimentelor şi dorinţelor oamenilor, în 1920 a vizitat Rusia bolşevică şi pe

19 mai a avut o întrevedere cu Lenin. L-a considerat „o teorie întrupată”. „Am avut impresia”, scria el, „că dispreţuieşte mulţimea şi este un aristocrat intelectual”. Russell a văzut cum nu se poate mai bine în ce mod o asemenea combinaţie împiedica un om să conducă în mod înţelept; într-adevăr, adăuga el, „dacă l-aş fi întâlnit [pe Lenin] fără să fi ştiut cine era, nu aş fi ghicit că era un om mare, dar l-aş fi considerat un profesor încăpăţânat”.17 Nu putea, sau nu avea cum să vadă că descrierea făcută lui Lenin i se aplică într-o anumită măsură şi lui însuşi. Şi el era un aristocrat intelectual care dispreţuia oamenii şi simţea, uneori, milă pentru ei.

Mai mult decât atât, Russell nu era ignorant doar în privinţa comportamentului real al majorităţii oamenilor; făcea şi dovada unei lipse acute a cunoaşterii de sine. Nu îşi putea vedea propriile trăsături oglindite în acelea ale lui Lenin. Şi mai grav încă, nu a sesizat că şi el însuşi era expus forţelor iraţionale şi afective, pe care le deplângea atât de mult la oamenii de rând. Poziţia generală a lui Russell era aceea că răul existent în lume poate fi rezolvat în mare măsură prin logică, raţiune şi moderaţie. Dacă bărbaţii şi femeile şi-ar urma raţiunea şi nu sentimentele, dacă s-ar confrunta la nivel logic şi nu intuitiv, şi dacă ar practica moderaţia în loc să se complacă în extreme, atunci războiul ar deveni imposibil, relaţiile dintre oameni ar fi armonioase iar situaţia omenirii ar fi mult ameliorată. Era punctul de vedere al lui Russell, în calitate de matematician, că nu exista în matematica pură concept care să nu poată fi definit în termeni logici şi că nu exista problemă care să nu poată fi rezolvată prin raţionament. Nu a fost într-atât de naiv încât să considere că problemele omeneşti puteau fi soluţionate aidoma unor ecuaţii matematice, dar, în ciuda acestui fapt, credea că dat fiind răgazul, răbdarea, metoda şi moderaţia, raţiunea putea oferi răspunsuri la majoritatea dificultăţilor noastre, fie ele publice sau particulare. Era convins că era posibil să le abordezi cu detaşare filosofică. Şi, mai presus de toate, credea că într-un cadru raţional şi logic adecvat, marea

majoritate a fiinţelor umane erau capabile de un comportament decent.

Problema era că, în situaţiile concrete ale propriei sale vieţi, Russell demonstra în mod repetat că toate aceste afirmaţii se bazau pe fundamente îndoielnice. La fiecare mare moment de cumpănă, şansele ca acţiunile şi concepţiile sale să fie determinate de sentimente sau de raţiune erau aceleaşi. În momentele de criză, logica era dată deoparte; nici nu se putea aştepta de la el un comportament decent atunci când îi erau lezate interesele. Şi mai existau şi alte slăbiciuni. În timp ce îşi predica idealismul umanist, Russell punea adevărul înainte de toate. Dar, prins la colţ, era în stare – iar probabilitatea era mare! – să caute să mintă pentru a ieşi cu bine din situaţie. Când simţul dreptăţii îi era atins iar sentimentele stârnite, respectul pentru acurateţe dispărea. Nu în cele din urmă, îi era greu să atingă acea consecvenţă pe care urmărirea raţiunii şi a logicii ar trebui să o impună, în mod logic, adepţilor.

Să urmărim, în evoluţia lor, opiniile lui Russell pe marginea marilor teme ale războiului şi păcii, căci acestea au fost cele care i-au solicitat energia poate mai mult decât orice altceva. Russell considera războiul ca fiind paradigma supremă a comportamentului iraţional. A trăit două războaie mondiale şi nenumărate altele mici şi le-a urât pe toate. Detesta sincer războiul. În 1894 se căsătorise cu Alys Whitall, sora lui Logan Pearsall Smith. Ea era o adeptă a quarkerilor, iar pacifismul ei blând şi religios a consolidat robusteţea şi logica (după cum considera el) pacifismului lui Russell. În 1914, la izbucnirea războiului, Russell şi-a proclamat vehement opoziţia şi a făcut, de ambele părţi ale Atlanticului, tot ce i-a stat în putinţă pentru a aduce pacea, punându-şi în pericol libertatea şi cariera. Remarcile care au dus la întemniţarea sa nu au fost însă acelea ale unui om paşnic, raţional sau moderat. Principala sa proclamaţie filosofică în apărarea pacifismului, „The ethics of War” („Etica războiului”) (1915), în care susţine că cu greu ar putea fi

justificat vreodată războiul, este destul de logică.18 în schimb, pacifismul său s-a manifestat, atât la momentul acela cât şi ulterior, pe căi extrem de înflăcărate, pentru a nu le numi chiar belicoase. De exemplu, atunci când, în 1915, regele George al V-lea a făcut un angajament de război promiţând că se va abţine de la alcool, Russell a abandonat cu promptitudine abstinenţa absolută pe care o îmbrăţişase la dorinţa lui Alys: motivaţia regelui, scria Russell, „era aceea de-a facilita uciderea germanilor, şi de aceea părea că ar trebui să existe o legătură între pacifism şi alcool”.19 în Statele Unite, a privit puterea americană drept un mijloc de consolidare a păcii şi a făcut, plin de ardoare, apel la preşedintele Wilson, pe care îl privea ca pe un salvator al lumii, să „preia apărarea omenirii” împotriva beligeranţilor.20 I-a scris lui Wilson o scrisoare cu tentă mesianică: „Sunt mânat de o convingere profundă să vorbesc pentru toate naţiile în numele Europei. În numele Europei fac apel la dumneavoastră să ne aduceţi pacea”.

Dar, chiar dacă Russell ura războiul, existau momente în care iubea forţa. Pacifismul său avea în el ceva agresiv, belicos chiar. După declaraţia iniţială de război scria: „Vreme de câteva săptămâni am simţit că dacă l-aş întâlni pe Asquith sau pe Grey nu aş fi capabil să mă abţin de la crimă”. 21 Ulterior chiar l-a întâlnit pe Asquith. Ieşind, gol puşcă, din apă la Garsington Manor, Russell l-a descoperit pe mai pe primul-ministru. Furia însă i se domolise deja şi, în loc să îl omoare, s-a angajat într-o discuţie despre Platon, Asquith fiind un excelent clasicist. Marele editor pentru care am lucrat, King-sley Martin, care îl cunoştea bine pe Russell, obişnuia să spună adesea că toţi oamenii extrem de combativi pe care îi întâlnise erau pacifişti, şi îl dădea drept exemplu pe Russell. Elevul lui Russell, T.S. Eliot, spunea acelaşi lucru: „[Russell] considera orice pretext suficient de bun pentru omucidere”. Asta nu însemna că Russell ar fi avut un apetit pentru încăierări. Era însă, în anumite privinţe, un absolutist care credea în soluţii totale. A revenit în

repetate rânduri asupra ideii de eră a unei păci perpetue, impusă lumii printr-un act iniţial de conducere cu mână forte.

Ideea aceasta i-a venit pentru prima dată către finele Primului Război Mondial, când a susţinut că America ar trebui să îşi utilizeze superioritatea forţei pentru a insista asupra dezarmării: „Amestecul de rase şi absenţa comparativă a tradiţiei naţionale fac America în mod special adecvată împlinirii acestei misiuni". 22 Apoi, în 1945 – 1949, când America şi-a asigurat monopolul asupra armelor nucleare, sugestia a revenit cu o forţă inimaginabilă. Cum ulterior Russell a încercat să nege, să bălmăjească sau să justifice ideile din această perioadă este important să le prezentăm mai detaliat, în ordine cronologică. După cum a arătat biograful său, Ronald Clark, Russell a susţinut ideea unui război preventiv împotriva Rusiei, nu o dată ci de mai multe ori şi pe parcursul mai multor ani.23 Spre deosebire de majoritatea membrilor stângii, Russell nu s-a lăsat niciodată înşelat de regimul sovietic. Întotdeauna a respins în totalitate marxismul. Cartea în care îşi descria vizita întreprinsă în 1920 în Rusia, *The*

Practice and Theory of Bolshevism (*Teoria şi practica bolşevismului*) (1920) a fost extrem de critică la adresa lui Lenin şi a acţiunilor sale. îl privea pe Stalin ca pe un monstru ştaccepta ca adevărate relatările fragmentare ajunse în Occident referitoare la colectivizarea forţată, marea foamete, epurări şi lagăre. În toate aceste privinţe Russell reprezenta un caz absolut atipic pentru inteligheţia progresistă. Nu împărtăşea nici complezenţa cu care aceştia acceptaseră, în 1944 – 1945, extinderea dominaţiei ruseşti asupra celei mai mari părţi a Europei de Est. Pentru Russell aceasta reprezenta o catastrofă a civilizaţiei occidentale. „Urăsc prea mult guvernul sovietic pentru a mai putea judeca sănătos", scria el la 15 ianuarie 1945. Credea că expansiunea sovietică va continua până când va fi oprită de ameninţarea cu forţa sau de utilizarea acesteia. Într-o scrisoare datată 1 septembrie 1945,

Russell afirma: „Cred că Stalin a moştenit ambiţia lui Hitler de-a instaura o dictatură mondială”. 24 De aceea, atunci când Statele Unite au lansat primele bombe atomice asupra Japoniei, Russell şi-a reluat ideea cum că America ar trebui să impună pacea şi dezarmarea pe plan mondial, utilizând noile arme drept mijloc coercitiv pentru recalcitranta Rusie. Pentru el era vorba de o ocazie venită de sus care ar fi putut să nu se mai ivească a doua oară. Şi-a expus pentru prima dată strategia în articolele publicate în 18 august 1945 în cotidianul laburist *Fonvard* din Glasgow şi în 2 octombrie în *Manchester Guardian*. A mai existat încă un articol pe aceeaşi temă *în Cavalcade*, 20 octombrie. Acesta se intitula „Humanity’s Lastihance” („Ultima şansă a umanităţii”) şi conţinea remarca semnificativă „Un *casus belli* nu ar fi dificil de găsit”.

Russell a reiterat aceste idei, sau altele similare, de-a lungul unei perioade de cinci ani. Le-a etalat în *Polemic*, iulie-au-gust 1946, într-o dezbatere de la Royal Empire Society, din 3 decembrie 1947, tipărită în *United Empire*, ianuarie-febru-arie 1948, şi *New Commonwealth*, ianuarie 1948, într-o conferinţă la Imperial Defence Collège (Colegiul Imperial de Apărare), 9 decembrie 1948, publicată în *Nineteenth Century and After*, ianuarie 1949, şi într-un alt articol publicat în *World Horizon*, în martie 1950. Şi nu vorbea pe ocolite. Dezbaterea de la Royal Empire Society a propus o alianţă – prevestind

NATO – care să îi dicteze Rusiei termenii: „Sunt înclinat să cred că Rusia va fi de acord; dacă nu, lumea ar putea să supravieţuiască războiului ce ar urma şi să iasă din el cu un guvern unic, aşa cum are nevoie întregul mapamond, cu condiţia ca asta să se facă rapid”. „Dacă Rusia invadează Europa Occidentală”, îi scria el expertului american pe probleme de dezarmare, dr Walter Marseille, în mai 1948, „distrugerea va fi într-atât de mare că nicio recucerire ulterioară nu o va putea anula. Practic întreaga populaţie instruită va fi trimisă în lagărele de muncă din nord-estul Siberiei sau pe malurile Mării Albe, unde majoritatea vor muri de pe urma condiţiilor grele iar

supravieţuitorii vor fi transformaţi în animale. Bombele atomice, dacă vor fi folosite, vor trebui lansate întâi asupra Europei, deoarece Rusia va fi în afara razei de acţiune. Chiar şi fără bomba atomică ruşii vor fi capabili să distrugă toate marile oraşe din Anglia… Nu mă îndoiesc că America va câştiga în cele din urmă, dar dacă Europa Occidentală nu va putea fi ferită de invazie, va fi pierdută pentru civilizaţie vreme de secole. Cred însă că războiul ar merita chiar şi cu un asemenea preţ. Comunismul trebuie şters de pe faţa pământului şi trebuie instaurat guvernul mondial". 25 Russell revenea în mod insistent asupra necesităţii grabei: „Mai devreme sau mai târziu ruşii vor avea bomba atomică şi, atunci când o vor avea, propunerea va fi mult mai dură. Totul trebuie făcut rapid, cu cea mai mare iuţeală". 26 Chiar şi după ce ruşii au dobândit bomba atomică, Russell tot mai încerca să-şi impună părerea, insistând ca Vestul să pună la punct bomba cu hidrogen. „În actuala conjunctură mondială nu cred că o înţelegere cu privire la limitarea armelor atomice ar putea face altceva decât rău, deoarece fiecare tabără va considera că cealaltă o eludează". A venit apoi cu argumentul „Mai bine mort decât roşu" sub forma sa cea mai lipsită de compromis: „Următorul război, dacă va veni, va fi cel mai mare dezastru care se va fi abătut vreodată asupra rasei umane. Nu mă pot gândi decât la un singur dezastru: extinderea puterii Kremlinului asupra lumii întregi". 27

În acea perioadă, profeţia lui Russell privitoare la războiul preventiv a fost larg cunoscută şi mult discutată. La Congresul Internaţional de Filosofie de la Amsterdam, din

1948, Russell a fost atacat vehement pe această temă de către delegatul sovietic, Arnost Kolman, şi a replicat cu o asprime similară: „Întoarceţi-vă şi spuneţi-le stăpânilor dumneavoastră de la Kremlin că trebuie să trimită servitori mai competenţi care să le promoveze programul de propagandă şi înşelătorie". 28 Şi, până şi în 27 septembrie 1953, scria în *New York Times Magazine* „În ceea ce mă priveşte, oricât de înfiorător ar fi un nou război mondial,

eu tot l-aş prefera unui imperiu comunist mondial”.

Pesemne însă că în această perioadă concepţiile lui Russell au început să se schimbe subit şi fundamental. În luna care a urmat, octombrie 1953, a negat, în *Nation*, că ar fi susţinut vreodată „un război preventiv împotriva Rusiei”. Întreaga poveste, scria el, era „o invenţie comunistă”.29 Un prieten de-al său îşi amintea că, o vreme, ori de câte ori era confruntat cu vederile sale postbelice, Russell insista: „Niciodată. Este doar «invenţia unui ziarist comunist»”. 30 în martie 1959, într-un interviu cu John Freeman într-una dintre renumitele emisiuni ale acestuia *Faţă în faţă*, pe canalul de televiziune BBC, Russell şi-a schimbat tactica. Experţii americani în probleme de dezarmare îi trimiseseră citate exacte din declaraţiile sale timpurii, deci nu mai putea nega că acestea fuseseră făcute. Prin urmare, i-a spus lui Freeman, care l-a întrebat despre chestiunea războiului preventiv: „Este întru totul adevărat, şi nu regret asta. Concordă în totalitate cu ceea ce gândesc acum”. 31 După această declaraţie a urmat o scrisoare către săptămânalul BBC *Listener*, în care afirma: „De fapt, uitasem cu totul că am gândit vreodată o politică de ameninţare implicând dezirabilitatea unui posibil război, în 1958, dl Alfred Kohlberg şi dl Walter W. Marseille mi-au atras atenţia asupra unor lucruri pe care le spusesem în 1947, şi pe care le citesc cu uimire. Nu am nicio scuză pentru asta”. 32 În cel de-al treilea volum al autobiografiei sale (1968) a încercat o altă explicaţie: … „la vremea când am dat acest sfat, am făcut-o atât de la întâmplare şi fără vreo speranţă că va fi urmat, încât am uitat curând că l-am dat”. Şi a adăugat: „Am menţionat într-o scrisoare personală şi apoi într-un discurs că nu am ştiut că fac subiectul unei disecţii din partea presei”. 33 Dar, aşa cum arată investigaţia lui Ronald Clark, Russell a susţinut în repetate rânduri cauza războiului preventiv, în numeroase articole şi discursuri, şi pe parcursul mai multor ani. Este greu de crezut că ar fi putut uita cu totul de această poziţie tenace şi îndelungată.

Când Russell i-a spus lui John Freeman că părerile

sale de la sfârşitul anilor ’50 cu privire la armele nucleare erau în concordanţă cu susţinerea postbelică a războiului preventiv, el a supralicitat credulitatea pe o altă cale. Într-adevăr, majoritatea oamenilor ar spune că bătea câmpii. Şi totuşi exista o anumită consecvenţă de un alt tip, consecvenţa extremismului. Aşa cum au fost prezentate de Russell, atât cazul războiului preventiv, cât şi acela al devizei „mai bine mort decât roşu” erau exemplele unui şir raţional de argumente împinse la extrem printr-o utilizare inumană şi crudă a logicii. Acolo era, de fapt, slăbiciunea lui Russell. El a ataşat o valoare falsă dictatelor logicii, spunând omenirii cum să îşi gestioneze problemele, permiţându-i să nesocotească îndemnurile intuitive ale bunului-simţ.

Aşa se face că, atunci când, la mijlocul anilor ’50, Russell a decis că armele nucleare reprezentau un rău intrinsec şi nu trebuiau utilizate în nicio împrejurare, el a apucat-o într-o cu totul altă direcţie, la fel de extremă, urmând tânguirile prevestitoarelor fatidice ale logicii. S-a declarat mai întâi contra armelor nucleare, într-o emisiune din 1954 referitoare la experienţele din atolul Bikini, „Pericolul omului”; au urmat diferite conferinţe şi manifeste internaţionale, linia lui Russell întărindu-se în favoarea abolirii lor totale, indiferent de costurile implicate. În 23 noiembrie 1957 a publicat în *New Statesman* „An Open Letter to Eisenhower and Khrushchev” („Scrisoare deschisă către Eisenhower şi Hruşciov”), în care îşi susţinea pledoaria.34 în luna următoare, parcurgând rubrica de scrisori primite la redacţie a ziarului în cauză, am fost surprins să descopăr un imens articol stângaci, tradus, însoţit de o scrisoare în rusă, semnată Nikita Hruşciov. Era răspunsul personal pe care liderul sovietic i-l dăduse lui Russell. Era, desigur, în mare parte propagandă, căci în ciuda uriaşei lor superiorităţi în domeniul forţelor convenţionale, sovieticii se pregătiseră dintotdeauna pentru acceptarea unei dezarmări nucleare (nesupervizate însă). Dar, atunci când a fost publicată, scrisoarea a făcut valuri imense. La

vremea cuvenită a sosit şi un răspuns, mai circumspect, de la americani, desigur, nu din partea preşedintelui însuşi, ci a secretarului său de stat, John Foster Dulles.35 Russell a fost încântat de asemenea răspunsuri distinse. Vanitatea, o altă slăbiciune de care dădea dovadă, i-a fost gâdilată, iar raţiunea, niciodată punctul său forte, tulburată. Scrisoarea lui Hruşciov, care simpatiza în mare cu poziţia adoptată de Russell, nu numai că l-a plasat pe poziţia unui antiamericanism extrem, dar l-a şi stimulat să pună în centrul vieţii sale abolirea armelor nucleare. Dorinţele de sorginte tolstoiană începuseră să îşi facă apariţia.

În anul următor, 1958, Russell a fost numit preşedintele noii Campanii pentru Dezarmarea Nucleară, un organism moderat conceput de John Collins of St. Paul's, romancierul J.B. Priestley şi alţii, pentru a genera un cât mai amplu curent de opinie în Marea Britanie împotriva fabricării armelor nucleare. Acest organism organiza demonstraţii pacifiste, se păstra strict în limitele legii şi, în faza iniţială, a fost impresionant şi extrem de eficient. Nu a durat însă mult până ce Russell a început să dea semne de extremism. Rupert Crawshay-Williams, a cărui relatare amănunţită despre Russell este cea mai bună pentru acea perioadă, menţiona în jurnalul său, pe 24 iulie 1958, o izbucnire relevantă a lui Russell împotriva lui John Strachey. Strachey era un fost comunist, ulterior membru în Parlament clin partea laburiştilor de dreapta şi ministru de război în guvernul postbelic condus de Attlee. În 1958 acesta părăsise însă demult postul şi nu mai avea nicio responsabilitate, deşi era cunoscut pentru adeziunea sa la cauza descurajării nucleare. Când Russell a auzit că Crawshay-Williams şi soţia sa locuiseră cu Strachey, s-a interesat despre opiniile ultimului cu privire la bomba cu hidrogen, iar când a primit răspunsul a presupus că aceleaşi opinii le împărtăşea şi cuplul Williams:

„Dumneata şi John Strachey – aparţineţi clubului criminalilor", a spus el, lovind în braţul scaunului. Clubul criminalilor, a explicat el, era alcătuit din oameni cărora nu le păsa de fapt de ce se întâmpla cu masele largi, deoarece

în calitate de conducători aveau sentimentul că vor supravieţui cumva în post şi în virtutea acestuia. „Se asigură de propria lor securitate”, spunea Bertie, „construindu-şi adăposturi antiatomice particulare”.

Întrebat dacă era într-adevăr convins că Strachey îşi avea propriul adăpost antiatomic, Russell a mârâit: „Da, sigur că are”. Două săptămâni mai târziu, au avut încă o discuţie privitoare la bomba cu hidrogen care „a început calm”. Apoi, dintr-odată, „Bertie a izbucnit din senin, furios: «Data viitoare când îl vezi pe prietenul tău Strachey, spune-i că nu pot să înţeleg de ce vrea ca Nasser [dictatorul egiptean] să aibă bomba cu hidrogen.»... Era convins că oamenii ca John pun cu adevărat lumea în pericol şi se considera îndreptăţit să o spună”. 36

Această furie crescândă, însoţită de o lipsă de preocupare faţă de faptele obiective, de atribuirea celor mai josnice motivaţii celor care aveau păreri diferite de ale sale, ca şi de semnele de paranoia, şi-au găsit expresia publică în 1960, când Russell a divizat CND-ul formându-şi propriul grup de acţiune directă, intitulat Comitetul Celor O Sută, dedicat nesupunerii civile. Printre semnatarii iniţiali ai acestei grupări se numărau intelectuali, artişti şi scriitori de frunte – printre care şi Compton Mackenzie, John Braine, John Osborne, Arnold Wesker, Reg Butler, Augustus John, Herbert Read şi Doris Lessing – mulţi dintre aceştia nefiind nici pe departe extremişti. Curând însă, grupul a scăpat de sub control. Istoria ne arată că toate mişcările pacifiste ajung la un punct în care elementul cel mai militant devine frustrat de lipsa progresului şi recurge la nesupunere civilă şi la acte de violenţă. Faptul marchează în mod invariabil stadiul la care încetează să se mai bucure de o adeziune de masă. Comitetul Celor O Sută şi dezmembrarea ulterioară a CND-ului reprezintă un exemplu clasic al acestui proces. Comportamentul lui Russell nu a făcut decât să accelereze ceea ce s-ar fi întâmplat, probabil, oricum. La vremea aceea faptul a fost atribuit influenţei exercitate asupra lui de către noul său secretar, Ralph Schoenman. Voi analiza

pe scurt relaţia sa cu

Schoenman, însă merită remarcat că faptele şi vorbele lui Russell de-a lungul crizei CND-ului îi erau întru totul caracteristice, întrunirile care au dus la demisia lui Russell din calitatea de preşedinte au devenit tot mai neplăcute, acesta atribuindu-i lui Collins motivaţii nedemne, acuzându-l de minciună şi insistând ca dezbaterile particulare să fie înregistrate pe bandă.37

Într-adevăr, de îndată ce Russell s-a eliberat din frâul lui Collins şi al prietenilor acestuia, gândurile i-au fost pe deplin invadate de extremism iar declaraţiile sale au devenit atât de absurde încât le-au repugnat tuturor, cu excepţia celor mai fanatici aderenţi. Contraziceau ceea ce Russell, atunci când era mai calm, ştia că reprezintă regulile de bază ale persuasiunii. „Nicio părere", scria el în 1958 într-un eseu despre Voltaire, „nu trebuie împărtăşită cu înflăcărare. Nimeni nu susţine cu înflăcărare că şapte ori opt fac cincizeci şi şase deoarece se poate şti că aşa stau lucrurile. Înflăcărarea nu este necesară decât în afirmarea unei opinii îndoielnice sau demonstrabil false". 38 începând din 1960 multe dintre spusele lui Russell nu erau doar înflăcărate, ci de-a dreptul scandaloase şi erau rostite sub impulsul momentului, el situându-se deja pe o poziţie de indignare fariseică faţă de cei care nu îi împărtăşeau părerile. Astfel, pentru un discurs la Birmingham din aprilie 1961, Russell îşi pregătise note în care scria: „Pe criterii pur statistice, Macmillan şi Kennedy sunt de circa cincizeci de ori mai ticăloşi decât Hitler". Era o afirmaţie destul de gravă, întrucât (abstracţie făcând de orice altceva) implica o comparaţie între fapte istorice şi proiecţii futuriste. O înregistrare arată însă că cele spuse efectiv de Russell cu acea ocazie au fost: „Obişnuiam să credem că Hitler era ticălos atunci când voia să îi omoare pe toţi evreii. Kennedy şi Macmillan însă, nu numai că vor să îi omoare pe evrei, ci şi pe noi toţi. Ei sunt mult mai ticăloşi decât Hitler". Şi a adăugat: „Nu voi pretinde a se da ascultare unui guvern care organizează masacrul omenirii întregi... Ei sunt oamenii cei mai ticăloşi care au

existat vreodată în istoria omenirii”. 39

Date fiind premisele lui Russell, exista o logică în acuzaţia adusă de el. Dar până şi logica era aplicată selectiv. Uneori, Russell îşi amintea că toate puterile care deţineau arme nucleare erau la fel de vinovate de punerea la cale a uciderii în masă, şi îi includea pe ruşi în polemicile sale. Astfel, într-o scrisoare publică din 1961, adresată „din închisoarea Brixton”, Russell afirma: „Kennedy şi Hruşciov, Adenauer şi de Gaulle, Macmillan şi Gaitskell urmăresc un scop comun: nimicirea vieţii omeneşti… Pentru a-i mulţumi pe aceşti indivizi, toate sentimentele personale, toate speranţele publice… [urmează] să fie desfiinţate pe veci”. 40 Cu toate acestea, el şi-a concentrat de regulă atacul asupra Occidentului, în particular asupra Marii Britanii şi, mai presus de toate, asupra Statelor Unite.

Aceasta însemna să uite cât de mult ura nu doar regimul sovietic, ci Rusia şi pe ruşi înşişi. În perioada imediat postbelică afirmase în nenumărate rânduri că sovieticii erau la fel de răi, sau chiar mai răi, decât naziştii. Crawshay-Williams a însemnat câteva dintre anatemele sale: „Toţi ruşii sunt barbari răsăriteni”. „Toţi ruşii sunt imperialişti”. Odată „a ajuns chiar să spună că *toţi* ruşii s-ar «târî pe burtă pentru a-şi trăda prietenii»”. 41 însă la sfârşitul anilor ’50 şi după aceea, sentimentele antisovietice au fost alungate din mintea sa, fiind înlocuite de un antiamericanism furibund. Acesta avea rădăcini adânci şi ieşise deja mai înainte la suprafaţă. Era alimentat de un patriotism şi de o mândrie britanică de modă veche, tipică clasei de sus, de dispreţ faţă de parveniţi şi băieţi de prăvălie, ca şi de o ură liberal-progresistă faţă de cel mai mare stat capitalist din lume. Părinţii săi radicali aparţinuseră unei generaţii care încă mai asocia America cu progresul democratic şi în 1867 făcuseră o vizită îndelungată acolo deoarece, după cum nota el, „tinerii care sperau să reformeze lumea mergeau în America să descopere cum să o facă”. Şi a adăugat: „Nu puteau să întrevadă că bărbaţii şi femeile a căror ardoare

democratică o aplaudaseră şi a căror opoziţie triumfătoare în faţa sclaviei o admiraseră erau bunicii şi bunicele celor care i-au ucis pe Sacco şi Vanzetti". 42 Vizitase el însuşi America de mai multe ori şi locuise acolo ani de zile, în primul rând pentru a face bani: „Sunt extrem de sărac şi mă îndrept spre America pentru a-mi redresa situaţia financiară", scria el în 1913 – un refren recurent. A fost întotdeauna critic la adresa americanilor – erau, nota el la prima lui vizită acolo (1896), „inimaginabil de leneşi în privinţa a orice altceva decât afacerile" 43 – însă punctul său de vedere cu privire la impactul Americii asupra lumii varia puternic. Aşa cum am văzut, în timpul Primului Război Mondial, privea America lui Wilson ca pe salvatoarea lumii. Dezamăgit din acest punct de vedere a trecut în anii '20 la un puternic atac antiamerican. Susţinea că socialismul, pe care îl favoriza atunci, ar fi imposibil în Europa „până când America fie se converteşte la socialism, fie este măcar de acord să rămână neutră" 44. Acuza America de „distrugerea lentă a civilizaţiei chineze", prezicea că democraţia din SUA se va prăbuşi dacă nu va îmbrăţişa colectivismul, îndemna la o „revoltă mondială" împotriva „imperialismului capitalist American" şi afirma că dacă nu poate fi „zdruncinată credinţa americană în capitalism", va avea loc „o prăbuşire totală a civilizaţiei".45

Douăzeci de ani mai târziu, în timpul şi după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial, a susţinut politica militară americană. Faptul era însă însoţit de o respingere tot mai accentuată a politicii americane. La sfârşitul anilor '50, revenind dintr-o vizită în Statele Unite, i-a scris lui Craw-shay-Williams: „America a fost înfiorătoare – republicanii sunt la fel de ticăloşi pe cât sunt de proşti, ceea ce e puţin spus. Le-am spus tuturor că mi se pare interesant să studiez atmosfera dintr-un stat poliţienesc... cred că cel de-al Treilea Război Mondial va începe în mai anul viitor". 46 A făcut pariu cu Malcom Muggeridge că Joseph McCarthy va fi ales preşedinte (şi, la moartea senatorului, a trebuit să plătească pariul

pierdut). Când Russell şi-a început campania împotriva bombei cu hidrogen, antiamericanismul său a devenit de-a dreptul iraţional, şi aşa a rămas până la sfârşitul vieţii. A elaborat o teorie copilărească a conspiraţiei privitoare la asasinarea lui Kennedy. Apoi, sătul de chestiunea bombei cu hidrogen – la fel ca şi în cazul lui Tolstoi, interesul lui Russell era de scurtă durată – şi-a îndreptat atenţia spre Vietnam şi a organizat o campanie mondială de înfierare a comportamentului american în regiune.

Russell, susţinut de secretarul său, Schoenman, a fost o victimă facilă a celor mai extravagante scorneli. Cu o jumătate de secol în urmă deplângea folosirea de către Aliaţi a povestirilor despre atrocităţile comise de germani în Belgia cu scopul de-a aţâţa patima războiului; în cartea sa *fustice în Wartime* (*Justiţie în vreme de război*) (1916), se străduise să demonstreze că multe dintre acestea erau nefondate. În anii ’60, Russell s-a folosit de prestigiul său pentru a face să circule şi să dea credibilitate relatărilor din Vietnam, mult mai puţin plauzibile, şi asta numai cu intenţia de-a spori ura împotriva Americii. Această politică a culminat în „Tribunalul crimelor de război” (1966 – 1967) organizat de el şi care s-a întrunit în cele din urmă la Stockholm pentru a pronunţa sentinţa împotriva Americii. În scopul acestui exerciţiu de propagandă, Russell a recrutat intelectuali dispuşi să adere la o asemenea iniţiativă, precum Isaac Deutscher, Jean-Paul Sartre, Simone de Beauvoir, autorul iugoslav Vladimir Dedijer (care a şi prezidat), un fost preşedinte al Mexicului şi poetul oficial din Filipine. Nu exista însă nici urmă de justiţie sau de imparţialitate, din moment ce Russell însuşi a spus că el convocase tribunalul pentru a-i pune sub acuzare pe „criminalii de război Johnson, Rusk, McNamara, Lodge şi tovarăşii lor criminali”.47

Ca filosof, Russell a insistat neîncetat asupra necesităţii folosirii cu atenţie a cuvintelor şi cu sensul lor exact. Ca sfătuitor al omenirii, recunoştea Russell în autobiografia sa, a practicat „descrierea lucrurilor pe care le găsim insuportabile într-un mod atât de respingător

încât să îi facem pe ceilalţi să ne împărtăşească furia”.48 Este o mărturisire curioasă din partea unui om devotat, din punct de vedere profesional, analizei lucide a problemelor şi care se declara adeptul raţiunii. Mai mult încă, tentativele sale de aţâţare funcţionau numai cu aceia a căror furie nu merita să fie câştigată sau care era oricum disponibilă. Când Russell a spus (în 1951) că în America „nimeni nu se aventurează să facă remarci politice fără să privească mai întâi după uşă pentru a se asigura că nimeni nu ascultă”, niciun om raţional nu l-a crezut.49 Când a anunţat, în timpul crizei rachetelor cubaneze, „Pare foarte probabil ca într-o săptămână să fiţi cu toţii morţi pentru a fi pe placul nebunilor americani”, el şi-a făcut rău lui însuşi, nu preşedintelui Kennedy.50 Când a afirmat că soldaţii americani din Vietnam erau „la fel de răi ca naziştii”, publicul său a scăzut.51

Într-adevăr, trebuie spus că de-a lungul vieţii Russell a fost mai impresionant când a purtat dispute decât ca autor de aforisme. O antologie conţinându-i *obiter dicta* nu ar suna mai bine decât aceea a lui Tolstoi. „Un gentleman este bărbatul al cărui bunic avea mai mult de 1.000 pe an”. „Nu veţi face niciodată ca guvernarea democratică să funcţioneze în Africa”. „Copiii ar trebui trimişi la internate pentru a-i ţine la distanţă de dragostea maternă”. Mamele americane „se fac vinovate de incompetenţă instinctivă. Valul de afecţiune pare să fi secat”. „Atitudinea ştiinţifică faţă de viaţă nu prea poate fi învăţată de la femei”. 52

Ultima remarcă aminteşte faptul că, deşi în ultimele decenii de viaţă Russell a fost asociat aproape în exclusivitate cu sentinţele despre politică, fusese cândva încă mai notoriu pentru vederile sale asupra unor subiecte interbelice la ordinea zilei, cum ar fi „cuplul liber”, amorul liber, reforma divorţului şi coeducaţia. Cel puţin la nivel teoretic, a susţinut doctrina drepturilor femeii aşa cum era ea prezentată de susţinătorii ei. Cerea egalitate pentru femei în cadrul căsniciei şi în afara acesteia şi le-a înfăţişat drept victime ale unui sistem moral învechit lipsit de o bază etică reală. Susţinea că ar trebui să ne bucurăm de

libertate sexuală şi înfiera „doctrinele tabuului şi sacrificiului uman care trec în mod tradiţional drept «virtute»”. 53 în modul său de-a privi femeile, viaţa socială, copiii şi relaţiile interumane se regăseau multe ecouri din Shelley Avea, într-adevăr, o admiraţie specială pentru Shelley, ale cărui versuri, susţinea el, îi exprimau cel mai bine atitudinea faţă de viaţă. S-a stabilit în acea regiune din Ţara Galilor unde, între 1812 – 1813, Shelley încercase să întemeieze o comunitate, iar casa lui Russell, Plas Penrhyn, era opera aceluiaşi arhitect care construise şi casa prietenului lui Shelley, Maddox, de cealaltă parte a estuarului Portmadoc.

Cu toate acestea, la fel ca şi în cazul lui Shelley, atitudinea sa reală faţă de femei nu a fost întotdeauna în concordanţă cu principiile sale teoretice. Prima soţie, Alys, o americancă quaker, blândă, iubitoare şi cu concepţii largi, a fost victima libertinismului crescând al soţului ei, la fel ca şi Harriet a lui Shelley. După cum am menţionat, Russell a fost crescut conform unor principii stricte şi a rămas rigid în ceea ce priveşte sexul până ce trecuse mult de douăzeci de ani. Într-adevăr, în 1900, când fratele său Frank, cel de-al doilea conte Russell, şi-a părăsit prima soţie, a obţinut un divorţ la Reno şi s-a recăsătorit, Russell a refuzat s-o recunoască pe noua nevastă a acestuia şi i-a sugerat lui Frank să nu o ia cu el atunci când vine la cină. (Ulterior, Frank avea să fie acuzat de bigamie în cadrul Camerei Lorzilor.) Dar, pe măsura înaintării în vârstă, Russell a devenit, aşa cum se întâmplase şi cu Victor Hugo înaintea lui, mai afemeiat şi mai puţin înclinat să urmeze regulile societăţii, exceptând situaţiile când i se păreau convenabile.

După şaisprezece ani de căsătorie, Alys a fost părăsită pur şi simplu, la 19 martie 1911, când Russell a vizitat-o în casa ei din Bedford Square 44 pe lady Ottoline Morrell, gazda plină de viaţă a grupului Bloomsbury Surprinzător, soţul acesteia, Phillip, era plecat, aşa că Russell a făcut dragoste cu ea. În relatarea sa, Russell menţiona că nu a avut „relaţii complete” cu lady Ottoline

în seara aceea, însă s-a decis „să o părăsească pe Alys” şi să o determine pe lady Ottoline „să îl părăsească pe Phillip”. Ceea ce ar fi putut gândi sau simţi Morrell „îmi era indiferent”. Era convins că soţul „ne-ar omorî pe amândoi” dar era „gata să plătească preţul unei nopţi”. Russell i-a comunicat imediat vestea lui Alys, care „a făcut o criză de nervi şi a spus că va insista pentru divorţ, menţionând numele lui Ottoline”. După o dispută aprinsă, Russell a spus „ferm” că dacă va face ceea ce ameninţa să facă, „mă voi sinucide pentru a o împiedica pe ea”. Atunci, „furia ei a devenit de nesuportat. După ce a tunat şi a fulgerat vreme de câteva ore, i-am dat nepoatei ei o lecţie despre filosofia lui Locke”. 54

Relatarea lui Russell, care-l avantaja vădit, nu concordă cu comportamentul real al lui Alys. Aceasta l-a tratat de la început până la sfârşit cu multă stăpânire, moderaţie şi cu o adevărată afecţiune, fiind de acord să meargă să locuiască împreună cu fratele ei pentru ca el să îşi poată continua legătura cu lady Ottoline (soţul acesteia trecând faptul cu vederea, cu condiţia ca anumite reguli de convenienţă publică să fie respectate) şi să tergiverseze divorţul până în mai 1920. Ea a continuat să îl iubească. Când Colegiul Trinity i-a retras calitatea de membru, Alys scria: „Am economisit 100 de lire pentru a le investi în acţiuni Exchequer, dar prefer să ţi le dau dumitale, dacă îmi este permis, căci mă tem că toate aceste persecuţii îţi afectează foarte tare venitul”. 55 În timp ce el era la închisoare, ea a spus: „M-am gândit la dumneata în fiecare zi cu cea mai mare părere de rău şi te-am visat aproape noapte de noapte”. 56 Russell nu a mai revăzut-o până în 1950.

Despărţirea de Alys a implicat multe minciuni, înşelăciuni şi ipocrizie. La un moment dat, Russell şi-a ras mustaţa pentru a-şi disimula identitatea în timpul întâlnirilor clandestine cu lady Ottoline. Prietenii lui Russell au fost şocaţi când au aflat ce se întâmplă: făcuse întotdeauna atâta caz de adevăr şi de sinceritate. Episodul a marcat începutul unei perioade de confuzie sexuală în

viaţa lui Russell. Relaţia sa cu lady Ottoline nu s-a dovedit satisfăcătoare. Conform relatării sale, „sufeream de pioree, deşi nu ştiam, şi aceasta a făcut ca respiraţia mea să fie rău mirositoare, alt fapt pe care îl ignoram. Ea nu a reuşit să mi-o mărturisească". 57 Prin urmare, legătura lor s-a răcit. În 1913 a cunoscut-o pe „soţia unui psihanalist" în Alpi şi „am vrut să fac dragoste cu ea, dar m-am gândit că trebuia să îi spun mai întâi despre Ottoline". Femeia nu a fost încântată atunci când a aflat de existenţa amantei, dar „a decis totuşi că pentru o zi obiecţiile ei puteau fi neglijate". Russell nu a mai „văzut-o niciodată".

Apoi, în 1914, a urmat un episod de natură să îl discrediteze, cu o tânără din Chicago. Helen Dudley era una dintre cele patru fiice ale unui ginecolog renumit, care l-a găzduit pe Russell pe durata conferinţelor acestuia. Conform relatării lui Russell, „am petrecut două nopţi sub acoperişul părinţilor ei, iar pe cea de-a doua am petrecut-o împreună cu ea. Cele trei surori ale ei stăteau de pază pentru a ne avertiza în cazul în care vreunul dintre părinţi s-ar fi apropiat". Russell a aranjat ca fata să vină în Anglia în vara aceea să trăiască împreună cu el pe faţă, în aşteptarea unui divorţ. I-a scris lui lady Ottoline informând-o despre cele întâmplate. Aceasta însă, aflând între timp că el se vindecase de respiraţia rău mirositoare, i-a spus că dorea să reia legătura cu el. Oricum, atunci când Helen Dudley a sosit la Londra, în august 1914, războiul se declanşase deja, Russell se hotărâse să protesteze împotriva lui şi „nu doream să îmi complic situaţia cu un scandal particular, care ar fi făcut ca spusele mele – oricare ar fi fost acestea – să nu mai aibă nicio greutate". Aşa că i-a spus lui Helen că micul lor plan căzuse şi „deşi aveam din când în când relaţii cu ea", războiul „îmi omorâse pasiunea pentru ea şi i-am frânt inima". Încheie: „a căzut victimă unei boli rare, care întâi a paralizat-o, apoi i-a luat minţile". Atât despre Helen.

Între timp, Russell îşi complicase într-adevăr poziţia găsindu-şi o nouă amantă în persoana lui lady Constance Malleson, o femeie din înalta societate care acţiona sub

numele de Colette O'Neil. S-au cunoscut în 1916. Prima dată când şi-au mărturisit dragostea „nu s-au culcat unul cu celălalt" deoarece „erau prea multe de spus". Amândoi erau pacifişti iar în timpul primului act sexual „am auzit deodată un strigăt de triumf animalic venind din stradă. Am sărit din pat şi am văzut un Zeppelin prăbuşindu-se cuprins de flăcări. Gândul la oamenii curajoşi care mureau în chinuri provocase triumful din stradă. În momentul acela dragostea lui Colette a fost un refugiu pentru mine, nu în faţa cruzimii în sine, care era inevitabilă, ci a cumplitei suferinţe de a-mi da seama că aşa sunt oamenii". 58

Russell şi-a depăşit însă curând chinul şi în câţiva ani a devenit crud cu lady Constance. Aceasta se mulţumea să îl împartă pe Russell cu lady Ottoline, iar în timpul sejurului său la închisoare cele două femei l-au vizitat alternativ în fiecare săptămână. După cum înţelesese lady Constance, lady Ottoline prefera să rămână cu soţul ei, pentru a-l putea avea pe Russell atunci când divorţul acestuia s-ar fi concretizat. Astfel, aceasta i-a furnizat „dovada" care i-a permis lui să obţină sentinţa *nisi* în mai 1920. Cu toate acestea, la acea vreme Russell se îndrăgostise de o altă femeie, mult mai tânără, o feministă emancipată pe nume Dora Black, pe care a lăsat-o însărcinată. Ea nu dorea deloc să se mărite deoarece dezaproba instituţia căsătoriei, însă Russell, nevrând să „îşi complice situaţia" şi mai mult, a insistat să se însoare cu ea şi, când n-a mai avut încotro, cei doi s-au căsătorit „cu şase săptămâni răgaz" până la naşterea copilului. Aşa că lady

Constance a fost abandonată iar Dora a fost antrenată cu forţa în ceea ce ea numea „ruşinea şi dezonoarea de-a te căsători".59

Russell, ajuns deja la cincizeci de ani, era fascinat de „şarmul zglobiu" al Dorei şi încântat să meargă „să se scalde la lumina lunii sau să alerge cu picioarele goale prin iarba plină de rouă". În ceea ce o privea pe Dora, ea a fost intrigată atunci când el a relatat că un militar mâzgălise pe

casa lui

„Acel f... maniac pacifist locuieşte aici” şi că „fiecare cuvânt”.

era exact.60 în privinţa fizicului, Russell nu era pe gustul tuturor. Căpătase deja un râs chicotit, pe care T.S. Eliot (elevul său la Cambridge) îl asemăna cu „zgomotul scos de o ciocănitoare”; George Santayana găsea că suna mai curând ca al unei hiene. Purta costume demodate de culoare închisă, din trei piese, pe care le schimba rareori (rar deţinea mai mult de unul o dată), ghetre şi gulere înalte, tari, asemănătoare cu acelea ale contemporanului său Coolidge. La vremea celei de-a doua căsătorii, Beatrice Webb scria în jurnalul ei că era „un personaj mai curând trândav, nesănătos şi cinic, îmbătrânit prematur”. Dorei îi plăcea însă „părul lui des şi destul de frumos... care se ridica în vânt, nasul mare şi ascuţit şi bărbia stranie, dură, buza lui superioară lungă”. Ea scria că „picioarele lui late dar mici erau întoarse înspre exterior” şi că arăta „exact ca Pălărierul Nebun”.61 Dorea – dorinţă fatală pentru ea – să îl „protejeze de propria lui candoare”.

Cei doi au avut doi copii, John şi Kafe, iar în 1927 au pus bazele unei şcoli progresiste, Bacon Hill în apropiere de Petersfield. El a declarat cotidianului *New York Times* că ar fi ideal ca „grupuri cooperative de circa zece familii”, să „îşi pună laolaltă” copiii şi să „aibă grijă de aceştia cu rândul”, în fiecare zi ar fi „două ore de curs” cu „dozajul cuvenit” iar restul timpului ar fi petrecut „de voie”.62 Beacon Hill a fost o tentativă de punere în practică a acestei teorii. Şcoala s-a dovedit însă scumpă şi l-a silit pe Russell să scrie lucruri de mântuială pentru a achita notele de plată. În plus, ca şi Tolstoi, s-a plictisit curând de rutina astfel impusă şi a lăsat-o pe Dora, care în ciuda vederilor ei ultraprogresiste avea un simţ al responsabilităţii mult mai dezvoltat, să conducă şcoala.

Se certau şi în privinţa sexului. Doamna Webb prezisese că uniunea lui Russell cu o „fată cu un caracter uşuratic şi o filosofie materialistă pe care nu o respecta şi nici nu putea s-o respecte” avea să eşueze cu certitudine.

Russell insista pentru o politică a „sincerităţii” – din nou la fel ca Tolstoi

— Cu care Dora a fost de acord: „Bertie şi cu mine… ne-am acordat unul altuia libertate în privinţa aventurilor sexuale”. El nu a obiectat atunci când ea a devenit secretara filialei engleze a Ligii Mondiale pentru Reformă Sexuală sau atunci când a participat (octombrie 1926) la Congresul Internaţional asupra Sexului de la Berlin, alături de pionierul operaţiilor de schimbare a sexului, dr Magnus Hirschfeld, şi de strălucitorul ginecolog Norman Haire. Dar atunci când ea a avut, pe faţă, o aventură cu un ziarist, Griffin Barry, şi – conform sugestiei lui Russell cum că doamnele Whig din secolul al optsprezecelea aveau adesea copii de la taţi diferiţi

— A avut doi copii cu amantul ei, Russell a ajuns să se simtă deranjat de situaţie. Mulţi ani mai târziu a recunoscut, în autobiografia sa: „În cea de-a doua mea căsătorie am încercat să păstrez acel respect faţă de libertatea soţiei mele pe care consideram că îl cer convingerile mele. Am descoperit însă că puterea mea de iertare şi ceea ce s-ar putea numi dragoste creştinească nu erau pe măsura cerinţelor mele”. Şi a adăugat: „Oricine mi-ar fi putut spune asta dinainte, dar eu am fost orbit de teorie”. 63

Ceea ce omitea Russell să spună era că existaseră şi din partea lui anumite fapte care, contrar politicii sale de sinceritate, fuseseră secrete. Într-adevăr, este un amănunt semnificativ faptul că, în toate cazurile în care intelectualii încearcă să recurgă la dezvăluiri totale în ceea ce priveşte sexul, faptul duce în final, în mod inevitabil, la un anumit grad de tăinuire vinovată, neobişnuită chiar şi în familiile adultere normale. Dora a relatat ulterior cum fusese chemată acasă la căsuţa lor de vacanţă din Cornwall de către un bucătar înnebunit, care a refuzat să o lase pe guvernantă să se apropie de cei doi copii legitimi ai lor deoarece aceasta se culcase cu stăpânul”. 64 (Bietul bucătar a fost concediat.) Mulţi ani după aceea Dora a mai aflat şi cum, în absenţa ei, Russell o adusese acolo şi pe

vechea sa dragoste, lady Constance, în scopuri amoroase. Când s-a întors acasă cu ultimul ei nou-născut, Dora a avut o surpriză neplăcută: „Bertie mi-a administrat şocul de-a mă informa că afecţiunea lui se transferase asupra lui Peter Spence”. Margery (Peter) Spence era o studentă de la Oxford care venise la ei să aibă grijă de John şi Kate pe timpul vacanţei. Familia Russell a încercat o vacanţă în patru, în sud-vestul Franţei, fiecare partener cu amantul sau amanta sa (1932). Însă cu un an înainte Russell devenise conte în urma decesului fratelui său, care nu avusese urmaşi, iar acest fapt a însemnat o mare diferenţă. A devenit mai snob, Peter dorea cu ardoare o uniune cum scrie la carte, aşa că el a luat-o să trăiască cu el în casa familiei. „La început”, a spus o Doră şocată, „nu puteam să cred că Bertie îmi putea face mie una ca asta”. A adăugat că era „inevitabil” ca „un asemenea om” să „rănească pe mulţi în calea sa”, însă „defectul tragic” al său a fost că simţea „atât de puţin regret”: „Deşi îi iubea pe cei mulţi şi suferea odată cu aceştia, rămânea totuşi departe de ei din cauza faptului că aristocratului din el îi lipsea contactul cu oamenii obişnuiţi”. 65

Dora avea să simtă pe propria piele şi că, atunci când venea vorba de a scăpa de o nevastă pentru a lua o alta, Russell nu era câtuşi de puţin „rupt de cele pământeşti”. Aidoma celorlalţi bărbaţi din aceeaşi clasă socială şi stare materială, a angajat imediat o echipă puternică de avocaţi cărora le-a dat mână liberă pentru a obţine ceea ce dorea el. Divorţul a fost extrem de complicat şi de crud şi a durat trei ani, în parte şi pentru că, la un moment dat, cuplul semnase un act de separare, permiţând adulterul de ambele părţi şi fiind de acord ca niciunul dintre ei să nu invoce în vreun litigiu ulterior delictele matrimoniale comise anterior datei de 31 decembrie 1932. În fapt însă, acesta nu a făcut decât să îngreuneze lucrurile şi să le complice, iar pe avocaţii lui Russell i-a făcut să devină mai agresivi. Fiecare părinte dorea cu înflăcărare custodia celor doi copii legitimi, iar în final Russell a reuşit să obţină trimiterea acestora la orfelinat, aidoma bietelor

vlăstare ale lui Shelley. Pentru a reuşi acest lucru, avocaţii săi au prezentat mărturia unui şofer, concediat de la şcoală de către Dora şi angajat de această dată de Russell, conform căreia ea era adesea beată, spărsese sticle de whisky în camera ei şi se culcase acolo cu tatăl unui elev şi cu un vizitator.66 Nici Russell nu a scăpat neatins. Preşedintele Curţii de Divorţ, dând în cele din urmă sentinţa, în 1935, a remarcat că adulterul ei fusese „precedat de cel puţin două cazuri de infidelitate din partea soţului ei, şi că el se făcuse vinovat de numeroase acte de adulter în circumstanţe care sunt în general de natură să agraveze delictul... infidelitatea coacuzatului cu persoane din cadrul personalului domestic sau implicate în afaceri în care erau angajate ambele părţi".67 Parcurgând diversele relatări al acestei lupte lungi şi crude, este imposibil să nu resimţi simpatie faţă de Dora, care fusese în tot acest timp fidelă principiilor ei, spre deosebire de Russell, care s-a lepădat de ale sale în clipa în care au început să-l stânjenească, invocând apoi întreaga forţă a legii. Ea nu dorise de la bun început, nicio clipă, să se mărite şi abia în „martie 1935 am fost eliberată în sfârşit de căsnicia mea legală. Mă apropiam deja de patruzeci de ani. Divorţul îmi luase trei ani din viaţă şi generase tragedii de pe urma cărora nu mi-am revenit niciodată complet". 68

Căsătoria lui Russell cu cea de-a treia soţie, Peter Spence, a durat aproape cincisprezece ani. El remarca laconic: „Când soţia mea a decis, în 1949, că nu mă mai vrea, căsnicia noastră a luat sfârşit". 69 în spatele acestei afirmaţii înşelătoare stătea o lungă poveste de adultere meschine din partea lui. Russell nu a fost niciodată un cuceritor în adevăratul sens al cuvântului, căutând căile de-a ajunge la prada feminină. Nu avea însă scrupule în a seduce orice femeie care îi ieşea în cale. Într-adevăr, a devenit un mare expert în trucurile pe care adulterinul cu experienţă trebuia să le stăpânească în epoca prepermisivă. Astfel, îl găsim scriindu-i într-o anumită împrejurare lui lady Ottoline: „... planul cel mai sigur este

ca tu să vii la gară şi să aştepţi în sala de aşteptare clasa I de pe peron, iar apoi să mergi cu mine, cu taxiul, la un hotel în care să intrăm împreună. Asta implică mai puţine riscuri decât orice alt plan şi nu are ce să le dea de bănuit celor de la hotel”. 70 Treizeci de ani mai târziu îi dădea lui Sidney Hook sfaturi nesolicitate de aceeaşi natură: „Hook, dacă duci vreodată o fată la un hotel şi recepţionerul pare bănuitor, atunci când vă spune preţul camerei fă-o să se plângă cu glas tare:

«E *mult* prea scump!» Omul îşi va închipui cu siguranţă că este soţia ta”. 71 Şi totuşi, Russell prefera în general ca femeile sale să vină la „sediu”: simplifica astfel lucrurile în 1915 i-a găzduit la Londra, în apartamentul său din Bury Street, pe fostul său elev strâmtorat T.S. Eliot şi pe soţia acestuia, Vi-vien. Poetul l-a descris pe Russell drept dl. Apollinax, „un fetus iresponsabil”, şi a spus că „a auzit tropotul copitelor centaurului în iarbă”, iar „conversaţia sa seacă şi pătimaşă a ocupat după-amiaza”. Eliot era însă un suflet încrezător care îşi lăsa adesea soţia singură cu centaurul şi conversaţia sa pătimaşă. Russell le-a oferit celorlalte amante ale sale versiuni contradictorii ale celor întâmplate. Lui lady Ottoline i-a spus că flirtul cu Vivien a fost platonic; lui lady Constance i-a mărturisit că a făcut dragoste cu aceasta dar că experienţa fusese „coşmarescă şi dezgustătoare”. Este foarte probabil ca adevărul să fi fost diferit de amândouă aceste relatări, şi este posibil ca tocmai comportamentul lui Russell să fi contribuit la instabilitatea mintală a lui Vivien Eliot.

Victimele lui Russell erau adesea fiinţe umile: cameriste, guvernante şi femei tinere şi drăguţe care forfoteau în preajma casei acestuia. În portretul făcut lui Russell, profesorul Hook susţine că acesta a fost principalul motiv al eşecului celei de-a treia căsnicii a sa. Hook a spus că aflase „din surse demne de încredere” că Russell, „în ciuda vârstei înaintate, urmărea orice fustă care îi trecea în cale şi că o făcea în mod flagrant chiar şi cu servitoarele, nu în spatele [lui Peter] ci sub ochii ei şi ai oaspeţilor din casă”. Ea l-a părăsit, apoi a revenit, însă

Russell a refuzat să facă un jurământ de fidelitate matrimonială iar în cele din urmă ea a ajuns la concluzia că nu mai era pregătită să fie umilită.73 Divorţul a urmat în 1952, când Russell avea optzeci de ani. Ulterior el s-a căsătorit cu o profesoară de la Bryn Mawr, Edith Finch, pe care o cunoştea de multă vreme şi care l-a îngrijit tot restul vieţii. Când era acuzat de antiamericanism, el răspundea abil: „Jumătate din nevestele mele au fost americane”. 74

La nivel teoretic, Russell ţinea pasul cu mişcarea de emancipare a femeii din secolul XX; în practică însă, a rămas înţepenit în secolul al XIX-lea, un victorian – în fond, avea aproape treizeci de ani la moartea bătrânei regine Victoria

— Şi era înclinat să le privească pe femei ca pe un apendice al bărbaţilor. „... În ciuda faptului că susţinea sufragiul feminin”, scria Dora, „Bertie nu credea cu adevărat în egalitatea femeii cu bărbatul... credea că intelectul masculin este superior celui feminin. Odată mi-a spus că simţea adesea nevoia să le vorbească de sus femeilor”. 75 Se pare că simţea, în adâncul sufletului, că funcţia primordială a soţiilor era aceea de-a dărui copii soţilor lor. A avut doi fii şi o fiică, şi uneori a încercat să li se dedice. Dar, aidoma eroului său, Shelley, îmbina posesivitatea sălbatică, dar sporadică, cu o indiferenţă mult mai generală. A ajuns, după cum se plângea Dora, „străin de înţelegerea problemelor lor şi absorbit întru totul de rolul său pe scena politică”; el însuşi a fost silit să mărturisească faptul că „dăduse greş ca părinte”.76 La fel ca în cazul atâtor intelectuali de marcă, oamenii – şi în această categorie intrau şi copiii, şi nevestele – tindeau să devină slujitorii ideilor sale şi, în fapt, ai ego-ului său. Russell era, din anumite puncte de vedere, un om inimos şi civilizat, capabil de gesturi altruiste de mare generozitate. îi lipsea preocuparea de sine atotstăpânitoare a unui Marx, Tolstoi sau Ibsen. Însă înclinaţia spre exploatare era prezentă, mai ales în relaţiile sale cu femeile.

Femeile nu erau însă singurele fiinţe pe care le

exploata, după cum sugerează şi interesantul caz al lui Ralph Schoenman. Acesta era un american care absolvise filosofia la Princeton şi Academia de Studii Economice la Londra, se alăturase CND în 1958 şi, doi ani mai târziu, la vârsta de douăzeci şi patru de ani, îi scrisese lui Russell despre intenţiile sale de a organiza o aripă de nesupunere civilă a mişcării. Intrigat, bătrânul l-a încurajat pe Schoenman să vină să-l vadă şi l-a găsit încântător. Ideile extremiste ale lui Schoenman coincideau întru totul cu ale sale. Relaţia lor se asemăna izbitor cu aceea dintre bătrânul Tolstoi şi Certkov. Schoenman a devenit secretarul şi organizatorul lui Russell, practic prim-ministrul a ceea ce, în 1960, devenise curtea unui rege-profet. În fapt, erau două curţi: una la Londra, centrul activităţilor politice ale lui Russell, iar cealaltă la Plas Penrhyn, în peninsula Portmeinon din nordul Ţării Galilor. Portmei-rion, un sat italian fantezist, fusese construit de bogatul arhitect de stânga Clough Williams-Ellis, care deţinea cea mai mare parte a terenului înconjurător. Soţia acestuia, Amabel, sora lui John Strachey, fusese un apologet însemnat al lui Stalin, şi autoarea unei cărţi de propagandă despre construirea Canalului la Marea Albă (după cum ştim, prin muncă forţată), unul dintre cele mai respingătoare documente datând din întunecaţii ani ’30. În această zonă frumoasă s-au stabilit mulţi progresişti cu stare, cum ar fi Boswell, Craw-shay-Williams (omul lui Russell), Arthur Koestler, Hum-phrey Stater, savantul militar P.M.S. (ulterior lord) Blackett şi istoricul economist M.M. Postan, pentru a se bucura de viaţă şi a pune bazele epocii de aur socialiste. Russell era monarhul lor, iar la această curte veneau, în afara reprezentanţilor inteligheţiei burgheze locale, o mulţime de pelerini din lumea întreagă, aflaţi în căutarea înţelepciunii şi a aprobării, aidoma predecesorilor lor care îl căutau pe Tolstoi la Iasnaia Poliana.

Russell îşi savura mult mediatizatele incursiuni la Londra, pentru a ţine discursuri, pentru a demonstra, a se lăsa arestat şi, în general, pentru a hărţui Establishmentul.

Prefera însă să trăiască în Ţara Galilor, şi de aceea era extrem de convenabil pentru el să îl aibă alături pe Schoenman, un locotenent neplătit însă devotat, în realitate fanatic, care să se ocupe de problemele lui la Londra. Aşa se face că Schoenman juca rolul de vizir al sultanului Russell, iar domnia sa a durat şase ani. Era cu Russell atunci când acesta a fost arestat în septembrie 1961, şi a ajuns şi la închisoare; în noiembrie, când a fost eliberat, Ministerul de Interne a propus să fie deportat, ca străin indezirabil. O serie de progresişti de marcă au semnat o petiţie pentru ca Schoenman să fie lăsat să rămână, iar guvernul s-a lăsat înduplecat. Ulterior, oficialităţile şi-au regretat amarnic acest moment de slăbiciune, când Schoenman a părut să pună complet stăpânire pe mintea lui Russell, la fel ca şi Certkov pe a lui Tolstoi. Uneori vechilor prieteni ai lui Russell le era greu să vorbească cu el la telefon: Schoenman răspundea şi se angaja pur şi simplu să transmită mesajele. A fost acuzat şi de faptul că ar fi fost adevăratul autor al numeroaselor scrisori trimise de Russell cotidianului *The Times* sau al afirmaţiilor trimise în numele acestuia agenţiilor de presă, comentând evenimentele mondiale. Schoenman încuraja personal această convingere. Susţinea că „fiecare iniţiativă politică majoră a fost opera mea în gând şi în faptă”; era, a afirmat el, cel puţin „un adevăr parţial” în faptul că bătrânul fusese „luat în stăpânire de un tânăr revoluţionar sinistru”.77

Schoenman a fost, cu siguranţă, mult implicat în Comitetul Celor O Sută, în Tribunalul Crimelor de Război din Vietnam şi în organizarea Fundaţiei pentru Pace Bertrand Russell. În anii ’60, baza de la Londra a lui Russell a devenit un fel de mini-minister de externe, de tip comic subversiv, trimiţând scrisori şi telegrame interminabile prim-miniştrilor şi şefilor de stat – Mao Tze-tung şi Chou En-Lai în China, Hruşciov în Rusia, Nasser în Egipt, Sukarno în Indonezia, Haile Selassie în Etiopia, Makarios în Cipru, şi multor altora. Pe măsură ce aceste misive deveneau tot mai lungi, mai dese şi mai

înverşunate, răspunsurile se răreau. Mai erau şi comentariile publice ale evenimentelor interne, atunci când acestea aveau loc: „Afacerea Profumo este gravă nu datorită faptului că în alcătuirea cabinetului intră perverşi, homosexuali sau prostituate. Este gravă fiindcă cei aflaţi la putere au distrus total integritatea sistemului judiciar, au falsificat faptele, au intimidat martorii, au cooperat cu poliţia în distrugerea dovezilor şi au permis chiar poliţiei să ucidă un om”. În timp, ziarele au încetat să mai publice asemenea aberaţii.

Vechii prieteni ai lui Russell care au pierdut legătura cu el au presupus că Schoenman era autorul tuturor acestor comunicate. Nu există nicio umbră de îndoială că acesta a scris multe dintre ele. Dar nu era nimic nou în asta. Russell era în stare să lase pe altcineva să scrie un articol în numele lui dacă nu era prea interesat de subiect. În 1941, când Sidney Hook s-a plâns de un articol din *Glamour* intitulat „Ce să faci dacă te îndrăgosteşti de un bărbat însurat, de Bertrand Russell”, Russell a recunoscut că primise 50 de dolari pentru acesta: soţia sa scrisese articolul, el nu făcuse decât să-şi semneze numele.78 Nu există nicio dovadă că eforturile lui Schoenman ar fi denaturat grav părerile lui Russell, care erau la fel de violente ca şi acelea ale secretarului său. Arhivele indică faptul că Schoenman modifica şi accentua, cu mâna lui, anumite fraze din textele lui Russell; însă lucrul ar fi putut fi făcut şi după dictarea lui Russell (afirmaţia cu privire la criza rachetelor cubaneze este după toate probabilităţile un exemplu în acest sens). Când Russell ajungea să se înflăcăreze prea tare, el era întotdeauna gata să se îndepărteze de un text moderat pregătit dinainte. Dacă multe dintre afirmaţiile asociate cu numele său par astăzi puerile, trebuie avut în vedere faptul că anii ’60 au reprezentat un deceniu pueril, iar Russell a fost una dintre figurile sale reprezentative. Se făcea adesea vinovat, mai ales în ultimii ani, de ieşiri de-a dreptul copilăreşti. Astfel, a organizat o ceremonie publică specială care să asiste la ruperea carnetului său de membru al Partidului Laburist,

iar la o recepţie, atunci când Harold Wilson, prim-ministru la acea vreme, a venit la el cu mâna întinsă, spunând „lord Russell”, bătrânul conte a rămas, în mod ostentativ, cu mâinile în buzunar. Ceea ce este evident, după cum pe drept insistă biograful său Ronald Clark, este că, în ciuda a ceea ce gândeau unii la vremea respectivă, Russell nu a ajuns niciodată să fie senil.79 I-a dat lui Schoenman mână liberă dar, în ultimă instanţă, a păstrat un control ferm. Într-adevăr, atunci când a decis că Schoenman nu îi mai servea scopurile, Russell a acţionat extrem de dur. Nu a obiectat în faţa extremismului lui Schoenman, însă îi displăcea dacă i se răpea cât de puţin din luminile rampei. Schoenman a făcut diverse călătorii peste hotare în calitate de „reprezentant personal al contelui Russell”, iar acestea au dat naştere la necazuri. În China, l-a înfuriat pe Chou En-Lai incitând populaţia să se rezvrătească contra guvernului, iar Chou i s-a plâns lui Russell. În iulie 1965, comportamentul inadecvat al lui Schoenman la Conferinţa Mondială pentru Pace de la Helsinki a fost extrem de mediatizat. Russell a primit o telegramă indignată din partea organizatorilor: „Discursul reprezentantului dumneavoastră personal a dat naştere la rumori. Puternic respins de public. Imensă provocare la adresa Conferinţei de Pace. Fundaţia discreditată. Se impune să vă disociaţi de Schoenman şi de discursul său. Salutări cordiale”. 80 Au urmat, în 1966 – 1967, dispute îndelungate, publice sau de culise, cu privire la Tribunalul Crimelor de Război din Vietnam. La 1969, Russell, ajuns deja la nouăzeci şi şapte de ani, a decis că profitase deja de orice avantaj posibil de pe urma serviciilor lui Schoenman şi s-a lipsit subit de ele. Pe 9 iulie l-a scos pe Schoenman din testament, unde figura ca executor şi administrator, iar la jumătatea aceleiaşi luni a rupt complet relaţiile cu acesta. Două luni mai târziu l-a scos din comitetul Fundaţiei pentru Pace Bertrand Russell. În noiembrie, i-a dictat celei de-a patra soţii, Edith, o declaraţie de 7.000 de cuvinte privitoare la întreaga sa relaţie cu Schoenman; textul a fost bătut la maşină de Edith iar Russell a parafat fiecare pagină cu o

scrisoare însoţitoare semnată, bătută la o altă maşină. Tonul era de sorginte Whig, condescendent şi distant; se încheia cu: „Ralph trebuie să fie mult afectat de megalomanie. Adevărul este, presupun, că nu l-am luat niciodată pe Ralph atât de în serios pe cât îi place lui să creadă. Am ţinut la el în primii ani. Nu l-am privit însă niciodată ca pe un om de valoare şi cu multă importanţă personală”. 81 Semăna cu modul lui Russell de-a se descotorosi de o nevastă care nu îl mai atrăgea.

Unul dintre motivele pentru care Russell l-a ţinut pe Schoenman în serviciu atât de multă vreme era acela că Ralph era bun la atragerea de fonduri într-un mod pe care Russell însuşi l-ar fi considerat dezagreabil. Russell a fost întotdeauna pasionat de bani: să îi obţină, să îi cheltuiască şi, pentru a fi drepţi, să îi şi dăruiască. În timpul Primului Război Mondial, nedorind să păstreze acţiuni în valoare de 3.000 de lire la o firmă de mecanică care producea deja armament, acţiuni pe care le moştenise, Russell le-a dat pe atunci scăpătatului T.S. Eliot; „ani mai târziu”, îşi amintea el, „când s-a terminat războiul şi [Eliot] nu mai era sărac, mi le-a înapoiat” 82. Russell făcea adesea cadouri generoase, mai ales femeilor. Era capabil însă şi de avariţie şi meschinărie. Hook susţine că principalele sale păcate erau vanitatea şi lăcomia: spune că adesea, în Statele Unite, Russell scria articole de nimic sau recenzii la cărţi pe care nu le aprecia, în schimbul unor mici sume de bani. Pentru a se apăra, Russell acuza în primul rând şcoala, care îl costa 2000 de lire pe an, apoi pe nevestele sale. Susţinea că a treia sa soţie era extravagantă, iar după ce au divorţat, a afirmat că din cele 11.000 de lire pe care îi primise câştigând premiul Nobel în 1950, 10.000 i-au revenit acesteia. Trebuia, afirma el, să obţină mulţi bani peşin şi să aibă grijă de finanţele sale deoarece plătea în paralel două rânduri de pensii alimentare. Îi plăcea însă ideea unui venit considerabil – de unde şi acele lecturări entuziaste ale carneţelului său. Crawshay-Williams nota în jurnalul său: „Îi place să fie încurajat de noi să stăruie doar asupra banilor pe care îi câştigă în prezent”. L-a bucurat în

mod special primirea premiului danez Sonning, în 1960, premiu în valoare de 5.000 de lire sterline neimpozabile. „Şi nicio taxă pe deasupra”, a jubilat el, „câştig curat!” I-a spus lui Crawshay-Williams că urma să petreacă doar două zile în Danemarca: „ne ducem acolo doar să ne luăm banii şi apoi ne întoarcem direct acasă” 83.

Schoenman s-a dovedit un excelent ministru de finanţe. A introdus în scrisorile lui Russell bileţele pe care scria: „Dacă socotiţi că activitatea pentru pace a lui Bertrand Russell are însemnătate, poate veţi binevoi să ajutaţi la susţinerea financiară a acesteia... Această notă este inserată fără cunoştinţa lordului Russell, de către secretarul său”. 84 Îi taxa cu trei lire pe cei care scriau cerând un autograf al lui Russell (sumă redusă ulterior la două lire). Ziariştilor li se cerea să plătească 150 de lire pentru privilegiul de-a li se acorda un interviu. Russell avea cu siguranţă cunoştinţă de aceste procedee, din moment ce a primit numeroase proteste referitoare la strângerea de fonduri în stil american întreprinsă de către Schoenman. A permis însă ca acest lucru să continue şi pare să fi binecuvântat două dintre cele mai mari iniţiative de acest gen ale lui Schoenman. În ciuda sfatului lui sir Stanley Unwin, editorul de modă veche al lui Russell, Schoenman a ţinut o licitaţie pentru drepturile asupra ediţiei americane a autobiografiei lui Russell – o metodă de negociere aproape necunoscută la vremea aceea – şi a ridicat pragul licitaţiei până la suma, pe atunci enormă, de 200.000 de dolari. A profitat şi de faptul că, aidoma lui Brecht, Russell acumulase o vastă arhivă personală. La fel ca şi contemporanul său Churchill, Russell a fost printre primii care au intuit valoarea financiară a scrisorilor oamenilor renumiţi şi a păstrat toate misivele primite (plus copii ale scrisorilor pe care le trimitea el). În anii ’60 ajunsese să deţină în arhiva personală circa 250.000 de documente, aceasta fiind socotită drept „cea mai importantă arhivă de acest gen din Anglia”. Schoenman, care deţinea un masterat în publicitate, a transportat arhiva la Londra cu două maşini blindate şi, după mult

tam-tam, a cedat-o Universităţii McMaster din Hamilton, Ontario, contra sumei de 250.000 de dolari.85 Lovitura de maestru a lui Schoenman a fost aceea de-a înfiinţa Fundaţia pentru Pace, pentru care a obţinut scutirea de impozite acordată organizaţiilor caritabile prin analogie cu Fundaţia Atlantică pentru Pace. „Mai curând împotriva voinţei mele", nota mulţumit Russell, „colegii mei au insistat ca fundaţia să-mi poarte numele". 86 Apoi, în ultimii săi ani de viaţă, Russell a putut cheltui sume substanţiale pentru toate cauzele sale preferate, rezonabile sau prosteşti, a putut să se bucure de un venit mare şi să plătească cât de puţine impozite permitea legea. După crearea acestei ingenioase structuri, lui Schoenman i s-a arătat, în mod nu tocmai ceremonios, uşa. Cât despre acuzaţia că Russell ar fi fost, aidoma prietenului său Williams-Ellis, şi bogătaş, şi socialist – de ce niciunul dintre ei nu a renunţat la averea personală? –, Russell avea un răspuns gata pregătit: „Mă tem că aţi înţeles greşit. Clough Williams-Ellis şi cu mine suntem socialişti. Nu pretindem că am fi *creştini*".

Abilitatea de-a trage foloase de pe urma ambelor lumi, cea a fariseismului progresist şi cea a privilegiilor, este o temă care străbate viaţa multor intelectuali de marcă, dar pe a nici unuia într-o asemenea măsură ca pe aceea a lui Bertrand Russell. Dacă nu a solicitat prea des în mod activ avantajele, lucrurile bune pe care i le aduceau descendenţa, renumele, legăturile şi titlul, nici nu le-a refuzat vreodată. Astfel, atunci când magistratul din Bow Street l-a condamnat, în 1918, la şase luni încadrându-l în categoria a doua (muncă grea), sentinţa a fost comutată cu prilejul primului apel la detenţie în categoria întâi, preşedintele prezidiului anunţând: „Va fi o mare pierdere pentru ţară dacă dl Russell, un om de mare distincţie, ar fi închis în condiţii de natură să împiedice manifestarea plenară a calităţilor sale". 87 Propria relatare a lui Russell, inclusă în autobiografia sa, sugerează că bunăvoinţa de care s-a bucurat se datora unui confrate filosof, pe atunci secretar de stat: „Prin intervenţia lui sir Arthur Balfour am

fost încadrat în categoria întâi, astfel încât, deşi la închisoare, am putut citi şi scrie în voie, cu condiţia să nu fie vorba de propagandă pacifistă. Din multe puncte de vedere am găsit că închisoarea era foarte agreabilă". 88 La Brixton fiind, a scris *Introduction to Mathematical Philosophy* (*Introducere în filosofia matematică*) şi a început lucrarea *Analysis o fi Mină* (*Analiza gândirii*). *A* putut obţine şi citi ultimele apariţii printre care şi bestsellerul subversiv al lui Lytton Strachey, *Eminent Victorians* (*Personalităţi victoriene remarcabile*), care l-a făcut să râdă „atât de tare încât ofiţerul a venit în celula mea spunându-mi că nu trebuie să uit că închisoarea este un loc de pedeapsă". Alţi pacifişti, cu mai puţine relaţii sus-puse, cum ar fi E.D. Morel, şi-au distrus sănătatea în sectorul muncă grea.

Russell se delecta şi cu mici privilegii, ca atunci când Schoenman i-a aranjat să primească o cotă suplimentară de romane de groază de la biblioteca publică: Russell devora un mare număr de romane poliţiste, la fel ca mulţi alţi intelectuali din generaţia sa de la Cambridge (vechiul său coleg J.E. McTaggart avea nevoie de treizeci de volume pe săptămână). Nu a protestat de fel – cine ar fi făcut-o? – atunci când, chiar şi în condiţiile crizei postbelice, o renumită distilerie de scotch îi trimitea lunar câte o ladă de whisky inscripţionată „lordul Russell".89 Russell făcea, nu întotdeauna cu bună ştiinţă, în aşa fel încât să-ţi fie greu să-i uiţi originea socială. Pe prima sa soţie o descria drept „nu ceea ce bunica mea ar fi numit o lady". Se referea la cea de-a douăzeci şi una sa aniversare ca la ziua când „am devenit major". Îi plăcea să fie adesea brutal cu oamenii pe care îi numea de clasă mijlocie, cum ar fi arhitecţii. Dacă era foarte supărat, chema poliţia, aşa cum a făcut atunci când, imitându-i acţiunile, o actriţă şi agentul ei au pus în scenă un „protest" în salonul său din Londra. Şi-a dorit foarte tare Ordinul de Merit, găsind scandalos faptul că oameni inferiori lui, precum Eddington şi Whitehead, îl primiseră înaintea lui şi a fost încântat pe măsură atunci când, în cele din urmă, regele George al VI-

lea i-a acordat ordinul. Convingerea stângii cum că Russell nu şi-ar fi folosit niciodată titlul nu a fost decât un mit. Spre deosebire de cea de-a treia sa soţie, care pare să se fi bucurat de titlu în sine, Russell îşi folosea titlul cu pragmatism, ori de câte ori considera că i-ar asigura vreun avantaj. Era întotdeauna conte, atunci când era nevoie. Când nu, era prieten la cataramă – dar până la un punct. Nimănui nu-i era îngăduit să-şi permită familiarităţi.

În ceea ce priveşte logica, şi aceasta era invocată atunci când se impunea. În timpul invaziei sovietice a Cehoslovaciei, Russell a fost convins să semneze o scrisoare de protest alături de o serie de alţi scriitori. Eu am avut sarcina de a negocia apariţia acesteia în *The Times*. Cu semnăturile în ordinea alfabetică obişnuită, antetul scrisorii urma să fie „Din partea Domnului Kingsley Amis şi a altora”. Am decis, iar redactorul rubricii de corespondenţă a cotidianului *The Times* a fost de acord, că protestul ar putea avea un efect mai mare asupra lumii comuniste dacă ar suna aşa: „De la contele Russell Ofrder] of Merit] şi alţii”. Zis şi făcut. Russell a remarcat însă această mică înşelătorie şi s-a înfuriat. A telefonat să protesteze şi în cele din urmă a dat de mine la tipografie, unde tocmai trimisesem la tipar *New Statesman*. *A* spus că o făcusem în mod deliberat pentru a lăsa impresia greşită că el fusese acela care organizase protestul scris. Am negat acest lucru şi am spus că unicul scop era acela de a da un impact maxim scrisorii. „La urma urmei”, am spus eu, „dacă aţi fost de acord să semnaţi scrisoarea, nu vă puteţi plânge atunci când numele dumneavoastră este pus în frunte – nu este logic”. „Fleacuri logice!” mi-a retezat-o Russell şi a trântit receptorul.

9 *Jean-Paul Sartre*: *Un ghemotoc de blană şi cerneală*”.

Jean-Paul Sartre a fost un filosof de profesie care a căutat totodată să se adreseze publicului larg. Îşi desfăşura activitatea într-o ţară în care filosofia se învaţă în liceu şi adună oamenii laolaltă în cafenele, considera că putea atrage participarea maselor în cadrul sistemului său,

prin intermediul pieselor de teatru şi al romanelor. Şi, cel puţin pentru o vreme, părea chiar să fi reuşit. Cert este că niciun filosof al secolului nostru nu a avut un asemenea impact asupra spiritului şi comportamentului atâtor indivizi din lumea întreagă, cu precădere tineri. Existenţialismul a fost filosofia populară a sfârşitului anilor ’40 şi a anilor ’50. Piesele sale au fost adevărate succese. Cărţile i s-au vândut în tiraje enorme, unele depăşind numai în Franţa 2.000.000 de exemplare.1 Sartre oferea un mod de viaţă. A prezidat o biserică laică, chiar dacă una nebuloasă. Dar, la urma urmei, la ce s-a rezumat totul?

Aidoma majorităţii intelectualilor de frunte, Sartre a fost un egoist desăvârşit. Date fiind împrejurările copilăriei lui, faptul nu este însă surprinzător. Sartre a fost un caz tipic de copil răsfăţat, singur la părinţi. Familia lui făcea parte din înalta burghezie provincială – tatăl, ofiţer de marină, mama, o elveţiancă înstărită din Alsacia. Conform opiniei generale, tatăl său era un individ nesemnificativ, a cărui personalitate fusese distrusă de către propriul tată; era totuşi un bărbat inteligent, un *politehnician*, care a lăsat să-i crească mustăţi enorme pentru a compensa faptul că era mic de statură (1, 61 m). În orice caz, a murit pe când Sartre nu avea decât un an şi trei luni şi a devenit „doar o fotografie în dormitorul mamei mele”. Mama, Anne-Marie, s-a recăsătorit cu un industriaş.

Joseph Mancy, directorul uzinei Delaunay-Belleville din La Rochelle. Sartre, născut la 21 iunie 1905, a moştenit statura tatălui său (1, 63 m), mintea şi cărţile acestuia, dar în autobiografia sa, *LesMots* (*Cuvintele*), a cosmetizat evenimentele pentru a-l elimina din viaţa lui. „Dacă ar fi trăit”, scria Sartre, „tatăl meu s-ar fi aplecat întru totul asupra mea şi m-ar fi zdrobit. Din fericire, a murit tânăr”. „Nimeni din familia mea”, a adăugat el, „nu a fost în stare să-mi trezească curiozitatea în ceea ce-l priveşte”. Cât despre cărţile sale, „Ca toţi contemporanii lui, citea prostii... [Le-am vândut: mortul însemna atât de puţin pentru mine”. 2

Bunicul, care şi-a dominat propriii fii, l-a copleşit pe

Jean-Paul cu dragostea sa şi i-a dat acces liber în marea sa bibliotecă. Mama era o fiinţă inactivă, puştiul era averea ei cea mai de preţ. îl ţinea în leagăn şi îi lăsa părul lung, mai lung chiar decât îl avusese micul Hemingway, şi asta până când copilul a avut aproape opt ani şi bunicul a hotărât un masacru al buclelor. Sartre şi-a numit copilăria „paradis”; mama sa era „Această fecioară care trăia cu noi, privită şi dominată de toată lumea, era acolo pentru a mă aştepta… Mama mea era a mea şi nimeni nu atenta la posesiunea mea tacită. Nu am cunoscut nimic despre violenţă sau ură şi am fost scutit de aspra ucenicie a geloziei”. Nu s-a pus problema „revoltei” deoarece „capriciul nimănui nu s-a pretins vreodată a-mi fi lege”. Odată, la vârsta de patru ani, a pus sare în dulceaţă; în rest, nicio greşeală, nicio pedeapsă. Mama îl numea Poulou. I s-a spus că era frumos „şi am crezut-o”. Spunea „lucruri precoce” şi acestea „îmi erau reamintite şi repetate”. Aşa se face că „am învăţat depăşind nivelul vârstei mele”.3

Există, într-adevăr, momente când relatarea lui Sartre aminteşte de Rousseau: „Binele s-a născut în străfundurile inimii mele şi adevărul în întunericul tineresc al înţelegerii mele”. „Nu aveam niciun drept deoarece eram copleşit de dragoste; nu aveam nicio îndatorire deoarece făceam totul prin dragoste”. Bunicul lui „credea în progres – la fel şi eu: progres, acea cale lungă şi aspră care ducea spre mine însumi”. S-a descris pe sine ca pe „o posesiune culturală… Eram impregnat cu cultură şi o returnam familiei mele ca pe o strălucire”, îşi aduce aminte un schimb de cuvinte atunci când a cerut voie să citească *Madame Bovary* de Flaubert (considerată la acea vreme încă şocantă). Mama: „Dar dacă iubiţelul meu citeşte asemenea cărţi la vârsta lui, ce o să facă atunci când va creşte mare?” Sartre: „Am să le trăiesc!” Această ripostă spirituală a fost repetată cu încântare în cadrul familiei şi nu numai.4

Cum Sartre nu avea mai deloc respect pentru adevăr, este greu de spus de câtă credibilitate se pot bucura descrierile sale privitoare la copilărie şi tinereţe. Atunci

când a citit *Cuvintele*, mama lui s-a supărat. Comentariul ei a fost: „*Poulou n-a rien compris a son enfance*” („Poulou nu a înţeles nimic din copilăria lui”) 5. Ceea ce a şocat-o au fost comentariile privitoare la membrii familiei. Nu există nicio umbră de îndoială asupra faptului că a fost răsfăţat. Însă atunci când avea patru ani, a avut loc o catastrofă: ca urmare a unui acces de gripă, s-a ales cu un ulcior la ochiul drept; urmarea a fost că nu l-a mai putut folosi niciodată. Ochii aveau să-i facă întotdeauna probleme. A purtat în mod invariabil ochelari cu lentile groase, iar la şaizeci de ani a început să orbească. Când a ajuns în cele din urmă la şcoală, Sartre a aflat că mama îl minţise în ceea ce privea buclele şi că era urât. Deşi scund, era bine clădit: cu pieptul lat şi voinic, puternic. Chipul îi era însă extrem de urât, iar ochiul cu defect îl făcea aproape grotesc. Urât fiind, era atacat în mod brutal. Răspundea prin înţelepciune, dispreţ, glume şi a devenit acel personaj dulce-amar care este bufonul şcolii. Mai târziu avea să urmărească femeile, cum se exprima el, „pentru a scăpa de povara urâţeniei mele”.6

Sartre a beneficiat de una dintre cele mai bune educaţii de care s-a bucurat vreodată un om din generaţia sa: un liceu bun la La Rochelle, doi ani ca intern la liceul Henri Quatre din Paris, probabil cel mai bun liceu din Franţa; apoi École Normale Supérieure, unde şi-au luau diplomele savanţii de frunte ai Franţei. A avut o serie de contemporani foarte dotaţi: Paul Nizan, Raymond Aron, Simone de Beauvoir. A practicat boxul şi luptele. Cânta la pian, şi nu cânta rău deloc, cânta bine şi din gură, cu o voce puternică, şi colabora cu schiţe satirice la revistele teatrale ale şcolii. A scris poezii, romane, piese, cântece, povestiri şi eseuri filosofice. Era o dată în plus bufonul, însă cu o gamă mult mai largă de trucuri. Şi-a făcut obiceiul – menţinut ani de zile – de a citi circa trei sute de cărţi pe an.7 Domeniul său de lecturi era foarte vast; preferatele sale erau romanele americane. A avut şi o primă amantă, Simone Jollivet. Dacă era posibil, prefera, ca şi tatăl său, femeile mai înalte, iar Simone era o blondă

deşirată, cu mai bine de un cap mai înaltă. Sartre a picat la primul său examen de licenţă, pentru a-l lua apoi în mod strălucit în anul următor, ieşind primul. De Beauvoir, cu trei ani mai mică, a ieşit a doua. Era deja iunie 1929 şi, aidoma marii majorităţi a tinerilor inteligenţi ai acelei perioade, Sartre a devenit profesor.

Pentru Sartre, anii ’30 au reprezentat un deceniu mai curând irosit. Faima literară pe care o aştepta şi o dorea cu înfrigurare nu s-a pogorât asupra lui. Şi-a petrecut cea mai mare parte a acestei perioade ca profesor la Le Havre, simbol al prostului gust provincial. A călătorit la Berlin unde, la sugestia lui Aron, s-a îndeletnicit cu studiul lui Husserl, al lui Heidegger şi al fenomenologiei, la acea vreme cea mai originală filosofie din Europa Centrală. În mare parte munca sa nu însemna decât predarea unor chestiuni ingrate. Ura burghezia. Era într-adevăr dotat cu un extrem de acut sentiment de clasă. Nu era însă marxist. De fapt, nu l-a citit niciodată pe Marx, excepţie făcând, poate, anumite extrase. Era, neîndoielnic, un rebel, dar un rebel fără cauză. Nu s-a înscris în niciun partid. Nu l-a interesat ascensiunea lui Hitler. Spania nu l-a impresionat deloc. Orice ar fi pretins ulterior, dovezile sugerează că înaintea războiului nu a avut vederi politice pregnante. O fotografie ni-l înfăţişează gătit pentru un discurs academic, într-o robă neagră, cu pliuri şi o pelerină galbenă bordurită cu hermină, ambele prea mari. De obicei, purta o haină sport, cu o cămaşă deschisă la gât, refuzând să-şi pună cravată. Abia după ce a trecut de mijlocul vieţii a adoptat ţinuta tipică a intelectualilor – pulover pe gât alb, haină ciudată, pe jumătate de piele. Obişnuia să bea mult. În ziua când şi-a ţinut a doua prelegere, a fost protagonistul unei scene groteşti, demnă de *Lucky Jim* (*Jim Norocosul*) de Kingsley Amis, când, beat şi incoerent, nu a fost în stare să-şi onoreze contribuţia aşteptată şi a trebuit să fie condus afară din scenă.8 Atunci, ca de altfel pe tot parcursul vieţii, s-a identificat cu tineretul, în special cu tineretul studenţesc. Îşi lăsa elevii să facă, într-o măsură mai mare sau mai mică, ceea ce doreau. Mesajul său era:

individul este întru totul răspunzător de sine; are dreptul de a critica orice şi pe oricine. Băieţii îşi puteau scoate hainele şi puteau să fumeze în clasă. Nu trebuiau să ia notiţe sau să pregătească eseuri. Nu a strigat niciodată catalogul, nu i-a pedepsit, nici nu le-a dat note. A scris mult, însă proza sa literara de început nu şi-a putut găsi un editor. A cunoscut durerea de a vedea cum prietenii săi, Nizan şi Aron, erau publicaţi, cucerind o oarecare faimă. În 1936 a scos în cele din urmă o carte, despre studiile sale germane, *Recherches philosophiques* (*Cercetărifilozofice*). Aceasta a atras oarece atenţie. Sartre începea însă să întrevadă ceea ce voia să facă.

Esenţa operei lui Sartre rezidă în proiectarea activismului filosofic la nivelul prozei literare şi al dramei. Acest lucru i-a devenit clar în minte spre sfârşitul anilor ’30. A susţinut că toţi romancierii existenţi la acea dată – se gândea la Dos Passos, Virginia Woolf, Faulkner, Joyce, Aldous Huxley, Gide şi Thomas Mann – exprimau idei vechi, care derivau în principal – în mod direct sau indirect – de la Descartes şi Hume. Ar fi mult mai interesant, îi scria el lui Jean Paulhan, „să faci un roman al epocii lui Heidegger, ceea ce intenţionez eu să fac”. Problema sa era că în anii ’30 el lucra în mod oarecum independent la proză literară şi la filosofie; a început să-i incite pe oameni abia când a reunit în mod clar aceste două aspecte ale creaţiei sale, impunându-le atenţiei publice prin intermediul scenei. Dar, treptat, începea să prindă contur un roman filosofic original. Intenţiona să-l intituleze *Melancolie* (*Melancolie*). Editorii i-au schimbat titlul în *La Nau-see* (*Greaţa*), titlu cu un impact mult mai puternic, şi l-au publicat, în cele din urmă, în 1938. Şi de data aceasta, la început au existat prea puţine reacţii.

Ceea ce l-a făcut pe Sartre ceea ce este a fost războiul. Pentru Franţa, acest război a fost un dezastru. Pentru unii prieteni ai săi – cum a fost Nizan – a însemnat moartea. Altora le-a adus pericole şi dezonoare. Sartre s-a bucurat însă de un război bun. A fost înregimentat în cadrul Secţiei de Meteorologie a Cartierului General al

Corpului de Artilerie al armatei, unde înălţa în atmosferă baloane cu aer cald pentru a testa direcţia din care bătea vântul. Colegii râdeau de el. Caporalul său, un profesor de matematică, remarca: „Am ştiut de la început că nu ne va fi de folos din punct de vedere strict militar”. Era nadirul moralei militare franceze. Sartre era notoriu prin aceea că nu făcea niciodată baie şi era respingător de murdar. Tot ceea ce făcea era să scrie. În fiecare zi dădea gata cinci pagini de roman, care aveau să devină *Les Chemins de la Liberté* (*Căile libertăţii*), patru pagini din *jurnalul de război* şi numeroase scrisori, toate adresate femeilor. Odată cu invazia germană, frontul a căzut, iar Sartre a fost luat prizonier, scriind încă (21 iunie 1940). În lagărul prizonierilor de război din apropiere de Trèves, el a fost de fapt politizat de către gărzile germane care îşi dispreţuiau prizonierii francezi, mai ales atunci când erau murdari, şi care îi trăgeau adesea şuturi lui Sartre în fundul său mare. Ca şi la şcoală, a supravieţuit făcând pe bufonul şi scriind momente vesele pentru viaţa de lagăr. Până la eliberare, în 1941, declarat fiind „parţial orb”, a continuat să lucreze asiduu la propriile romane şi piese.

Sartre s-a îndreptat direct către Paris. A căpătat un post de profesor de filosofie la vestitul Lycee Condorcet, unde marea parte a personalului era în exil, în ilegalitate sau în lagăre. În ciuda metodelor sale, sau poate chiar datorită lor, inspectorii şcolari au raportat că modul său de a preda era „excelent”. Sartre a găsit Parisul în vremea războiului ca fiind foarte tonic. Ulterior a scris: „Oare oamenii mă vor înţelege dacă spun că oroarea era insuportabilă, însă ni se potrivea de minune... Nu am fost niciodată atât de liberi cum am fost în timpul ocupaţiei germane”. 9 Asta depindea însă de cine erai. Sartre a fost norocos. Cum nu luase parte la politica antebelică, nici măcar la mişcarea Frontului Popular din 1936, el nu figura în niciun dosar, pe nicio listă nazistă. Din punctul lor de vedere, era „curat”. Într-adevăr, Sartre era privit cu indulgenţă în rândurile cunoscătorilor. Parisul era plin de intelectuali germani francofili, în uniformă, precum

Gerhardt Heller, Karl Epting, Karl-Heinz Bremer. Aceştia au influenţat nu numai cenzura, dar şi ziarele şi revistele care erau permise şi, nu în mai mică măsură, cronicile teatrale şi literare.10 Pentru ei, romanele şi piesele lui Sartre, cu fondul lor filosofic central-european, şi mai ales heideggerian – aprobat de intelectualii academici nazişti –, erau mai mult decât acceptabile. Sartre nu a colaborat niciodată în mod activ cu regimul. Cel mai mult s-a apropiat de el atunci când a scris pentru un săptămânal colaboraţionist, *Comoedia*, acceptând la un moment dat să aibă o rubrică permanentă. Nu a avut însă nicio dificultate în a-şi publica opera şi a-şi reprezenta piesele. Aşa cum s-a exprimat André Malraux, „Eu înfruntam Gestapoul în timp ce, la Paris, Sartre îşi reprezenta piesele cu acordul cenzorilor germani". 11

Într-un mod confuz, Sartre tânjea să contribuie la Rezistenţă. Din fericire pentru el, nu s-a ales nimic din eforturile lui. Există aici o curioasă ironie, de genul aceleia care devine un lucru obişnuit când scrii despre intelectuali. Filosofia personală a lui Sartre – care avea să fie numită în curând existenţialism – prindea deja contur în mintea lui. În esenţă, era o filosofie a acţiunii, argumentând că însemnătatea şi caracterul omului sunt determinate de acţiunile acestuia şi nu de părerile lui, de fapte şi nu de vorbe. Ocupaţia nazistă a trezit instinctele antiautoritare ale lui Sartre. Voia să o combată. Dacă şi-ar fi urmat maximele filosofice, ar fi făcut-o aruncând în aer trenurile cu trupe sau împuşcând membri ai SS-ului. Nu a făcut însă aceasta. A vorbit. A scris. Din punct de vedere teoretic, era orientat spre Rezistenţă – trup şi suflet; nu însă şi practic. A ajutat la instituirea unui grup clandestin, Socialism şi Libertate, care ţinea întruniri şi dezbateri. Pare să fi crezut că ar fi fost suficient ca toţi intelectualii să se reunească şi să sune din trompete, pentru ca zidurile Ierihonului nazist să se năruie. Însă Gide şi Malraux, pe care i-a contactat, l-au refuzat. Unii membri ai grupului, cum ar fi colegul filosof Maurice Merleau-Ponty, începeau să-şi pună încrederea în marxism. În măsura în care putem

vorbi despre aşa ceva, Sartre a urmat exemplul lui Proudhon: în spiritul acestuia şi-a scris el primul manifest politic, de o sută de pagini, având ca subiect Franţa postbelică.12 Existau deci o multitudine de vorbe; nu existau însă fapte. Un membru al grupului, Jean Pouillon, s-a exprimat astfel: „Nu eram un grup organizat al Rezistenţei, ci doar o mână de prieteni care ne hotărâserăm să fim împreună antinazişti şi să le comunicăm altora convingerile noastre”. Alţii, care nu se numărau printre membri, erau mai critici. George Chazelas, care a optat pentru Partidul Comunist, spunea: „M-au surprins de la bun început ca pur şi simplu infantili: nu erau niciodată conştienţi, de pildă, de măsura în care flecăreala lor afecta munca altora”. Raoul Levy, un alt reprezentant activ al Rezistenţei, le numea activitatea „un simplu taifas la o ceaşcă de ceai”, iar pe Sartre „un analfabet politic”.13 În cele din urmă, grupul a murit de inaniţie.

Atunci, Sartre nu a mai făcut nimic pentru Rezistenţă. Nu a ridicat un deget şi nici nu a scris vreun cuvânt pentru a-i salva pe evrei. S-a concentrat în mod susţinut asupra promovării propriei cariere. A scris cu înverşunare – piese de teatru, filosofie şi romane, şi asta cu precădere în cafenele. Asocierea sa cu St-Germain-des-Prés, care avea să devină curând vestită în lumea întreagă, a fost iniţial destul de întâmplătoare. Principalul său text filosofic, *L’Etre et le Neant* (*Fiinţa şi neantul*), care statuează într-un mod mai cuprinzător principiile activismului sartrian, a fost scrisă în principal în iarna lui 1942 – 1943, o iarnă care a fost extrem de rece. Domnul Boubal, proprietarul de la Cafe Flore de pe Boulevard St. Germain, era deosebit de priceput în a obţine cărbuni pentru încălzire şi tutun pentru fumat. Aşa se face că Sartre scria acolo, zilnic, stând într-o haină urâtă de blană sintetică, ce nu-i venea bine, însă era călduroasă, de un portocaliu viu, pe care nu se ştie cum o căpătase. Obişnuia să bea un pahar de ceai cu lapte, să-şi aranjeze călimara şi tocul, şi apoi să mâzgălească cu înfrigurare ore în şir, abia

ridicându-şi ochii din hârtii, „un ghemotoc de blană şi cerneală”.14 Simone de Beauvoir, care l-a descris astfel, nota că el anima lucrarea, care a ajuns în cele din urmă la 722 de pagini, cu „pasaje picante”. Unul dintre acestea „se referă la găuri în general, iar un altul se axează pe anus şi pe stilul italian de a face dragoste” 15. A fost publicat în iunie 1943. Succesul a venit greu (unele dintre cele mai importante cronici au fost publicate de-abia în 1945), însă s-a dovedit cert şi cumulativ.16 Şi totuşi Sartre s-a impus ca o personalitate de marcă prin intermediul teatrului. Piesa sa Les *Mouches* (*Muştele*) a avut premiera în aceeaşi lună în care a apărut şi *L’E tre’* şi la început a avut încasări destul de reduse. A atras însă atenţia şi a consolidat reputaţia în ascensiune a lui Sartre. Curând i s-au cerut scenarii pentru Pathé, din care a scris trei – inclusiv strălucitul Les *Jeux sontfaits* (*Jocurile sunt făcute*) –, şi a ajuns, pentru prima dată, să câştige mulţi bani de pe urma lor. S-a implicat în crearea unei reviste noi şi influente, *Les Lettres françaises* (1943), iar în primăvara care a urmat a fost cooptat în juriul care acorda Prix de la Pleiade, alături de André Malraux şi Paul Elu-ard, semn cert că ajunsese un agent literar al puterii. În această conjunctură, pe 27 mai 1944, a avut loc la teatrul Vieux Colombier premiera piesei sale *Huis clos* (*Cu uşile închise*). Această piesă strălucită, în care trei oameni se întâlnesc într-un salon care se dovedeşte a fi o anticameră a infernului, operează pe două niveluri. Primul nivel reprezintă un comentariu de caracter, cu mesajul „Iadul sunt ceilalţi”. Celălalt nivel este o prezentare popularizată a lucrării *L’Etre et le Neant*, o versiune radicalizată a lui Heidegger, căreia i s-a dat un luciu cu sclipiri galice şi o relevanţă contemporană, conţinând un mesaj de activism şi un dispreţ camuflat. Era exact genul de lucru la care francezii au fost dintotdeauna deosebit de iscusiţi – să ia o idee germană şi să o facă să fie la modă cu un extraordinar simţ al momentului. Piesa a cunoscut un succes imens atât la critici, cât şi la public, şi a fost bine primită ca „evenimentul cultural care a inaugurat vârsta de aur pentru St-Germain-des-Prés” 17.

Huis clos i-a adus lui Sartre faima şi reprezintă o altă ipostază a puterii de care dispune teatrul pentru a reflecta idei. În mod destul de straniu însă, Sartre a devenit celebru în lumea întreagă prin intermediul reuniunilor de modă veche prilejuite de lecturile publice; a devenit cu adevărat renumit, un *monstre sacre*. La un an de la premiera piesei, în Franţa era pace. Toată lumea, mai ales tineretul, recupera cu lăcomie anii pierduţi în domeniul cultural şi căuta elixirul postbelic al adevărului. Comuniştii şi recent înfiinţaţii Social Democraţi Catolici (MRP) duceau o acerbă luptă pentru superioritate. Sartre s-a folosit de noua sa filosofie pentru a oferi o alternativă: nu o biserică sau un partid, ci o doctrină provocatoare a individualismului, în care, dacă optează pentru calea acţiunii şi a curajului, fiecare fiinţă umană este privită ca stăpână absolută a sufletului său. Era un mesaj de libertate care urma coşmarului totalitar. Sartre îşi afirmase deja talentul şi puterea sa de conferenţiar printr-o serie de prezentări încununate de succes având ca temă „Tehnicile sociale ale romanului", ţinute în rue St. Jacques, în toamna anului 1944. Atunci nu avusese în vedere decât câteva dintre conceptele sale. Un an mai târziu, într-o Franţă liberă şi avidă de stimulare intelectuală, Sartre a anunţat pentru 29 octombrie 1945 o conferinţă publică la Salle des Centraux, în rue Jean Goujon nr. 8. Cuvântul „existenţialism" nu-i aparţinea. Se pare că fusese inventat de presă. În augustul precedent, cerându-i-se să definească termenul, Sartre a răspuns: „Existenţialism? Nu ştiu ce înseamnă. Filosofia mea este o filosofie a existenţei". Acum se hotărâse să adopte ceea ce lansase presa şi şi-a intitulat conferinţa: *Existenţialismul este un umanism*.

Victor Hugo afirmase că nimic nu este atât de puternic ca o idee căreia i-a sosit vremea. Vremea lui Sartre a sosit pe două căi diferite. Propovăduia libertatea unor oameni care erau însetaţi şi care o aşteptau. Nu era însă o libertate uşor de dus. „Existenţialismul", spunea Sartre, „defineşte omul prin acţiunile sale... îi spune că

speranţa rezidă numai în acţiune şi că singurul lucru care îi permite omului să trăiască este acţiunea”. Astfel, „Omul se dedică vieţii sale, şi prin aceasta îşi construieşte imaginea, dincolo de care nu există nimic”. Noul european al anului 1945, afirma Sartre, era individul nou, existenţialist – „singur, fără scuze. Asta înţeleg eu atunci când spun că suntem condamnaţi la libertate”. 18 Deci noua libertate existenţialistă a lui Sartre era extrem de atractivă pentru o generaţie deziluzionată: singuratică, austeră, nobilă, uşor agresivă – pentru a nu spune violentă – şi antielitistă, populară – nimeni nu era exclus. Oricine putea fi existenţialist, dar mai ales tinerii.

În al doilea rând, Sartre se afla în fruntea uneia dintre acele mari revoluţii, periodice, care au loc în moda intelectuală. Între cele două războaie, sătulă de excesul doctrinar al îndelungatei confruntări care avea drept subiecte pe Dreyfus şi măcelul din Flandra, intelectualitatea franceză cultivase virtutea detaşării. Tonul fusese dat de Julien Benda, a cărui carte plină de succes *La Trahison des clercs* (*Trădarea intelectualilor*, 1927) i-a avertizat pe intelectuali să evite „dedicarea” în numele unui crez, al unui partid, al unei cauze, pentru a se concentra asupra principiilor abstracte ţinându-se departe de arena politică. Unul dintre cei care l-au urmat pe Benda a fost însuşi Sartre. Până în 1941, nimeni nu ar fi putut fi mai puţin angajat. Acum însă, tot aşa cum testa atmosfera cu baloanele sale cu aer cald, Sartre adulmeca vântul bătând din altă direcţie. El şi prietenii săi fondaseră o revistă nouă, *Les Temps modernes*, Sartre fiindu-i redactor-şef. Primul număr, conţinând manifestul editorial al lui Sartre, apăruse în septembrie. Se impunea în mod stringent ca scriitorii să se implice din nou:

Scriitorul îşi are un loc al său în epoca sa. Fiecare cuvânt are un ecou. La fel fiecare tăcere. Îi consider pe Flaubert şi pe [Edmond] Goncourt răspunzători de represiunea care a urmat Comunei, deoarece ei nu au scris nici măcar un singur rând pentru a o împiedica. Aţi putea spune: nu era treaba lor. Însă în cazul acesta, era oare

procesul Calas treaba lui Voltaire? Era condamnarea lui Dreyfus treaba lui Zola? 19

Acesta era fondul conferinţei. În acea toamnă, la Paris a existat o extraordinară tensiune culturală. Cu trei zile înainte ca Sartre să-şi ţină conferinţa, avusese loc o scenă cu ocazia premierei a doua noi balete, *Les Forains* şi *Le Rendez-vous*, la Théâtre des Champs Élysées, când cortina lui Picasso a fost fluierată de publicul care umplea sala, până la refuz. Conferinţa lui Sartre nu fusese larg mediatizată: câteva menţiuni la mica publicitate în *Le Figaro*, *Le Monde* şi *Combat*. Cert este însă că vestea s-a răspândit din gură în gură şi a căpătat o amploare deosebită. Arunci când Sartre a ajuns în apropierea sălii, la opt şi jumătate, mulţimea adunată afară în stradă era atât de numeroasă, încât el s-a temut că era vorba de o demonstraţie organizată a Partidului Comunist. De fapt, erau doar oameni care încercau cu disperare să intre, şi cum sala era deja ticsită, accesul le-a fost permis numai celebrităţilor. Prietenii au trebuit să forţeze până şi intrarea lui Sartre însuşi, înăuntru femeile au leşinat, au fost distruse scaune. Lucrările au început cu o întârziere de o oră. Ceea ce avea de spus Sartre era în ultimă instanţă o conferinţă filosofică tehnică, academică. În circumstanţele date însă, aceasta a devenit primul mare eveniment mediatic postbelic. Printr-o coincidenţă remarcabilă, Julien Benda a ţinut şi el în acea seară o conferinţă publică, în faţa unei săli aproape goale.

Ecourile conferinţei lui Sartre în presă au fost uluitoare.20 Mulţi ziarişti au citat mii de cuvinte din textul lui, şi asta în ciuda crizei de hârtie. Atât ce a avut de spus, cât şi modul în care a spus-o au fost denunţate în mod aprins. Cotidianul catolic *La Croix* a numit existenţialismul „un pericol mai mare decât raţionalismul secolului al XVIII-lea sau pozitivismul secolului al XIX-lea” şi şi-a dat mâna cu cotidianul comunist *L'Humanité*, numindu-l pe Sartre duşman al societăţii. La vremea cuvenită scrierile lui Sartre au fost trecute în Indexul cărţilor interzise al Vaticanului, iar comisarul cultural al lui Stalin, Aleksander

Fadaiev, l-a numit „un şacal cu maşină de scris, o hienă cu stilou”. Sartre a devenit şi obiectul unei acerbe gelozii profesionale. Şcoala de la Frankfurt, care îl ura pe Brecht, îl ura încă şi mai tare pe Sartre. Max Horkheimer l-a numit „escroc şi afacerist al lumii filosofice”. Toate aceste atacuri nu au făcut decât să accelereze „mitificarea” lui Sartre. Ca atâţia alţi intelectuali înaintea lui, era deja expert în arta autopromovării. Ceea ce nu făcea el însuşi făceau pentru el adepţii săi. *Samedi Soir* comenta amar: „Nu am văzut un asemenea triumf promoţional de pe vremea lui Barnum”. 21 Dar cu cât fenomenul Sartre era mai comentat din punct de vedere moral, cu atât el înflorea mai tare. Numărul din noiembrie al revistei *Les Temps modernes* sublinia faptul că Franţa era o ţară învinsă şi demoralizată. Tot ce-i mai rămăsese era literatura şi industria modei, iar existenţialismul era menit să le dea francezilor puţină demnitate şi să le păstreze individualitatea într-o epocă de degradare. A-l urma pe Sartre ajunsese, într-un mod straniu, un act patriotic. În interval de o lună, o versiune a conferinţei sale, extinsă sub formă de carte – şi scrisă la repezeală –, s-a vândut în jumătate de milion de exemplare.

Mai mult decât atât, existenţialismul nu era doar o filosofie destinată lecturii, era o nebunie care trebuia savurată. *Un catehism existenţialist* sublinia: „Ca şi credinţa, existenţialismul nu poate fi explicat: poate fi doar trăit”, şi le spunea cititorilor unde să-l trăiască.22 Nu era ceva nou ca St-Ger-main-des-Prés să devină centrul noilor tendinţe intelectuale. De fapt, Sartre refăcea paşii lui Voltaire, Diderot şi Rous-seau, care patronaseră vechea cafenea Procope, aflată ceva mai jos pe acelaşi bulevard. Locul căpătase din nou viaţă în perioada celui de-al doilea Imperiu, în epoca lui Gautier, George Sand, Balzac şi Zola; aceasta se întâmplase în perioada deschiderii cafenelei Flore, când printre patronii ei spirituali se numărau Huysmans şi Apollinaire.23 în Parisul antebelic atenţia intelectualilor se concentrase însă asupra Montparnasse-ului, al cărui glas fusese neimplicat politic, vag

homosexual, cosmopolit, cu cafenele frecventate de fete zvelte, bisexuale. Virajul spre St-Germain, atât din punct de vedere social şi sexual, cât şi intelectual, a fost de aceea dramatic, căci St-Germain-ul lui Sartre era de stânga, angajat, puternic heterosexual şi ultrafrancez.

Sartre era un spirit jovial, iubitor de whisky, jazz, fete şi cabaret. Când nu era văzut la Flore sau la Deux Magots, câteva case mai departe, sau când nu mânca la Brasserie Lipp, aflată vizavi, Sartre putea fi întâlnit în noile cluburi de noapte sau *caves* care se deschideau peste noapte în subsolurile din Quartier Latin. La Rose Rouge cânta Juliette Greco, pentru care Sartre a scris un cântec minunat. Scriitorul şi compozitorul Boris Vian cânta şi el acolo, la trombon, şi colabora la *Les Tetnps modernes*. Mai erau şi localurile Tabou, pe rue Dauphine, şi Bar Verte, pe rue Jacob. Nu departe, pe rue Bonaparte, la numărul 42, locuia Sartre, într-un apartament care dădea chiar spre biserica St-Germain şi spre Deux Magots. (Şi mama lui locuia acolo şi continua să-i facă menajul.) Mişcarea îşi avea până şi propriul organ de presă cotidian, ziarul *Combat*, editat de Albert Camus, ale cărui romane care se vindeau extrem de bine erau salutate peste tot ca existenţialiste. Simone de Beauvoir avea să-şi amintească ulterior: „*Combat* relata în mod favorabil tot ce ieşea de sub pana noastră sau din gurile noastre”. Sartre lucra ziua întreagă scriind cu fervoare: a scris în această perioadă milioane de rânduri, conferinţe, piese, romane, eseuri, introduceri, articole, emisiuni radio, scenarii, reportaje, diatribe filosofice.24 A fost descris de Jacques Audi-berti, ca „un camion parcând oriunde cu mare zarvă, în bibliotecă, la teatru, la film”. Noaptea însă juca, iar înainte de sfârşitul nopţii era de cele mai multe ori beat şi adesea agresiv. Odată i-a învineţit ochiul lui Camus.25 Oamenii veneau să se holbeze la el. Era regele *cartierului*, al *furioşilor* (*enrages*), al celor *iniţiaţi* (*branches*), al *şobolanilor din hrube* (*rats des caves*); după cum spunea editorul său şef, Jean Paulhan, era „liderul spiritual a mii de tineri”.

Însă dacă Sartre era regele, cine era regina? Şi dacă el era liderul spiritual al tinerilor, încotro îi conducea? Acestea sunt două întrebări diferite şi totuşi strâns legate una de cealaltă, întrebări care trebuie analizate pe rând. În iarna din 1945 – 1946, când a devenit o celebritate europeană, Sartre era deja de două decenii cu Simone de Beauvoir. De Beauvoir era o fată din Montparnasse, născută de fapt într-un apartament aflat deasupra vestitei Cafe de la Rotonde. Avusese o copilărie dificilă, provenind dintr-o familie ruinată de falimentul ruşinos al bunicului ei. Zestrea mamei ei nu fusese onorată niciodată, iar tatăl ei era un bulevardier de doi bani care nu era în stare să-şi găsească o slujbă onorabilă.26 Referindu-se la părinţii ei, de Beauvoir a scris cu amărăciune: „Tatăl meu era la fel de convins de vinovăţia lui Dreyfus pe cât era mama mea de existenţa lui Dumnezeu”. 27 Simone şi-a găsit refugiul în studiu, devenind o învăţată, dar una extrem de elegantă. La Universitatea din Paris s-a dovedit o excepţională studentă la filosofie şi a fost cooptată de Sartre şi de grupul său: „De acum înainte”, i-a spus el, „am să te iau sub aripa mea ocrotitoare”. Faptul s-a dovedit adevărat dintr-un anumit punct de vedere, cu toate că pentru ea relaţia cu Sartre a fost o binecuvântare contradictorie. Era cu doi centimetri şi jumătate mai înaltă decât Sartre, cu trei ani mai tânără şi, din punct de vedere strict academic, mai capabilă. Unul dintre contemporanii ei, Maurice de Gandillac, i-a descris lucrările ca fiind „riguroase, exigente, precise, foarte tehnice”; în ciuda tinereţii ei, aproape că l-a învins pe Sartre în competiţia pentru primul loc la licenţa în filosofie, iar examinatorii, Georges Davy şi Jean Wahl, au considerat-o ca fiind un filosof mai bun.28 Era şi ea, la fel ca şi Sartre, un scriitor impulsiv şi, din multe puncte de vedere, unul mai bun decât el. Nu era în stare să scrie piese de teatru, însă lucrările ei autobiografice, deşi la fel de lipsite de credibilitate în ceea ce priveşte faptele, sunt mai interesante decât ale lui Sartre, iar principalul ei roman, *Les Mandarins* (*Mandarinii*), care descrie lumea literară franceză

postbelică şi care i-a adus premiul Goncourt, este de departe mai bun decât oricare dintre romanele lui Sartre. În plus, ea nu avea niciuna dintre slăbiciunile lui Sartre, excepţie făcând minciuna.

Şi totuşi această femeie strălucită şi hotărâtă a devenit, practic de la prima întâlnire, sclava lui Sartre pentru a rămâne astfel pe toată durata vârstei sale adulte, până la moartea lui. I-a fost amantă, surogat de nevastă, bucătăreasă şi menajeră, bodyguard feminin şi soră medicală, fără a căpăta însă vreodată vreun statut legal sau financiar în viaţa lui Sartre. În orice caz, Sartre nu a tratat-o mai bine decât a tratat-o Rousseau pe Therese a lui; ba mai mult încă, îi era scandalos de necredincios. În analele literaturii, există doar câteva cazuri care să-l depăşească pe acesta, în ceea ce priveşte exploatarea unei femei de către un bărbat. Faptul este cu atât mai uluitor, cu cât de Beauvoir a fost toată viaţa ei o feministă. A scris în 1949 primul manifest modern al feminismului, *Le Deuxième sexe* (*Al doilea sex*), care s-a vândut foarte bine peste tot în lume.29 Cuvintele cu care se deschidea acesta, „*On ne naât pasfemme, on le devient*” („Nu te naşti femeie, ci devii”) reprezintă un ecou conştient al introducerii lui Rousseau la *Contractul social*. De fapt, de Beauvoir a fost iniţiatoarea mişcării feministe şi ar trebui să fie considerată, pe drept, sfântul ei protector. Viaţa ei personală a trădat însă tot ceea ce afirma feminismul.

Şi totuşi nu este clar cum a reuşit Sartre să o domine în asemenea măsură pe de Beauvoir. Ea nu a fost în stare să scrie în mod sincer despre relaţia lor. Cât îl priveşte pe Sartre, el nu s-a obosit niciodată să aştearnă vreun rând despre aceasta. Atunci când s-au întâlnit, el citise mult mai mult decât ea şi era capabil să-şi evoce lecturile în cadrul unor mono-loage înserate în conversaţiile lor şi pe care ea le găsea irezistibile. Controlul exercitat de el asupra acestei femei era pur şi simplu de tip intelectual. Nu avea cum să fi fost de natură sexuală. Ea i-a fost amantă pentru cea mai mare parte a anilor ’30, dar la un moment dat a încetat să mai fie; din anii

’40, relaţiile lor sexuale par să fi fost practic inexistente: ea era acolo pentru el atunci când nimeni mai bun nu era disponibil.

Sartre era arhetipul a ceea ce a ajuns să fie cunoscut în anii ’60 drept un şovinist masculin. Scopul său era de a recrea pentru sine în viaţa adultă „paradisul” fragedei copilării în care el se regăsea în centrul unui umbrar parfumat plin de femei în adoraţie. Gândea despre femei în termeni de victorie şi ocupaţie. „Fiecare dintre teoriile mele”, scrie el în *Greaţa*, „era un act de cucerire şi de posesiune. Gândeam că într-o zi, cu ajutorul lor, al tuturor, voi cuceri lumea”. Dorea pentru sine libertate totală şi, scria el, „mai presus de toate visam la a-mi afirma această libertate în faţa femeilor” 30. Spre deosebire de mulţi seducători de profesie, lui Sartre nu-i displăceau femeile. De fapt, le prefera bărbaţilor, şi asta poate datorită faptului că erau mai puţin înclinate să se contrazică cu el. Sartre consemnează: „Prefer să vorbesc cu femeile despre problemele lor cele mai mărunte, decât să discut despre filosofie cu Aron”. 31 îi plăcea foarte tare să scrie scrisori femeilor, compunea uneori o duzină pe zi. În schimb, le privea pe femei nu atât ca pe nişte persoane, cât ca pe nişte scalpuri pe care să le adauge la centura sa de centaur, iar tentativele sale de a-şi apăra şi justifica, în termeni progresişti, politica de cucerire nu făceau decât să adauge o tentă de ipocrizie. Aşa se face că afirma că dorea „să cucerească o femeie aproape tot aşa cum ai cuceri un animal sălbatic”, însă „aceasta doar pentru a o scoate din starea ei de sălbăticie şi a o aduce la una de egalitate cu bărbatul”. Or, o dată în plus, privind retrospectiv la primele sale seduceri, el reflecta asupra „profunzimii imperialismului care se ascundea în toate astea”.32 Nu există însă vreo dovadă că asemenea gânduri l-ar fi deturnat vreodată de la o captură potenţială; ele erau destinate doar consemnării.

Atunci, la început, când Sartre a sedus-o pe de Beauvoir, a pus accentul pe filosofia lui sexuală. Era sincer în privinţa dorinţei sale de a se culca cu multe femei. A

afirmat că crezul său era „Călătorie, poligamie, transparenţă”. La universitate, un prieten remarcase că numele ei era aidoma cuvântului englezesc *beaver*, ceea ce înseamnă *castor* în franceză. Pentru

Sartre, ea a fost întotdeauna *Castor* sau *vous*, niciodată *tu.33* Există momente când se simte că el o percepea ca pe un animal foarte bine dresat. Referitor la politica lui de a-şi „afirma” „libertatea în faţa femeilor”, Sartre a scris: „Castorul a acceptat această libertate şi a păstrat-o”. 341-a spus că existau două tipuri de sexualitate: „dragostea necesară” şi „dragostea contingenţă”. Ultima nu era importantă. Persoanele asupra cărora se revărsa erau „periferice”, prezentând interes pentru el pentru cel mult „o relaţie de doi ani”. Dragostea pe care o nutrea faţă de ea era de genul permanent, „necesar”; ea era o fiinţă „centrală” şi nu „periferică”. Fără îndoială, şi ea era pe de-a întregul liberă să dea curs aceleiaşi politici, îşi putea avea propriii „periferici” atâta vreme cât Sartre rămânea dragostea ei centrală, necesară. Amândoi trebuiau însă să dea dovadă de „transparenţă”. Nu era de fapt decât un alt cuvânt pentru jocul intelectual favorit al „sincerităţii sexuale”, pe care am întâlnit-o în cazul lui Tolstoi. Fiecare, spunea Sartre, trebuia să-i spună celuilalt ce avea de gând să facă.

Aşa cum era de aşteptat, politica „transparenţei” nu a făcut decât să adauge până la urmă straturi suplimentare, încă şi mai sordide, de disimulare. De Beauvoir a încercat să practice şi ea acest „joc”, însă indiferenţa cu care Sartre a primit noile ei aventuri, dintre care majoritatea par a fi fost încercări pur formale sau făcute cu inima îndoită, au făcut-o clar să sufere. El doar a râs la descrierea modului în care de Beauvoir fusese sedusă de Arthur Koestler, descriere care apare în *Les Mandarins*. În plus, cei atraşi în politica transparenţei nu o şi agreau întotdeauna. Marele „periferic” al lui de Beauvoir, într-un fel marea dragoste a vieţii ei, a fost scriitorul american Nelson Algren. Atunci când acesta avea şaptezeci şi doi de ani şi legătura lor era de domeniul

amintirii, el a acordat un interviu în care şi-a dezvăluit furia resimţită în faţa dezvăluirilor ei. A-l menţiona în *Les Mandarins* a fost un fapt destul de neinspirat, a spus el, însă cel puţin se regăsea disimulat sub un alt nume. În al doilea ei volum autobiografic însă, *La force de Vage*, de Beauvoir nu numai că îl numea, dar îi mai şi cita din scrisori, fapt la care el s-a simţit silit să consimtă, chiar dacă împotriva propriei voinţe: „La naiba, scrisorile de dragoste ar trebui să fie ceva intim", a declarat el furios. „Am fost în bordeluri din lumea întreagă, iar femeile de acolo închid întotdeauna uşa, fie că ne-am afla în Coreea sau în India. Femeia aceasta însă a deschis uşa larg şi a invitat publicul şi presa să intre". 35 După toate aparenţele, Algren ajunsese să fie atât de indignat la gândul comportamentului lui de Beauvoir, încât după plecarea reporterului a suferit un infarct şi a murit în aceeaşi noapte.

La rândul său, şi Sartre practica transparenţa, însă numai până la un punct. În conversaţii şi scrisori el o informa pe de Beauvoir în privinţa noilor sale prietene. Astfel: „este prima dată când m-am culcat cu o brunetă… plină de mirosuri, ciudat de păroasă, cu ceva blăniţă neagră la ceafă şi cu un trup alb… O limbă ca un *kazoo*, întinzându-se întruna, ajungându-mi tocmai până la amigdale". 36 Nicio femeie, oricât ar fi fost ea de „centrală", nu poate să-şi fi dorit să citească asemenea lucruri despre rivalele ei. În 1933, pe când Sartre era la Berlin, iar de Beauvoir i s-a alăturat acolo pentru scurtă vreme, primul lucru pe care el i i-a spus a fost că avea o nouă amantă, Marie Viile. Ca şi în cazul lui Shelley, la Sartre aveam de-a face cu o dorinţă copilărească ca vechea dragoste să aprobe noua legătură. Şi totuşi Sartre nu spunea niciodată totul. Atunci când de Beauvoir, care în cea mai mare parte a anilor ’30 a predat la Rouen, stătea cu el la Berlin sau oriunde altundeva, Sartre o punea să poarte verighetă. Era punctul cel mai apropiat de căsătorie la care a reuşit ea să ajungă. Cei doi îşi aveau propriul limbaj. Se înregistrau la hoteluri ca dl şi d-na Morgan

Hattick, milionarii yankei. Nu există însă nicio dovadă că Sartre ar fi intenţionat vreodată să se căsătorească cu de Beauvoir sau că i-ar fi dat vreodată ocazia de-a alege o uniune mai formală. Fără ca ea să ştie, în câteva ocazii, el a cerut însă mâna uneia sau alteia dintre „periferice”. Este clar faptul că viaţa pe care o duceau era contrară firii ei. Nu a ajuns niciodată să accepte cu detaşare amantele lui Sartre. îi repugna Marie Viile. Şi încă mai mult următoarea, Olga Kosakiewicz. Olga mai avea o soră (aceasta, Wanda, avea să devină şi ea amanta lui Sartre) şi era una dintre elevele lui de Beauvoir. Lui de Beauvoir i-a displăcut atât de tare relaţia cu Olga, încât a introdus-o pe fată în romanul ei *L'Invitee*

(*Musafira*), şi a făcut ca personajul în cauză să fie asasinat.37 În autobiografie a recunoscut: „Am fost vexată că Sartre a creat această situaţie şi că Olga a profitat de ea”. A ripostat: „Nu am avut intenţia să-i cedez poziţia suverană pe care o ocupasem dintotdeauna, în chiar centrul universului”. 38 Să nu uităm însă că orice femeie care se simte obligată să se refere la iubitul ei ca la „însuşi centrul universului” nu se află pe o poziţie puternică pentru a-l face să se simtă vinovat pentru rătăcirile lui. Ceea ce a făcut de Beauvoir a fost să încerce să i le controleze printr-o anumită formă de participare. Cei trei – Sartre, de Beauvoir şi fata (de obicei o studentă, de-a lui sau de-a ei) – formau un triunghi, cu de Beauvoir pe poziţie de supervizor. Termenul „adopţie” era folosit frecvent. La începutul anilor ’40, Sartre pare să fi devenit deja extrem de bine cunoscut ca seducător al propriilor sale studente, într-o critică ostilă la *Huisclos*, Robert Francis a scris: „Îl cunoaştem cu toţii pe Monsieur Sartre. Este un ciudat profesor de filosofie care s-a specializat în studiul lenjeriei intime a studentelor sale”. 39 însă cum de Beauvoir preda multor fete mult mai potrivite, din rândurile studentelor ei se recrutau majoritatea victimelor lui Sartre; într-adevăr, de Beauvoir pare să fi fost uneori aproape de rolul unei furnizoare de fete. La rândul ei, în dorinţa confuză de a nu fi exclusă de la dragoste, aceasta stabilea propriile relaţii,

strânse, cu fetele. Una dintre acestea a fost Natalia Sorokin, fiica unor exilaţi ruşi, cea mai bună elevă a lui de Beauvoir la Lycee Molière din Passy, unde aceasta a predat în timpul războiului. În 1943, părinţii Nataliei au depus acuzaţii pe cale oficială împotriva lui de Beauvoir ca abuzând de o minoră, o acuză gravă, care atrăgea condamnarea la închisoare. Prieteni comuni au intervenit şi în cele din urmă acuzaţia a fost retrasă. De Beauvoir a fost însă dată afară din universitate şi i s-a retras pentru tot restul vieţii dreptul de a mai preda în vreo instituţie de învăţământ din Franţa.40

În timpul războiului, de Beauvoir s-a aflat cel mai aproape de punctul de a fi soţia adevărată a lui Sartre: gătindu-i, cosându-i, spălându-i, gestionându-i banii. La sfârşitul războiului însă el s-a trezit deodată bogat şi înconjurat de femei, care alergau atât după farmecul lui intelectual, cât şi după banii lui. Anul 1946 a fost cel mai bun an al său în ceea ce priveşte cuceririle sexuale şi a marcat practic sfârşitul relaţiei sale sexuale cu de Beauvoir. „Într-un stadiu relativ timpuriu”, după cum s-a exprimat John Weightman, „ea a acceptat în mod tacit rolul unei pseudosoţii în vârstă, retrasă din activitate, la periferia seraiului lui fluctuant”. 41 Ea a bombănit privitor la „toţi banii aceia pe care-i cheltuia pe ele”.42 A remarcat cu îngrijorare cum, pe măsură ce Sartre îmbătrânea, prietenele lui deveneau tot mai tinere – şaptesprezece sau optsprezece ani, şi cărora el le spunea că le-ar „adopta” în sensul legal al termenului, înţelegând prin asta că ele i-ar moşteni drepturile de autor. De Beauvoir le putea da sfaturi sau le putea avertiza – aşa cum a făcut Hélène Weigel cu prietenele lui Brecht –, deşi nu se bucura de statutul legal al femeii germane. Era minţită întruna. În 1946 şi 1948, pe când Sartre era într-o călătorie în America, ei i s-a făcut o descriere detaliată a legăturii lui înflăcărate cu o anumită Dolores; însă, în timp ce-i spunea lui de Beauvoir că „pasiunea epuizantă” pe care fata o nutrea pentru el îl obosea, Sartre o cerea de fapt pe aceasta în căsătorie. A urmat apoi Michelle, nevasta

blondă ca mierea a lui Vian, Wanda, drăguţa soră a Olgăi, Evelyne Rey, o exotică actriţă blondă pentru care Sartre a scris un rol în ultima sa piesă de teatru, *Les Sequestres d'Altona* (*Sechestraţii din Altona*), Arlette, care nu avea decât şaptesprezece ani atunci când a agăţat-o Sartre – ea a fost cea pe care de Beauvoir a urât-o cel mai tare – şi Hélène Lassithiotakis, o grecoaică tinerică. La un moment dat, spre sfârşitul anilor '50, avea patru amante simultan: Michelle, Arlette, Evelyne şi Wanda, pentru a nu o mai menţiona şi pe de Beauvoir, dezamăgindu-le într-un fel sau altul pe toate. Lucrarea *Cri-tiaue de la raison dialectique* (*Critica raţiunii dialectice*), 1960, i-a dedicat-o în mod public lui de Beauvoir, însă a obţinut ca editorul său să tipărească în particular două exemplare cu cuvintele „Wandei". Atunci când piesa *Sechestraţii din Altona* a fost pusă în scenă, Wandei şi lui Evelyne li s-a spus fiecăreia în parte că ea era cea căreia îi fusese dedicată piesa.

Unul dintre motivele pentru care lui de Beauvoir îi displăceau atât de tare aceste tinere femei era acela că era convinsă că ele îl încurajau pe Sartre să ducă o viaţă plină de excese – nu doar excese sexuale, dar şi de băutură şi droguri, între 1945 şi 1955 Sartre a avut o perioadă de o prolificitate nemaiîntâlnită în ceea ce priveşte scrisul şi alte activităţi, şi în acest scop a sporit continuu consumul de alcool şi de barbiturice. În 1954, pe când era la Moscova, a leşinat în urma unui exces de băutură şi a trebuit să fie internat într-o clinică sovietică. Dar de îndată ce şi-a revenit, a continuat să scrie treizeci-patruzeci de pagini pe zi, luând adesea un tub întreg de pastile de Corydrane (un medicament retras în 1971 de pe piaţă ca fiind periculos) pentru a face faţă. Cartea despre raţiunea dialectică pare într-adevăr să fi fost scrisă atât sub influenţa alcoolului, cât şi a medicamentelor. Biografa sa, Annie Cohen-Solal, spune că Sartre bea adesea un litru de vin la un prânz de două ore la Lipp, la Cupole, la Balzar sau într-un alt local preferat, şi a calculat că aportul lui zilnic de „stimulente" la acea vreme includea două pachete de ţigări, câteva pipe cu tutun negru, un litru de alcool (în

principal vin, votcă, whisky şi bere), 200 miligrame de înfetamine, cincisprezece grame de aspirină, câteva grame de barbiturice, plus cafea şi ceai.43 De fapt, de Beauvoir nu a fost dreaptă cu tinerele amante ale lui Sartre. Toate au încercat să-l schimbe pe Sartre, iar Arlette, cea mai tânără, s-a străduit cel mai tare, smulgându-i chiar o promisiune scrisă cum că nu se va mai atinge niciodată de Corydrane, tutun sau alcool – promisiune pe care el a încălcat-o cu prima ocazie.

Încercuit astfel de femei care-l adorau, deşi adesea puse pe ceartă, lui Sartre îi rămânea prea puţin timp la dispoziţie pentru bărbaţi. A avut o serie de secretari bărbaţi, unii de o remarcabilă abilitate, cum a fost Jean Cau. Era mereu înconjurat de o mulţime de tineri intelectuali (bărbaţi). Toţi aceştia însă depindeau de el în privinţa salariilor, a carităţii sau a patronajului. Ceea ce Sartre nu a putut multă vreme să suporte au fost intelectualii bărbaţi egali, de aceeaşi vârstă şi prestanţă cu el, care ar fi putut în orice moment să-i demoleze argumentele, adesea vagi şi subţiri. Nizan a fost ucis înainte ca momentul unei rupturi să fi sosit, însă Sartre s-a certat cu toţi ceilalţi: Raymond Aron (1947), Arthur Koestler (1948), Merleau-Ponty (1951), Camus (1952), pentru a nu-i menţiona decât pe cei mai cunoscuţi.

Cearta cu Camus a fost la fel de amară ca şi certurile lui Rousseau cu Diderot, Voltaire şi Hume, sau ale lui Tolstoi cu Turgheniev – şi, spre deosebire de acest din urmă caz, nu a existat împăcare. Sartre pare să fi fost gelos pe înfăţişarea plăcută a lui Camus, înfăţişare care-l făcea extrem de atrăgător pentru femei, şi pe originalitatea şi forţa sa pură de romancier: Romanul *La Peste* (*Ciuma*), publicat în iunie 1947, a avut un efect fascinant asupra tinerilor şi s-a vândut rapid în 350.000 de exemplare. Faptul a făcut obiectul unor critici ideologice în *Les Temps modernes*, dar prietenia a continuat, într-un mod destul de incomod. Pe măsură ce Sartre se orienta totuşi spre stânga, Camus devenea mai curând un independent. Dintr-un anumit punct de vedere, a ocupat

aceeaşi poziţie ca George Orwell în Marea Britanie: s-a ridicat împotriva oricărui sistem autoritar şi a ajuns să-l vadă pe Stalin ca pe un om diabolic, aflat pe picior de egalitate cu Hitler. Ca şi Orwell, dar spre deosebire de Sartre, Camus a susţinut cu consecvenţă că oamenii erau mai importanţi decât ideile. De Beauvoir relatează că în 1946 el i s-a confesat: „Ce avem în comun, tu şi cu mine, este că indivizii contează pentru noi mai mult decât orice altceva. Preferăm concretul abstractului, oamenii doctrinelor. Punem prietenia mai presus de politică". 45

Se prea poate ca în străfundul inimii ei de Beauvoir să fi fost de acord cu el, însă în 1951 – 1952, atunci când a sosit momentul rupturii finale – cauzată de cartea lui Camus *L'Homme revolte* (*Omul revoltat*) – ea s-a situat, bineînţeles, de partea lui Sartre. Sartre şi acoliţii săi de la *Les Temps modernes* au privit cartea lui Camus ca pe un asalt asupra stalinismului şi s-au hotărât să o atace în două etape. Pentru început, Sartre l-a folosit pe tânărul Francis Jeanson, pe atunci în vârstă de numai douăzeci şi trei de ani, remarcând la reuniunea editorială care urma să ia hotărârea: „El va fi cel mai dur, dar măcar va fi politicos". Apoi, atunci când Camus a ripostat, Sartre a scris personal un atac lung şi extrem de neplăcut adresat direct lui Camus: „O dictatură violentă şi oficială a pus stăpânire pe tine, sprijinită de o birocraţie abstractă, şi care pretinde să domnească conform legii morale"; suferea de „orgoliu rănit" şi se complăcea într-o „meschină ceartă de autor"; „Combinaţia ta de aroganţă mohorâtă şi vulnerabilitate i-a descurajat întotdeauna pe oameni să-ţi spună adevărul gol goluţ". 46 La vremea aceea, Sartre avea în spate toată extrema stângă organizată şi acest atac i-a făcut rău lui Camus; s-ar putea chiar să-l fi rănit – Camus *era* un om vulnerabil – şi uneori era deprimat de ruptura cu Sartre. Alteori râdea doar şi-l privea pe Sartre ca pe cineva bun de luat în râs, „un om a cărui mamă trebuie să-i plătească impozitul pe venit".

Incapacitatea lui Sartre de a menţine o prietenie cu cineva de acelaşi calibru intelectual cu el ajută la

explicarea inconstanţei, incoerenţei şi, uneori, a curatei frivolităţi a vederilor sale politice. Adevărul este că Sartre nu era de felul său un animal politic. Pur şi simplu nu a avut opinii demne de luat în seamă până la vârsta de patruzeci de ani. După ce s-a despărţit de oameni de calibrul lui Koestler şi Aron, care spre sfârşitul anilor ’40 se împliniseră amândoi devenind nişte „grei” politici, Sartre a ajuns în stare să suporte pe oricine şi orice. În 1946 – 1947, foarte conştient de imensul său prestigiu în rândurile tinerilor, el a oscilat cu privire la partidul pe care să-l susţină – în situaţia în care ar fi trebuit totuşi să aleagă unul. Pare să fi fost convins de faptul că un intelectual avea un fel de datorie morală să-i susţină pe „muncitori”. Problema cu Sartre era că nu cunoştea, dar nici nu făcea niciun efort să întâlnească vreun muncitor, cu excepţia strălucitului său secretar Jean Cau care, fiind de origine proletară şi păstrând un puternic accent din Aude, era considerat a fi un „muncitor”. Atunci nu trebuia oare să sprijine partidul pe care îl susţineau majoritatea muncitorilor? În Franţa anilor ’40, aceasta însemna comuniştii. Sartre nu era însă marxist. De fapt, marxismul era exact opusul filosofiei puternic individualiste pe care o promova el. Cu toate acestea, chiar la sfârşitul decadei ’40, Sartre nu se putea să condamne Partidul Comunist sau stalinismul – acesta constituind şi unul dintre motivele pentru care s-a certat cu Aron şi cu Koestler. Fostul său elev Jean Kanapa, ajuns un intelectual comunist de frunte, a scris plin de dezgust: „Este un animal periculos căruia îi place să flirteze cu marxismul – deoarece nu l-a citit pe Marx, deşi are o idee vagă despre ce înseamnă marxismul”. 47

Singura iniţiativă pozitivă a lui Sartre a fost aceea de a organiza, în februarie 1948, o mişcare a stângii necomunis-te îndreptată împotriva Războiului Rece, mişcare numită Adunarea Democratică Revoluţionară (Rassemblement Democratique Revolutionnaire, sau RDR). Scopul acesteia era de a recruta intelectuali din întreaga lume – el o numea „Internaţionala Spiritului” –, tema fiind

unitatea continentală, „Tineri ai Europei, uniţi-vă!” proclama Sartre într-un discurs ţinut în iunie 1948. „Croiţi-vă propriul destin!... Creând Europa, această nouă generaţie va crea democraţia”. 48 De fapt, dacă Sartre ar fi dorit cu adevărat să joace cartea Europei şi să facă istorie, l-ar fi putut sprijini pe Jean Monnet, care punea pe atunci bazele mişcării ce, zece ani mai târziu, avea să creeze Comunitatea Europeană. Aceasta ar fi însemnat însă acordarea unei atenţii considerabile detaliilor de natură economică şi administrativă, ceva ce Sartre considera ca fiind imposibil. Aşa cum stăteau lucrurile, tovarăşul său la organizarea RDR, David Rousset, îl considera destul de inutil: „În ciuda lucidităţii sale, trăia într-o lume complet izolată de realitate”. Era, spunea Rousset, „foarte implicat în jocul şi dinamica ideilor” însă se interesa prea puţin de evenimentele care aveau de fapt loc: „Sartre trăia sub un clopot de sticlă”. Când a avut loc primul congres naţional al partidului, în iunie 1949, Sartre nu era de găsit nicăieri: era în Mexic, cu Dolores, încercând s-o convingă pe fată să se mărite cu el. RDR-ul s-a dizolvat pur şi simplu, iar Sartre şi-a mutat atenţia fluctuantă asupra absurdei Mişcări a Cetăţenilor Lumii a lui Gary Da vis. Cam în acea perioadă, marele romancier şi sardonicul catolic independent care a fost François Mauriac i-a dat lui Sartre un sfat public şi în cunoştinţă de cauză, venind ca un ecou la cuvintele ironice ale nemulţumitei prietene a lui Rousseau: „Filosoful nostru trebuie să asculte de raţiune – renunţă la politică, Zanetto, *e studia la mathematical „19*

În schimb, Sartre a preluat cazul hoţului homosexual Jean Genet, o fraudă abilă care exercita o puternică atracţie asupra laturii credule a firii lui Sartre – latură care era în căutarea unui substitut pentru credinţa religioasă. Sartre a scris o carte enormă şi absurdă despre Genet – aproape şapte sute de pagini –, care era de-a dreptul o omagiere a conflictului cu autoritatea, a anarhiei şi incoerenţei sexuale. A fost momentul în care Sartre a încetat – conform opiniei prietenilor săi mai rezonabili – să

mai fie un gânditor serios, sistematic, şi a devenit un senzaţionalist intelectual.50 Este curios că de Beauvoir, o fiinţă mai raţională, care în anumite privinţe arăta, se îmbrăca şi gândea ca o profesoară de modă veche, nu a fost capabilă să facă mai nimic pentru a-l împiedica să comită asemenea prostii. Era însă dornică să-i păstreze dragostea şi să nu-şi piardă poziţia pe care o deţinea în alaiul lui de femei – după cum s-a exprimat John Weightman, precum Madame de Maintenon cu Ludovic al XIV-lea al ei – şi mult prea îngrijorată în privinţa băuturii şi a pastilelor pe care Sartre le ingurgita. Pentru a nu-i pierde încrederea, ea simţea că trebuie să fie în toate privinţele alături de el. Aşa se face că i-a servit drept ecou şi nu drept mentor, iar acesta a ajuns să devină modelul relaţiei lor: ea îi confirma erorile de raţionament şi îi susţinea prostiile. Era tot atât de departe de a fi un animal politic pe cât era şi el, iar cu timpul a ajuns să spună aceleaşi lucruri lipsite de sens referitoare la evenimentele care aveau loc în lume.

În 1952, Sartre şi-a soluţionat dilema privitoare la Partidul Comunist şi s-a decis să-l susţină. Era o judecată emoţională, nu una raţională, la care ajunsese după ce fusese implicat în două campanii de agitaţie şi propagandă ale Partidului Comunist: „Afacerea Henri Martin” (Martin era un ofiţer de marină care fusese închis pentru că refuzase să participe la Războiul din Indochina) şi înăbuşirea brutală a rebeliunilor organizate de Partidul Comunist împotriva comandantului american al NATO, generalul Matthew Ridgeway.51 Aşa cum mulţi au prevăzut-o la acea vreme, campania organizată de Partidul Comunist cu scopul de a obţine eliberarea lui Martin a făcut de fapt ca autorităţile să-l ţină la închisoare mai mult decât intenţionaseră iniţial. Dar acest lucru nu deranja Partidul – întemniţarea lui Martin îi servea scopul. Sartre însă ar fi trebuit să aibă mai multă minte. Nivelul percepţiei politice a lui Sartre transpare din acuzaţia pe care a adus-o primului-ministru Antoine Pinay, un parlamentar conservator de modă veche, conform căreia

acesta ar fi instaurat o dictatură.52 Lăsând la o parte entuziasmul manifestat, Sartre nu a făcut niciodată dovada vreunei cunoaşteri a democraţiei parlamentare sau a vreunui interes în această privinţă. A avea drept de vot într-o societate multipartinică nu era deloc ceea ce înţelegea el prin libertate. Dar atunci, ce înţelegea Sartre prin libertate? La această chestiune era mai dificil de răspuns.

Faptul că Sartre s-a alăturat comuniştilor în 1952 era lipsit de logică. Aceasta se petrecea în momentul în care alţi intelectuali de stânga părăseau în masă Partidul Comunist, pe măsură ce crimele lui Stalin erau demonstrate şi făcute publice în Vest. Aşa se face că acum Sartre se trezea acoperit de ridicol. A păstrat o tăcere stânjenitoare cu privire la lagărele lui Stalin, iar argumentul adus în apărarea acestei tăceri era în totală contradicţie cu manifestul său de angajare publicat în *Les Temps modernes*. „Cum nu eram membri ai partidului sau simpatizanţi declaraţi”, a argumentat el timid, „nu era de datoria noastră să scriem despre lagărele de muncă sovietice; eram liberi să rămânem departe de disputele privitoare la natura acestui sistem, cu condiţia să nu aibă loc niciun eveniment cu semnificaţii sociologice”. 53 În mod asemănător, Sartre s-a silit să păstreze tăcerea cu privire la sinistrele procese de la Praga ale lui Slansky şi ale altor comunişti evrei. Mai mult încă, s-a pretat la rolul de urs de circ cu ocazia absurdei conferinţe pe care Mişcarea Comunistă Mondială pentru Pace a ţinut-o la Viena în luna decembrie 1952. Pentru Fadaiev, aceasta însemna slugărnicie, drept pentru care l-a numit pe Sartre hienă şi şacal, spunându-le delegaţilor că în viaţa acestuia, cele trei evenimente importante au fost Frontul Popular din 1936, Eliberarea şi „acest congres” – o minciună sfruntată – şi, nu mai puţin, anularea spectacolului vienez al vechii sale piese anticomuniste *Les Mains sales* (*Cu mâinile murdare*), la solicitarea şefilor Partidului Comunist.54

O parte dintre lucrurile făcute sau spuse de Sartre pe

parcursul celor patru ani în care a susţinut în mod constant linia Partidului Comunist, aproape că depăşesc orice putere de imaginaţie. Sartre ne reaminteşte astfel de unul dintre cele mai dezagreabile adevăruri ale aforismului lui Descartes:

„Nu există nimic atât de absurd sau de incredibil care să nu fi fost afirmat deja de unul sau altul dintre filosofi". În luna iulie 1954, după o vizită în Rusia, Sartre a acordat un interviu de două ore unui reporter de la publicaţia stângistă *Liberation*. Acest interviu se numără printre cele mai linguşitoare relatări referitoare la statul sovietic făcute vreodată de un intelectual occidental, de la notoria expediţie a lui George Bernard Shaw de la începutul anilor '30 încoace.55 Sartre a declarat atunci că cetăţenii sovietici nu călătoreau nu pentru că li s-ar fi interzis, ci pentru că nu aveau nici cea mai mică dorinţă de a-şi părăsi minunata lor ţară. „Cetăţenii sovietici", a insistat el, „îşi critică guvernul mult mai mult şi mai eficient decât o facem noi". De fapt, a susţinut că „În URSS există libertatea deplină a criticii". Mulţi ani mai târziu şi-a recunoscut minciuna:

După prima mea vizită în URSS, în 1954, am minţit. De fapt, minciună ar putea fi un termen prea tare. Am scris un articol… în care am spus o serie de lucruri amabile despre URSS, lucruri pe care nu le credeam. Am făcut-o în parte pentru că gândeam că nu este politicos să îţi denigrezi gazdele de îndată ce ai ajuns acasă, şi în parte pentru că nu ştiam cu adevărat care era poziţia mea, atât în raport cu URSS, cât şi cu propriile mele idei.56

Venind din partea „liderului spiritual a mii de tineri, era o mărturisire ciudată"; mai mult încă, era tot atât de înşelătoare ca şi minciunile iniţiale, căci în acea perioadă Sartre se ralia în mod conştient şi deliberat scopurilor Partidului Comunist. Este mai curând de preferat să tragem cortina peste o parte dintre cele spuse şi făcute de Sartre în perioada 1952 – 1956.

Până nu demult, reputaţia publică a lui Sartre, atât în Franţa, cât şi în lumea întreagă a fost foarte proastă, iar el

nu putea evita să perceapă acest lucru. S-a agăţat uşurat de invazia sovietică din Ungaria, ca de un motiv – sau, în orice caz, ca de o scuză – pentru a o rupe cu Moscova şi cu Partidul Comunist. Totodată a preluat Războiul Algerian care tocmai izbucnea – mai ales după ce reîntoarcerea lui de Gaulle la putere a furnizat, din 1958, un personaj bun de urât – ca pe o cauză bună, onorabilă, propice recâştigării prestigiului său în rândurile stângii independente şi mai ales în rândurile tineretului. Această mişcare pe care o făcea era, într-o anumită măsură, sinceră. Şi în anumite limite chiar i-a reuşit. Sartre a avut un Război Algerian „favorabil", tot aşa cum avusese şi un al Doilea Război Mondial „favorabil". Nu a reuşit însă să se facă arestat, deşi s-a străduit din greu. În septembrie 1960, a convins circa o sută douăzeci şi unu de intelectuali să semneze o declaraţie prin care se afirma „dreptul la nesupunere [al slujbaşilor publici, al armatei etc] în Războiul din Algeria". Un guvern al celei de-a Patra Republici l-ar fi trimis fără îndoială la închisoare, însă a cincea era o chestiune mult mai sofisticată, dominată de doi bărbaţi de o inteligenţă şi o cultură ieşite din comun, de Gaulle în persoană şi André Malraux. Malraux a spus: „Mai bine să-l lăsăm pe Sartre să strige «Trăiască [teroriştii]» în Place de la Concorde, decât să-l arestăm şi să ne punem într-o situaţie penibilă". De Gaulle a spus Cabinetului – citând cazul lui François Villon, al lui Voltaire şi al lui Romain Rolland – că era mai bine să nu te atingi de intelectuali: „Oamenii aceştia au pricinuit la vremea lor o groază de probleme, dar este important ca noi să continuăm să le respectăm libertatea de gândire şi de expresie în măsura în care este compatibilă cu legile statului şi unitatea naţională". 57

În anii '60 Sartre şi-a petrecut o bună parte a timpului călătorind în China şi în Lumea a Treia – un termen inventat în 1952 de geograful Alfred Sauvy, dar popularizat de Sartre. El şi de Beauvoir au devenit nişte figuri familiare, au fost fotografiaţi conversând cu diverşi dictatori afro-asi-atici – el în costume şi cămăşi din Lumea

Civilizată, ea în jachetele ei de profesoară, înveselite de fuste şi eşarfe „etnice”. Cele spuse de Sartre referitor la regimurile al căror invitat fusese nu avea mai mult sens decât laudele aduse Rusiei lui Stalin, însă erau lucruri mai acceptabile. Despre Castro: „Ţara care s-a născut din Revoluţia Cubaneză este o democraţie directă”. Despre Iugoslavia lui Tito: „Este punerea în practică a filosofiei mele”. Despre Egiptul lui Nasser:

„Până acum am refuzat să vorbesc despre socialism referitor la regimul egiptean. Acum ştiu că greşeam”. A dat dovadă de o căldură specială în laudele aduse Chinei lui Mao. A condamnat zgomotos „crimele de război” americane din Vietnam şi a comparat America cu naziştii (mai făcuse această comparaţie şi în privinţa lui de Gaulle, uitând că generalul luptase împotriva acestora pe vremea când lui personal i se puneau în scenă piese în Parisul ocupat). Atât el, cât şi de Beauvoir fuseseră întotdeauna antiamericani: în 1947, în urma unei vizite, de Beauvoir publicase un articol absurd în *Les Temps modernes*, plin de ilare erori de ortografiere a numelor („Greeniwich Village”, „Max Tawin” [Mark Twain], „James Algee”) şi afirmaţii aiurite, precum aceea conform căreia numai cei bogaţi au voie să intre în magazinele de pe Fifth Avenue; practic fiecare afirmaţie din text este falsă şi articolul devenit obiectul unei polemici strălucite din partea lui Mary McCarthy.58 Niciuna dintre aceste activităţi oarecum vane nu a avut însă prea mult efect asupra lumii şi ele nu au făcut decât să anihileze impactul oricărui lucru serios pe care l-ar fi avut de spus Sartre.

Şi totuşi exista o latură şi mai sinistră a sfatului proferat de Sartre admiratorilor săi din Lumea a Treia. Deşi el însuşi nu era un om de acţiune – una dintre cele mai dureroase remarce sarcastice aparţinându-i lui Camus era că Sartre „încerca să facă istoria din fotoliul său” – încuraja întotdeauna acţiunea la alţii, şi de obicei această acţiune însemna violenţă. A devenit un protector al lui Franz Fanon, ideologul african care ar putea fi numit fondatorul rasismului negru african modern, şi a scris o

prefaţă la Biblia violenţei a acestuia, *Les Damnés de la terre* (*Blestemaţii pământului*), 1961, care este încă şi mai însetată de sânge decât textul însuşi. Pentru un negru, a scris Sartre, „să împuşti un european înseamnă să omori două păsări dintr-o lovitură, să distrugi în acelaşi timp pe opresor şi pe omul pe care acesta îl oprimă”. Avem de-a face aici cu o aducere la zi a existenţialismului: eliberarea de sine prin crimă. Sartre a fost acela care a inventat tehnica verbală (preluată din filosofia germană) a identificării ordinii existente cu „violenţa” (e.g„Violenţă instituţionalizată”), justificând astfel omorul în răsturnarea acestei ordini. El a afirmat: „Pentru mine, problema esenţială stă în a respinge teoria conform căreia stânga nu ar trebui să răspundă la violenţă prin violenţă”. 59 De remarcat: Nu „o” problemă, ci problema „esenţială”. Cum scrierile lui Sartre erau foarte răspândite mai ales în rândurile tineretului, el a devenit părintele spiritual al multor mişcări teroriste care au ajuns să oprime societatea începând cu sfârşitul anilor ’60. Ceea ce nu a prevăzut însă Sartre, dar un om mai înţelept ar fi anticipat, era faptul că cea mai mare parte a violenţei pe care o încurajase din punct de vedere filosofic avea să fie aplicată de negri nu pe albi, ci pe alţi negri. Ajutându-l pe Fanon să semene agitaţie în Africa, Sartre a contribuit la războaiele civile şi la masacrele care au năpădit cea mai mare parte a continentului. Influenţa sa asupra sud-estului Asiei, unde războiul din Vietnam se apropia de sfârşit, a fost încă mai condamnabilă. Crimele oribile comise în Cambodgia începând din aprilie 1975, şi care au dus la moartea a între o cincime şi o treime din populaţie, au fost organizate de un grup de intelectuali burghezi francofoni, cunoscuţi ca Angka Leu („Organizaţia Superioară”). Dintre cei opt lideri ai acesteia, cinci erau profesori, unul profesor universitar, unul funcţionar public şi unul economist. Toţi studiaseră în anii ’50 în Franţa unde, nu numai că aparţinuseră Partidului Comunist, dar îşi şi însuşiseră doctrinele lui Sartre privind activismul filosofic şi „violenţa necesară”. Crimele în masă erau progeniturile sale ideologice.

În ultimii cincisprezece ani de viaţă, acţiunile proprii ale lui Sartre s-au mai împuţinat. Sartre s-a zbătut cu disperare să se păstreze în rândurile avangardei. În 1968 a luat partea studenţilor, aşa cum făcuse încă din primele sale zile de profesorat. În urma evenimentelor din mai 1968, foarte puţini s-au mai bucurat de o oarecare credibilitate – în Franţa60, Raymond Aron a reprezentat o excepţie –, astfel încât performanţa reprobabilă a lui Sartre nu merită probabil un blam special. Într-un interviu acordat postului de radio Luxemburg, el a salutat baricada studenţească: „Violenţa este singurul lucru care le rămâne studenţilor care nu s-au încadrat încă în sistemul taţilor lor… Pentru moment, singura forţă antiinstituţională din ţările noastre occidentale lipsite de tărie este reprezentată de studenţi… ei trebuie să decidă ce formă de luptă să-şi asume. Nu putem nici măcar gândi să-i sfătuim în această chestiune”. 61 Venind din partea unui om care îşi petrecuse treizeci de ani din viaţă sfătuindu-i pe tineri ce să facă, afirmaţia era ciudată. Şi stupidităţile continuau: „Ce este interesant în ceea ce priveşte acţiunea voastră”, le-a spus el studenţilor, „este că instaurează la putere imaginaţia”. Simone de Beauvoir era, la rândul ei, la fel de entuziastă. Dintre toate sloganurile îndrăzneţe scrise de studenţi pe zidurile Sorbonei, şi-a manifestat ea entuziasmul, cel care a „mişcat-o” cel mai tare a fost „Este interzis să interzici”. Sartre s-a umilit luându-i un interviu liderului din acel moment al studenţilor, Daniel Cohn-Bendit, interviu pe care l-a transcris apoi în două articole publicate în *Nouvel Observateur*. Studenţii aveau „sută la sută dreptate”, simţea el, din moment ce regimul pe care îl distrugeau era „politica laşităţii… o invitaţie la crimă”. O bună parte a unuia dintre aceste articole era dedicată atacării fostului său prieten Aron, care era aproape singurul care îşi păstrase capul pe umeri în acea perioadă de nebunii.62

Dar Sartre nu avea înclinaţii pentru astfel de mascarade. Tinerii săi admiratori erau aceia care îl împingeau să îşi asume un rol activ. Pe 20 mai, atunci când

a apărut în amfiteatrul de la Sorbona pentru a se adresa studenţilor, Sartre părea un bătrân zăpăcit de lumina puternică, de fum şi de faptul că era numit „Jean-Paul”, ceva ce acoliţii săi nu făcuseră niciodată. Remarcile sale nu erau prea logice. A încheiat: „Acum am să vă las. Sunt obosit. Dacă nu plec acum, am să sfârşesc prin a spune o mulţime de lucruri prosteşti”. La ultima sa apariţie în faţa studenţilor, pe 20 februarie 1969, Sartre a fost derutat de faptul că i se înmânase, chiar înainte de a începe să vorbească, un bilet nepoliticos venit din partea liderului studenţilor, care spunea: „Sartre, fii clar, fii concis. Avem o mulţime de măsuri pe care trebuie să le discutăm şi să le adoptăm”. Nu era genul de sfat pe care Sartre era obişnuit să-l primească, sau pe care era capabil să-l urmeze.63

Şi totuşi, la acea vreme el ajunsese să aibă un nou interes. La fel ca în cazul lui Tolstoi şi la Sartre durata medie a concentrării pe un subiect anume era scurtă. Interesul său pentru revoluţia studenţească a durat mai puţin de un an. A urmat o tentativă la fel de scurtă, dar mai ciudată, de a se identifica cu „muncitorii”, acele fiinţe misterioase, dar idealizate, despre care scria atât de mult, dar care îl evitaseră pe tot parcursul vieţii. În primăvara anului 1970 a avut loc o încercare întârziată a extremei stângi din Franţa de a europeniza violenta Revoluţie Culturală a lui Mao. Mişcarea a fost intitulată Stânga Proletară, iar Sartre a fost de acord să i se alăture. A devenit, teoretic, editorul-şef al publicaţiei acesteia, *La Cause du Peuple* (*Cauza Poporului*), în mare măsură pentru a împiedica poliţia să confişte ziarul. Scopurile acestei mişcări erau destul de violente până şi pentru gustul lui Sartre – se cerea ca directorii de fabrică să fie închişi, iar deputaţii parlamentari să fie linşaţi; era însă de un romantism lipsit de rafinament, copilărească şi antiintelectuală. Sartre chiar că nu-şi avea locul în cadrul ei şi se pare că a simţit şi singur acest lucru, mormăind: „dacă aş continua să mă încurc cu activiştii, ar trebui să fiu împins de colo-colo într-un scaun cu rotile şi aş sta în calea tuturor”. A fost însă presat de tinerii săi discipoli şi, în cele

din urmă, nu a putut rezista tentaţiei spectacolului politic. Aşa se face că Parisul s-a putut delecta cu imaginea unui Sartre de şaizeci şi şapte de ani – căruia chiar şi de Gaulle (spre enervarea lui Sartre) i se adresa cu „dragă Maestre” – care vindea în plină stradă ziare scrise stângaci şi vâra broşuri în mâna trecătorilor plictisiţi. Un fotograf l-a surprins pe 26 iunie 1970 îndeletnicindu-se cu acest lucru pe Champs-Élysées, îmbrăcat în noua sa ţinută proletară: cu pulover alb, hanorac şi pantaloni largi. A izbutit chiar să fie arestat, dar a fost eliberat în mai puţin de o oră. În octombrie, a luat-o de la capăt, suindu-se pe un butoi de petrol, în curtea uzinelor Renault din Billaincourt, şi predicându-le muncitorilor de acolo. Un reportaj din *UAurore* menţiona ironic: „Nu muncitorii predominau. Congregaţia lui Sartre consta în întregime din cei câţiva maoişti pe care îi adusese cu sine”. 64 Optsprezece luni mai târziu era înapoi la o altă uzină Renault, fiind de această dată introdus înăuntru pentru a susţine verbal o grevă a foamei. Oamenii de ordine l-au găsit însă şi l-au dat afară. Eforturile lui nu par a fi trezit nici măcar o umbră de interes în rândurile muncitorilor de la uzinele auto. Toţi asociaţii săi erau, ca întotdeauna, intelectuali burghezi.

Dar, pentru omul care a dat greş în acţiune, care nu fusese de fapt activist în adevăratul sens al termenului, au existat întotdeauna „cuvintele”. Faptul că şi-a intitulat astfel partea reprezentativă a autobiografiei sale este grăitor. A folosit ca motto *Nulla dies sine Unea* –, „Nicio zi fără a scrie”. Acesta a fost un legământ pe care l-a respectat. Scria şi putea pune laolaltă până la zece mii de cuvinte pe zi. O bună parte dintre acestea erau de slabă calitate; sau, mai curând, pretenţioase, sonore dar lipsite de un conţinut semnificativ, umflate. Am descoperit eu însumi acest lucru la Paris, la începutul anilor ’50, când i-am tradus în mod întâmplător polemicile: păreau adesea să sune bine în franceză, dar se destrămau de îndată ce erau exprimate în concreţii termeni anglo-saxoni. Sartre nu a pus prea mult preţ pe calitate. Scriindu-i în 1940 lui de

Beauvoir şi reflectând pe marginea marelui număr de cuvinte aşternute pe hârtie, Sartre a recunoscut: „Am considerat întotdeauna cantitatea o virtute”. 65 Este ciudat faptul că în ultimele sale decenii de viaţă a devenit tot mai obsedat de Flaubert, un scriitor de o exigenţă extremă, mai ales în privinţa cuvintelor, care şi-a revăzut cărţile cu o insistenţă aproape maniacală. Cartea despre Flaubert pe care a scris-o în cele din urmă consta din trei volume şi număra 2 802 pagini, multe dintre de aproape de necitit. Sartre a scris multe cărţi, unele dintre ele enorme, şi multe altele care nu au fost terminate – deşi adesea materialul era valorificat în cadrul altor scrieri. A existat un proiect gigantic al unui volum despre Revoluţia Franceză şi al unuia despre Tintoretto. O altă imensă întreprindere era autobiografia sa, rivalizând în privinţa lungimii cu *Mémoires d’outre tombe* de Chateaubriand, iar *Les Mots* este de fapt un extract din această autobiografie.

Sartre a mărturisit că, de fapt, cuvintele erau întreaga lui viaţă: „Am investit totul în literatură… îmi dau seama că literatura este un substitut pentru religie”. A recunoscut că pentru el cuvintele erau mai mult decât literele din care erau alcătuite, decât sensul lor: ele erau entităţi vii, asemănându-se mai curând modului în care cercetătorii evrei ai Zoharului sau ai Kabbalei simţeau că literele Torei au o putere religioasă: „Am simţit misticismul cuvintelor… puţin câte puţin, ateismul a devorat totul. Am dezinvestit şi secularizat scriitura… ca un necredincios m-am întors la cuvinte, având nevoie să ştiu ce însemna vorbirea… Mă aplec asupra lor, dar înaintea mea simt moartea unui vis, o veselă cruzime, tentaţia perpetuă a terorii”. 66 Aceste rânduri au fost scrise în 1954, când Sartre mai avea încă milioane de cuvinte de spus. Ce însemna asta? Probabil că foarte puţin. Sartre a preferat întotdeauna să scrie mai curând bazaconii decât să nu scrie nimic. Este un scriitor care confirmă de fapt remarca dură a doctorului Johnson: „Un francez trebuie să vorbească întotdeauna, fie că ştie ceva despre subiect, fie că nu”. 67 Aşa cum s-a exprimat el însuşi: „[Scrisul] este

obiceiul şi profesia mea”. A avut o părere pesimistă referitoare la eficacitatea celor scrise de el. „Mulţi ani mi-am tratat pana ca şi cum ar fi fost sabia mea: acum îmi dau seama cât de neajutoraţi suntem. Nu contează: Scriu. Voi continua să scriu cărţi”.

Sartre mai şi vorbea. Uneori vorbea neîncetat. Uneori vorbea când nimeni nu-l asculta. În autobiografia regizorului John Huston există o caricatură foarte reuşită a lui Sartre. În 1958 – 1959 cei doi au lucrat împreună la un scenariu despre Freud. Sartre venise să stea în casa lui Huston din Irlanda. Huston îl descrie pe Sartre ca pe „un butoiaş de om şi urât pe cât poate fi de urâtă o fiinţă umană. Chipul îi era umflat şi ciupit de vărsat, dinţii îngălbeniţi şi avea albeaţă la un ochi”. Principala sa caracteristică era însă trăncăneala interminabilă: „Nu exista ceva care să se asemene cu o conversaţie cu el. Vorbea fără încetare. Nu-l puteai întrerupe. Îl aşteptai să-şi tragă răsuflarea, dar nu o făcea. Cuvintele ieşeau într-un torent perfect”. Huston era uimit să vadă că, atunci când vorbea, Sartre lua notiţe după propriile sale cuvinte. Uneori Huston ieşea din cameră, incapabil să suporte nesfârşita înşiruire de cuvinte. Însă sunetul monoton şi distant al vocii lui Sartre îl urmărea prin casă. Când Huston revenea în cameră, îl găsea pe Sartre vorbind în continuare.68

Această diaree verbală i-a distrus în cele din urmă farmecul de orator. Când i-a apărut dezastruoasa carte despre dialectică, Jean Wahl l-a invitat totuşi să ţină o conferinţă despre ea la Collège de Philosophie. Sartre a început la ora şase seara, citind dintr-un manuscris scos dintr-un dosar imens „cu un ton mecanic, grăbit”. Nu şi-a ridicat niciodată ochii din text. Se arăta complet absorbit de propria scriere. După o oră, publicul era neliniştit. Sala era plină şi unii trebuiau să stea în picioare. După o oră şi trei sferturi, publicul era epuizat, iar câţiva zăceau pe jos. Sartre părea să fi uitat de oamenii care erau acolo. În cele din urmă, Wahl a trebuit să-l atenţioneze să se oprească. Sartre şi-a strâns brusc hârtiile şi a ieşit fără să spună un

cuvânt.69

A existat însă întotdeauna un grup devotat care să-l asculte, încetul cu încetul, pe măsură ce Sartre îmbătrânea, erau tot mai puţini astfel de admiratori consecvenţi. La sfârşitul anilor ’40 şi începutul anilor ’50, Sartre a făcut bani frumoşi. I-a cheltuit însă la fel de repede. Fusese întotdeauna lipsit de griji în ceea ce priveşte banii. Copil fiind, ori de câte ori voia bani, îi lua pur şi simplu din geanta mamei sale. Ca profesor de şcoală, el şi de Beauvoir luau şi dau cu împrumut fără reţineri: „Împrumutam de la toată lumea”, a recunoscut ea.70 Iar el a declarat: „Banii au un fel de perisabilitate care îmi place. Îmi place să-i văd alunecându-mi printre degete şi dispărând”. 71 Această nepăsare îşi avea şi latura agreabilă. Spre deosebire de mulţi intelectuali, şi mai ales de cei renumiţi, Sartre era sincer generos în privinţa banilor. îi făcea plăcere să achite el nota de plată la cafenea sau la restaurant, adesea pentru oameni pe care abia îi cunoştea. Dădea bani pentru diverse cauze. Dăduse RDR-ului peste 300.000 de franci (peste 100.000 de dolari, la cursul de schimb al anului 1948). Secretarul său Jean Cau îl numea „incredibil de generos şi de încrezător” 72. Generozitatea şi simţul umorului (ocazional) erau laturile cele mai bune ale caracterului său. Atitudinea sa faţă de bani era totodată şi iresponsabilă. Pretindea că tratează cu profesionalism problema drepturilor de autor şi a onorariilor agenţilor literari – la singura sa întâlnire cu Hemingway, în 1949, cei doi scriitori nu au discutat nimic altceva decât subiecte de acest gen, o conversaţie foarte pe gustul lui Hemingway73 –, însă aceasta era de dragul aparenţelor. Succesorul lui Cau, Claude Fox, a mărturisit: „[Sartre] refuza cu obstinaţie să aibă de-a face cu banii.

Îi privea ca pe o pierdere de timp. Şi totuşi avea în continuu nevoie de ei: pentru a-i da, pentru a-i ajuta pe alţii”. 74 Drept consecinţă, avea datorii imense la editorii săi şi se găsea în faţa unor cereri de impozit pe venit înfiorătoare pentru plăţi restante. Mama sa îi achita în secret impozitele – de unde ironia lui Camus –, dar

resursele ei nu erau nelimitate, astfel încât la sfârşitul anilor ’50 Sartre se găsea într-un mare impas financiar, pe care nu l-a depăşit niciodată cu adevărat, în ciuda unor câştiguri considerabile şi susţinute a rămas îndatorat şi de cele mai multe ori fără bani lichizi. Odată, s-a plâns că nu-şi putea permite o pereche nouă de pantofi. Întotdeauna au existat pe statele lui de plată o serie de oameni cu o funcţie sau alta, sau primind chilipiruri. Aceştia alcătuiau curtea lui exterioară, cea interioară o formau femeile. La sfârşitul anilor ’60, numărul acestora a scăzut simţitor, odată cu slăbirea poziţiei sale financiare, iar curtea exterioară s-a restrâns şi ea.

În anii *’70* Sartre a devenit o figură tot mai patetică, îmbătrânit prematur, practic orb, adesea beat, îngrijorat în privinţa banilor, nesigur pe concepţiile sale. În viaţa lui a intrat un tânăr evreu din Cairo, Benny Levy, care a scris sub pseudonimul Pierre Victor. Familia acestuia fugise din Egipt în 1956 – 1957, în perioada crizei din Suez, iar el era apatrid. Sartre l-a ajutat să obţină permisiunea de sejur în Franţa şi l-a făcut secretarul său. Victor avea o predilecţie pentru mistere, purta ochelari fumurii şi uneori o barbă falsă. Părerile sale erau excentrice, adesea extreme, apărate cu străşnicie, prezentate cu sinceritate şi perseverenţă şefului său. Numele lui Sartre apărea legat de afirmaţii ciudate sau pe piese pe care cei doi le scriau împreună.75 De Beauvoir se temea că Victor va deveni un alt Ralph Schoenman. A fost extrem de acidă atunci când acesta a stabilit o legătură cu Ar lette. A început să-l urască şi să se teamă de el, aşa cum Sonia Tolstoi îl urase şi se temuse de Certkov. La vremea aceea însă, Sartre era incapabil de prea multă extravaganţă publică. Viaţa lui particulară a rămas variată din punct de vedere sexual, iar timpul îi era împărţit între membrele haremului său. Vacanţele şi le petrecea astfel: trei săptămâni cu Arlette la casa pe care o stăpâneau amândoi în sudul Franţei; două săptămâni cu

Wanda, de obicei în Italia; câteva săptămâni pe o insulă grecească cu Hélène; apoi o lună cu de Beauvoir, în

general la Roma. La Paris se muta adesea în diferitele apartamente ale femeilor cu care avea de-a face. Ultimii săi ani au fost descrişi cu cruzime de de Beauvoir în cărticica ei la *ceremonie des adieux*: incontinenţa lui, beţia, favorizate de fetele care îi strecurau sticle cu whisky, lupta pentru putere asupra a ceea ce-i mai rămăsese din minte. Trebuie să fi fost o uşurare pentru ei toţi când a murit, la spitalul Broussais, pe 15 aprilie 1980. În 1965 o adoptase în secret pe Arlette, ca pe fiică a sa. Aşa se face că ea a moştenit totul, inclusiv drepturile de autor, şi a gerat publicarea postumă a manuscriselor lui. Pentru de Beauvoir aceasta a fost trădarea finală: „centrul" eclipsat de una dintre „periferii". I-a supravieţuit cinci ani, o Regină Mamă a stângii intelectuale franceze.

Sartre nu a reuşit să ajungă la niciun fel de coerenţă şi consecvenţă a concepţiilor sale privind politica publică. Niciun corp de doctrine nu i-a supravieţuit. La sfârşit, el nu a reprezentat nimic mai mult decât o vagă dorinţă de a aparţine stângii şi tineretului. Declinul intelectual al lui Sartre, care în fond păruse a fi fost cândva identificat cu o filosofie de viaţă impresionantă, deşi confuză, a fost deosebit de spectaculos. Există însă întotdeauna un segment reprezentativ al publicului educat care îşi revendică lideri intelectuali, oricât ar fi aceştia de nesatisfăcători. În ciuda enormităţilor lui, Rous-seau a fost în mare măsură onorat la moarte şi după aceea. Sartre, un alt *monstre sacre*, a avut parte de funeralii măreţe organizate de Parisul intelectual. Peste 50.000 de oameni, majoritatea tineri, i-au urmat trupul la Cimitirul Montparnasse. Pentru a vedea mai bine, unii s-au căţărat în copaci. Unul a căzut izbindu-se chiar de sicriu. Cărei cauze veniseră ei să-i aducă onorul? Ce credinţă, ce adevăr luminos despre umanitate, afirmau ei prin prezenţa lor în masă? Ne putem întreba pe bună dreptate.

10 *Dispariţia raţiunii*

La sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial a avut loc o schimbare semnificativă în orientarea predominantă a intelectualilor laici, o schimbare a accentului care a

trecut de la utopism la hedonism. Începută lent, schimbarea a devenit tot mai rapidă. Originile sale pot fi studiate cel mai bine aruncând o privire asupra concepţiilor şi relaţiilor dintre trei scriitori britanici, născuţi cu toţii în 1903: George Orwell (1903 – 1950), Evelyn Waugh (1903 – 1966) şi Cyril Connolly (1903 – 1974). Cei trei pot fi descrişi ca Vechiul Intelectual, Anti-Intelectualul şi Noul Intelectual. Între Waugh şi Orwell a început o relaţie circumspectă de prietenie abia când acesta din urmă fusese atins de o boală necruţătoare. Waugh şi Connolly s-au disputat pe tot parcursul anilor maturităţii. Orwell şi Connolly se cunoşteau încă din şcoală. Fiecare dintre ei i-a supravegheat cu precauţiune, scepticism şi uneori cu invidie pe ceilalţi doi. De altfel, Connolly, care se simţea ratatul acestui grup de trei, a scris, într-un exemplar din Vergiliu, un cuplet în care îşi plângea de milă şi pe care i l-a dat criticului dramatic T.C. Worsley:

La Eton cu Orwell, la Oxford cu Waugh, A fost un nimeni înainte şi un nimeni apoi.1

Situaţia astfel prezentată era însă departe de adevăr. Din anumite puncte de vedere, Connolly avea să se dovedească a fi cel mai influent dintre cei trei.

Orwell – primul de care ne vom ocupa – este, de fapt, un caz clasic de Vechi Intelectual, în sensul că pentru el implicarea politică totală într-un viitor utopic nu era decât un substitut pentru un idealism religios în care nu putea crede. Pentru el, Dumnezeu nu avea cum să existe. A ales să creadă în om, însă uitându-se prea îndeaproape la obiectul devoţiunii sale şi-a pierdut credinţa. Orwell – născut Eric Blair – provenea dintr-o familie nesemnificativă de întemeietori ai imperiului; de fapt aşa şi arăta. Era înalt, zvelt, cu părul tuns scurt la spate şi în părţi şi cu o mustaţă tăiată sever. Bunicul din partea tatălui servise în Armata Indiană, cel din partea mamei fusese negustor de tec în Burma. Tatăl lui Orwell lucrase în cadrul departamentului de opiu al Serviciului Public Indian. Orwell şi Connolly au urmat aceeaşi şcoală particulară

elegantă, iar mai târziu au mers amândoi la Eton. Orwell a primit această educaţie costisitoare deoarece era un băiat inteligent, la fel ca şi Connolly, de la care se aştepta să obţină o bursă de studiu şi să sporească reputaţia şcolii. De fapt, amândoi băieţii au aşternut ulterior pe hârtie relatări amuzante, însă dezastruoase despre şcoală, care i-au atins reputaţia.2 Eseul lui Orwell *Such*, *Such were thejoys* (*Aşa*, *aşa erau bucuriile*) este extrem de exagerat şi chiar mincinos. Părerea tutorelui său de la Eton, A.S.F. Gow, care cunoştea foarte bine şcoala particulară, este că Orwell fusese corupt de Connolly ca să scrie această acuzaţie nedreaptă.3 Dacă lucrurile au stat aşa, atunci a fost singura ocazie în care Connolly l-a convins pe Orwell să se angajeze într-o direcţie imorală şi, cu atât mai mult, într-una care implica minciuna. Aşa cum a remarcat printre dinţi Victor Gollanez, Orwell era dureros de corect.

După plecarea de la Eton, Orwell s-a înrolat în poliţia indiană, unde a rămas vreme de cinci ani, între 1922 şi 1927. Aceasta i-a permis să vadă latura negativă a imperialismului, spânzurările şi biciuirile, şi a ajuns la concluzia că nu putea tolera aşa ceva. De fapt, cele două eseuri sclipitoare ale lui, *A Hanging* (*O spânzurare*) şi *Shooting an Clephant* (*împuşcând un elefant*), au făcut poate mai mult pentru subminarea spiritului imperialist în Marea Britanie decât orice altă scriere.4 S-a întors în Anglia în permisie, a demisionat şi s-a decis să devină scriitor. A ales numele „George Orwell” după ce luase în considerare mai multe posibilităţi, inclusiv P.S. Burton, Kenneth Miles şi H. Lewis Aliways.5 Orwell era un intelectual prin faptul că era convins – cel puţin în tinereţe – că lumea putea fi remodelată prin forţa intelectului. Aşa se face că Orwell gândea în termeni de idei şi concepte. Firea şi poate şi formaţia sa de poliţist i-au insuflat un interes viu pentru oameni. Instinctul lui de poliţist îi spunea cu siguranţă că lucrurile nu sunt cum par a fi şi că doar investigaţia şi scrutarea îndeaproape a faptelor vieţii ar putea face adevărul să iasă la suprafaţă.

Prin urmare, spre deosebire de majoritatea

intelectualilor, Orwell s-a angajat în această carieră ca un intelectual socialist, analizând viaţa clasei muncitoare din chiar interiorul ei. Avea din acest punct de vedere ceva în comun cu Edmund Wilson, care îi împărtăşea pasiunea pentru adevărul curat. Orwell era însă cu mult mai perseverent decât Wilson în a căuta să îi cunoască pe „muncitori" şi multă vreme această căutare a experienţei directe a rămas tema centrală a vieţii lui. A început prin a închiria camere în Notting Hill, la acea vreme o simplă mahala londoneză. Apoi, în 1929, a lucrat la Paris, ca spălător de vase şi hamal de bucătărie. S-a îmbolnăvit însă de pneumonie – avea o sensibilitate cronică a plămânilor, care avea să-l doboare în cele din urmă, la doar 47 de ani – şi aventura a luat sfârşit printr-o internare într-un spital pentru săraci din Paris, episod descris în mod înfiorător în *Downs and Out în Paris and London* (*La capătul resurselor în Paris şi Londra*), 1933. Ulterior a trăit alături de vagabonzi şi culegători de hamei, a locuit împreună cu o familie de muncitori în oraşul industrial Wigan, în Lancashire, şi a deschis un magazin sătesc. Toate aceste activităţi nu aveau decât un unic scop: „Simţeam că trebuie să scap nu doar de imperialism, ci, practic, de orice formă de dominare a omului de către om. Am vrut să mă cufund cu totul, să cobor direct printre cei oprimaţi, să fiu unul dintre ei şi să fiu de partea lor împotriva tiranilor". 6

Aşa se face că, în 1936, atunci când a izbucnit Războiul Civil din Spania, Orwell nu numai că a acordat sprijin moral Republicii, cum au făcut-o de altfel peste nouăzeci la sută dintre intelectuali, dar – spre deosebire de marea lor majoritate – el chiar a luptat pentru ea. Mai mult chiar, ca o ironie a sorţii, a luptat pentru Republica Spaniolă în cadrul a ceea ce avea să devină cea mai oprimată şi mai martirizată secţiune a Armatei Republicane, miliţia anarhistă (POUM). Tot restul vieţii a fost criticat pentru această experienţă. Conform firii sale, înainte de a se decide ce să facă, Orwell dorea mai întâi să meargă în Spania şi să vadă cu propriii lui ochi cum stau

lucrurile. Era însă dificil să ajungi acolo, iar intrarea în ţară era, de fapt, controlată de Partidul Comunist. Orwell s-a dus mai întâi la Victor Gollanez, care l-a pus în legătură cu John Strachey; la rândul său, acesta l-a trimis la Harry Poliitt, şeful Partidului Comunist. Pollitt nu era însă dispus să îi dea lui Orwell o recomandare decât cu condiţia ca acesta să se declare de acord cu includerea sa în rândurile Brigăzii Internaţionale, controlată de Partidul Comunist. Orwell a refuzat să facă acest lucru, dar nu pentru că ar fi avut ceva împotriva brigăzii – în Spania, în anul care a urmat, a încercat de fapt să i se alăture –, ci pentru că i-ar fi anulat dreptul la opţiune înainte ca el să fi avut timp să ia cunoştinţă de fapte. Aşa se face că s-a îndreptat spre facţiunea de stânga, cunoscută sub numele de Partidul Independent al Muncii. Prin intermediul acestuia a ajuns la Barcelona, unde a fost pus în legătură cu anarhiştii şi astfel a ajuns să intre în miliţia POUM. Barcelona l-a impresionat: „un oraş în care clasa muncitoare era la conducere”; a fost şi mai impresionat de existenţa miliţiei, în care „multe dintre motivele devenite normale într-o societate civilizată – snobismul, goana după bani, teama de şefi etc. – au încetat pur şi simplu să mai existe. Obişnuita împărţire a societăţii pe clase a dispărut într-o măsură aproape de neimaginat într-o atmosferă îmbibată de bani cum este cea a Angliei”. 7 A considerat lupta în care a fost rănit drept o experienţă încântătoare şi i-a scris lui Connolly o scrisoare cu un vag ton de reproş. Acesta privise războiul aşa cum au făcut-o majoritatea intelectualilor, pur şi simplu ca un turist „îngrijorat”: „Păcat că nu ai venit la baza noastră să mă vezi când ai fost în Anglia. Mi-ar fi plăcut să-ţi ofer un ceai într-un adăpost antiaerian”. 8 Orwell a descris serviciul activ în miliţie drept „o comunitate în care speranţa era mai normală decât apatia sau cinismul, în care cuvântul «tovarăş» însemna tovărăşie şi nu ajunsese, aşa cum se întâmplă în majoritatea ţărilor, o monedă calpă”. Acolo, „nimeni nu era înclinat spre autoafirmare”, era „criză de toate, dar nu existau privilegii sau linguşire”. A privit

situaţia ca pe o „anticipare brută a stadiilor iniţiale ale socialismului”. În consecinţă, a scris acasă: „Am văzut lucruri minunate şi, în sfârşit, cred cu adevărat în socialism, ceea ce nu s-a întâmplat niciodată înainte”. 9

A urmat însă experienţa devastatoare a epurării anarhiştilor de către Partidul Comunist la ordinul lui Stalin. Mii de camarazi ai lui Orwell au fost pur şi simplu ucişi sau aruncaţi în închisoare, torturaţi şi executaţi. El personal a fost norocos că a scăpat cu viaţă. Aproape la fel de relevantă pentru el a fost şi dificultatea de a face să fie publicată – la reîntoarcerea în Anglia – relatarea acestor teribile evenimente. Nici Victor Gollanez, în Clubul Cărţii de Stânga, nici King-sley Martin, în *New Statesman* – cele două instituţii principale prin intermediul cărora era informată opinia publică progresistă din Anglia – nu i-au permis să spună adevărul. Era deci silit să se îndrepte spre altcineva. Orwell a plasat întotdeauna experienţa înaintea teoriei or, aceste evenimente au demonstrat câtă dreptate avusese. Teoria susţinea că stânga – odată ajunsă la putere – se va comporta corect şi va respecta adevărul. Experienţa i-a dovedit că stânga era capabilă de forme de nedreptate şi cruzime de un tip necunoscut încă, rivalizând doar cu monstruoasele crime ale naziştilor germani, şi că ar suprima de bunăvoie adevărul în favoarea adevărului mai înalt pe care ea îl promova. Experienţa confirmată de cele întâmplate în cadrul celui de-al Doilea Război Mondial, când toate valorile şi loialităţile au fost răsturnate, l-a învăţat pe Orwell că, în situaţii practice, făpturile umane contau mai mult decât ideile abstracte; era ceva ce el susţinuse dintotdeauna în sinea lui. Orwell nu şi-a abandonat niciodată cu totul credinţa că prin forţa ideilor s-ar putea crea o societate mai bună şi în virtutea acestui punct de vedere a rămas un intelectual. Atacul său a ajuns să nu mai aibă drept ţintă societatea tradiţională capitalistă existentă, ci utopiile frauduloase cu care intelectuali aidoma lui Lenin căutaseră să o înlocuiască. Cele mai reuşite cărţi ale sale, *Animal Farm* (*Ferma animalelor*), 1945 şi *Nineteen Eighty-Four* (*O mie nouă*

sute optzeci şi patru), erau în principal critici la adresa abstracţiunilor puse în practică, a controlului totalitar exercitat asupra minţii şi trupului în numele utopiei întrupate şi (aşa cum s-a exprimat el) „a perversiunilor de care este în stare o economie centralizată".10

În mod necesar, o asemenea schimbare de accent l-a dus pe Orwell la adoptarea unui punct de vedere extrem de critic în ceea ce-i priveşte pe intelectuali ca atare. Faptul se potrivea bine temperamentului său, care ar putea fi descris mai curând drept regimentar decât drept boem. Opera sa este presărată cu aparteuri de genul „*cineva* are dreptul să se aştepte la o decenţă obişnuită chiar şi din partea unui poet" (referitor la Ezra Pound). Într-adevăr, una dintre axiomele sale era aceea că „oamenii obişnuiţi", săraci, aveau un sentiment mai puternic a ceea ce el numea „decenţa obişnuită", un ataşament mai mare faţă de virtuţile simple cum ar fi onestitatea, loialitatea şi sinceritatea, decât cei cu o educaţie superioară. La moartea sa, survenită în 1950, destinaţia politică finală a lui Orwell era neclară; se mai încadra încă, vag, printre intelectualii de stânga. Pe măsură ce i-a crescut reputaţia, dreapta şi stânga s-au luptat – şi de fapt se mai luptă încă – pentru titlul de opţiune politică a lui Orwell. În cei patruzeci de ani scurşi de la moartea sa, el a ajuns însă să fie tot mai folosit drept armă pentru a combate conceptele intelectuale ale stângii. Intelectualii care se simt cei mai solidari cu clasa lor l-au recunoscut de mult drept inamic. Aşa se face că, în eseul său despre Orwell, Mary McCarthy, uneori confuză în ideile ei politice, dar cu o conştiinţă de clasă foarte pronunţată, este extrem de severă: Orwell era „conservator ca temperament, la fel de refractar în faţa extremelor de comportament, ţinută sau gândire ca un colonel în rezervă sau ca un muncitor". Era un „filistin în devenire. Era un adevărat filistin". Socialismul lui Orwell era „o idee neanalizată răsărită din mintea sa, retorică pură". Pentru el, urmărirea staliniştilor era uneori „pur şi simplu rezultatul unei antipatii personale". „Eşecul [său]

politic… a fost unul de gândire”. Dacă ar fi trăit, mai mult ca sigur că s-ar fi deplasat către dreapta, astfel încât probabil că „a fost o binecuvântare pentru el că a murit”. 11 (Acest ultim gând – mai bine mort decât anticomunist – este un exemplu izbitor al priorităţilor intelectualilor arhetipali.)

Unul dintre motivele pentru care intelectualii de profesie s-au îndepărtat de Orwell a fost convingerea crescândă că, în timp ce căutarea unor soluţii politice era corectă, „aşa cum un doctor caută să salveze viaţa unui pacient care este probabil pe moarte”, noi trebuie să începem „prin a recunoaşte că comportamentul politic este în mare măsură non-raţional”, şi de aceea nu este de regulă susceptibil de genul de soluţii pe care căutau să le impună de obicei intelectualii.12 Dar, în timp ce intelectualii deveneau suspicioşi în ceea ce-l priveşte pe Orwell, cei cu convingeri contrarii – oamenii de litere, dacă vreţi – căutau să se apropie de el. Evelyn Waugh, de pildă, nu a fost niciodată un om care să subestimeze importanţa factorului raţional în viaţă. A început să corespondeze cu Orwell şi l-a vizitat la spital; dacă Orwell ar fi supravieţuit, este foarte probabil ca prietenia lor să fi înflorit. Cei doi au conştientizat pentru prima dată existenţa unui deziderat comun în persoana lui P.G. Wodehouse, scriitor pe care ambii îl admirau, şi despre care considerau că nu ar mai trebui să fie persecutat pentru emisiunile sale radio din timpul războiului (destul de inofensive în comparaţie cu acelea ale lui Ezra Pound). Acesta a fost un caz în care ambii bărbaţi au insistat că individul ar trebui să treacă înaintea conceptului abstract de justiţie ideologică. Waugh a văzut imediat în Orwell un potenţial dezertor din eşalonul intelectualităţii. Pe 31 august 1945 a notat în jurnalul său: „Am luat cina cu vărul meu comunist, Claud [Cockburn], care m-a prevenit în ceea ce priveşte literatura troţkistă, astfel încât am citit şi am savurat din plin *Ferma animalelor* de Orwell”. 13 A recunoscut şi forţa volumului *o mie* nouă *sute optzeci şi patru*, deşi a considerat neplauzibil ca spiritul religios să nu

supravieţuiască pentru a contribui la rezistenţa în faţa tiraniei descrise de Orwell. În ultima sa scrisoare, datată 17 iulie 1949, Waugh şi-a exprimat punctul de vedere adăugând: „Vezi cât de mult m-a incitat cartea ta, încât risc să ţin o predică”. 14 Ceea ce Orwell a ajuns să accepte cu circumspecţie şi întârziere – eşecul utopismului pe seama iraţionalităţii fundamentale a comportamentului uman – Waugh susţinuse cu îndârjire aproape toată viaţa. Într-adevăr, niciun alt intelectual – nici chiar Kipling – nu a dat o expresie mai clară a poziţiei antiintelectuale. Ca şi Orwell, Waugh credea în experienţa individuală, în a vedea pe cont propriu, şi nu în fantasme teoretice. Merită remarcat faptul că, deşi nu a căutat în mod deliberat să trăiască laolaltă cu cei oprimaţi, cum a făcut-o Orwell, Waugh a fost un călător inveterat, ajungând adesea în regiuni îndepărtate şi pline de dificultăţi, văzând o mulţime de oameni şi de evenimente şi ajungând atât la o cunoaştere practică, cât şi livrescă a lumii. Când scria despre chestiuni serioase, dovedea şi un respect neobişnuit pentru adevăr. Singura sa lucrare mărturisit politică – o descriere a regimului revoluţionar mexican- intitulată *Rob-bery under Law* (*Furt în umbra legii*), 1939, este precedată de un avertisment către cititori. A expus clar de ce calificare dispunea pentru a trata subiectul şi cât i se părea lui de inadecvată. Le-a atras atenţia asupra cărţilor scrise de cei cu păreri diferite de a lui şi i-a prevenit să nu-şi formeze o opinie referitoare la cele ce aveau loc în Mexic numai pe baza relatării sale. A accentuat faptul că deplângea literatura „angajată”. Mulţi cititori, spunea el, „plictisiţi de privilegiul unei prese libere”, se hotărăsc „să-şi autoimpună o cenzură voluntară” formând cluburi ale cărţii – se gândea la Clubul Cărţii de Stânga, al lui Gollanez –, astfel încât să „poată fi perfect încrezători în faptul că orice ar citi va fi scris cu intenţia de a le confirma opiniile deja formate”. Astfel, pentru a fi corect faţă de cititorul său, Waugh a găsit de cuviinţă să îşi rezume propriile convingeri.

Era, a spus el, un conservator, şi tot ceea ce văzuse în

Mexic îi întărise convingerile. Omul era, prin însăşi natura sa, „un exilat şi nu îşi va fi niciodată suficient sie însuşi şi nici complet pe lumea asta”. Considera că şansele de fericire ale omului „nu sunt mult afectate de condiţiile economice şi politice în care trăieşte acesta”, şi că schimbările bruşte în starea omului nu făceau în general decât să agraveze lucrurile, ele fiind „susţinute de persoane greşite, pentru raţiuni greşite”. Credea în guvern: „oamenii nu pot trăi laolaltă fără reguli”, dar acestea „ar trebui ţinute la nivelul securităţii minimale”. „Nicio formă de guvernare dată de la Dumnezeu” nu era „mai bună decât alta”, iar „elementele anarhice din societate” erau atât de puternice, încât, „păstrarea păcii era o activitate cu normă întreagă”. Inegalităţile de avere şi poziţie erau „inevitabile” şi de aceea era „lipsită de sens discutarea avantajelor eliminării acestora”. De fapt, oamenii „se grupau în mod natural într-un sistem de clase”, faptul fiind „necesar pentru orice acţiune în cooperare”. Războiul şi cucerirea erau, la rândul lor, inevitabile. Arta era şi ea o funcţie naturală a omului şi „întâmplarea face ca arta de calitate, în cea mai mare parte, să fi fost produsă „în sisteme de tiranie politică”, deşi „nu cred că are vreo legătură cu vreun sistem anume”. În ultimă instanţă, Waugh a afirmat că era patriot în sensul că, deşi nu considera că prosperitatea britanică era în mod necesar dăunătoare altcuiva, dacă totuşi se punea astfel problema, atunci „vreau ca Britania să prospere şi nu rivalii ei”.

Waugh a descris societatea aşa cum era şi nu cum ar fi trebuit să fie şi a precizat care era răspunsul său la ea. Avea o viziune cu adevărat personală, idealizată; fiind însă un antiintelectual, a conchis de bunăvoie că această viziune era irealizabilă. Pentru el, societatea ideală, aşa cum a descris-o într-o introducere la o carte publicată în 1962, avea patru ordine. În frunte venea „sursa onoarei şi justiţiei”. Imediat după aceea urmau „bărbaţii şi femeile care deţin funcţii venite de sus şi sunt custozii tradiţiei morale şi ai mizericordiei”. Aceştia trebuiau să fie „gata de

sacrificiu”, dar erau protejaţi de „infectarea cu corupţie şi ambiţie prin posesiunile ereditare”; erau cei care „încurajau artele, cenzorii moravurilor”. După aceştia veneau „clasele muncii şi studiului”, iniţiate încă din copilărie în „întreprinderi pline de cinste”. La urmă veneau muncitorii manuali, „mândri de meşteşugul lor şi legaţi de cei aflaţi mai sus decât ei prin supunerea comună faţă de monarh”. Waugh a încheiat afirmând că societatea ideală era autoreproductivă: „În general, un om se potriveşte cel mai bine sarcinilor pe care le-a văzut îndeplinite de tatăl său”. Însă un asemenea ideal, „nu a existat niciodată în istorie şi nici nu va exista vreodată”, iar „pe an ce trece noi ne îndepărtăm tot mai mult de el”. Şi totuşi, Waugh nu era un defetist. Nu credea, susţinea el, în simpla deplorare urmată de o ploconire în faţa spiritului epocii: „căci spiritul epocii reprezintă spiritul acelora care o compun, şi cu cât este mai puternică expresia de nemulţumire faţă de tendinţa predominantă, cu atât este mai mare posibilitatea de a o îndepărta de cursul ei nimicitor”.15

În mod constant şi pe măsura capacităţilor sale deosebite, Waugh chiar s-a „disociat de tendinţa dominantă”. Date fiind însă concepţiile sale, el nu s-a implicat efectiv în politică. Aşa cum se exprima el, „nu aspir la a-mi sfătui suverana cum să şi-i aleagă pe aceia care o slujesc”.16 Nu numai că a evitat el personal politica, dar a deplâns faptul că în anii ’30 atât de mulţi dintre prietenii şi contemporanii săi – şi nu în ultimă instanţă Cyril Connolly – au cedat în faţa spiritului epocii şi au trădat literatura, politizându-se. Sub o formă sau alta, Connolly îl fascina pe Waugh, care adnota cele scrise de Connolly cu observaţii marginale pătrunzătoare şi neiertătoare. De ce un asemenea interes? Două erau motivele. În primul rând, Waugh îl considera pe Connolly demn de atenţie datorită inteligenţei sale sclipitoare şi a faptului că era capabil

— În scrierile sale – să înşire „frază după frază într-o formă lapidară”, să facă „delicioase exerciţii de parodie, naraţiune de calitate, metafore luminoase” şi, uneori, „de o

originalitate fantastică”.17 Şi totuşi lui Connolly îi lipsea totodată simţul structurii, sau al arhitecturii literare, cum prefera Waugh să se exprime, după cum ducea lipsă şi de o energie susţinută, fapt care-l făcea incapabil de a produce o carte importantă. Waugh a găsit că această nepotrivire era extrem de interesantă. Al doilea motiv – şi cel mai important – era că Waugh vedea în Connolly spiritul cel mai reprezentativ al vremii, trebuind de aceea să fie urmărit aidoma unei păsări rare. În exemplarul său din *The Unquiet Grave* (*Mormântul neliniştit*) de Connolly – volum ce se află în prezent la Centrul de Cercetări Umaniste al Universităţii din Texas, la Austin

— Waugh a făcut însemnări referitoare la caracterul lui Connolly. Acesta era „individul cel mai tipic pentru generaţia mea”, cu „autentica sa lipsă de erudiţie”, cu „dragostea sa pentru trândăvie şi libertate şi pentru un trai bun”, cu „snobismul său romantic”, cu „irosirea şi disperarea sa şi cu înaltul dar al expresiei”. Era însă ţinut de trândăvie ca într-o „cămaşă de forţă” şi handicapat de originea sa irlandeză; oricât de tare ar fi încercat să o ascundă, rămânea „flăcăul irlandez, imigrantul cu dor de casă, ponosit şi ruşinat, plin de umor prin cârciumi, oricând cu un citat pe buze, temându-se de vrăjitoare, de preoţii din neamul său, mândru de giumbuşlucurile sale”. Avea „convingerea adânc înrădăcinată a irlandezilor că nu există decât două realităţi – iadul şi SUA”.18 În anii ’30, Waugh a deplâns faptul că Cyril Connolly a scris despre „istoria recentă a literaturii” ca despre o „serie de «mişcări», minări, bombardări şi încercuiri sau scandaluri şi maşinaţii” şi neluând în considerare scriitorii „care îşi folosesc şi-şi explorează talentele în felul lor propriu. Acesta este probabil irlandezul din el”. L-a condamnat sever pentru „a fi capitulat” în „ghearele” angajării, acel „puţ rece şi umed al politicii în care au alunecat toţi tinerii săi prieteni”. A considerat acest lucru drept „un sfârşit trist al atâtor talente; cel mai înşelător dintre duşmanii făgăduinţei”.19 Era de părere că obsesia lui Connolly pentru politică nu avea cum să dureze. Era capabil de mai

mult, sau – cel puţin – de altceva. În orice caz, cum era posibil ca un om de talia lui Connolly să îşi sfătuiască semenii cum să-şi organizeze viaţa?

Într-adevăr, cum!? Fără să fie un om rău, Connolly dădea într-o măsură neobişnuit de mare dovadă de slăbiciune morală, atât de caracteristică intelectualilor. Deşi profesa egalitarismul, cel puţin atunci când era la modă, din 1930 până în 1950, a fost toată viaţa un snob. „Nimic nu mă înfurie mai tare decât să fiu tratat ca un irlandez”, se plângea el, arătând cum Connolly era singurul nume de familie irlandez dintre acelea ale celor opt străbunici ai săi. Provenea dintr-o familie de militari şi de marinari de carieră. Tatăl său fusese un ofiţer de armată oarecare, însă tatăl acestuia fusese amiral, iar mătuşa lui contesă de Kingston. În 1953, într-un profil anonim publicat în *New Statesman*, criticul John Raymond a arătat că Cyril Connolly îşi falsificase unele detalii biografice în *Enemies of Promise* (*Duşmanii Făgăduinţei*). Dacă ediţia originală din 1938 (şi, prin urmare, „proletară”) suprimase legăturile sale de rudenie nobile şi înstărite, acestea au fost reînviate cu grijă în ediţia revăzută din 1948, dată la care tendinţa intelectuală se schimbase. Connolly, scria Raymond, era întotdeauna „pe fază” în a intui asemenea „tendinţe culturale”: „Nimeni nu cunoaşte mai bine pozele, profiturile, trucurile literaturii engleze din ultimul sfert de veac”. 20

Snobismul său a început să se manifeste de timpuriu. Aidoma multor lideri intelectuali, cum ar fi de exemplu Sartre, Connolly era singur la părinţi. Mama lui, care îl adora, îi spunea Sprat („Prichindel”). Răsfăţat, egoist, urât, neputând fi de niciun folos la jocurile camarazilor săi, Connolly a găsit regimul de internat ca fiind dur. A supravieţuit la început linguşind zelos sau „tămâind” băieţii de familie bună. „Trimestrul acesta”, i-a suflat el mamei sale, „avem o groază de nobili… un prinţ din Siam, nepotul contelui de Chelmsford, fiul vicontelui Malden, care este fiul contelui de Essex, un alt fiu al unui lord şi nepotul episcopului Andrew”. 21 A doua sa armă de

supravieţuire a fost umorul. La fel ca şi Sartre, a descoperit curând că ascuţimea spiritului, şi mai ales capacitatea de a-i face pe ceilalţi băieţi să râdă îi aduceau o anumită acceptare silită. Ulterior avea să-şi aducă aminte că: „vestea se răspândea – «Connolly e amuzant» „şi „în curând adunasem în jurul meu o mulţime”. Connolly a continuat chiar şi la Eton să joace rolul de bufon al băieţilor mai puternici, deşi acolo a devenit mai înţelept: „Devin un fel de Socrate pentru cei din cursul inferior al colegiului”. Cunoscut ca „remorcherul care a fost lovit în faţă de un măgar”, Connolly şi-a folosit calităţile intelectuale pentru a se propulsa în pizmuitul „Top”; a urmat, aproape de la sine, recunoaşterea publică la Oxford. Contemporanul său lordul Jessel i-a spus: „Ei bine, ai obţinut o bursă Balliol şi ai intrat în Top – ştii, nu ar trebui să fiu surprins dacă nu ai face nimic altceva toată viaţa”.

Aşa cum bine intuia Connolly, exista un pericol iminent ca această prezicere să se împlinească. Era întotdeauna foarte sensibil atât în ceea ce-l privea personal, cât şi în privinţa altora. De timpuriu şi-a dat seama că era de felul lui un hedonist; scopul şi-l definea nu atât ca fiind perfecţiunea cât „perfecţiunea în fericire”. Cum putea fi însă fericit dacă, neavând la activ nicio moştenire, era silit să fie energic? Waugh avea dreptate atunci când îi scotea în evidenţă lenea. Connolly recunoştea, la rândul său, „trândăvia aceea care m-a handicapat”. A muncit puţin la Oxford şi s-a clasat la coadă. După aceea a dat de o slujbă uşoară, de secretar copist, la bogatul scriitor Logan Pearsall Smith; avea puţin de lucru şi primea în mână opt lire pe săptămână, destul de mult pentru acea vreme. Smith spera la un Boswell dar era sortit dezamăgirii deoarece a fi ca Boswell cerea o asiduitate energică. În plus, Connolly s-a însurat curând cu o femeie înstărită, Jean Bakewell, care avea o mie de lire pe an. Pare să fi fost îndrăgostit de ea, dar cei doi erau prea egoişti pentru a face copii. Faptul i-a creat ei probleme glandulare, a devenit supraponderală şi soţul şi-

a pierdut interesul pentru ea. Connolly nu pare să fi ajuns niciodată să aibă o atitudine matură faţă de femei. A recunoscut că pentru el „dragostea” lua forma „exhibiţionismului copilului mic”. Aceasta însemna „o dorinţă de a-mi aşterne personalitatea la picioarele cuiva aşa cum face un căţeluş cu o minge plină de bale”.22 între timp, banii lui Jean erau suficienţi pentru a-i ţine departe de nevoia de a munci zi de zi. Jurnalele lui Connolly – ţinute între 1928 şi 1937 – consemnează consecinţele: „Dimineaţă pustie”. „O zi extrem de pustie, prânz pe la două”. „Zac pe sofa încercând să-mi imaginez o rază galbenă de soare răsfrântă ca o lespede pe un perete alb”. „Prea mult timp liber. Cu atâta timp liber, te bazezi prea mult pe oricine sau pe orice, iar majoritatea sunt generoşi”. 23

De fapt, Connolly nu era chiar atât de leneş pe cât îi plăcea să pară. Şi-a dus la bun sfârşit lucrarea sa de critică severă a modelor literare, *Duşmanii făgăduinţei*, care atunci când a fost în fine publicată (în 1939) s-a dovedit a fi una dintre cele mai influente cărţi ale deceniului. În ea se sugera că el ar avea un talent înnăscut de a conduce în orice caz pe acei intelectuali ai generaţiei sale care aveau spiritul cel mai gregar. La izbucnirea Războiului din Spania, Connolly s-a implicat prosteşte în politică şi s-a dus de trei ori acolo. Asemenea „Turului Europei”, mersul în Spania devine obligatoriu în rândul intelectualilor dintr-o anumită clasă socială, echivalentul cerebral al vânătorii de vânat mare. Connolly avea o scrisoare de acreditare de la Harry Pollitt, care s-a dovedit folositoare atunci când tovarăşul său, W.H. Auden, a fost arestat la Barcelona pentru că urinase în grădina publică Mon-juich, un delict grav în Spania.24

Relatările lui Connolly referitoare la aceste vizite, majoritatea publicate în *New Statesman*, sunt vii şi contrastează puternic cu proza cenuşie angajată pe care o produceau la acea vreme majoritatea intelectualilor. Ele indică însă efortul pe care îl reprezintă pentru el Povara Omului de Stânga. „Aparţin”, s-a prezentat el, „uneia

dintre cele mai nepolitice generaţii pe care a cunoscut-o vreodată lumea… nu am fi apucat bine să participăm la o întrunire politică, că imediat ne-am fi dus la biserică”. Cei „mai realişti” dintre ei – îi dădea exemplu pe Evelin Waugh şi Kenneth Clark – înţeleseseră „că modul lor de viaţă depindea de strânsa cooperare cu clasa guvernantă”. Ceilalţi au „şovăit” până la izbucnirea Războiului din Spania: „[acum] au devenit întru totul preocupaţi de politică prin intermediul afacerilor externe”. Connolly a ajuns însă să remarce curând că mulţi dintre cei de stânga fuseseră motivaţi de carierism sau pentru că „îşi uraseră tatăl sau erau nefericiţi la şcoala de stat sau insultaţi la vamă sau îngrijoraţi în ceea ce priveşte sexul”.25 A atras atenţia asupra importanţei meritului literar, dar şi politic şi a lăudat *Axel’s Castle* (*Castelul lui Axel*) de Edmund Wilson ca fiind „singura carte critică de stânga care acceptă atât standardele estetice, cât şi pe cele economice” 26.

De fapt, ceea ce voia Connolly să scoată în evidenţă era faptul că literatura politizată nu funcţiona. La momentul potrivit, de îndată ce a căpătat certitudinea intelectuală, a proclamat deschis decesul „implicării”. În octombrie 1939, un admirator bogat, Peter Watson, a născocit rolul ideal pentru Connolly: editarea unei reviste lunare dedicate literaturii noi, *Horizon*, şi al cărei scop era acela de a încuraja şi susţine măiestria literară în ciuda spiritului dominant din timpul războiului. A fost de la început un succes uluitor şi a confirmat poziţia lui Connolly de lider de opinie în rândurile intelectualităţii, în 1943 a simţit că îşi putea permite să facă abstracţie de anii ’30 ca nefiind decât o greşeală: „Literatura care a caracterizat cel mai bine acei zece ani a fost politică şi a eşuat din ambele puncte de vedere, căci nu realiza niciunul dintre obiectivele sale politice, nici nu evoca vreo operă literară cu calităţi durabile”. 27 În schimb, Connolly a început procesul de a înlocui căutarea utopiei de către intelectuali cu urmărirea hedonismului luminat. A făcut ambele lucruri în coloanele revistei *Horizon* şi într-o altă carte cu foarte multă influenţă, o culegere de aforisme evazioniste despre

plăcere, *The Unquiet* (*Mormântul neliniştit*), 1944. În tinereţe, Connolly îşi descrisese ideologia ca fiind căutarea „perfecţiunii în fericire”; în proletarii ani ’30 o numise „materialism estetic”; acum ajunsese să fie „apărarea standardelor civilizate”.

Totuşi, Connolly a ajuns să-şi definească cu adevărat programul detaliat abia în iunie 1946, când războiul luase sfârşit. A făcut asta într-un editorial din *Horizon2**, iar ochiul ager al lui Evelyn Waugh a atras atenţia asupra acestei afirmaţii. Urmărise cu mare atenţie activitatea lui Connolly, şi asta în pofida tuturor posibilelor surse de distragere a atenţiei din timpul războiului. Ulterior, în trilogia sa *Sword of Honour* (*Sabia onoarei*), el avea să-l caricaturizeze pe Connolly din perioada războiului sub chipul lui Edward Spruce, revista lui sub numele *Survival* şi pe drăguţele sale asistente intelectuale – în viaţa reală, Lys Lubbock, cu care Connolly împărţea patul, şi Sonia Brownell, care a devenit a doua doamnă Orwell – drept Frankie şi Coney. De data aceasta a atras atenţia cititorilor catolici ai *Tablet-ei* asupra enormităţilor programului lui Connolly29. Această listă a celor zece scopuri descrise de Connolly drept „principalele indicii ale unei societăţi civilizate” erau după cum urmează: (1) abolirea pedepsei cu moartea; (2) reforma penală, închisori model şi reabilitarea prizonierilor; (3) curăţarea mahalalelor şi „oraşe noi”; (4) lumină şi căldură sponsorizate şi „furnizate pe gratis, aidoma aerului”; (5) medicamente gratuite, subvenţii, alimente şi îmbrăcăminte; (6) abolirea cenzurii, astfel încât toată lumea să poată scrie, vorbi şi interpreta ceea ce dorea, abolirea restricţiilor de călătorie şi a controlului schimbului, stoparea înregistrării convorbirilor telefonice şi a întocmirii de dosare oamenilor cunoscuţi pentru opiniile lor heterodoxe; (7) reforma legilor împotriva homosexualilor şi a avortului şi a legilor privind divorţul; (8) limitarea dreptului de proprietate, drepturi pentru copii; (9) protejarea frumuseţilor arhitectonice şi a frumuseţilor naturale şi sponsorizarea artelor; (10) legi împotriva discriminării rasiale şi religioase.

Acest program a reprezentat, de fapt, substanţa pentru ceea ce avea să devină societatea permisivă. Dacă dintre ideile lui Connolly lăsăm deoparte o serie de idei economice mai puţin practice, mai tot ce a cerut el avea să se concretizeze în legislaţia anilor ’60, nu doar în Anglia, ci şi în SUA şi în majoritatea democraţiilor occidentale. Aceste schimbări, afectând aproape toate aspectele vieţii sociale, culturale şi sexuale, aveau să facă din anii ’60 una dintre cele mai decisive decade din istoria modernă, cam tot aşa cum se întâmplase în anii 1790. Neliniştea lui Waugh era de înţeles. Suspecta că a face ceea ce propunea Connolly implica practic eliminarea bazei creştine a societăţii şi înlocuirea acesteia cu căutarea universală a plăcerii. Connolly a văzut în asta stadiul final al civilizaţiei; pentru alţii avea să se sfârşească într-un iad. Şi totuşi ceea ce reieşea fără doar şi poate era cât de mult creştea influenţa intelectualilor atunci când aceştia trec de la utopiile politice la chestiunea normelor şi a disciplinelor sociale nevralgice. Faptul a fost ilustrat de Rousseau, în secolul al XVIII-lea şi, din nou, în secolul al XIX-lea de Ibsen. Acum era ilustrat o dată în plus: dacă, aşa cum a remarcat Connolly, anii politici ’30 au fost un eşec, permisivitatea anilor ’60 a fost, cel puţin din punct de vedere al intelectualilor, un triumf spectaculos.

În afară de stabilirea programului şi cu toate că a trăit până în 1974, Connolly nu a jucat, personal, decât un rol mic în promovarea revoluţiei. Nu era făcut pentru campanii lungi sau pentru eforturi eroice. Sufletul putea s-o dorească, uneori cel puţin, însă trupul era întotdeauna slab. Referitor la propria persoană, el a făcut următoarea apreciere: „Înlănţuit în orice om gras, unul slab face semne disperate să i se dea drumul”. 30 Dar acel Cyril slab nu a ieşit niciodată la lumină. A fost un antierou cu mult înainte ca termenul să se impună. Lăcomia, egoismul şi furtişagurile meschine i-au marcat întotdeauna paşii. Încă din 1928, o notă de spălătorie, neachitată, l-a făcut pe Desmond McCarthy să îl declare pe Connolly drept un oportunist şi un parazit. Majoritatea celor care i-au oferit

ospitalitatea au avut de ce s-o regrete.

Unul a descoperit ceea ce se cheamă „reziduu de baie” în fundul ceasornicului bunicului său, lordul Berners a găsit un crevete în descompunere în chippendale-ul său. Somerset Maugham l-a surprins pe Connolly furându-i două bucăţi de avocado premiat şi l-a silit să îşi despacheteze bagajele şi să le restituie. Două săptămâni mai târziu, prânzuri pe jumătate consumate au fost recuperate din sertarele din dormitor, iar feliuţe de şuncă şi capete de spaghetti au fost găsite puse drept semn în cărţile gazdei. Mai era şi „scrumul de trabuc, scuturat cu o maliţiozitate absentă în mândria culinară pregătită de soţia unui apreciat intelectual american” 31. A mai fost şi comportamentul necavaleresc din timpul unui bombardament deasupra Londrei, în 1944, când Connolly se afla în pat cu o doamnă de rang înalt. Era, după toate probabilităţile, lady Perdita (ulterior, în viaţa reală, d-na Anne Fleming), descrisă de Evelyn Waugh ca interesându-l la acea vreme. Connolly, cuprins de panică, a sărit din pat, lăsând să-i scape *un bon* mor: „Frica perfectă înlătură dragostea”. Este clar că un asemenea om nu putea duce o cruciadă în numele civilizaţiei, chiar dacă ar fi dispus de suficientă energie. Dar, desigur, aceasta îi lipsea. Lenea, plictisul şi dezgustul faţă de sine l-au făcut pe Connolly să distrugă în 1944 revista *Horizon*: „Am închis ferestrele înalte ce dădeau spre Bedford Square, telefonul a fost luat, mobila depozitată, numerele vechi au luat drumul pivniţelor, dosarele au putrezit în praf. Numai coborârile au continuat să sosească implacabil aidoma laptelui unui sinucigaş”. A divorţat în cele din urmă de biata Jean şi s-a însurat cu o frumoasă amantă a unui intelectual, pe nume Barbara Skelton. Însă acest cuplu (1950 – 1954) nu a rezistat. Fiecare îl urmărea suspicios pe celălalt. În spiritul tradiţiei deschise de Tolstoi şi Sonia şi de mulţi membri ai grupului de la Bloomsbury, ambii au ţinut în paralel jurnale, în vederea unei publicări ulterioare. După ce cuplul s-a destrămat, Connolly i s-a plâns plin de amărăciune lui Ed-mund Wilson pe tema jurnalului lui

Skelton, care descria relaţiile lor şi care putea oricând fi publicat sub formă de roman. Între timp, Wilson şi-l aminteşte pe Connolly spunând: „ea a confiscat şi a ascuns un jurnal pe care îl ţinea el şi care conţinea relaţiile dintre ei. El ştia totuşi unde se găsea şi avea să intre prin efracţie şi să-l ia odată, când ea ar fi fost plecată”. 32 Desigur, acest lucru nu s-a întâmplat, din moment ce niciun astfel de jurnal nu a ieşit la iveală. Jurnalul lui Skelton a fost însă publicat în cele din urmă, în 1987; Con-nolly avusese dreptate să se teamă de conţinutul acestuia. Ne oferă un portret de neuitat al intelectualului letargic în postură indolentă.

Astfel, pe 8 octombrie 1950, ea notează: „[Cyril] se cufundă din nou în pat ca o gâscă muribundă, încă în halat… Continuă să se cufunde în pernă şi îşi închide ochii cu o expresie de suferinţă plină de resemnare… O oră mai târziu intru în dormitor. Cyril e culcat cu ochii închişi”. 10 octombrie: „[Cyril] face o baie îndelungată în timp ce eu spăl rufele. Intru mai târziu în dormitor pentru a-l găsi gol, într-o atitudine disperată, cu privirea în gol… revin în dormitor, îl găsesc pe C. privind în continuare în gol… scriu o scrisoare, revin în dormitor, C. e tot cu spatele spre cameră proptit de pervazul ferestrei”. Un an mai târziu, 17 noiembrie 1951: [Cyril] nu a coborât la micul dejun ci zace în pat sugând hârtia… Zace uneori o oră cu cocoloaşe de hârtie ieşindu-i din gură, precum ectoplasma”. 33

Şi totuşi acest susţinător al valorilor civilizaţiei a sădit sămânţa permisivităţii, cam tot aşa cum Erasmus o semăna-se pe aceea a Reformei. Plivirea era însă treaba altora, iar în acest proces, un element nou şi tulburător – pe care, desigur, Connolly nu l-a prevăzut şi, dacă ar fi făcut-o, ar fi regretat – a fost introducerea cultului violenţei. Curios este că violenţa a exercitat întotdeauna o puternică atracţie asupra unora dintre intelectuali. Faptul merge mână în mână cu dorinţa de-a avea soluţii radicale, absolutiste. Cum altfel am putea explica gustul pentru violenţă la Tolstoi, Bertrand Russell şi la mulţi alţi pacifişti simbolici? Şi Sartre a fost un om fascinat de violenţă,

cochetând cu ea sub un nor învăluitor de eufemisme. Aşa se face că a susţinut ideea că: „atunci când tineretul se confruntă cu poliţia, sarcina noastră nu este doar aceea de a arăta că poliţia este aceea violentă, ci şi de a ne alătura tineretului în contra-violenţă”. Şi iar, pentru un intelectual, a nu se angaja în „acţiunea directă” (i.e. violenţă) în numele negrilor „înseamnă a fi vinovat de uciderea negrilor – tot aşa ca şi când ar fi apăsat pe trăgaciul care a ucis [Panterele Negre] măcelărite de poliţie, de sistem”.34

Asocierea intelectualilor cu violenţa are loc prea des pentru a fi expediată ca o simplă aberaţie. Adesea ia forma admiraţiei faţă de acei „oameni de acţiune” care practică violenţa. Mussolini dispunea de un număr impresionant de discipoli intelectuali, nu toţi italieni. În ascensiunea sa la putere, Hitler a avut încontinuu cel mai mare succes în campus, atracţia sa electorală asupra studenţilor depăşind prestaţia sa în rândul populaţiei ca atare. Întotdeauna s-a prezentat bine în faţa profesorilor de şcoală şi a universitarilor. Mulţi intelectuali au fost atraşi în eşaloanele din fruntea Partidului Nazist şi au participat la cele mai înfiorătoare excese ale S.S.-ului.35 Astfel, cele patru *Einsatzgruppen*-batalioane mobile de exterminare – care reprezentau vârful de lance al „soluţiei finale” a lui Hitler pentru Europa de Est includeau printre ofiţeri un procent neobişnuit de mare de absolvenţi de universitate. Otto Ohlendorf, de exemplu, care comanda batalionul „D”, era licenţiatul a trei universităţi şi doctor în jurisprudenţă. La vremea sa, şi Stalin a avut legiuni alcătuite din adepţi intelectuali, tot aşa cum au avut şi promotorii postbelici ai violenţei: Castro, Nasser sau Mao Tze-tung.

Încurajarea sau tolerarea violenţei de către intelectuali a fost uneori produsul unei gândiri neglijente caracteristice. *Spania*, poemul lui Auden, care avea ca subiect Războiul Civil, publicat în martie 1937, includea cunoscutul vers: „Acceptarea conştientă a vinei în crima necesară”. A fost criticat de Orwell, căruia îi plăcea poemul în ansamblu, pe motiv că a putut fi scris doar de cineva „pentru care crima este cel mult un cuvânt”. Auden

a luat apărarea versului argumentând că, „dacă există ceva care să poată fi numit război drept, atunci crima poate fi necesară în numele justiţiei” –, dar a tăiat totuşi cuvântul „necesară”.36 Kingsley Martin, care în Primul Război Mondial a fost în serviciul unităţii de prim-ajutor a quakerilor şi s-a dat înapoi în faţa violenţei manifeste, de orice formă ar fi fost, s-a încurcat uneori apărând-o teoretic. În 1952, aplaudând triumful final al lui Mao în China, dar nervos din cauza rapoartelor conform cărora se scăpase de jumătate de milion de „duşmani ai poporului”, a întrebat prosteşte în cadrul rubricii sale din *New Statesman*: „Au fost într-adevăr necesare aceste execuţii?” Leonard Woolf, unul dintre directorii ziarului, l-a obligat să publice în săptămâna următoare o scrisoare în care să pună întrebarea acută, „nu ar vrea Martin să dea câteva lămuriri… asupra condiţiilor în care *este* «cu adevărat necesară» execuţia – din ordinul guvernului – al 500.000 de oameni?” Desigur, Martin nu putea să dea un răspuns şi eforturile sale pline de convulsii de a se sustrage capcanei în care căzuse singur au fost greu de suportat.37

Pe de altă parte, unii intelectuali nu consideră reprobabilă nici măcar realitatea violenţei ca atare. Cazul lui Norman Mailer (1923) este mai mult decât sugestiv, deoarece este din multe puncte de vedere extrem de caracteristic pentru tipul de intelectual pe care l-am studiat.38 Primul născut şi, totodată, unicul fiu al unei familii matriarhale, el a fost de la bun început în centrul atenţiei unui cerc de femei care îl admirau. Acesta era alcătuit din mama sa, Fanny, a cărei proprie familie – Schneider – era înstărită, iar ea personal conducea o afacere prosperă, şi diferitele ei surori. Ulterior, chiar şi sora lui Mailer s-a alăturat grupului. Băiatul a fost un copil model din Brooklyn, liniştit, bine crescut, mereu primul din clasă, la şaisprezece ani a intrat la Harvard; progresele sale au fost aclamate cu entuziasm de femei. „Toate femeile din familie considerau că Norman era buricul pământului”. Acesta a fost comentariul primei soţii, Beatrice Silverman, care avea să noteze: „Fanny, pur şi

simplu nu voia ca micul ei geniu să se însoare”. „Geniu” era un cuvânt care apărea adesea pe buzele lui Fanny atunci când se referea la Mailer. Avea să le spună reporterilor în timpul uneia dintre multele apariţii în faţa instanţei: „Fiul meu este un geniu”. Mai devreme sau mai târziu, nevestele lui Mailer deveneau în mod neplăcut conştiente de Factorul Fanny. Cea de-a treia, lady Jean Campbell, s-a plâns: „Tot ceea ce am făcut noi mereu a fost să mergem să luăm cina cu mama lui”. Cea de-a patra, o actriţă blondă care îşi spunea Beverly Bentley, a fost condamnată (şi, efectiv, atacată fizic) pentru a fi făcut remarci anti-Fanny. Cu toate acestea, soţiile reprezentau substitutul adult al cercului feminin din copilărie, din moment ce Mailer continua după divorţ să fie în relaţii bune cu ele, cu o singură excepţie, susţinând: „Abia atunci când ai divorţat de o femeie poate începe prietenia, deoarece nu mai este implicat orgoliul sexual”. Au existat în total şase soţii, care i-au dăruit opt copii, cea de-a şasea, Norris Church, fiind de aceeaşi vârstă cu fiica cea mai mare a lui Mailer. Au mai existat şi multe alte femei, cea de-a patra nevastă plângându-se: „Când eram gravidă, el a avut o stewardesă. La trei zile după ce am adus copilul acasă, a început o legătură amoroasă”. Trecerea de la o femeie la alta amintea mult de Bertrand Russell, în timp ce atmosfera de harem amintea de Sartre. Dar, deşi avea un trecut matriarhal, Mailer era dominat de concepţii profund patriarhale. Prima căsătorie s-a destrămat deoarece soţia lui dorea să-şi aibă propria carieră; drept urmare, Mailer a repudiat-o ca o „prematură luptătoare pentru eliberarea femeii”. De cea de-a treia s-a plâns: „Lady Jean a renunţat la zece milioane de dolari pentru a se căsători cu mine, dar nu mi-a pregătit niciodată micul dejun”. A terminat cu cea de-a patra atunci când aceasta a avut, la rândul ei, o legătură. Una dintre femeile sale s-a plâns: „Norman pur şi simplu nu s-ar fi încurcat cu o femeie care să aibă o meserie”. În 1971, recenzându-i una dintre cărţi, V.S. Pritchett a argumentat că dacă Mailer a avut atâtea neveste (până la vremea aceea avusese doar patru),

aceasta demonstra că „evident nu era interesat de femei ci de ceva ce aveau ele”.39

A doua caracteristică pe care Mailer o împărtăşeşte cu mulţi alţi intelectuali este geniul autopropulsării. Reclama sclipitoare la extraordinarul său roman de război *The Naked and the Dead* (*Cei goi şi cei morţi*), 1948 a reprezentat o treabă făcută cu înalt profesionalism de editorii săi Rinehart, una dintre cele mai elaborate şi, desigur, cele mai încununate de succes campanii publicitare postbelice. Dar, odată lansat, Mailer a preluat conducerea relaţiilor sale publice care, pe parcursul celor treizeci de ani care au urmat, aveau să-i uimească pe toţi, fiind totodată şi un avertisment – muncă, neveste, divorţuri, puncte de vedere, certuri şi politică întreţesându-se cu măiestrie într-o mantie invizibilă de autoreclamă. A fost primul intelectual care s-a folosit eficient de televiziune pentru a-şi promova propria imagine, punând în scenă momente memorabile, dar uneori alarmante. A intuit rapid apetitul nesăţios al televiziunii pentru tot ceea ce însemna acţiune, ca opunându-se simplelor cuvinte, şi drept urmare s-a transformat în cel mai hiperactiv dintre intelectuali, mergând pe un drum deschis deja de Hemingway. Care era scopul în slujba căruia era pusă această autopromovare? Desigur, orgoliul şi egoismul: nu se poate accentua prea mult că multe dintre activităţile unor oameni cum ar fi Tolstoi, Russell şi Sartre, deşi raţionalizate în aparenţa lor, nu pot fi explicate în mod adecvat decât prin dorinţa de a atrage atenţia asupra lor. Şi a mai existat şi scopul, mai terestru, de a face bani. Gusturile patriarhale ale lui Mailer s-au dovedit a fi scumpe. Chemat în faţa instanţei de cea de-a patra sa soţie, Mailer s-a justificat că nu-şi putea permite să-i plătească o mie de dolari pe săptămână; îi plătea, a spus el, patru sute de dolari pe săptămână celei de-a doua, patru sute celei de-a cincea şi şase sute celei de-a şasea; avea datorii de 500.000 de dolari, îi datora 185.000 agentului său, iar taxele neplătite se ridicau la 80.500, ceea ce a făcut ca fiscul să-i pună o ipotecă de

100.000 pe casă. Reclama pe care şi-o făcea singur era, cu certitudine, destinată atragerii cititorilor, şi s-a achitat cu cinste de aceasta. Pentru a nu da decât un singur exemplu, lungul său eseu *The Prisoner of Sex* (*Prizonierul sexului*), în care ataca feminismul şi care a fost mult discutat datorită escapadelor sale conjugale, a apărut în *Harper*, în martie 1971, şi a dus la vinderea celui mai mare număr de exemplare din revistă, din întreaga existenţă de 120 de ani a acesteia.

Şi totuşi autopromovarea practicată de Mailer avea şi un scop serios, acela de a promova conceptul care avea să devină tema dominantă a operei şi a vieţii sale – nevoia omului de a se elibera de o parte din constrângerile care inhibă recursul la forţa de care dispune acesta. Până atunci, oamenii cei mai instruiţi au identificat asemenea inhibiţii cu civilizaţia – poetul Yeats, de pildă, definise civilizaţia tocmai ca fiind „exerciţiul autoconstrângerii". Mailer a pus această ipoteză sub semnul întrebării. Nu este posibil ca, uneori, violenţa personală să fie pentru unii necesară, ba chiar virtuoasă? A ajuns aici pe o cale ocolită. Tânăr fiind, a fost un tovarăş de drum obişnuit, ţinând optsprezece discursuri în favoarea lui Wallace, în timpul campaniei prezidenţiale din 1948.40 A rupt însă relaţiile cu Partidul Comunist cu ocazia notoriei Conferinţe Waldorf din 1949, după care vederile sale politice – deşi uneori nu făceau decât să reflecte consensul dintre liberali şi stânga – au devenit mai idiosincratice şi mai originale. Profesiunea sa de romancier şi de jurnalist a fost, în principal, aceea care l-a determinat să exploreze situaţia negrilor şi premisele culturii negrilor în lumea Vestului. În numărul din vara lui 1957 al revistei lui Irving Howe *Dissent*, a publicat o teză intitulată *The White Negro* (*Negrul cel alb*), care s-a dovedit a fi scrierea sa cea mai influentă, de fapt, un docu-ment-cheie al epocii postbelice. În acest studiu a analizat „conştiinţa-hip", comportamentul tinerilor negri lipsiţi de complexe şi încrezători, ca fiind o formă de contracultură. A explicat-o şi a justificat-o; de fapt, a cerut cu insistenţă ca o asemenea poziţie să fie

adoptată de albii radicali. După cum argumentează Mailer, existau multe aspecte ale culturii negrilor pe care intelectualii progresişti ar trebui să fie pregătiţi să le examineze cu grijă: antiraţionalismul, misticismul, încrederea în forţa vitală şi, nu în cele din urmă, rolul violenţei şi chiar al revoluţiei. Luaţi în discuţie, scria Mailer, cazul concret a doi tineri care-l omoară în bătaie pe proprietarul unui magazin de dulciuri. Oare acest fapt nu a avut şi un aspect benefic? „A fost omorât nu numai un bătrân slab de cincizeci de ani, ci şi o instituţie, a fost violată proprietatea privată, a fost stabilită o nouă relaţie cu poliţia, iar viaţa a căpătat un aspect periculos”. De vreme ce furia, atunci când este stăpânită, reprezintă un pericol pentru creativitate, asta nu înseamnă oare că violenţa, atunci când este folosită, exteriorizată şi încurajată, este creativă?

Aceasta a fost prima încercare gândită cu grijă şi bine scrisă de legitimare a violenţei personale – ca o contrapondere la violenţa „instituţionalizată” în societate – şi a dat naştere unei furii uşor de înţeles în anumite sectoare social-politice. De fapt, Howe însuşi a recunoscut ulterior că ar fi trebuit să renunţe la pasajul cu privire la vânzătorul de dulciuri. În momentul apariţiei, Norman Podhoretz a atacat textul, considerându-l drept „una dintre ideile cele mai înfiorătoare din punct de vedere moral pe care am întâlnit-o vreodată”, un text care arăta „unde poate duce ideologia hipsterism-ului” 41. Dar un număr foarte mare de tineri, atât albi cât şi negri, nu aşteptau decât o asemenea nadă şi o teoretizare. *Negrul alb* a fost documentul invocat ca muză pentru multe dintre ororile petrecute în anii ’60 şi ’70. Textul a conferit responsabilitate intelectuală multor fapte şi atitudini considerate anterior ca aflându-se în afara unui comportament civilizat şi a adăugat câteva puncte semnificative şi dăunătoare pe agenda, destul de tolerantă, pe care o propusese Cyril Connolly cu un deceniu în urmă.

Mesajul a avut un impact cu atât mai mare cu cât Mailer l-a susţinut şi l-a pus în practică prin propriile sale

acţiuni, publice şi private. Pe 23 iulie 1960, a fost judecat pentru rolul jucat într-o încăierare de la o secţie de poliţie din Province-town şi a fost găsit vinovat de faptul că era beat, dar nu şi de „comportament care atentează la ordine”. Pe 14 noiembrie a fost acuzat din nou de atentat la ordine într-un club de pe Broadway. Cinci zile mai târziu a dat o mare petrecere în locuinţa sa din New York pentru a-şi anunţa candidatura la funcţia de primar al New York-ului. Către miezul nopţii era deja beat şi se lua la bătaie pe trotuarul din faţa casei sale, unde le căra la pumni unor intelectuali precum Jason Epstein şi George Plimpton, care plecau de la petrecere. Pe la patru şi jumătate dimineaţa s-a întors din stradă cu un ochi învineţit, cu o buză ruptă şi cu cămaşa pătată de sânge. A doua sa soţie, Adele Morales, o pictoriţă hispano-peru-viană, s-a luat la ceartă cu el; la care Mailer a scos un briceag cu lama de şase centimetri şi a înjunghiat-o în abdomen şi în spate. Una dintre răni avea o adâncime de şapte centimetri. Femeia a avut norocul să nu moară. Procesele care au urmat acestui incident au fost de natură complexă; Adele însă a refuzat să semneze o plângere. Acţiunea judiciară a luat sfârşit un an mai târziu, când lui Mailer i s-a suspendat sentinţa şi a fost eliberat pe cauţiune. Din comentariile pe care le-a făcut între timp, nu pare să reiasă că ar fi avut vreo remuşcare. Cu prilejul unei întrevederi cu Mike Wallace, a spus: „Pentru un delincvent juvenil, cuţitul e foarte semnificativ. Ştii, pentru el e ca o spadă, îi simbolizează bărbăţia”. A adăugat că ar trebui să se organizeze turniruri anuale ale gangsterilor, în Central Park. Pe 6 februarie 1961, a făcut o lectură publică din versurile sale la Centrul de Poezie al Asociaţiei Tinerilor Evrei. Recitalul a inclus versurile: „Atâta vreme cât îţi foloseşti cuţitul / Ţi-a mai rămas puţină dragoste”. Regizorul a întrerupt recitalul pentru motive de obscenitate. După ce s-a încheiat întregul episod, Mailer a spus, în chip de concluzie: „Am făcut-o din cauza furiei acumulate timp de un deceniu. După aceea, m-am simţit mai bine”. 42

Mailer a făcut însă şi eforturi publice mai calculate

pentru a promova contracultura. Unul dintre intelectualii care se inspiraseră din *Negrul alb* a fost Yippie Jeny Rubin, iar Mailer a fost oratorul vedetă la uriaşul miting împotriva Vietnamului, din 2 mai 1965, regizat de Rubin la Berkeley. Atunci a declarat: „Marea Societate" a preşedintelui Lyndon Johnson mergea „de la lagăr la rahat" şi a cerut insistent celor două zeci de mii de studenţi nu numai să-l critice pe preşedinte, ci să-l şi insulte, lipindu-i fotografia cu susul în jos, pe ziduri. Unul dintre cei care au asistat la acel discurs a fost Abbie Hoffmann, care avea să ajungă, curând, marele preot al contraculturii. După cum argumenta acesta din urmă, Mailer a arătat „cum îţi poţi concentra în mod eficient sentimentele de protest ţintind nu spre decizii, ci spre mobilurile interioare ale factorilor de decizie" 43. Doi ani mai târziu, Mailer a avut un rol răsunător în marele marş spre Pentagon, pe 21 octombrie 1967; cu această ocazie, el a distrat şi a provocat uriaşa asistenţă cu obscenităţile sale, spunând: „Vom încerca să muşcăm guvernul de cur chiar dacă e să o facem prin sfincterul Pentagonului". Mailer a fost arestat şi condamnat la şaizeci de zile de temniţă (douăzeci şi cinci au fost suspendate). Odată eliberat, le-a spus reporterilor: „Vedeţi, dragi compatrioţi, azi e duminică, iar noi ardem trupul şi sângele lui Cristos în Vietnam"; în sprijinul acestei aluzii a spus că, deşi el nu era creştin, acum era căsătorit cu o creştină. Aceasta era cea de-a patra soţie a sa, care avea să se plângă mai târziu că, atunci când o critica pe mama lui Mailer, el o lovea în părţile intime.

De fapt, Mailer a introdus în politică limbajul obscen, vocea străzii. A erodat imaginea hieratică a oamenilor de stat şi multe dintre clişeele care o însoţeau. În mai 1968, în momentul culminant al tulburărilor studenţeşti, un autor care publica în *Village Voice*, analizând apelul lui Mailer, scria: „Cum ar fi putut să nu-l dezgroape pe Mailer? Pe Mailer, care a predicat revoluţia înainte de a fi existat vreo mişcare în acest sens, pe Mailer, care îl numea pe Lyndon B. Johnson un monstru, în vreme ce liberalii alunecoşi îi mai scriau încă discursurile, pe Mailer, care era implicat în

mişcarea negrilor, în obscenitate, în agitaţia cu privire la Cuba, în violenţă, în existenţialism… în vreme ce Noua Stângă încă mai făcea cu ochiul lui C. Wright Mills”. 44 Dar, deşi este sigur că Mailer a coborât tonul discursului politic, nu e limpede dacă i-a îmbunătăţit conţinutul. A avut un impact similar şi asupra vieţii literare. Certurile sale cu colegii de breaslă le-au egalat, ba chiar le-au depăşit, pe cele ale lui Ibsen, Tolstoi, Sartre şi Hemingway. S-a certat, în particular, cu William Styron, James Jones, Calder Willingham, James Baldwin şi Gore Vidal, pentru a nu menţiona decât câţiva. Ca şi în cazul lui Hemingway, aceste certuri luau, uneori, forme violente. În 1956, un raport al poliţiei arăta că Mailer se bătea pe straturile de flori din faţa casei lui Styron. Adversarul său era Bennett Cerf, căruia i-a spus: „Nu eşti editor, eşti dentist”. În 1971 s-a pălmuit cu Gore Vidal şi s-au dat reciproc cu capul de pereţi, înaintea unui spectacol de televiziune al lui Dick Cavett; la o petrecere din 1977, scenariul preciza: „Mailer îi spune lui Vidal: «Arăţi ca un jidan împuţit»; Vidal: «Păi, *tu* arăţi ca un jidan împuţit». Mailer îi aruncă lui Vidal băutura în faţă, Vidal îl muşcă pe Mailer de deget”. 45 Dezbaterea televizată care a urmat episodului pălmuirii şi care a implicat-o şi pe inofensiva şi foarte civilizata corespondentă a ziarului *New Yorker* la Paris, Janet Flanner, a degenerat într-o discuţie furioasă între Vidal şi Mailer referitoare la pederastie. Apoi:

Flanner: „Oh, pentru numele lui Dumnezeu!” [*râsete*] Mailer: „Ştiu că tu ai trăit mulţi ani în Franţa, dar crede-mă, Janet, e posibil să pătrunzi şi în alt fel o femeie”. Flanner: „Am auzit”. [*noi râsete*] Cavett: „Pe această notă elevată, vom încheia spectacolul”.

Mailer a simbolizat amestecul de toleranţă şi violenţă care a caracterizat anii ’60 şi ’70; a supravieţuit în mod miraculos propriilor sale bufonade. Alţii nu au fost atât de norocoşi, nici atât de optimişti. De fapt, chiar au apărut câteva incidente atunci când intelectualii au virat de la viziunea utopică de tip vechi spre hedonismul de tip nou, vertiginos şi tot mai brutal. Atunci când Cyril Connolly şi-a

publicat manifestul, în iunie 1946, Kenneth Peacock Tynan tocmai absolvise primul an la Magdalen Collège, Oxford, şi devenise liderul societăţii intelectuale de acolo. Patru luni mai târziu, când a început trimestrul următor, eu eram în anul întâi şi asistam înfiorat la sosirea sa la căminul colegiului. Mă holbam uimit la tânărul acela înalt, frumos, cu o figură de hermafrodit, cu bucle de un blond spălăcit. Imberb, bâlbâindu-se cum era la modă, cu un costum de culoarea prunei, cu o cravată de culoarea levănţicii şi cu un inel cu pecete de rubin. Eu îmi târâm cu greu cufărul reglementar al studentului. El părea să umple tot căminul cu efectele sale personale şi cu servitorii cărora le dădea tot timpul ordine, cu o autoritate calmă şi impetuoasă. Am fost izbit cu precădere de o frază: „Ai grijă de lada aia, omule, e plină cu cămăşi aurii!” Dar eu nu eram singurul care avea să fie şocat de această risipă ostentativă de eleganţă. În 1946, Tynan şi cu mine ne număram printre puţinii studenţi veniţi la universitate direct de pe băncile şcolii. Marea majoritate făcuseră războiul, unii avuseseră grade superioare şi asistaseră, sau poate chiar participaseră, la scene înfiorătoare de măcel. Dar nu văzuseră nimic asemănător. Namile de maiori din Gărzile de Infanterie erau muţi de stupoare. Piloţi de bombardiere, care uciseseră mii de oameni în atacurile aeriene asupra Berlinului, nu făceau decât să se holbeze fără grai. Comandori, adjuncţi care scufundaseră nava Bismarck erau stupefiaţi. Sergenţi eleganţi, din companiile de lăncieri, subofiţeri sclivisiţi de la artilerie se simţeau puşi în umbră. Calculându-şi efectele la secundă, perfect stăpân pe scena pe care o regizase, Tynan s-a îndepărtat maiestuos, urmat de hamalii ce se opinteau din greu.

În spatele acestui tânăr ciudat, se ascundea (deşi, pe atunci, el nu o ştia) o poveste încă şi mai ciudată. Ar fi putut fi scoasă nu din paginile acelor absolvenţi şi eroi de la

Magdalen Collège, precum Oscar Wilde sau Compton Mac-kenzie, ci chiar din romanele lui Arnold Bennett. Toate faptele privitoare la viaţa lui Tynan au fost adunate

cu grijă de cea de-a doua soţie a sa Kathleen, şi publicate într-o biografie tandră şi plină de regrete, un text model în felul său.41 Tynan s-a născut în 1927 şi a crescut la Birmingham, a urmat celebra şcoală primară din oraş şi a strălucit puternic acolo, a jucat rolul principal din *Hamlet* şi a câştigat o bursă parţială la Oxford. Se credea unicul, mult adoratul şi răsfăţatul copil al lui Rose şi Peter Tynan, postăvar. La fiecare două săptămâni, tatăl său îi dădea douăzeci de lire ca bani de buzunar, ceea ce însemna foarte mult pe vremea aceea. De fapt, Tynan era fiu nelegitim, iar tatăl său era ceea ce Bennett numea un „tip extravagant”, şi avea o viaţă dublă. Jumătate din săptămână era Peter Tynan din Birmingham. În cealaltă jumătate, îmbrăcat în redingotă, cu joben, cu ghetre cenuşii şi cu cămăşi de mătase cusute manual, era Sir Peter Peacock, judecător de pace, antreprenor de succes, de şase ori primar la Warrington; exista şi o lady Peacock, precum şi mulţi Peacock micuţi în jurul lor. Înşelăciunea a ieşit la iveală în 1948, la sfârşitul carierei lui Tynan de la Oxford, când Sir Peter a murit iar familia legitimă, indignată, a purces de la Warrington pentru a pretinde corpul defunctului; îndurerata mamă a lui Tynan a fost exclusă de la funeralii. Nu era ceva neobişnuit ca studenţii de la Oxford să descopere subit că sunt nelegitimi – i se mai întâmplase şi altui student de la Magdalen Collège, prezumtivul baronet Edward Hulton, care a fost obligat să-şi şteargă particula „sir” de pe plăcuţele cu numele său – şi Tynan a ripostat inventând pe loc o poveste potrivit căreia tatăl său fusese consilierul financiar al lui Lloyd George. Descoperirea însă l-a durut. A renunţat la numele de „Peacock”. Mai mult, sentimentele de vinovăţie ale mamei sale pentru ceea ce-i făcuse fiului ne ajută să înţelegem de ce, încă de la început, ea l-a protejat şi l-a răsfăţat excesiv; de fapt, el a tratat-o întotdeauna ca pe un fel de servitoare mai răsărită.

Tynan a avut întotdeauna obiceiul de a le da ordine celor din jur; părea făcut să comande. La Oxford, se îmbrăca princiar, într-o perioadă în care îmbrăcămintea

era strict raţionalizată. Pe lângă costumul de culoarea prunei şi cămăşile aurii, avea o manta căptuşită cu mătase roşie, un costum strâns pe talie din piele de căprioară, încă un costum de culoare verde, despre care se spunea că e făcut din postav pentru mesele de biliard, şi pantofi din piele verde; se şi machia – „doar puţin lac stacojiu în jurul gurii” 47. Astfel a reabilitat el reputaţia Oxfordului cu privire la extravaganţa estetică. În tot timpul petrecut acolo, nu i-a fost greu să fie persoana despre care s-a vorbit cel mai mult în tot oraşul. A regizat piese şi a jucat în ele. A ţinut discursuri strălucite la sindicat. A scris articole şi a editat reviste. A dat petreceri senzaţionale, la care veneau celebrităţi londoneze din lumea spectacolului. Avea o curte de tineri admiratori de ambele sexe. Invidioşii şi furioşii îi ardeau efigia. Părea să dea viaţă paginilor cărţii *Brideshead Revisited* (*Reîntoarcerea de la Brideshead*), pe atunci un bestseller recent, adăugându-i chiar pagini noi.

În plus, spre deosebire de majoritatea celor care produc senzaţie mondenă la Oxford, Tynan a făcut ulterior carieră. A produs piese şi spectacole de revistă. A jucat alături de Alee Guiness. Mai mult încă, a devenit repede cunoscut drept cel mai îndrăzneţ jurnalist literar din Londra. Deviza sa era: „Scrieţi erezii, simple erezii”. Şi-a arborat pe birou sloganul hazliu: „Înfuriaţi-i, daţi-le pinteni, sfâşiaţi-i, provocaţi furtuni”. El urma întotdeauna aceste îndemnuri. O asemenea comportare i-a adus repede mult râvnita consacrare de critic dramatic la *Evening Standard* şi, la timpul potrivit, postul încă şi mai influent de critic dramatic la *Observer*, pe vremea aceea cea mai bună publicaţie periodică din Marea Britanie. Cititorii se holbau uimiţi, cum o făceau pe vremuri studenţii din căminul de la Magdalen Collège, la acest fenomen uimitor care părea să cunoască toată literatura universală şi folosea cuvinte precum *esurient*, *cateran*, *cisisbeism* şi *eretheism4S*. A devenit o personalitate în lumea teatrelor londoneze, unde era privit cu înfiorare, cu teamă şi cu ură. A făcut din piesa lui Osborne *Look Back în Anger* (*Priveşte*

înapoi cu mânie) un succes şi a lansat legenda Tinerilor Furioşi. L-a introdus pe Brecht în Marea Britanie. Nu în cele din urmă, a făcut o campanie puternică pentru tipul de teatru subvenţionat, care a adus succesul dramei brechtiene. Când Marea Britanie şi-a înfiinţat propriul Teatru Naţional, el a devenit primul director literar al acestuia, între 1963 şi 1973, şi i-a creat un puternic repertoriu cosmopolit: din cele şaptezeci şi nouă de piese jucate acolo în timpul directoratului său, multe propuse de el, jumătate au fost succese, ceea ce înseamnă un record uimitor. Era deja bine cunoscut în Statele Unite, datorită unor cronici splendide în *The New Yorker*, între 1958 şi 1960. La Teatrul Naţional, reputaţia sa a devenit internaţională. Într-adevăr, în anumite perioade, în anii ’60, a avut probabil o influenţă mai mare decât oricine altcineva în teatrul mondial; şi, după cum am argumentat în această carte, până la urmă influenţa teatrului asupra comportamentului uman e mai mare decât a oricărei alte arte.

Dar nici Tynan nu era lipsit de un scop serios. Ca şi Con-nolly, şi într-un mod la fel de vag ca şi acesta, el punea hedonismul şi toleranţa în legătură cu socialismul. În *Declaration* (*Declaraţie*), 1957, manifestul Furioşilor, el a fost cel care a formulat declaraţia de principii. Arta, insista el, trebuia să „iasă la rampă”, să „se angajeze”. Dar şi socialismul trebuia să însemne „progres, deschidere spre plăcere”, trebuia să fie „a gay internaţional afirmation” („o ratificare internaţională veselă” – asta se petrecea înaintea epocii în care termenul *gay* a fost confiscat de homosexuali).49 Scriind în anul în care Mailer publica *Negrul alb*, el avea, în parte, acelaşi scop: voia să elimine inhibiţiile lingvistice de pe scenă şi din presa scrisă. Nimeni în Marea Britanie nu a jucat un rol mai mare în distrugerea vechiului sistem de cenzură, formală sau informală. Eforturile sale în acest sens au fost punctate de gesturi politice mai tradiţionale, deşi chiar şi acestea aveau un aspect tolerant. În 1960, după multe manevre de culise, a reuşit să introducă în ziarul *The Observer* un

cuvânt obscen. În anul următor, a organizat în Hyde Park o demonstraţie în favoarea lui Castro, cu ajutorul câtorva zeci de fete drăguţe. Pe 13 noiembrie 1965, şi-a desăvârşit capodopera de autopublicitate calculată, atunci când a pronunţat cuvântul/wcA: Într-o emisiune nocturnă de satiră pe postul de televiziune BBC. Pentru o vreme, asta i-a adus cea mai mare notorietate din ţară. Pe 17 iunie 1969, a folosit actori goi pe scenă în revista sa *Oh*! *Calcutta*! în cele din urmă, spectacolul s-a jucat în toată lumea şi a adus peste trei sute şaizeci de milioane de dolari.

Totuşi, distrugând cenzura, Tynan s-a distrus şi pe sine. Moartea sa, survenită în 1980, a fost cauzată de un emfizem, rezultat al fumatului neîntrerupt asupra unor plămâni slabi, moşteniţi de la tatăl său. Dar cu ceva timp în urmă, îşi produsese sieşi, în calitate de fiinţă morală, daune ireparabile printr-o acţiune care nu s-ar putea numi altfel decât sacrificiul de sine pe altarul sexului. Obsesiile sale sexuale au început devreme. Ulterior a pretins că se masturba de la vârsta de unsprezece ani şi adesea se lăuda cu bucuriile pe care i le producea această practică; spre sfârşitul vieţii, într-o autocaracterizare obsedantă, se considera o specie pe cale de dispariţie *Tynanosaurus homo masturbans*. Tot pe când era copil, s-a străduit din răsputeri să colecţioneze materiale pornografice, ceea ce nu era deloc uşor în vreme de război, la Birmingham. În anii de liceu, când juca în *Hamlet*, l-a convins pe James Agate, cel mai renumit critic al momentului şi un homosexual notoriu, să scrie o notă despre spectacol. Agate a făcut ce l-a rugat şi apoi l-a invitat pe tânăr în apartamentul său din Londra şi i-a pus o mână pe genunchi: „Eşti homo, băiatule?” „Mă tem că nu”. „Ei bine, mi-am zis că e bine să clarificăm chestia asta”. 50 Tynan spunea adevărul. Uneori îi plăcea să se deghizeze în haine femeieşti şi nu combătea prea tare zvonul că ar fi homosexual, crezând că în felul acesta poate aborda mai uşor femeile. Nu a avut însă niciodată o experienţă homosexuală, „nici chiar o tentativă vagă”, cum se exprima el.51 îl interesa totuşi sado-masochismul. Când Agate a

aflat asta, i-a permis accesul liber la vasta sa colecţie pornografică, şi astfel a fost desăvârşită coruperea lui Tynan.

Ulterior, Tynan şi-a construit propria sa colecţie pornografică. La timpul potrivit, câteva dintre gazdele sale şi ambele sale soţii au dat peste ea şi au fost profund şocate. Faptul este ciudat, deoarece Tynan nu s-a obosit niciodată să-şi ascundă interesele sexuale, ba uneori chiar le clama cu glas tare. În timpul unei dezbateri a sindicatului de la Oxford, a anunţat: „Tema mea este – doar un bici în amurg”. La Oxford, a stabilit relaţii cu un număr mare de femei tinere cărora le cerea de obicei să-i dăruiască o pereche de chiloţi cu picior, pe care să-i agate alături de biciul cu care îşi împodobea pereţii. îi plăceau tinerele evreice voluptuoase, mai ales acelea care aveau taţi severi şi erau obişnuite cu pedepsele corporale. Uneia dintre ele i-a spus că termenul „a pedepsi prin bătaie” avea „un plăcut parfum victorian, ce sugera răsplata după fapte”. A adăugat: „Expresia «palmă peste fund» e foarte sugestivă şi are exact tenta potrivită pentru a-ţi sugera o şcolăriţă. Relaţiile sexuale implică palme peste fund, iar frumuseţea implică fundul şi aşa va fi întotdeauna”. 52 Nu se aştepta ca vreuna dintre soţiile sale să accepte să se preteze la asemenea lucruri, pe care el le asocia cu păcatul şi cu ticăloşia, lucruri ce trebuie gustate cu un sentiment de vinovăţie. Dar, de vreme ce era unul dintre potentaţii teatrului, nu era nicio greutate să găsească actriţe fără slujbă, care cooperau în schimbul unui mic sprijin.

Se pare că femeile aveau mai puţine obiecţii la sadismul său, care îmbrăca o formă destul de blândă, decât la vanitatea şi autoritarismul de care dădea dovadă. Una l-a părăsit când a observat că, la intrarea în restaurant, el o împiedica întotdeauna să se folosească de oglindă. Alta a relatat: „Din clipa în care îl părăseai, îi dispăreai şi din minte”. Trata femeile ca pe nişte posesiuni. În multe privinţe, avea un caracter blând şi putea fi sensibil şi înţelegător. Se aştepta însă ca femeile să se rotească în jurul bărbaţilor ca sateliţii în jurul planetelor.

Prima sa soţie, Elaine Dundy, avea propriile ei ambiţii şi, în cele din urmă, a scris un roman de prima mână. Acest lucru a iscat certuri spectaculoase, aproape teatrale, cu ţipete, vase sparte, şi urlete de genul: „O să te omor, ţi-căloaso!”

Mailer, care se cam pricepea la certurile conjugale, aprecia foarte tare familia Tynan: „Îşi dădeau lovituri atât de interesante, încât îţi venea să-i urmăreşti şi să-i aplauzi ca la o luptă de cocoşi”. Deşi Tynan îşi rezerva dreptul incontestabil de a fi necredincios, se aştepta ca soţia să-i fie absolut fidelă. Odată, pe când se întorcea de la amanta sa de la

Nota

* întrebat dacă romanul ar putea avea vreo valoare, Cyril Connolly a răspuns: „Oh! n-aş crede. Încă o nevastă care încearcă să arate că există”.

acea oră, intrând în apartamentul său din Londra şi-a găsit prima soţie în bucătărie, cu un bărbat gol. Tynan a văzut că tipul era poet, producător la BBC şi, prin urmare, moale, aşa că a avut îndrăzneala să-i înşface hainele din dormitor şi să le arunce în casa liftului. De obicei, nu era atât de curajos. După ce a divorţat de prima nevastă, a convins-o pe Kathleen Gates, care avea să devină a doua sa soţie, să-şi părăsească soţul şi să trăiască cu el. Soţul părăsit s-a năpustit pe uşa din faţă a lui Tynan, în timp ce acesta se ghemuia după sofa. Mai târziu, soţul a dat peste el lângă casa mamei lui Kathleen, în Hampstead; au urmat pumni şi, înainte ca Tynan să se poată adăposti în casă, i-au fost smulse smocuri din părul blond care începuse să încărunţească. Relatarea celei de-a doua soţii, continuă: „Pentru o vreme, Ken şi cu mine am reuşit să rămânem la adăpost în casa mamei mele. Apoi ne-am strecurat în noapte. După ce ne îndepărtasem o bucată de drum, Ken s-a jurat că suntem urmăriţi şi s-a ascuns într-o pubelă din apropiere”. 53 Tynan nu aprecia în mod deosebit această paralelă involuntară cu Samuel Beckett, un dramaturg pe care nu l-a agreat dintru bun început.

Cea de-a doua căsătorie s-a năruit la fel ca şi prima,

din cauza insistenţelor lui Tynan ca el să aibă libertate sexuală absolută, iar soţia să-i rămână credincioasă. A stabilit o relaţie extraconjugală permanentă cu o actriţă şomeră, cu care juca scene sado-masochiste rafinate, în cursul cărora el se deghiza în femeie, actriţa – în bărbat, iar uneori se mai adăugau şi câteva prostituate, în roluri secundare. I-a spus lui Kathleen că are intenţia să continue astfel de şedinţe de două ori pe săptămână, „deşi bunul-simţ şi raţiunea, şi bunătatea, şi chiar camaraderia se opun. E alegerea mea, e treaba mea, e nevoia mea… E destul de comic şi cam urât ce fac. Dar mă scutură ca o infecţie şi nu pot face altceva decât să mă las scuturat până când trece accesul”. 54 Asta era destul de rău. Dar şi mai rău era faptul că Tynan se hotărâse să renunţe la carieră pentru a intra în industria pornografiei, în care, de altfel, s-a ratat. Încă din 1958 agenda sa de lucru conţine precizarea: „Scris piesă. De scris carte pornografică. De scris autobiografie”. În 1964, a intrat în legătură cu revista *Playboy*, deşi, în mod destul de ciudat, editorii acesteia au rezistat încercărilor sale de a le furniza materiale erotice. Se pare ca Tynan avea speranţa optimistă că ar putea transforma pornografia într-o formă serioasă de artă, încurajat fiind în acest sens de succesul ostentativ al piesei *Oh*! *Calcutta*! La începutul anilor ’70 a încercat să coopteze un număr de scriitori de marcă pentru a-i face coautori la o antologie de fantezii despre masturbaţie, dar a primit refuzuri umilitoare, între alţii de la Nabokov, Graham Greene, Beckett şi Mailer. Ulterior, s-a implicat din ce în ce mai mult în încercări bine planificate, dar în cele din urmă eşuate, de a produce un film pornografic, în primul rând, nu a reuşit să obţină fonduri. Spre deosebire de majoritatea intelectualilor, Tynan nu era avar. Dimpotrivă, era generos, mână spartă chiar, precum Sartre. Când i-a murit mama, i-a lăsat prin testament o sumă considerabilă din banii bătrânului sir Peter, bani pe care Tynan i-a cheltuit cât a putut de repede. Când a fost dat afară de la Teatrul Naţional, i s-a plătit o gratificaţie mizeră. A semnat contracte atât de nebuneşti pentru *Oh*!

Calcutta! încât nu a încasat decât 250.000 de lire sterline pentru acest spectacol care a avut un succes monstru. În ultimii ani de viaţă, şi-a petrecut mult timp încercând să obţină fonduri pentru un proiect pe care prietenii săi mai înţelepţi îl priveau cu dispreţ şi cu disperare. Chiar el însuşi avea îndoieli. I-a scris lui Kathleen din Provence: „Ce caut eu aici, umblând după pornografie? E absolut ruşinos". La Saint Tropez a visat o fată goală, acoperită de praf şi de excremente, cu părul ras şi cu multe duzini de ace înfipte în cap. În legătură cu asta, a relatat: „M-am trezit oripilat. Şi imediat câinii din jurul hotelului au început să latre fără rost, cum se spune că fac atunci când trece prin preajmă Regele întunericului, nevăzut de om". 55 Ultimii ani din viaţa lui Tynan, o replică sinistră la obsesiile sexuale şi la debilitatea fizică, pot fi reconstituiţi din povestirea văduvei sale şi constituie o lectură înduioşătoare pentru cei care l-au cunoscut şi admirat. Această perioadă aminteşte de expresia lui Shakespeare: *„The expense of spirit in a waste ofshame"* (*„Risipa spiritului într-o baie de ruşine"*).*56*

Un exemplu încă şi mai izbitor de toleranţă sexuală îmbinată cu o notă şi mai puternică de violenţă îl constituie Rainer Werner Fassbinder, poate cel mai talentat regizor de film pe care l-a avut vreodată Germania. A fost un copil al înfrângerii, născut în Bavaria, pe 31 mai 1945, în perioada imediat următoare sinuciderii lui Hitler. În adolescenţă a fost beneficiarul şi victima noilor libertăţi pe care intelectuali precum Connolly, Mailer şi Tynan se străduiau să le reverse asupra omenirii civilizate. În anii '20, cinematografia germană fusese prima din lume. Venirea la putere a naziştilor îi determinase pe cineaştii talentaţi să ajungă să facă parte din diaspora. În acest proces, Hollywood-ul a avut partea leului. Când a căzut regimul nazist, autorităţile americane de ocupaţie au implantat cinematografia hollywoodiană pe pământ german. Această perioadă a luat sfârşit în 1962, când douăzeci şi şase de tineri scenarişti şi regizori germani au compus o declaraţie de independenţă a cinematografiei

germane cunoscută sub numele de Manifestul de la Oberhau-sen. Fassbinder a terminat liceul doi ani mai târziu, iar la vârsta de douăzeci şi unu de ani turnase deja două filme, în lumea artistică germană, dominată de umbra lui Brecht, el a înfiinţat un mic colectiv de producţie cunoscut sub numele de Antiteatru. În prima sa producţie de succes, Fassbinder l-a jucat pe MacCuţitarul, în *Opera de trei parale* a lui Brecht. Deşi grupul Antiteatru se baza pe o teorie egalitaristă, în practică era vorba de o tiranie ierarhică, bine structurată, în care el era despotul şi domnea (s-a spus) aşa cum domnea Ludovic al XIV-lea la Versailles.57 S-a folosit de acest grup pentru a turna primul său film de succes, *Dragostea e mai rece ca moartea*, terminat în numai douăzeci şi patru de zile, în aprilie 1969.

Cu o viteză uimitoare, Fassbinder a ajuns să devină nu numai cel mai apreciat regizor, ci simbolul producătorului de filme din epoca toleranţei moravurilor. Avea voinţă puternică şi autoritate, precum şi puterea, de invidiat, de a lua decizii rapide şi ferme; aceasta i-a permis să facă filme de primă mărime, rapid şi economic. Aprobarea criticii a venit curând. Nu a avut succes internaţional de casă înaintea filmului *Teama devorează sufletul*, 1974, dar acesta era deja cel de-al douăzeci şi unulea film al său. De fapt, în cele douăsprezece luni care s-au scurs din noiembrie 1969, a făcut nouă filme de lungmetraj. Unul dintre cele mai apreciate, atât de critica de specialitate, cât şi din punct de vedere comercial, *Vânzătorul de zarzavaturi*, 1971, avea patru sute şaptezeci de scene şi a fost turnat în douăsprezece zile. La treizeci şi şapte de ani făcuse deja patruzeci şi trei de filme, câte unul la fiecare sută de zile, şi aceasta pe parcursul a treisprezece ani.58 Nu avea niciodată zile libere. Lucra întotdeauna duminica şi îi făcea şi pe alţii să lucreze. În sensul profesional al termenului, făcea dovada unei discipline fanatice şi susţinute. Obişnuia să spună: „Am timp să dorm după moarte”.

Această producţie prodigioasă a fost realizată pe

fundalul unei îngăduinţe faţă de sine şi al unor abuzuri faţă de propria persoană, care te fac să te cutremuri. Tatăl lui era doctor şi îşi părăsise familia când Fassbinder avea şase ani; renunţase la medicină pentru a scrie poezii şi se întreţinea din administrarea unor proprietăţi ieftine. Mama lui era actriţă şi a apărut ulterior în unele dintre filmele fiului ei. După divorţ, ea s-a căsătorit cu un nuvelist. Fassbinder şi-a petrecut copilăria şi adolescenţa într-un mediu boem, literar, nesigur, amoral şi iresponsabil. A citit foarte mult şi a început foarte curând să facă muncă de creaţie: povestiri şi cântece. A absorbit noua cultură tolerantă cu aceeaşi viteză şi siguranţă cu care făcea orice altceva. Potrivit cu noua terminologie *hip*, era la curent cu pulsul străzii. Pe la cincisprezece ani, îşi ajuta tatăl să încaseze chiriile din apartamentele de la mahala. A anunţat că e îndrăgostit de băiatul unui măcelar. Tatăl său i-a dat un răspuns tipic pentru un neamţ – „Dacă vrei să te culci cu bărbaţii, n-ai putea găsi pe cineva de la universitate?” După aceea, Fassbinder a urmărit, cu o ferocitate neistovită, una dintre cele trei teme majore din noua cultură a anilor ’60: exploatarea fără urmă de inhibiţie a sexului pentru plăcere. Pe măsură ce îi creştea puterea în lumea teatrului şi a cinematografiei, îi creştea şi cruzimea în acest sens. Majoritatea partenerilor săi sexuali au fost bărbaţi. Unii erau căsătoriţi şi aveau copii, ceea ce a dat naştere unor scene înspăimântătoare de suferinţe familiale. Aproape de la bun început, a existat în aceasta o tentă de sado-masochism şi extremism. Alegea bărbaţi din rândul muncitorilor şi făcea din ei actori, dar şi ibovnici. Unul, pe care îl numea „negrul meu bavarez”, pare să se fi specializat în distrugerea maşinilor costisitoare. Un altul, un prostituat mascul, originar din Africa de Nord, era homicid şi le crea momente de teroare asociaţilor lui Fassbinder, ca de altfel şi acestuia. Un al treilea, un măcelar devenit actor, s-a sinucis. Dar pe Fassbinder îl interesau şi femeile, şi vorbea pe un ton patriarhal despre cum va „produce o familie tradiţională”. Faţă de femei avea o atitudine de proprietar. îi plăcea să le ţină sub

control. În tinereţe, ca să adune fonduri pentru filmele sale, se folosea de femeile de sub comanda sa, pe care le punea la dispoziţia muncitorilor „imigranţi temporari”, cum se numesc în Germania. În 1970 s-a căsătorit cu o actriţă, pe nume Ingrid Caven, care credea că poate face din el un heterosexual. După cum era previzibil, banchetul de nuntă s-a transformat într-o orgie. Mireasa a găsit uşa dormitorului încuiată, iar în patul ei se aflau mirele şi cavalerul de onoare. După ce a divorţat, Fassbinder a mai trecut, până la urmă, prin experienţa unei căsătorii, cu una dintre editoarele sale de film, Juliana Lorenz, dar şi-a continuat ostentativ viaţa de homosexual prin baruri, hoteluri şi bordeluri. Totuşi, oricât ar părea de ciudat din partea lui, pretindea fidelitate. În timpul filmărilor după romanul *Berlin Alexanderplatz* (1980), a descoperit că Juliana a petrecut o noapte cu unul dintre electricieni. A făcut o scenă de gelozie şi a numit-o curvă; ea a rupt în faţa lui certificatul de căsătorie.

Fassbinder a mai reflectat, prin filmele şi prin stilul său de viaţă, cea de-a doua temă mare a noii culturi: violenţa. De foarte tânăr, pare să fi fost unul dintre apropiaţii lui Andreas Baader, care a contribuit la crearea uneia dintre cele mai notorii bande de terorişti din Germania Federală, ca şi al lui Horst Sohnlein, incendiatorul grupului Baader-Mein-hof. Prietenul său, actorul Harry Baer, a spus că Fassbinder declara adesea că era tentat să intre în mişcarea teroristă, dar îşi spunea că „a face film este mai important pentru «cauză» decât a ieşi în stradă” 60. Când Baader şi alţi membri din banda sa s-au sinucis în închisoarea din Stammheim, în octombrie 1977, Fassbinder a urlat furios: „Ne-au ucis prietenii”. Filmul său ulterior, *A treia generaţie* (1979), a încercat să demonstreze că ameninţarea terorismului era exploatată de autorităţi pentru a readuce totalitarismul în Germania; filmul a generat reacţii de furie. La Hamburg, o gloată l-a bătut pe tehnicianul care proiecta filmul până l-a lăsat leşinat, iar apoi a distrus filmul. La Frankfurt, tinerii aruncau bombe cu acizi în cinematograful unde rula filmul.

De obicei, Fassbinder obţinea subvenţii pentru filmele sale – şi acesta era un semnal al vremii –, dar acest film l-a făcut din fonduri proprii: a fost creat din dragoste, sau ură.

Totuşi, cam pe vremea aceea, a adoptat şi o a treia temă a noii culturi: drogurile (care erau pe cale să-l distrugă). Tolerarea, acceptarea drogurilor a fost întotdeauna o premisă explicită a societăţii permisive, mai ales în varianta sa autohtonă *hip*. În anii ’60, a devenit o practică obişnuită ca intelectualii să semneze petiţii care cereau liberalizarea legilor cu privire la droguri. În tinereţe, Fassbinder câştigase bani, trecând peste frontieră maşini furate, dar pe vremea aceea nu pare să fi fost implicat în droguri. Participa şi el, normal, la mişcarea *hip* din Germania. Şi-a creat, ca şi Brecht, o uniformă potrivită: jeans sfâşiaţi cu grijă, cămăşi în carouri, pantofi scâlciaţi din piele, o barbă subţire, ţepoasă. Fuma o sută de ţigări pe zi. Mânca o cantitate mare de lucruri bogate în calorii, astfel încât pe la treizeci de ani a început să arate umflat şi buhăit ca o broască, pretinzând: „Faptul că te urâţeşti este un mod de a-ţi pune o amprentă personală… Corpul tău, solid, gras, e o piedică monstruoasă în calea oricăror forme de afecţiune”. 61 Bea pe rupte: când era în Statele Unite, avea obiceiul să dea gata în fiecare zi o sticlă de bourbon Jim Beam, uneori chiar şi o a doua sticlă. Când se hotăra să se ducă la culcare, lua cantităţi mari de pilule, precum Mandrase. Nu pare să se fi apucat de droguri tari înainte de filmul *Ruleta chinezească*, în 1976, când avea treizeci şi unu de ani. Dar atunci, după ce a încercat cocaină, s-a convins de puterea ei creatoare şi a folosit-o cu regularitate şi în doze mereu mai mari. De fapt, când a turnat *Bolszviser* (1977) l-a obligat pe unul dintre actori să-şi joace rolul drogat.

Astfel, evenimentele s-au precipitat spre un punct culminant inevitabil. În februarie 1982, a câştigat Ursul de Aur la Festivalul Filmului de la Berlin; spera să îi ducă pe toţi şi să câştige Palme d’Or, la Cannes, şi Leul de Aur, la Veneţia. Nu a câştigat însă premiul la Cannes; a cheltuit în schimb douăzeci de mii de mărci pe cocaină şi şi-a arvunit

drepturile de distribuţie ale viitorului film în schimbul garanţiei că va avea, în viitor, cocaină la discreţie. Îşi luase, de curând, şi obiceiul de a fi uneori violent cu femeile. La un moment dat, beat sau drogat fiind, s-a înfuriat şi, fără niciun motiv, a ciopârţit fluierul piciorului unei figurante din preajmă. La petrecerea dată cu ocazia zilei sale de naştere, pe 31 mai, care era aproape un eveniment public, i-a înmânat lui Ingrid, fosta sa soţie, un uriaş penis de plastic, spunându-i că asta o va face fericită o vreme. Continua să lucreze şi să dea interviuri conform planificării, dar îşi sporea mereu raţia de droguri, alcool şi soporifice. În dimineaţa zilei de 10 iunie, Juliana Lorenz l-a găsit mort în pat, cu aparatul video încă deschis. A urmat un fel de înmormântare, dar sicriul era gol, căci poliţia încă îi mai examina cadavrul pentru a găsi urme de droguri. Morala fabulei era atât de clară şi de evidentă, încât nici nu mai merita exprimată, deşi mulţi au făcut-o. Pentru a-l onora pe artistul defunct, i s-a făcut o mască mortuară, ca în cazul lui Goethe sau Beethoven, iar la Festivalul Filmului de la Veneţia din acel an, în septembrie, printre mesele cafenelelor din Piazza San Marco, circulau copii pirat ale acelui obiect respingător.

Tynan şi Fassbinder ar putea fi consideraţi victime ale cultului hedonismului. Mai erau şi aceia care au căzut victime legitimării intelectuale a violenţei. Printre aceştia s-a numărat şi James Baldwin (1924 – 1988), cel mai sensibil şi, în anumite privinţe, cel mai puternic dintre scriitorii americani de culoare din secolul al XX-lea. El ilustrează cazul unui om care ar fi putut duce o viaţă fericită şi împlinită datorită realizărilor sale, care erau considerabile. În schimb, a fost profund nefericit din cauza noului climat intelectual al timpului său, care l-a convins că mesajul operei sale trebuia să fie ura – mesaj pe care l-a împărtăşit cu un entuziasm plin de înverşunare. Acest fenomen dovedeşte o dată în plus straniul paradox că intelectualii, care ar trebui să-i înveţe pe oameni să aibă încredere în propria raţiune, îi încurajează de regulă să se lase pradă emoţiilor; şi în loc săiste dezbateri care să ducă

la reconcilierea omenirii, împing mult prea adesea omenirea spre domnia arbitrară a forţei.

Nu ne putem baza pe relatarea lui Baldwin asupra propriei copilării şi tinereţi; vom arăta imediat şi care este motivul. Putem totuşi reconstitui destul de exact această perioadă din lucrarea biografului său Fern Marja Eckman şi din alte surse.62 Mediul în care şi-a petrecut Baldwin primii ani din viaţă, Har-lemul anilor ’20 era un mediu destul de depravat. Baldwin era, de fapt, primul dintre opt copii. Mama sa nu s-a căsătorit până când el nu a împlinit trei ani. Bunicul său era un sclav din Louisiana. Tatăl său vitreg era un predicator de duminică, ce lucra într-o fabrică de îmbuteliere şi avea salariu mic. Şi totuşi, în pofida sărăciei, Baldwin a fost crescut bine, deci sever. Mama lui spunea că el îşi ducea întotdeauna în braţe un frăţior sau o surioară, pe care îi ţinea cu o mână, în timp ce în cealaltă avea o carte. Prima carte pe care a citit-o de la un capăt la altul a fost *Coliba unchiului Tom*, pe care apoi a tot recitit-o. Această carte a avut o influenţă evidentă asupra operei sale, în ciuda eforturilor sale de a-i şterge urmele. Părinţii şi-au dat seama că are talent şi l-au încurajat; de fapt toată lumea l-a încurajat. În anii ’20 şi ’30, în şcolile din Harlem nu exista un defetism rasial conştient. Exista credinţa că negrii se pot remarca, dacă muncesc din greu. Sărăcia nu era acceptată ca scuză, dacă nu învăţai. Standardele academice erau ridicate. Copiilor li se cerea să se ridice la nivelul lor, sau erau pedepsiţi. Baldwin a crescut în această atmosferă. La Şcoala Publică nr. 24 a avut o directoare excelentă, pe Gertrude Ayer, pe atunci singura femeie de culoare directoare de şcoală din New York. O altă învăţătoare, Orilla Miller, l-a dus pentru prima dată la teatru şi l-a încurajat să scrie. Când era în cursul inferior al Liceului Frederick Douglas, a publicat prima nuvelă, la vârsta de treisprezece ani, în revista şcolii, *The Douglas Pilot*, pe care ulterior a editat-o; a fost ajutat de doi remarcabili profesori negri, poetul Countee Cullen, care preda franceza, şi Herman Porter. În adolescenţă scria cu un har extraordinar şi era fericit că

are succes. La un an după terminarea liceului, a publicat un articol în aceeaşi revistă, în care a lăudat „atmosfera de bune intenţii şi de prietenie” din şcoală care a făcut din ea „una dintre cele mai bune şcoli din ţară” 63. Baldwin nu era numai un scriitor consacrat; între timp devenise şi un predicator adolescent de marcă, considerat a fi „foarte emoţional”. Era admirat, încurajat şi privit cu prietenie de negrii mai vârstnici din grupul itinerant de predicatori penticostali. Şi-a continuat studiile la o renumită şcoală din New York, Liceul de Witt Clinton, din Bronx, pe care l-au absolvit, printre alţii, şi Paul Gallico, Paddy Chayevsky, Jérôme Weideman şi Richard Avedon. Şi-a publicat din nou proza în splendida revistă a liceului *The Magpie* şi a devenit editorul ei. Era privit iarăşi cu prietenie de câţiva profesori de prim rang, care i-au încurajat cât au putut talentul absolut evident. Articolele ulterioare ale lui Baldwin publicate în *The Magpie* reflectă faptul că şi-a pierdut credinţa. A părăsit biserica. A lucrat ca hamal şi liftier, apoi pe un şantier de construcţii din New Jersey; de scris – scria noaptea. Din nou, se cunosc multe cazuri în care a fost ajutat şi încurajat de oameni mai în vârstă, atât negri, cât şi albi. Richard Wright, pe atunci cel mai important scriitor de culoare, i-a obţinut distincţia Eugene F. Saxton Memorial Trust, ceea ce i-a permis să călătorească la Paris. Scrierile sale au fost publicate în revistele *The Nation* şi *New Leader*. Ascensiunea sa nu a fost senzaţională, dar a fost constantă şi metodică. Cei care l-au cunoscut atunci au depus mărturie că muncea din greu şi cu entuziasm, că îşi ajuta familia căreia considera de datoria lui să-i trimită fiecare bănuţ pe care îl putea economisi. Dădea toate semnele că e fericit. Breşa s-a produs în 1948, când a publicat un articol foarte apreciat, „Ghetoul din Harlem”, în revista intelectuală iudaică, *Commentary64*. *O* mulţime de oameni i-au împrumutat bani pentru a-şi continua munca de creaţie. Un împrumut acordat de Marlon Brando i-a permis să îşi termine romanul despre viaţa religioasă din Harlem, *Go Teii It On the Mountain* (*Du-te şi predică pe munte*), roman publicat

cu mare succes în 1953. A dus viaţa unui intelectual cosmopolit, făcând un salt din Harlem direct în Greenwich Village şi pe Rive Gauche şi depăşind complet burghezia de culoare. A ignorat problemele Sudului. Pentru el, problema negrilor nu era esenţială. De fapt, când citeşti cele mai bune dintre scrierile sale de tinereţe, e imposibil să-ţi dai seama că e negru. Atât în viaţă, cât şi în operă, era de partea integrării. Unele dintre cele mai valoroase eseuri ale sale au fost publicate în revista integraţionistă *Commentary65*. Editorul acesteia, Norman

Podhoretz, a remarcat mai târziu: „El a fost un intelectual negru în aproape acelaşi sens în care ei erau intelectuali evrei". 66

În cea de-a doua jumătate a anilor '50 însă, Baldwin a devenit sensibil la noul climat intelectual de toleranţă a moravurilor, care începea să se facă simţit, pe de-o parte, şi a fost de acord cu ura, pe de alta. Era, sau credea că este, homosexual. Iar cel de-al doilea roman al său *Giavanni's Room* (*Camera lui Giovanni*), 1956, se ocupă de acest subiect. Romanul a fost respins de propriul său editor, aşa că a fost obligat să recurgă la un altul, care (a încercat să se convingă singur) l-a plătit prea puţin. Această experienţă l-a umplut de furie împotriva fenomenului editorial american. Mai mult încă, a descoperit că furia, mai ales când venea din partea cuiva „lipsit de drepturi", cum era el, începea să fie un subiect la modă şi să fie considerat un subiect îndreptăţit. Şi-a revărsat deci furia şi asupra oamenilor şi instituţiilor pe care le considerase, pe vremuri, demne de respect. S-a întors împotriva lui Richard Wright şi a multor altor negri mai în vârstă care îl ajutaseră.67 A început să emită judecăţi colective împotriva întregii rase albe. Şi-a rescris toată povestea vieţii, desigur, în mare măsură, fără să îşi dea seama. S-a alăturat astfel acelui şir de intelectuali ale căror scrieri autobiografice, dincolo de faptul că duc la extrem o sinceritate exhibiţionistă şi înşelătoare, îşi induc cititorii în eroare în mod periculos.68 A descoperit că a fost un copil nefericit. Tatăl său îi spusese, demult, că era

cel mai urât copil pe care l-a văzut vreodată, urât ca dracul. Despre tatăl său a scris: „Nu îmi amintesc, în toţi anii aceia, ca vreunul dintre copii să fi fost bucuros că îl vede întorcându-se acasă”. Pretinde că, la moartea tatălui său, şi-a auzit mama suspinând: „Sunt văduvă la patruzeci şi unu de ani, cu opt copii mici, pe care nu mi i-am dorit niciodată”. A descoperit că la şcoală a fost persecutat sălbatic. A descris Liceul Frederick Douglas cu oroare. Când a vizitat şcoala, în 1963, le-a spus elevilor: „Albii s-au autoconvins că negrii sunt fericiţi în locul ăsta. E treaba voastră să nu mai credeţi asta nicio clipă”. 69 A declarat despre liceul său că numai albii erau fericiţi acolo, afirmaţie pe care contemporanul său Richard Avedon a contrazis-o cu hotărâre. Despre profesorul de engleză care l-a ajutat a spus: „Ne *uram*”. A început să condamne în mod violent şi repetat cărţi pe care le iubise pe vremuri, precum *Coliba unchiului Tom*. *A* atacat întregul concept al integraţioniştilor aspiranţi – negrul din clasa de mijloc.70 A cercetat Sudul, iar la sfârşitul anilor ’50 s-a implicat în mişcarea pentru drepturi civile, două fenomene pe care le ignorase până atunci. Nu îl interesa însă tactica de tip gandhist a unui Martin Luther King. Nu îi păsa nici de raţionamentul sinuos al unor intelectuali negri precum Bayard Rustin, care a formulat cu măiestrie cazul strict raţional al egalităţii în drepturi în atmosfera generată de *Negrul alb* a lui Mailer. Baldwin a jucat, cu vehemenţă crescândă, cartea emoţională – chiar împotriva lui Mailer însuşi, căruia i-a spus că ar prefera să-şi petreacă timpul cu un rasist alb decât cu un liberal alb, căci ar şti măcar pe ce picior dansează.

De fapt, Baldwin a petrecut mult timp cu liberalii albi, şi în America, şi în Europa. În realitate, nimic nu îl bucura mai mult – şi pentru mai multă vreme – decât ospitalitatea liberalilor albi. În spiritul vechii tradiţii intelectuale, inaugurate de Rousseau, şi-a transformat plăcerea într-o favoare princiară. A catadicsit să accepte ospitalitatea liberalilor albi. Cum scria, în 1968, biograful său Fern Eckman: „Când e în chinurile creaţiei, Baldwin

umblă de obicei din casă în casă ca un rege medieval care călătoreşte prin regatul său, făcându-le supuşilor săi onoraţi favoarea regală de a accepta să le fie oaspete. Îşi invita şi prietenii, transformând astfel casa gazdei într-un fel de club; obişnuia apoi să plece (după cum i-a spus odată unuia din ei) pe motiv că locuinţa devenise prea publică". Cum s-a exprimat odată una dintre gazdele sale, cuprinsă mai curând de o admiraţie respectuoasă decât de furie: „Când vine Jimmy în vizită, nu e ca şi cum ai avea un singur musafir, ci o întreagă caravană". Cu cât provoca mai multă furie, cu atât era primit cu mai multă supunere, ceea ce aminteşte în mod ciudat de Rousseau.

Furia lui era atotcuprinzătoare, vizându-i pe liberalii negri chiar mai mult decât pe cei albi. După cum s-a plâns unul dintre ei: „Indiferent cât te crezi tu de liber, Jimmy te face să te simţi de parcă încă ai mai fi puţin sclav". La începutul anilor '60 Podhoretz i-a cerut lui Baldwin să investigheze noul val de violenţă printre negri predicat de Malcolm X şi de

Musulmanii Negri şi s-a oferit să îi publice rezultatele cercetării în *Commentary*. Baldwin a făcut cercetarea, dar a vândut rezultatele ziarului *New Yorker* pentru un preţ mult mai bun.72 însoţit de o descriere a experienţelor sale rasiste din tinereţe, textul a apărut în volum în 1963, sub titlul *The Fire Next Time* (*Data viitoare*, *focul*). Timp de patruzeci şi una de săptămâni la rând, cartea s-a numărat printre primele cinci titluri cel mai bine vândute din America şi a fost tradusă în toată lumea. Într-o anumită privinţă se înscria pe aceeaşi linie cu *Negrul alb* a lui Mailer şi, probabil, scrierea ei nici nu ar fi fost posibilă dacă nu ar fi existat aceasta din urmă. Cartea lui Baldwin a avut însă mult mai multă influenţă, atât în Statele Unite, cât şi în altă parte, şi aceasta deoarece, pentru prima dată, un intelectual negru de marcă – care folosise, până atunci, convenţiile literare şi modalitatea discursivă specifice culturii occidentale – afirma existenţa unui naţionalism al negrilor, conceput pe baze rasiale. Acum, Baldwin dădea expresie literară furiei sale, o instituţionaliza, o apăra şi o

propaga. Procedând astfel, el stabilea un nou tip de asimetrie rasială. Niciun intelectual alb nu ar fi putut să afirme, în mod rezonabil, că toţi albii îi urau pe negri şi cu atât mai puţin să apere acest punct de vedere. Totuşi, Baldwin insista acum că negrii îi urau pe albi, iar implicaţiile operei sale erau că aveau chiar şi motive pentru aceasta. Astfel, el a conferit un statut intelectual respectabil unei noi forme de rasism negru, care se răspândea repede şi care devenea dominantă în comunităţile de culoare din toată lumea.

Faptul că Baldwin ar fi crezut în caracterul inevitabil al rasismului negru şi al unei breşe, aparent de netrecut, între cele două rase, este discutabil. Tânărul James Baldwin ar fi negat cu hotărâre aşa ceva. Această idee îi contrazicea experienţa personală – tocmai de aceea, la o vârstă mai înaintată, Baldwin a trebuit să îşi rescrie propria biografie. Astfel, ultimii douăzeci de ani din viaţa lui Baldwin s-au bazat pe un fals, sau măcar pe o confuzie vinovată. De fapt, pe atunci trăia mai mult în străinătate, departe de orice luptă. Opera sa însă a fost distrusă de focul aprins chiar de el – şi a încetat de a mai fi eficientă. Ceea ce a persistat a fost spiritul cărţii *Data viitoare*, *focul*. Acesta întărea mesajul polemicii aprinse stârnite de Frantz Fanon cu *Les Damnés de la Terre* (*Blestemaţii pământului*), precum şi teza retorică a lui Sartre că violenţa era dreptul legitim al celor care ar putea fi definiţi, prin rasă, clasă sau înclinaţie, drept victime ale inechităţii morale.

Ajungem acum la problema cheie a vieţii intelectuale: atitudinea faţă de violenţă. Acesta este punctul în care intelectualii cei mai sobri, pacifişti sau nu, se împiedică şi cad în inconsecvenţă – sau devin, pur şi simplu, incoerenţi. Este posibil ca ei să condamne violenţa teoretic – cum este şi logic s-o facă din moment ce aceasta se află la antipodul metodelor raţionale de a rezolva problemele. Dar în practică se întâmplă să subscrie la ea din timp în timp – este ceea ce s-ar putea numi Sindromul Crimei Necesare – sau să aprobe folosirea ei de către cei pe care îi simpatizează. Alţi intelectuali, atunci când sunt confruntaţi

cu faptul că aceia pe care vor să îi apere practică violenţa, pur şi simplu transferă, printr-o argumentaţie ingenioasă, responsabilitatea morală asupra celor pe care vor să-i atace.

Unul dintre intelectualii marcanţi care practică această tehnică este filosoful limbajului Noam Chomsky. În alte privinţe, el este mai curând un utopic de modă veche decât un hedonist de tip nou. S-a născut la Philadelphia, în decembrie 1928, şi a obţinut repede laurii unor universităţi de renume: Massachusetts Institute of Technology, Columbia, Princeton, Harvard ş.a. În 1957, deci în anul în care Mailer publica *Negrul alb*, Chomsky a publicat un volum intitulat *Syntactic Structures* (*Structuri sintactice*). Acest text era extrem de original şi, în epocă, a părut o contribuţie hotărâtoare la dezbaterea veche, dar încă actuală, cu privire la modul în care căpătăm cunoştinţe şi, mai ales, cum de căpătăm atât de multe. În formularea lui Bertrand Russell: „Cum se face că fiinţele umane, ale căror contacte cu lumea sunt scurte, personale şi limitate, sunt totuşi capabile să ştie tot ceea ce ştiu?” 73 întrebarea are două răspunsuri aflate într-o relaţie de rivalitate. Unul este acela că oamenii s-au născut cu idei de-a gata. Cum spunea Platon în *Menon*: „Există, într-un om care nu ştie, păreri adevărate cu privire la acele lucruri pe care nu le ştie”. Ceea ce conţine mai însemnat mintea omenească se află acolo dintru început, deşi este nevoie de stimuli sau de experienţa externă care acţionează asupra stimulilor pentru a aduce aceste cunoştinţe la nivel conştient. Descartes considera că acest tip de cunoaştere intuitivă este mai valabil decât oricare altul şi că toţi oamenii s-au născut cu un reziduu de acest fel, deşi numai cei care au obiceiul de a gândi mult îşi dau seama cât este de importantă. Majoritatea filosofilor din Europa Continentală împărtăşesc, într-o oarecare măsură, această opinie.

Opusă acestui curent este tradiţia empiristă anglo-saxonă, reprezentată de Locke, Berkeley şi Hume. Ei argumentează că, în vreme ce caracteristicile fizice pot fi moştenite, mintea este, la naştere, *tabula rasa*, iar

caracteristicile mentale se capătă prin experienţă. Aceste păreri, de obicei într-o formă extrem de calificată, sunt susţinute în general în Marea Britanie, în Statele Unite şi în alte ţări care urmează tradiţia britanică.

Studiul întreprins de Chomsky asupra sintaxei, adică asupra principiilor care guvernează înlănţuirea cuvintelor sau a sunetelor pentru a forma propoziţii, l-a făcut să descopere ceea ce el a numit „universaliile lingvistice". Limbile lumii sunt mult mai puţine decât par la suprafaţă, pentru că toate au în comun universaliile lingvistice care determină structura ierarhică a propoziţiilor. Toate limbile pe care le-a studiat el, şi ulterior continuatorii săi, se conformează acestui model. Explicaţia lui Chomsky a fost că aceste reguli invariabile ale sintaxei intuitive sunt atât de adânc înrădăcinate în mintea omului, încât probabil că sunt rezultatul moştenirii genetice. Abilitatea noastră de a folosi limba este mai curând înnăscută decât dobândită. Este posibil ca modul în care a explicat Chomsky datele culese să nu fie corect, dar este singura explicaţie plauzibilă de până acum şi îl plasează definitiv pe Chomsky de partea cartezienilor sau a „continentalilor".

O asemenea explicaţie a stârnit un interes intelectual considerabil, nu numai în mediile universitare, transformându-l pe Chomsky într-un soi de celebritate, aşa cum s-a întâmplat cu Russell datorită operei sale matematice şi cu Sartre atunci când a popularizat existenţialismul. Asemenea celebrităţi sunt tentate să îşi folosească capitalul acumulat datorită performanţei lor în propria disciplină, pentru a-şi crea o platformă de pe care să îşi exprime opiniile în chestiuni de interes public. Aşa cum am văzut, şi Sartre a căzut în această ispită; la fel a făcut şi Chomsky. Pe tot parcursul anilor ’60, intelectualii occidentali, dar mai ales cei din Statele Unite, au început să se agite foarte tare din cauza politicii americane în Vietnam şi a nivelului sporit de violenţă cu care era pusă în practică această politică. Nu era vorba de un paradox. Cum era posibil ca, într-o vreme în care intelectualii erau din ce în ce mai dornici să accepte folosirea violenţei

pentru a obţine egalitatea rasială sau eliberarea colonială, sau chiar de către grupuri teroriste, să le repugne atât de tare violenţa atunci când era practicată de un guvern democratic occidental pentru a-şi proteja trei mici teritorii împotriva ocupării de către un regim totalitar? Nu există nicio modalitate logică de a rezolva acest paradox. A trebuit să ne mulţumim cu explicaţiile oferite de intelectuali, că ei aveau obiecţii la „violenţa instituţionalizată”, pe de o parte, şi că găseau justificări pentru violenţa individuală, personală, pe de altă parte (şi alte variaţiuni pe aceeaşi temă). Este limpede faptul că Chomsky s-a mulţumit cu ele, căci a devenit şi a rămas capul de afiş al intelectualilor care au manifestat o atitudine critică faţă de politica americană în Vietnam. Nu s-a mulţumit să explice cum de şi-a dobândit omenirea capacitatea de a folosi limba, dar a ajuns să-i dea şi sfaturi de geopolitică.

Acum este caracteristic pentru asemenea intelectuali să nu vadă nicio incongruitate în a face o mutare de la propria lor disciplină, în care sunt maeştri de necontestat, la probleme de interes public, în care s-ar putea presupune că nu sunt mai îndreptăţiţi decât alţii să fie ascultaţi. Într-adevăr, ei pretind întotdeauna că acele cunoştinţe speciale pe care le deţin le dau o putere de pătrundere deosebită. Russell credea, fără îndoială, că talentul şi competenţa sa în domeniul filosofiei îl îndreptăţeau să dea sfaturi omenirii „în domenii de interes obştesc”. Chomsky împărtăşea această părere în conferinţele ţinute în 1971 cu privire la opera lui Russell.76 Sartre argumenta că existenţialismul avea un impact direct asupra problemelor morale ridicate de Războiul Rece şi de reacţiile noastre la capitalism şi socialism. La rândul său, Chomsky a conchis că lucrările sale despre universaliile lingvistice erau, în sine, o dovadă evidentă a caracterului moral al politicii americane în Vietnam. Cum? Ei bine, susţinea Chomsky, depinde ce teorie a cunoaşterii accepţi. Dacă, la naştere, mintea este *tabula rasa*, iar fiinţele umane sunt, cum s-ar spune, obiecte de plastilină ce pot fi modelate în orice formă

doreşti, atunci sunt potrivite pentru ceea ce el numeşte „modelarea comportamentului” de către autoritatea de stat, de către directorul corporaţiei, de către tehnocrat, sau de către Comitetul Central. Dacă, pe de altă parte, oamenii sunt dotaţi cu structuri mentale interne şi simt o nevoie intrinsecă de tipare culturale şi sociale care, pentru ei, sunt normale, asemenea eforturi din partea statului sunt, până la urmă, sortite eşecului, dar până eşuează, ne împiedică dezvoltarea şi duc la o cruzime groaznică. Încercarea Statelor Unite de a-şi impune voinţa şi modelele de dezvoltare socială, culturală şi politică asupra popoarelor din Indochina a fost un exemplu atroce de astfel de cruzime.

A fost nevoie de o perversitate specială, de care îşi dă seama cu durere oricine studiază carierele intelectualilor, pentru a ajunge la această concluzie. S-ar putea spune cu îndreptăţire că demonstraţia pe care o face Chomsky pornind de la structurile înnăscute, dacă este valabilă, ar putea constitui un argument împotriva oricărei încercări de a schimba societatea. Şi de fapt, pentru varii motive, dorinţa de a schimba societatea a fost marea decepţie şi principalul blestem al epocii moderne. În secolul al XX-lea, în numele acestei idei au fost omorâţi zeci de milioane de oameni nevinovaţi în Rusia sovietică, în Germania nazistă, în China comunistă şi în alte părţi ale lumii. Acesta este însă ultimul lucru cu care democraţiile occidentale, cu toate defectele lor, au fost vreodată de acord. Dimpotrivă. Schimbarea societăţii este creaţia intelectualilor de la sfârşit de mileniu, care cred că pot remodela universul exclusiv prin apel la raţiune. Aşa s-a născut tradiţia totalitară. Ea a fost reprezentată, în faza de pionierat, de Rousseau, apoi sistematizată de Marx şi instituţionalizată de Lenin. Timp de şaptezeci de ani, succesorii lui Lenin au făcut cel mai lung experiment de a schimba societatea cunoscut în istoria omenirii. Insuccesul acestui experiment confirmă, într-adevăr, demonstraţia lui Chomsky. Schimbarea ordinii sociale, sau Revoluţia Culturală, cum a fost numită, a dus la apariţia a milioane de cadavre în

China lui Mao, dar tot a eşuat. Deşi au fost aplicate de guverne neliberale sau totalitare, toate programele de schimbare a societăţii au fost, la origine, opera intelectualilor. Apartheid-ul, de pildă, a fost teoretizat în forma sa detailată, modernă, la facultatea de psihologie de la Universitatea din Stellenbosch. Sisteme similare puse în practică în alte părţi ale Africii – Ujama în Tanzania, „consciencismul" în Ghana, „negritu-dinea" în Senegal, „umanismul zambian" etc. – au fost elaborate la facultăţile de ştiinţe politice sau sociologice ale universităţilor locale. Intervenţia americană în Indochina, oricât ar fi fost de imprudentă şi de nebunească – cum a şi fost de fapt –, a fost menită, iniţial, să salveze popoarele de acolo de schimbări sociale radicale.

Chomsky a ignorat asemenea argumente. Nu a arătat niciun fel de interes pentru încercările totalitare de a suprima sau de a schimba caracteristicile înnăscute. El argumenta că democraţia liberală, statul bazat pe *laissez-faire* era un sistem la fel de discutabil ca şi tirania totalitară, de vreme ce sistemul capitalist, din care acesta din urmă e o parte integrantă, furnizează elemente de coerciţie care generează aceeaşi negare a împlinirii de sine. Războiul din Vietnam a fost exemplul grăitor al opresiunii capitalist-liberale exercitate asupra unui popor mic, care încerca să reacţioneze la propriile sale probleme stringente – detectate în mod intuitiv; desigur, era sortit eşecului, dar, tot în preţul acesta s-au comis atrocităţi indescriptibile.78

Argumentele unor intelectuali ca Chomsky au jucat, fără îndoială, un rol important în răsturnarea a ceea ce era, la început, hotărârea puternică a Statelor Unite de a se asigura că în Indochina există şansele dezvoltării unei societăţi democratice. Când forţele americane s-au retras, locul lor a fost luat, imediat, de arhitecţii sociali, aşa cum aceia care au sprijinit intervenţia americană prevăzuseră tot timpul că avea să se întâmple. De-abia atunci au început cu adevărat atrocităţile indescriptibile. De pildă, în Cambodgia, ca un rezultat direct al retragerii americane,

în 1975 a avut loc una dintre cele mai mari crime dintr-un secol de crime spectaculoase. Un grup de intelectuali marxişti, care studiaseră în Parisul lui Sartre, dar care aveau acum la dispoziţie o armată formidabilă, au pus în practică un experiment de schimbare a societăţii, considerat nemilos chiar şi după standardele lui Stalin şi Mao.

Reacţia lui Chomsky la această atrocitate este instructivă. A fost complexă şi contorsionată. A făcut să curgă multe valuri de cerneală. De fapt, această reacţie a semănat foarte bine cu reacţiile lui Marx, Engels şi ale urmaşilor lor, atunci când au fost denunţate citatele intenţionat greşite ale lui Marx din discursul lui Gladstone asupra bugetului. Ar fi prea lung să examinăm aici în detaliu fenomenul, dar în esenţă lucrurile stau foarte simplu. Conform definiţiei lui Chomsky, care acum căpătase statutul unui fapt metafizic, America a jucat în Indochina rolul răufăcătorului. De aceea, nu se putea recunoaşte oficial existenţa masacrelor din Cambodgia decât după găsirea unor modalităţi de a arăta că Statele Unite poartă, direct sau indirect, responsabilitatea pentru ele.

Reacţia lui Chomsky şi a asociaţilor săi a trecut astfel prin patru faze.79 (1) Nu a fost niciun masacru; a existat doar o propagandă occidentală care pretindea că ar fi fost. (2) Este posibil să fi existat omoruri la scară redusă, dar „tulburările” din Cambodgia au fost exploatate de umanitarişti occidentali cinici, care s-au străduit cu disperare să depăşească „sindromul Vietnam”. (3) Omorurile au avut loc pe scară mai largă decât părea la început şi au fost rezultatul brutalizării ţăranilor de către criminalii de război americani. (4) Chomsky a ajuns în cele din urmă să citeze pe unul dintre cei câţiva savanţi cambodgieni „autentici” care, eludând cu măiestrie cronologia, a reuşit să „dovedească” faptul că cele mai groaznice masacre s-au întâmplat nu în 1975 ci „la jumătatea anului 1978” şi nu s-au produs în numele marxismului, ci din „motive tradiţionaliste, rasiste,

antivietnameze”. Între timp, regimul „îşi pierduse coloratura marxistă pe care o avusese cândva” şi devenise „vehiculul unui populism hiperşovin al ţăranilor săraci”. Ca atare, în „cele din urmă”, a căpătat aprobarea CIA, care de unde până atunci exagerase masacrele în scopuri propagandistice, a ajuns să contribuie activ la ele. Pe scurt, crima lui Pol Pot a fost, de fapt, un *Quod erat demonstrândum* pentru SUA.

Pe la mijlocul anilor ’80, pe Chomsky nu l-a mai interesat Vietnamul; şi-a îndreptat atenţia asupra Nicaraguei. Între timp însă, trecuse demult de punctul în care oamenii rezonabili mai erau dispuşi să-l contrazică serios. Chomsky a repetat-o spunem cu tristeţe – modelul lui Russell şi Sartre. Iată deci cum, o dată în plus, un om dotat cu o inteligenţă remarcabilă, care păruse la început să se ridice deasupra semenilor săi, s-a pierdut într-un deşert al extremismului, tot aşa cum o făcuse şi bătrânul Tolstoi, furios şi lipsit de coerenţă, de la Iasnaia Poliana. În viaţa multor intelectuali de la sfârşitul mileniului pare să existe o trăsătură sinistră, un fel de menopauză cerebrală, care s-ar putea numi Dispariţia Raţiunii.

Iată-ne ajunşi la sfârşitul anchetei noastre. Nu s-au scurs decât circa două sute de ani de când intelectualii laici au început să înlocuiască vechiul cler în calitate de călăuze şi mentori ai umanităţii. Am luat în considerare o serie de cazuri individuale ale acelora care au căutat să sfătuiască omenirea. Le-am analizat competenţa mora A şi raţională pentru sarcina asumată. Le-am analizat, în particular, atitudinea faţă de adevăr, modul în care au căutat şi evaluat faptele, răspunsul lor nu numai faţă de omenire în general, ci faţă de fiinţele umane în particular, modul în care s-au purtat cu prietenii, colegii, servitorii şi, înainte de toate, cu propria familie. Am survolat consecinţele sociale şi politice ale faptului că li s-a urmat sfatul.

Care este concluzia care ar trebui trasă? Cititorii vor judeca singuri. Cred însă că se simte astăzi un anumit scepticism public faţă de intelectualii care se ridică pentru

a ne ţine predici; o tendinţă tot mai accentuată în rândul oamenilor obişnuiţi de a pune în discuţie dreptul universitarilor, al scriitorilor şi filosofilor, oricât ar fi ei de *eminenţi*, de a ne spune cum să ne purtăm şi cum să ne organizăm viaţa. Pare să fie tot mai răspândită convingerea că intelectualii nu sunt mai înţelepţi în calitate de mentori, nici nu sunt nişte exemplare mai valoroase decât vrăjitoarele, vracii şi preoţii din trecut. împărtăşesc acest scepticism. Probabilitatea ca o duzină de oameni aleşi la întâmplare, în plină stradă, să facă dovada unor concepţii raţionale despre chestiunile morale şi politice în aceeaşi măsură cu un segment reprezentativ al intelectualităţii este la fel de mare. Merg însă mai departe. Intelectualii ne oferă una dintre principalele lecţii ale tragicului nostru secol, care a sacrificat atâtea milioane de vieţi nevinovate pe altarul planurilor de ameliorare a rasei umane. Ei nu numai că ar trebui ţinuţi departe de structurile puterii, dar ar trebui să facă obiectul unei suspiciuni speciale atunci când încearcă să ofere colectivităţii un sfat. Feriţi-vă de comitetele, conferinţele şi ligile intelectualilor. Nu aveţi încredere în afirmaţiile publice provenite din rândurile lor strânse. Ignoraţi-le verdictele depreciatoare la adresa liderilor politici şi a evenimentelor importante căci, departe de a fi oameni extrem de individualişti şi nonconformişti, intelectualii urmează anumite modele de comportament. Consideraţi ca grup, ei sunt adesea ultraconformişti în cadrul unor cercuri formate din aceia a căror aprobare o caută. Asta îi face atât de periculoşi *en masse*, căci le permite să creeze un climat de spaimă sau ortodoxii dominante, care adesea generează, prin ele însele, curente de acţiune iraţionale şi distructive. Mai presus de toate, trebuie să ne amintim întotdeauna ceea ce de obicei intelectualii uită: faptul că oamenii contează mai mult decât conceptele şi trebuie de aceea să se situeze pe primul loc. Cel mai rău despotism posibil este tirania nemiloasă a ideilor.

Note

Capitolul 1 Jean-Jacques Rousseau: *„Un nebun*

interesant".

1. A se vedea Joan MacDonald, *Rousseau and the French Revolution* (Londra, 1965).

2. J.H. Huizinga, *The Making of a Saint*: *The Tragi-Comedy of Jean-Jacques Rousseau* (Londra, 1976), pp. 185 şi următoarele.

3. Ernst Cassirer, *The Philosophy of the enlightenment* (Princeton, 1951), p. 268. Versiunea originală: *Die Philosophie der Aufklärung* (Tübingen, 1932). (*N.t*).

4. Jean Château, *Jean-Jacques Rousseau*: Să *Philosophie de l'education* (Paris, 1962), pp. 32 şi următoarele.

5. Lester G. Crocker, *Jean-Jacques Rousseau*: *The Quest, 1712 – 1758* (New York, 1974), p. 263.

6. *Ibid.*, pp. 238 – 239, 255 – 270.

7. Referitor la prima perioadă a vieţii lui Rousseau, a se vedea *ibid.*, pp. 7 – 15; relatarea făcută de el în *Confesiuni* nu este tocmai demnă de încredere.

8. Scrisorile lui Rousseau sunt publicate în R.A. Leigh, *Corres-pondance Complete de Jean-Jacques Rousseau* (Geneva, 1965) şi în T. Dufour şi P.P. Plan, *Correspondance Générale de Jean-Jacques Rousseau* (20 vol., Paris, 1924 – 1934).

9. Crocker, vol. i, pp. 160 şi următoarele.

10. Citat în Huizinga, p. 29.

11. *Discurs-ul* este publicat în G.R. Havens (ed.), *Discours* sur les *sciences et les arts* (New York, 1946).

12. Pentru operele lui Rousseau a se vedea Bernard Gagnebin şi Marcel Raymond (editori), *Oeuvres complètes* (3 vol., Paris, 1959 – 1964).

13. MacDonald.

14. Citat în Huizinga, pp. 16 – 17.

15. Crocker, vol. i, p. 16; a se vedea şi pp. 194 şi următoarele.

16. Citat de Huizinga, p. 50. Pasajul apare într-o scrisoare neexpediată adresată domnului de Mirabeau, 1767.

17. J.Y.T. Greig (ed.), *Letters of David Hume* (Oxford, 1953), vol. II, p.2.

18. Huizinga, pp. 15 – 16.

19. Un asemenea aforism (*obiter dicta*), ca şi altele similare, sunt reunite în lucrarea lui Huizinga.

20. Crocker, vol. II *The Prophetic Voice*, *1758 – 1783* (New York, 1973), pp. 28 – 29.

21. P.M. Masson, *La Religion de Jean-Jacques Rousseau* (3 vol., Paris, 1916).

22. Crocker, vol. I, pp. 146 – 147.

23. CP. DucIos: *Considerations sur les moeurs de ce siècle* (Londra, 1784), citat în Huizinga.

24. Crocker, vol. II, pp. 280, 265 – 302.

25. Huizinga, pp. 56 – 57, 112.

26. W.H. Blanchard, *Rousseau and the Spirit of Revolt* (Ann Arbour, 1967), p. 120.

27. Citat în Huizinga, p. 119.

28. E.C. Mossner, *Life of David Hume* (Austin, 1954), pp. 528 – 529.

29. Crocker, vol. II pp. 300 – 302.

30. *Ibid.*, pp. 318 – 319, 339 – 341.

31. *Confessions*, ediţia Everyman (Londra, 1904), vol. I, p. 13. Pentru versiunea în limba română, a se vedea *Confesiuni* (Editura pentru Literatură, 1969), trad. Pericle Martinescu, vol. I, p. 21.

32. Ronald Grimsley, *Jean-Jacques Rousseau*: *A Study în Self-Aware-ness* (Bangor, 1961), pp. 55 şi următoarele.

33. *Confessions*, vol. i, pp. 85 şi următoarele.

34. A se vedea excelenta analiză a lui Crocker privind tehnica acestuia, vol. i, pp. 57 – 58.

35. Huizinga, p. 75.

36. Crocker, vol. i, pp. 340 şi următoarele.

37. *Confessions*, vol. i, p. 37.

38. *Ibid.*, vol. i, p. 155.

39. *Ibid.*

40. Pe când Therese mai era încă în viaţă, d-na de Charrière a scris *Plainte et defence de Therese Levasseur* (Paris, 1789). O apologie modernă şi bine fundamentată a

Theresei este teza de doctorat a lui I.W. Allen, *Therese Levasseur* (Western Rezerve University, Cleveland), citat în Crocker, vol. i, p. 172. Alte lucrări care tratează relaţia lui Rousseau cu Therese includ şi Claude Ferval, *Jean-Jacques Rousseau et lesfemmes* (Paris, 1934).

41. A se vedea F.A. Pottle (ed.), *Boswell on the Grand Tour, Germany and Switzerland 1764* (Londra, 1953), pp. 213 – 258.

42. Publicat în *ibid.*, pp. 335 – 337.

43. Greig, vol. II pp. 14 – 15.

44. Citat în Crocker, vol. i, p. 186.

45. Ibid., pp. 178 şi următoarele.

46. Principalele apologii apar în *Confessions*, vol. II pp. 162 şi următoarele, pp. 178 şi următoarele.

47. Referitor la Voinţa Generală etc, a se vedea LG. Crocker, *Rousseau's Social Contract*: *An Interpreţive Essay* (Cleveland, 1968).

48. Tipărit în C.R. Vaughan (ed.), *The Political Writings of Rousseau* (2 vol., Cambridge, 1915), vol. II p. 250.

49. Sergio Cotta, „La Position du probleme de la politique chez Rousseau", *Études sur le Contrat social de J.J. Rousseau* (Paris, 1964), pp. 177 – 190.

50. I.W. Allen, citat în Crocker, vol. i, p. 356, nota 6.

51. A se vedea Huizinga, Introducere.

52. Aprecieri pentru şi împotriva lui Rousseau sunt menţionate în Huizinga, pp. 260 şi următoarele.

53. Citat de Crocker, vol. i, p. 353; remarca este menţionată în Henri Guillemin, *Un Homme, deux Ombres* (Geneva, 1943), p. 323.

Capitolul 2 Shelley, sau cât de neîndurătoare pot fi ideile

1. P.B. Shelley către Elizabeth Hitchener, în EL. Jones (ed.), *Letters of Percy Bysshe Shelley* (2 vol., Oxford, 1964), vol. i, pp. 116 – 117.

2. Vezi textul din D.L. Clark (ed.), *Shelley's Prose* (New Mexico, ed. rev. 1966).

3. Pentru o analiză clară a eseului, a se asculta M.H.

Scrivener, *Radical Shelley* (Princeton, 1982), pp. 249 şi următoarele.

4. O analiză interesantă a acestor poeme apare în Art Young, *Shelley and Non-Violence* (The Hague, 1975).

5. *Essays în Criticism*, *Second Series*: *Byron*, reeditat în Matthew Arnold, *Selected Prose* (Harmondsworth, 1982), pp. 385 – 404.

6. Byron către John Murray, 3 august 1922; către Thomas Moore, 4 martie 1822; ambele apărând în Leslie A. Marchand (ed.).

Byron's Letters andjournals (11 vol., Londra, 1973 – 1982), vol. ix, pp. 119, 189 – 190.

7. Cea mai bună biografie a lui Shelley, o lucrare de pionierat, este Richard Holmes, *Shelley*: *The Pursuit* (Londra, 1974). Ar trebui adăugat la aceasta şi eseul despre Shelley scris de Holmes, publicat în lucrarea acestuia *Footsteps*: *Adventures of a Romantic Biographer* (Londra, 1985).

8. Referitor la Sir Timothy Shelley, a se vedea R.C-Thorne (ed.), *History of Parlament*: *House of Commons 1790 – 1820* (Londra, 1986), vol. v, *Members Q-Y*, pp. 140 – 141.

9. Privitor la radicalizarea tânărului Shelley a se vedea Holmes, pp. 25 şi următoarele; şi K.M. Cameron, *The Young Shelley*: *Genesis of a Radical* (New York, 1950).

10. N. Mackenzie (ed.), *Secret Societies* (Londra, 1967), p. 170; Nesta Webster, *Secret Societies and Subversive Movements* (Londra, 1964), pp. 196 – 268.

11. Marie Roberts, *British Poets and Secret Societies* (Londra, 1986), se ocupă de Shelley în cap. 4, pp. 88 – 101.

12. Shelley, *Letters*, vol. i, p. 54; Paul Dobson, *The Unaknowledged Legislator*: *Shelley and Politics* (Oxford, 1980), pp. 157 şi următoarele.

13. Sylvia Norman, *The Flight of the Skylark*: *The Development of Shelley's Reputation* (Londra, 1954), p. 162.

14. Thomas Jefferson Hogg, *Life of Shelley*, citând-o pe Helen.

15. Holmes, pp. 36, 48.
16. *Ibid.*, *pp*. 50 – 51.
17. *Ibid.*, *p*. *57*.
18. Scrisoare către John Williams, în *Letters*, vol. i, p. 330.
19. *Ibid.*, pp. 139 – 140, 146 – 147, 148 – 149.
20. *Ibid.*, *p*. 155.
21. *Ibid.*, *pp*. 156, 163.
22. *Ibid.*, *p*. 165.
23. *Ibid.*, pp. 205 – 206.
24. F.L. Jones (ed.), *Mary Shelley's Journal* (Londra, 1947), p. 17.
25. N.I. White, *Shelley* (2 vol., New York, 1940), vol. i, pp. 547 – 552.
26. Vezi Louis Schutz Boas, *Harriet Shelley*: *Pive Long Years* (Oxford, 1962).
27. Scrisori datând din 14 iulie, 27 august, 15 septembrie şi 16 septembrie 1814, în *Letters*, vol. i, pp. 389 – 390, 391 – 393, 394, 396.
28. Scrisoare datată 26 septembrie 1814, în *Letters*, vol. i, pp. 396 – 397.
29. Scrisoare din 3 octombrie 1814, în *Letters*, vol. i, p. 403.
30. Scrisori datate 3 şi 25 octombrie 1814, în *Letters*, vol. i, pp. 400, 410.
31. Scrisoare din 14 noiembrie 1814, în *Letters*, vol. i, p. 421.
32. *Letters*, vol. i, p. 520, notă de subsol.
33. A se vedea relatarea ultimei faze din viaţa lui Harriet în Boas, cap. vii, pp. 183 şi următoarele.
34. Scrisoare datată 16 decembrie 1814, *Letters*, vol. i, pp. 519 – 521. Autenticitatea acestei scrisori a fost contestată ulterior de apologeţii lui Shelley din perioada victoriană, dar nu pare să existe vreun motiv care să ne facă să ne îndoim de ea. A se vedea Holmes, p. 353 şi nota de subsol.
35. *Letters*, vol. i, pp. 511 – 512.
36. Scrisoare din 10 decembrie 1812, *Letters*, vol. i,

p. 338.

37. Referitor la Fanny Imlay, a se vedea Holmes, pp. 347 ş.a.

38. Scrisoare către Godwin, *Letters*, vol. i, p. 311.

39. *Letters*, vol. i, p. 196.

40. *Letters*, vol. i, p. 314.

41. Holmes, p. 216.

42. *Letters*, vol. i, p. 530.

43. *Letters*, vol. II pp. 264 – 265.

44. Holmes, pp. 442 – 447; vezi şi Ursula Orange: „Shuttlecocks of Genius", *Keats-Shelley Memorial Bulletin*, clixv.

45. A se vedea scrisorile adresate de Byron lui Hoppner, 10 septembrie şi 1 octombrie 1820, în *Byron's Letters and Journals*, vol. 7, pp. 177, 191.

46. Byron către Douglas Kinnaird, 20 ianuarie 1817, în *Byron*'s *Letters and Journals*, vol. 5, pp. 160 – 162.

47. Claire Clairmont către Byron, 6 mai 1816, Murray mss, citat în Doris Langley Mooer, *Lord Byron*: *Accounts Rendered* (Londra, 1974), p. 302.

48. Situaţia conform căreia mama ar fi fost dădaca, Elise, este dezbătută în Ursula Orange, „Elise, Nursemaid to the Shelley's", *Keats-Shelley Memorial Bulletin*, 1955. Richard Holmes, deşi este cel mai bun biograf al lui Shelley, prezintă o variantă neplauzibilă a acestui aspect; de fapt, abordează problema în două moduri diferite, unul în *Shelley*: *The Pursuit* şi celălalt în *Footsteps*.

49. August, 1821, citat în Moore.

50. A se vedea scrisorile lui Byron către J.B. Webster, 18 septembrie

1818, şi John Cam Hobhouse şi Douglas Kinnaird, 19 ianuarie

1819, publicată în *Byron's Letters and Journals*, vol. vi, pp. 65, 91 – 92.

51. *Letters*, vol. i, p. 323.

52. Scrisoare către Byron datată 14 septembrie 1821, citată în Moore.

53. Haydon a scris aceste comentarii pe marginea

exemplarului său din *Conversation with Lord Byron* de Medwin (aflată acum la Newstead Abbey, Colecţia Roe-Byron); citat în Moore, pp. 301 – 302.

54. *Letters*, vol. I, p. 423, nota 1; scrisorile lui Shelley către Hogg, 1 ianuarie şi 26 aprilie 1815, vol. I, pp. 423, 426; s-au păstrat unsprezece scrisori trimise lui Hogg de către Mary.

55 – Robert Ingpen şi W.E. Peck (editori), *Complete Works of P.B. Shelley* (New York, 1926 – 1930), vol. vii, p. 43.

56. Scrisoare datată 10 ianuarie 1812, în *Letters*, vol. i, pp. 227 şi următoarele.

57. Pentru detalii referitoare la tranzacţiile financiare dintre Shelley şi Godwin, a se vedea Holmes, pp. 223 – 238, 250, 269 – 270, 284, 307, 311 – 321, 346, 379, 407 – 413, 526.

58. Harriet către d-na Nugent, 11 decembrie 1818, în *Letters*, vol. i, p. 422, nota.

59. Scrisoare datată 7 martie 1841, în Thomas Piney (ed.), *Letters of Thomas Babbington Macaulay* (6 vol., Cambridge, 1974 – 1981), vol. III, p. 366.

60. Citat în Arm Blainey, *immortal Boy*: *A Life of Leigh Hunt* (Londra, 1985), p. 189.

61. *Letters*, vol. i, pp. 366, 379, note.

62. Holmes, 161.

63. Referitor la Roberts, a se vedea *Letters*, vol. i, p. 339, nota 1 la scrisoarea 215; referitor la Bedwell, *Letters*, vol. I, p. 362; referitor la fraţii Williams, *Letters*, vol. i, p. 360 şi nota, pp. 386 – 387; referitor la Evans, *Letters*, vol. i, pp. 332 – 333, 339.

64. Referitor la librari, a se vedea Shelley către John Slatter, 16 aprilie 1811; Henry Slatter către Sir Timothy Shelley, 13 august 1831; scrisoare de la Shelley, 23 decembrie 1814; *Letters*, vol. i, pp. 438, notai, 411.

65. *Letters*, vol. i, pp. 362 – 363.

66. A.M.D. Hughues (Oxford), *The Nascent mină of Shelley*.

67. De exemplu *Ari Young*, a se vedea nota 4 de mai

sus.

68. A se vedea Scrivenor, *Radical Shelley* (Princeton, 1982), pp. 198 – 210.

69. Ase vedea Edward Duffy, *Rousseau în England*: *The Context for Shelley's Critique of the Enlightenment* (Berkeley, 1979).

70. Claire Clairmont către Edward Trelawney, 30 septembrie 1878, publicată în care H. Prorzheimer Library Bulletin iv, pp. 787 – 788.

71. Shelley către John Gisborne, 18 iunie 1822, în *Letters*, vol. II pp. 434 – 437.

72. Holmes, p. 728; *Letters*, vol. II p. 433.

73. F.L. Jones (ed.), *Maria Gisborne and Edward E. Williams*: *Their Journals and Letters* (Londra, 1946), p. 149.

74. Holmes, p. 729; Edward Dowden, *Life of P.B. Shelley* (2 vol., Londra, 1986), vol. II pp. 534 şi următoarele.

Capitolul 3 Karl Marx: *„Proferând blesteme enorme"*.

1. Edgar von Westphalen, citat în Robert Payne, *Marx* (Londra, 1968), p. 20.

2. A se vedea excelentul eseu al lui Marx, în Robert S-Wistrich: *Revolutionary Jeivs From Marx to Trotsky* (Londra, 1976).

3. Scrisoare către Engels, 11 aprilie 1868, *Karl Marx-Friedrich Engels Werke* (Berlinul de Est, 1956 – 1968), vol. XXXII, p. 58. Pentru ediţia în limba română a se vedea Karl Marx şi Friedrich Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1972), vol. XXXII, p. 487.

4. Referitor la poeziile lui Marx a se vedea Payne, pp. 61 – 71.

5. *Marx-Engels Werke*, vol. III, pp. 69 – 71; *Opere* (Ed. Politică, 1962), vol. III, p. 487.

6. Payne, pp. 166 şi următoarele.

7. Text în Marx-Engels, *Selected Correspondence 1846 – 1895* (New York, 1936), pp. 90 – 91.

8. *Capital*, ediţia Everyman (Londra, 1930), p. 873. Pentru traducerea în limba română a se vedea Karl Marx şi

Friedrich Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. XXIII, p. 27.

9. T.B. Bottomore (trad. Şi ed.), *Karl Marx, Early Writings*, Londra, 1963), pp. 34 – 37; eseurile despre evrei apar şi în *Karl Marx-Engels Collected Works* (Londra, 1975 şi următorii), vol. III, pp. 146 – 174. A se vedea K. Marx şi Fr. Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1957), vol. I, pp. 38212.

10. Stadiul decisiv în scrierile lui Marx a fost atins în *Contribuţii la critica filosofiei hegeliene a dreptului* (1844), *Manuscrise economice şi filosofice din 1844* (publicate pentru prima dată în 1932) şi *Ideologia germană* (1845 – 1846).

11. Pentru o descriere valoroasă a acestor scrieri, a se vedea Payne, pp. 98 şi următoarele.

12. Payne, p. 86.

13. Payne, pp. 134 – 136.

14. *Marx-Engels Werke*, vol. XXX, p. 259; *Opere* (Ed. Politică, 1969), vol. XXX, p. 231.

15. Karl Jaspers, „Marx şi Freud", *Der Monat*, XXVI (1950).

16. Geoffrey Pilling, *Marx's Capital* (Londra, 1980), p. 126.

17. Louis Althusser, *For Marx* (trad. Londra, 1969), pp. 79 – 80.

18. Tipărit în *Engels on Capital* (Londra, 1938), pp. 68 – 71. A se vedea şi K. Marx şi Fr. Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1963), vol. 16.

19. *Capital*, pp. 845 – 846. Pentru traducerea în limba română a se vedea şi K. Marx şi Fr. Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. XXIII, p. 766.

20. *Capital*, pp. 230 – 311. *Opere*, vol. XXIII, pp. 242 – 313.

21. *Capital*, p. 240, nota 3. *Opere*, vol. XXIII, pp. 251, nota 48.22.W.O. Henderson & W.H. Challoner (trad. Şi ed.), *Engels*

Condition of the Working Class în England (Oxford, 1958). A se vedea Fr. Engels, *Situaţia clasei muncitoare în Anglia*, în *Opere* (Ed. Politică, 1962), vol. II, pp. 239 – 532.

23. Engels către Marx, 19 noiembrie 1844, *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe* (Moscova, 1927 – 1935), 1 partea iii (1929); Opere (Ed. Politică, 1966), vol. XXVII, p. 10.

24. Henderson & Challoner, Apendice v din *Report on the Operation of the Poor Laws* de dr Loudon, 1833, ne oferă exemple caracteristice ale metodelor de citare eronată folosite de Engels, metode care nu fac decât să denatureze grav ceea ce a vrut să spună Loudon.

25. *Nationalbkonomie der Gegenwart und Zukunft*, I (Frankfurt, 1848), pp. 155 – 161, 170 – 241.

26. Pentru o analiză de ansamblu a metodelor lui Marx, a se vedea Leslie R. Page, *Karl Marx and the Criticai Examination of His Works* (Londra, 1987).

27. Aşa cum a fost redată în şapte ziare londoneze, 17 aprilie 1863.

28. A se vedea David F. Felix, *Marx as Politician* (Londra, 1983), pp. 161 – 162, 269 – 270.

29. *Ibid.*, p. 147.

30. Pentru aceasta a se vedea Page, pp. 46 – 49.

31. A se vedea şi Felix, şi Chushichi Tsuzuki: *The Life of* Eleanor *Marx, 1855 – 1898*: *A Socialist Tragedy* (Londra, 1967).

32. Payne, p. 81.

33. *Ibid.*, p. 134.

34. Relatarea lui Geizen a fost publicată la Boston în 1864; citată în Payne, p. 155.

35. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. vi, pp. 503 – 505. A se vedea K. Marx şi Fr. Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1959), vol. VI, p. 563.

36. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. vii, p. 239. Traducerea în limba română apare în Marx şi Engels, *Opere* (Ed. Politică), vol. VII, p. 269.

37. Payne, p. 475 notă.

38. Stephan Lukes, *Marxism and Morality* (Oxford, 1985), pp. 3 şi următoarele.

39 Citat în David McLellan, *Karl Marx*: *His Life and Thought* (Londra, 1973), p. 455.

40. Payne, pp. 50 şi următoarele.

41. *Marx-Engels*, *Collected Works*, vol. II pp. 330 – 331.

42. Marx, *On Britain* (Moscova, 1962), p. 373.

43. Payne, pp. 251 şi următoarele; Michael Bakunin, *Oeuvres* (Paris, 1908).

44. E.g., *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. XXXIII, p. 117. Scrisoarea nu se regăseşte în traducerea în limba română a operelor lui Marx.

45. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. XXXI, p. 305; *Opere* (Ed. Politică, 1971), vol. XXXI, p. 257.

46. Apare ca notă de subsol în *Capital*, vol. i, îi vii, capitolul 22. Vezi K. Marx şi Fr. Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1966, 1967, 1969), vol. XXIII, XXIV, XXV.

47. Citat în Payne, p. 54.

48. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. XXVII, p. 227; *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. XXVII, p. 218.

49. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. XXX, p. 310; răspunsul lui Engels apare în vol. XXX, p. 312. A se vedea K. Marx şi Fr. Engels, *Opere* (Ed. Politică, 1969), vol. XXX, pp. 275 şi următoarele.

50. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. XXXI, p. 131; *Opere* (Ed. Politică, 1971), vol. XXXI, p. 122.

51. Pentru informaţii suplimentare referitoare la finanţele lui Marx, a se vedea David McLellan, *Karl Marx*: *Interviews and Recol-lections* (Londra, 1981), ca şi lucrarea *Karl Marx*: *The Legacy* (Londra, 1983) a aceluiaşi autor; Fritz J. Raddatz, *Karl Marx*: *A Political Biography* (Londra, 1979).

52. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. XXVII, p. 500; *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. XXVII, p. 471.

53. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. XXVII, p. 609; *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. XXVII, pp. 563 – 564.

54. Publicat în *Archivfiir Geschichte des Socialismus* (Berlin, 1922), pp. 56 – 58; în Payne, pp. 251 şi următoarele.

55. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, pp. 102 – 103.

56. *Marx-Engels Gesamt-Ausgabe*, vol. III, pp. 4, 569; *Opere* (Ed. Politică, 1966), vol. III, pp. 9, 572.

57. Referitor la familia lui Marx, a se vedea H.F. Peters, *Redjenny*: *A Life with Karl Marx* (Londra, 1986); Yvonne Kapp, „Karl

Marx's Children: Family Life 1844 – 1855" în *Karl Marx*: *100 Years On* (Londra, 1983), pp. 273 – 305 şi *Eleanor Marx* (2 vol., Londra 1972) de aceeaşi autoare.

58. Payne, p. 257.

59. Autorităţile sovietice, care au publicat o versiune cenzurată, deţin manuscrisul rămas, care este încuiat la Institutul Marx-Engels-Lenin din Moscova. O altă versiune, şi ea probabil cenzurată, a fost publicată în 1965 la Leipzig.

60. Pentru aceste date (dar şi pentru altele) din viaţa lui Marx, a se vedea tabelul cronologic alcătuit de Maximilien Rubel în *Marx*: *Life and Works* (trad., Londra, 1980); existenţa fiului nelegitim a fost revelată pentru prima dată în W. Blumenberg, *Karl Marx*: *An Illustrated Biography* (1962, trad. în lb. engl., Londra, 1972).

61. A se vedea Payne, pp. 538 – 539.

Capitolul 4 Henrik Ibsen: *„Dimpotrivă*!"

1.17 mai 1814.

2. A se vedea Brian W. Downs, *Ibsen*: *The Cultural Background* (Cambridge, 1948) şi introducerea la John Northam (trad. Şi ed.), *Ibsen's Poems* (Oslo, 1986).

3. „Memories of Childhood", scrisă în ianuarie 1881, publicată în Evert Sprinchorn (ed.), *Ibsen*: *Letters and Speeches* (Londra, 1965), pp. 1 – 6.

4. Pentru evenimentele vieţii lui Ibsen m-am bazat în special pe biografia lui Michael Meyer: *Henrik Ibsen*: *I. The Making of a Dramatist, 1828 – 1864* (Londra, 1967); il. *The Farewell to Poetry, 1864 – 1882* (Londra, 1971); *iii. The Top of a Cold Mountain 1886 – 1906* (Londra, 1971). Cu toate acestea, pentru a uşura sarcina cititorului, notele mele se referă în general la ediţia prescurtată, *Henrik Ibsen* (Londra, 1974).

5. Meyer, p. 197 notă.

6. *Rhymed Letter to Fru Heiberg*. (*Scrisoare în versuri adresată lui Fru Heiberg*).

7. Câteva dintre părerile lui George Brandes apar în „Henrik Ibsen: Personal Reminiscences and Remarks about his Plays”, *Century Magazine*, New York, februarie 1917.

8. Citat în Meyer, pp. 775 – 776.

9. Citat în Bergliot Ibsen, *The Three Ibsens*: *Memories of Henrik I, Suzannah I and Sigurd I* (trad., Londra, 1951), pp. 17 – 18.

10. Meyer, p. 432; memoriile lui Paulsen au fost publicate la Copenhaga, în 1903.

11. Halvdan Koht, *Life of Ibsen* (2 vol., trad., Londra, 1931), vol. II p. III.

12. Însemnările lui Jaeger referitoare la Ibsen au fost publicate în 1960; a se vedea Meyer, p. 603.

13. Citat în Meyer, p. 592.

14. Bergliot Ibsen, p. 92.

15. Meyer, pp. 339, 343 – 344.

16. Hans Heiberg, *Ibsen*: *A Portrait of the Artist* (trad., Londra, 1969), p. 177.

17. Meyer, pp. 689 – 690.

18. Meyer, pp. 575 – 576.

19. Meyer, p. 805.

20. Meyer, pp. 277 – 278.

21. Meyer, p. 500.

22. Meyer, p. 258.

23. Scrisoare datată 9 decembrie 1867, în Meyer, pp. 287 – 288.

24. Heiberg, pp. 20 – 22.

25. Referitor la Else, a se vedea Meyer (3 vol.), vol. I, pp. 47 – 48.

26. Heiberg, p. 34.

27. Episod relatat în Meyer (3 vol.), vol. III, p. 206.

28. Heiberg, p. 241.

29. Meyer, p. 55.

30. Citat în Meyer, pp. 304 – 305.

31. Meyer, pp. 293 – 294.

32. Publicat în *Letters and Speeches*, pp. 315 – 316.

33. Bergliot Ibsen, pp. 84 – 85.

34. Citat în Meyer, pp. 287 – 288.

35. Citat în Meyer, p. 332.
36. Prefaţa la *Cătăline* (ediţia din 1875).
37. „Resemnare” este inclusă în colecţia lui John Northam.
38. Meyer, p. 659.
39. Jurnalele lui Janson au fost publicate în 1913.
40. Citat în Meyer, p. 531.
41. Heiberg, pp. 245 – 246 a se vedea cuvântarea lui Ibsen în faţa muncitorilor din Trondhjem, 14 iunie 1885, în *Letters and Speeches*, pp. 248 – 249.
42. *Letters and Speeches*, pp. 251 – 256.
43. Meyer, p. 703.
44. *Letters and Speeches*, pp. 337 – 338.
45. Meyer, pp. 815 – 816.
46. Meyer, pp. 636 şi următoarele.
47. E.A. Zucker, *Ibsen*: *The Master Builder* (Londra, 1929).
48. Citat în Meyer, p. 646.
49. Meyer, pp. 653 – 654.
50. Scrisorile adresate Emiliei Gardach se găsesc în *Letters and Speeches*, pp. 279 – 298.
51. Meyer, p. 97.
52. Scrisoare către Magdalene Thoresen, 3 decembrie 1865.
53. Meyer 250 – 251.
54. Meyer, p. 131 – 141.
55. Bergliot Ibsen, pp. 61 – 62.
56. Bergliot Ibsen, pp. 59, 79, 82.
57. Meyer, pp. 280 – 281, 295 – 297.
58. Meyer, p. 581.

Capitolul 5 Tolstoi: *Fratele mai mare al lui Dumnezeu*

1. Citat în George Steiner, *Tolstoy or Dostoievsky* (Londra, 1960).
2. Însemnări de jurnal pentru 12 octombrie, 2 – 3 noiembrie 1853; 7 iulie 1857; 18 iulie 1853 în Aylmer Maude (ed.), *The Private Diary of Leo Tolstoy 1853 – 1857* (Londra, 1927), pp. 79 – 80, 37, 227, 17.
3. Maxim Gorki, *Reminiscences of Tolstoy, Chekhov*

and Andreeo (Londra, 1934), citat în Steiner, p. 125.

4.19 ianuarie 1898, în *Diary*.

5. Citat în Henry Troyat, *Tolstoy* (trad., Londra, 1968), pp. 133 – 140.

6. Ilya Tolstoy, *Tolstoy*, *My Father* (trad., Londra, 1972).

7. Leo Tolstoy, *Adolescenţa*.

8. Citat în Aylmer Maude, *Life of Tolstoy* (Londra, 1929), p. 69.9.3 noiembrie 1853, în *Diary*, p. 79.

10. Maude, *Life*, p. 37.11 Maude, p. 126.

12. Maude, p. 200; Troyat, p. 194.

13. R.F. Christian, *Tolstoy*: *A Criticai Introduction* (Cambridge, 1956).

14. Edward Crankshaw, *Tolstoy*: *The Making of a Novelist* (Londra, 1974) este extrem de bine documentată privitor la punctele tari şi slabe ale lui Tolstoi ca scriitor.

15. Elizabeth Gunn, *A Daring Coiffeur*: *Reflections on War and Peace and Anna Karenina* (Londra, 1971).

16. Ambele pasaje sunt citate de Gunn.

17. Citat în Steiner, p. 229.

18. Citat în Crankshaw, p. 66.

19. Însemnări pentru 25 şi 27 iulie, 1 august 1857, în *Diary*; a se vedea şi Introducere, p. XXIII.

20. *Diary*, pp. 10, 158.

21. *Diary*, pp. 10 – 16; Crankshaw, p. 128.

22. Troyat, p. 63.

23. Citat în Anne Edwards, *Sonya*: *The Life of Countess Tolstoy* (Londra, 1981), p. 43.

24. Troyat, p. 212.

25. Citat în Valentin F. Bulgakov, *The Last Year of Leo Tolstoy* (trad., Londra, 1971), pp. 145 – 146.

26. *Diary*, Introducere, p. XXI.

27. Citat în Ernest J. Simmons, *Leo Tolstoy* (Londra, 1949), pp. 621 – 622.

28. Scrisoare către N.N. Strakhov, autorul unui articol, „The Feminine Question”, în care îl respingea pe J.S. Mill. Citat în Simmons.

29. Crankshaw, pp. 145 – 152.

30. Edwards, pp. 77 – 87; Crankshaw, pp. 196 – 204; Simmons, p. 270.

31. Edwards, p. 267.

32. Pentru un specimen al manuscrisului original al lui Tolstoi, a se vedea foto în Crankshaw, p. 247.

33. Crankshaw, p. 198.

34. Citat în Troyat, pp. 525 – 526.

35. Leo Tolstoi, *Recollections*.

36. Troyat, p. 141.

37. Citat în Maude, pp. 250 – 251.

38. Crankshaw, p. 172.

39. Simmons, p. 400.

40. Moartea fratelui lui Levin, în *Anna Karenina*; refuzul de a participa la înmormântare, în *Război şi Pace*.

41. Notă datată 16 decembrie 1890.

42. Citat în Troyat, p. 133.

43. Troyat, p. 212.

44. Crankshaw, pp. 237 – 238.

45. Scrisoare adresată surorii ei, citată în Simmons, p. 429.

46. Simmons, p. 738.

47. Citat în Isaiah Berlin, *The Hedgehog and the Fox*: *An Essay on Tolstoy's View of History* (Londra, 1953), p. 6.

48. A se vedea exemplul citat de Berlin: personajul Kutuzov (un personaj real) din *Război şi Pace* este transformat treptat, pe parcursul revizuirilor succesive, din „omul voluptuos, şiret, bătrân, slab care era ca personaj istoric în simbolul de neuitat al poporului rus cu simplitatea şi înţelepciunea intuitivă ce-l caracterizează", adică exact de ceea ce avea Tolstoi nevoie.

49. Simmons, pp. 317 – 318.

50. Pentru o analiză inteligentă a creştinismului lui Tolstoi, a se vedea Steiner, pp. 260 – 265.

51. Însemnare de jurnal din august 1898, citată în Steiner, p. 259.

52. Aceste *obiter dicta* provin în mare parte din Introducerea lui George Steiner la Bulgakov, şi din chiar textul lui Bulgakov.

53. Simmons, pp. 493 şi următoarele.

54. Însemnare de jurnal datată 17 decembrie 1890. Jurnalele contesei Tolstoi sunt publicate sub titlul *The Diary of Tolstoy's* VW/e, *1860 – 1891* (Londra, 1928); *The Countess Tolstoy's Later Diaries*, *1891 – 1897* (Londra, 1929); *The Final Struggle*: *Being Countess Tolstoy*'s *Diaries for 1910* (Londra, 1936).

55. A se vedea introducerea scrisă de Bulgakov la propria sa carte *The Last Year of Leo Tolstoy*, cu precădere pp. xxiii-xxiv.

56. Bulgakov, p. 162.

57. Bulgakov, pp. 166 şi următoarele, pp. 170 – 171.

58. Bulgakov, p. 197.

Capitolul 6 „Apele adânci" ale lui Ernest Hemingway

l. A se vedea Edward Wageknecht, *Ralph Waldo Emerson*: *Portrait of a Balanced Soul* (New York, 1974), Capitolul 6, „Politics", pp. 158 – 201.

2. *Journals and Miscellaneous Notebooks of Ralph Waldo Emerson* (14 vol., Harvard, 1960) voi. vii, p. 435.

3. Thomas Wentworth Higginson, *Every Saturday*, 18 aprilie 1868.

4. Pentru aceasta a se vedea Joel Porte, *Representative Man*: *Ralph Waldo Emerson in His Time* (New York, 1979).

5. *Correspondence of Emerson and Carlyle* (New York, 1964), p. 14.

6. Menţiune datând din 25 aprilie 1848, în Joel Porte (ed.), *Emerson in his Journals* (Harvard, 1982), p. 385.

7. Henry James, *The Art of Fiction*, pp. 223 – 224.

8. *Journals and Mise*. *Notebooks*, vol. viii, pp. 88 – 89, 242.

9. Ibid., vol. ix, p. 115.10. Ibid., vol. vii, p. 544.

11. A se vedea articolul relevant scris de Mary Kupiec Cayton, „The Making of an American Prophet: Emerson, his audience and the rise of the culture industry în nineteenth-century America", American *Historical Review*, iunie 1987.

12. A se vedea Paul Boyer, *Urban Masses and Moral*

Order în *America*, *1820 – 1920* (Harvard, 1978), p. 109.

13. Citat în Wagenknecht, p. 170; cf. Lewis S. Feuer, „Ralph Waldo Emerson's Reference to Karl Marx", *New England Quarterly*, XXXIII (1960).

14. În privinţa lui Grace Hemingway, vezi Max Westbrook, „Grace under Pressure: Hemingway and the Summer of 1920" în James Nagel (ed.), *Ernest Hemingway*: *The Writer în Context* (Mă-dison, Wisconsin, 1984), pp. *77* şi următoarele; familia este descrisă în Marcelline Hemingway Sandford, *At the Hemingways*: *A Family Portrait* (Boston, 1961).

15. Madeleine Hemingway Miller, *Ernie* (New York, 1975), p. 92. Kenneth S. Lynn, *Hemingway* (New York, 1987), pp. 19 – 20, afirmă că aceste slujbe religioase zilnice erau ţinute numai atunci când familia Hemingway locuia cu bunicul Hall, tatăl lui Grace.

16. Lynn, p. 115.

17. Carlos Baker (ed.), *Ernest Hemingway*: *Selected Letters*, *1917 – 1961* (New York, 1981), p. 3.

18. În privinţa religiei lui Hemingway, a se vedea Jeffrey Meyers, *Hemingway*: *A Biography* (Londra, 1985), pp. 31 – 32, 178 etc; Lynn, pp. 70, 249, 312 – 314 etc.

19. Quoted în Lynn, pp. 117 – 118.

20. Citat în Bernice Kert, *The Hemingway Women* (New York, 1983), p.27.

21. *Selected Letters*, pp. 670, 663.

22. Lynn, p. 233.

23. Lynn, pp. 234 şi următoarele; a se vedea şi B.J. Poli, *Ford Madox and the Transatlantic Review* (Syracuse, 1967), p. 106.

24. Lynn, p. 230.

25. Citat în Meyers, p. 24.

26. Meyers, p. 94.

27. A se vedea *Paris Review*, primăvara 1981.

28. Dat în Meyers, p. 137.

29. William White (ed.), *By-Line*: *Ernest Hemingway*: *Selected Articles and Dispatches of Four Decades* (New York, 1967), p. 219.

30. Citat în Meyers, pp. 74 – 75.

31. *New Yorker*, 29 octombrie 1927.

32. Introducere la o antologie, *Men at War* (New York, 1942).

33. Herbert Matthews, *A World în Revolution* (New York, 1942).

34. Citat în Meyers, p. 426.

35. Citat în Michael S. Reynolds, *Hemingway's Reading 1910 – 1940* (Princeton, 1981), p. 4.

36. În privinţa minciunilor lui Hemingway, a se vedea Meyers, pp. 9, 15 – 16, 27 etc; Lynn, p. 74 etc.

37. Referitor la acest subiect, a se vedea Michael S. Reynolds, *Hemingway's First War* (Princeton, 1976).

38. Scrisoare către Hadley Hemingway, 31 ianuarie 1938, citată în Lynn, p. 447.

39. John Dos Passos, *Best Times* (New York, 1966), p. 141.

40. *The Green Hills of Africa* (New York, 1935), p. 71.

41. Scrisoare datată 9 februarie 1937, în *Selected Letters*, p. 458; scrisoare către Harry Sylvester, 1 iulie 1938, citată în Meyers, p. 303.

42. A se vedea Hugh Thomas, *The Spanish Civil War* (Londra, ed. din 1982), p. 706 şi nota; Lynn, pp. 448 – 449; *Selected Letters*, p. 463; Meyers, p. 307.

43. „Fascism as a Lie", *New Masses*, 22 iunie 1937.

44. Cea mai bună descriere a acestui fapt apare în Meyers, capitolul 18 „Our Man în Havana", pp. 367 – 388; a se vedea şi Lynn, pp. 502 şi următoarele.

45. Spruille Braden, *Diplomats and Demagogues* (New York, 1971).

46. Meyers, p. 370.

47. Jacqueline Tavernier-Courbain, „Ernest Hemingway and Ezra Pound", în James Nagel (ed.), *Ernest Hemingway*: *The Writer* în *Context*, pp. 179 şi următoarele.

48. Scrisoare către Archibald MacLeish, august 1943, citat în Meyers, p. 514; E. Fuller Tolley, *The Roots of Treason*: *Ezra Pound and the Secrets of St. Elizabeth's* (Londra, 1984).

49. *A Moveable Feast* (New York, 1964), pp. 208 – 209. Pentru prima ediţie în limba română a se vedea *Sărbătoarea de neuitat*, traducere de Ema Beniuc (Editura pentru Literatură Universală, 1966).

50. Meyers, pp. 205 – 206; Ludington Thwnsend, *John Dos Passos*: *A Twentieth-Century Odyssey* (New York, 1980).

51. A se vedea Lynn, pp. 388.

52. Scrisoare către Arthur Mizener, 2 iunie 1950, în *Selected Letters*, p. 697.

53. Kert, *The Hemingway Women*, p. 170; această lucrare reprezintă sursa primară a informaţiilor despre soţiile şi prietenele lui Hemingway.

54. Citat în Lynn, p. 356.

55. Kert, pp. 296 – 297.

56. Carlos Baker, *Ernest Hemingway*: *A Life Story* (New York, 1969), p.380.

57. Meyers, p. 353.

58. Kert, pp. 391 – 392.

59. *Selected Letters*, p. 576.

60. Gregory H. Hemingway, *Papa* (Boston, 1976), pp. 91 – 92.

61. Meyers, p. 416.

62. Citat în Meyers, p. 394.

63. *Selected Letters*, p. 572; Meyers, p. 530.

64. Scrisoarea Martei Gellhorn către Clara Spieghel, 17 mai 1940, citată în Meyers, p. 353.

65. Lynn, pp. 517, 577; Meyers, p. 426.

66. Gregory Hemingway, p. 109; Meyers, p. 447 şi următoarele; punctul de vedere al Adrianei apare în cartea de memorii a acesteia, *La Torre Bianca* Milano, 1980), scrisă înainte ca ea să se sinucidă.

67. Kert, p. 476.

68. Mary Welsh Hemingway, *How It Was* (New York, 1976), p. 602.

69. *By-Line*, p. 473.

70. Mary Welsh Hemingway, p. 607.

71. *Ibid.*, *pp*. 280 – 281.

72. Kert, pp. 268 şi următoarele.

73. Meyers, p. 480; *Selected Letters*, *p*. 367; Gregory Hemingway, p. 100.

74. Meyers, p. 351.

75. Kathleen Tynan, *The Life of Kenneth Tynan* (Londra, 1987), pp. 164 – 166.

76. Scrisoare datată 11 noiembrie 1920, citată în Lynn, pp. 127 – 128.

77. Text publicat în Meyers, Apendice I, pp. 573 – 575.

78. Pentru o analiză medicală completă a se vedea Lynn, pp. 528 – 531.

79. C.L. Sulzberger, *A Long Row of Candles* (New York, 1969), p. 612.

Capitolul 7 Bertolt Brecht: *O inimă de gheaţă*

1. În cadrul politicii de *glasnost* a lui Mihail Gorbaciov, în publicaţiile comuniste încep să apară mai multe detalii referitoare la viaţa lui Brecht: a se vedea Werner Mittenzwei, *The Life of Bertolt Brecht* (2 vol., Berlinul de Est, 1987).

2. Cea mai semnificativă relatare despre Brecht este Ronald Hayman, *Bertolt Brecht*: *A Biography* (Londra, 1983), care informează asupra trecutului şi originilor sale, pp. 5 şi următoarele. M-am folosit pe larg şi de strălucita lucrare a lui Martin Esslin, *Bertolt Brecht*: *A Choice of Evils* (Londra, 1959).

3. Bertolt Brecht: *Gesammelte Gedichte*, p. 76.

4. Citat de Serghei Tretiacov în „Bert Brecht", International *Literature*, Moscova, 1937; cf. poemului său, „Legenda soldatului mort".

5. Esslin, pp. 8 – 9.

6. Walter Benjamin, *Understanding Brecht* (trad., Londra, 1973).

7. Esslin, pp. 27 – 28.

8. Citat în Esslin, p. 22.

9. Ruth Fischer, *Stalin and German Communism* (Harvard, 1948), p. 615; Esslin, cap. 7, „Brecht and the Commurusts", pp. 133 – 176.

10. Citat de Daniel Johneon, „Mac the Typewriter”, *Daily Telegraph*, 10 februarie 1988.

11. Lotte H. Eissner, „Sur le procès de l’Opera de Quat Sous”, *Europe* (Paris), ianuarie-februarie 1957.

12. Esslin, pp. 42 – 43.

13. A se vedea James K. Lyon, *Bertolt Brecht în America* (Princeton, 1980), passim.

14. Referitor la rolul lui Brecht în audierile în faţa Congresului, a se vedea Lyon, pp. 326 şi următoarele.

15. Întregul text al intervenţiilor lui Brecht apare în *Hearings Regarding the Communist Infiltration in the Motion Picture Industry* (Washington DC, 1947), pp. 491 – 504.

16. Citat în Esslin, p. 71.

17. Hayman, pp. 337 – 340.

18. Referitor la Nelhaus şi Bentley, a se vedea Lyon, pp. 152 şi următoarele; 205.

19. Esslin, pp. 81 – 82.

20. Hayman, p. 245.

21. Hayman, p. 225.

22. Citat în Lyon, p. 209.

23. Hayman, pp. 140 – 141.

24. Lyon, pp. 238 – 239.

25. *New York Times*, *2* noiembrie 1958; Lyon, p. 300; Humphrey Carpenter, *W.H. Auden* (Londra, 1981), p. 412.

26. Lyon, pp. 264 – 265.

27. Esslin, p. 79.

28. Sidney Hook, *Out of Step*: *An Unquiet Life in the Twentieth Century* (New York, 1987), pp. 49293.

29. A se vedea *New Leader*, 30 decembrie 1968, 28 aprilie 1969.

30. Hayman, p. 209.

31. Brecht: *Schriften zur Politik und Gesellschaft*, pp. 111 şi următoarele.

32. Brecht, *Versuche*, xiii, 147.

33. Citat în Esslin, p. 162.

34. Citat de Daniel Johnson, *Daily Telegraph*, 10 februarie 1988.

35. *Neues Deutschland*, 22 martie, 19 octombrie 1951, Esslin, pp. 154 şi următoarele.

36. *Tagesanzeiger* (Zürich), 1 septembrie 1956.

37. Neues *Deutschland*, 23 iunie 1953.

38. A se vedea *Arbeitsjournal-ul* lui Brecht, pentru 20 august 1953.39. O excelentă abordare a revoltei se găseşte în Hayman, cap. 33.

„Whitewashing", pp. 365 – 378.

40. *Europe* „ianuarie-februarie 1957.

41. Citat în Esslin, p. 136.

Capitolul 8 Bertrand Russell: *Un caz al fleacurilor logice*

1. Pentru bibliografie vezi Barry Feinberg şi Ronald Kasrils, *Bertrand Russell's America*: *His Transatlantic Travels and Writing*, vol. I., 1896 – 1945 (Londra, 1973).

2. Citat în Rupert Crawshay-WIH – iamb, *Russell Remembered* (Oxford, 1970), p. 151.

3. Crawshay-Williams, p. 122.

4. O fotografie a acestei pagini din jurnalul lui Russell este reprodusă în Ronald W. Clark, *Bertrand Russell and his World* (Londra, 1981), p. 13.

5. Deşi schiţa lucrării *The Principles of Mathematics* a fost terminată pe 31 decembrie 1899, lucrarea integrală nu a fost publicată până în 1930; primul volum din *Principia Mathematica* a apărut în 1910, volumele doi şi trei în 1912 şi, respectiv, 1913.

6. *The Philosophy of Leibnitz* (Londra, 1900).

7. Anthony Quinton, „Bertrand Russel", *Dictionary of National Biography*, *1961 – 70* (Oxford, 1981), p. 905.

8. Norman Malcolm, *Philosophical Review*, ianuarie 1950.

9. Vezi G.H. Hardy, *Bertrand Russell and Trinity* (Cambridge, 1970).

10. Pentru detalii, vezi Hardy.

11. Feinberg şi Kasrils, pp. 60 – 61.

12. Crawshay-Williams, p. 143.

13. John Dewy şi Horace M. Kallen (editori), *The Bertrand Russell Case* (New York, 1941).

14. Bertrand Russell, *The Autobiography of Bertrand Russell* (3 vol., Londra, 1969), vol. III, pp. 117 – 118.

15. Crawshay-Williams, p. 41.

16. *Autobiography*, vol. II, p. 17.

17. „Russian Journal", intrarea pentru 19 mai 1920; Arhivele Russell, McMaster University, Hamilton, Qntario, citat în Ronald W. Clark, *The Life of Bertrand Russell* (Londra, 1975), pp. 378 şi urm.

18. *International Journal of Ethics*, ianuarie 1915.

19. *Autobiography*, vol. I, p. 126.

20. *Atlantic Monthly*, martie 1915.

21. *Autobiography*, vol. II, p. 17.

22. Citat în Feinberg şi Kasrils, vol. I, p. 73.

23. Concepţiile lui Russell sunt prezentate în detaliu în Clark, cap. 19, Towards a Short War with Russia?", pp. 517 – 530.

24. Scrisoare către Gamei Brenan, 1 septembrie 1945, citată în Clark, p. 520.

25.5 mai 1948, Arhivele Russell; citat în Clark, pp. 523 – 524.

26. *Nineteenth Century and After*, ianuarie 1949.

27. *World Horizon*, martie 1950.

28. Citat în Sidney Hook, *Out of Step*: *An Unquiet Life in the Twentieth Century* (New York, 1987), p. 364.

29. Vezi *Nation*, 17 şi 29 octombrie 1953.

30. Crawshay-Williams, p. 29.

31. Schimbul a fost tipărit în *Listener*, 19 martie 1959.

32. *Listener*, 28 mai 1959.

33. *Autobiography*, vol. III, pp. 17 – 18.

34. Republicat în Edward Hyams (ed.), *New Statesman*: *An Anthology* (Londra, 1963), pp. 245 – 249.

35. Privitor la circumstanţele corespondenţei Russell-Hruş-ciov-Dulles, vezi Edward Hyams, *The New Statesman*: *The History of the First Fifty Years*, *1913 – 1963* (Londra, 1963), pp. 288 – 292.

36. Crawshay-Williams, pp. 106 – 109.

37. Versiunea Collins figurează în L. John Collins,

Faith Under Fire (Londra, 1966); versiunea lui Russell apare în Ralph Schoen-man (ed.), *Bertrand Russell*: *Philosopher of the Century* (Londra.

1967). Vezi şi Clark, pp. 574 şi urm; Cristopher Driver, *The Disarmers*: *A Study în Protest* (Londra, 1964).

38. Bertrand Russell, „Voltaire's Influence on Me", *Studies on Voltaire*, VI (Musée Voltaire, Geneva, 1958).

39. Citat în Clark, pp. 586 şi urm.

40. Citat în Crawshay-Williams.

41. Crawshay-Williams, pp. 22 – 23.

42. *Autobiography*, vol. I, p. 16.

43. Feinberg şi Kasrils, vol. I, p. 22.

44. Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism* (Londra, 1920).

45. *Daily Herald*, 16 decembrie 1921; *New Republic*, 15 şi 22 martie 1922; *Prospects of Industrial Civilisation* (Londra, 1923).

46. Crawshay-Williams, p. 58.

47. Clark, pp. 627 – 628.

48. *Autobiography*, vol. I., p. 63.

49. *Manchester Guardian*, 31 octombrie 1951.

50. Citat în Clark, p. 592. Clark consideră că această afirmaţie este opera lui Schoenman, Russell scriind iniţial „Omenirea se află în această seară în faţa unei crize grave". Însă expresia îmi pare extrem de caracteristică lui Russell într-una din stările lui de exaltare extremă.

51. Citat în *Time*, 16 februarie 1970.

52. Crawshay-Williams, p. 17; *ibid.*, p. 23; Feinberg şi Kasrils, p. 118; scrisoare cate d-ra R.G. Brooks, 5 mai 1930; *Manners and Morals* (Londra, 1929).

53. „Companionate Marriage", conferinţă ţinută în New York City, în 3 decembrie 1927, citată în Feinberg şi Kasrils, p. 106.

54. *Autobiography*, vol. I, p. 206.

55. Citat în Clark, p. 302.

56. Scrisoare datată 29 septembrie 1918 (în Arhivele Ruse), citată în Clark.

57. *Autobiography*, vol. I, p. 206.

58. *Autobiography*, vol. II, p. 26.

59. Dora către Rachel Brooks, 12 mai 1922, Arhivele Russell, citată în Clark, p. 397.

60. Dora Russell, *The Tamarisk Tree*: *My Life for Liberty and Love* (Londra, 1975), p. 54.

61. Intrare datată 16 februarie 1922, în Margaret Cole (ed.), *Beatrice Webb's Diary 1912 – 1924* (Londra, 1952); Dora Russell, p. 53.

62. *New York Times*, 30 septembrie 1927.

63. *Autobiography*, vol. II, p. 192.

64. Dora Russell, p. 198.

65. Dora Russell, pp. 243 – 245.

66. Dora Russell, p. 279.

67. Citat în Clark, p. 446.

68. Dora Russell, p. 286.

69. *Autobiography*, vol. III, p. 16.

70. Scrisoare datată 11 octombrie 1911, citată în Clark, p. 142.71. Hook, p.208.

72. Peter Ackroyd, *T.S. Eliot* (Londra, 1984), pp. 66 – 67, 84; Robert H. Bell, „Bertrand Russell and the eliots", *The American Scholar*, vara 1983.

73. Hook, p. 363.

74. Citat în *Time*, 16 februarie 1970.

75. Dora Russell, p. 291.

76. *Autobiography*, vol. II, p. 190.

77. Ralph Schoenman, „Bertrand Russell and the Peace Movement", în George Nakhnokian (ed.), *Bertrand Russell's Philosophy* (Londra, 1974).

78. Hook, p. 307.

79. Clark, p. 584.

80. Citat în Clark, p. 612.

81. Afirmaţia, publicată în *New Statesman* după moartea lui Russell, figurează ca anexă în Clark, pp. 640 – 651.

82. *Autobiography*, vol. II, p. 19.

83. Crawshay-Williams, pp. 127 – 128.

84. Clark, p. 610.

85. Clark, pp. 620 – 622.

86. *Autobiography*, vol. II, pp. 159 – 160.
87. Hardy, p. 47.
88. *Autobiography*, vol. II, p. 34.
89. Crawshay-Williams, p. 41.

Capitolul 9 Jean-Paul Sartre: *„Un ghemotoc de blană şi cerneală”*.

1. Armie Cohen-Solal, *Sartre*: *A Life* (trad., Londra, 1987), p. 113.
2. Sartre, *Words* (trans., Londra, 1964), pp. 16 – 17; *Cuvintele* (traducere în limba română de T. Dumitru, Editura pentru Literatură Universală, 1965), pp. 3 – 34.
3. *Words*, pp. 21 – 23; *Cuvintele*, pp. 41 – 43.
4. *Words*, p. 73; *Cuvintele*, p. 109.
5. Citat în Cohen-Solal, p. 40.
6. Sartre, *War Diaries*: *Notebookfor a Phoney War*, *November 1939 – March 1940* (trad., Londra, 1984), p. 281.
7. Cohen-Solal, p. 67.
8. Cohen-Solal, pp. 79 – 80.
9. Articol din 1945, retipărit în *Situations* (Londra, 1965).
10. Ernst Jünger, *Premier journal parisien 1941 – 1943* (Paris, 1980).
11. Simone de Beauvoir, *The Prime of Life* (trad., Londra, 1962), p. 384. Citatul din Malraux provine din Herbert Lottman, *Camus* (Londra, ed. din 1981).
12. Cohen-Solal, pp. 166 – 169. Textul a dispărut.
13. Citate din interviuri din Cohen-Solal, pp. 176 şi următoarele.
14. De Beauvoir, *The Prime of Life*, p. 419.
15. *Lettres au Castor et a auelaues autres* (2 vol., Paris, 1983).
16 – *L'Etre et le neant* (Paris, 1943); *Being and Nothingness* (trad., Londra, 1956, 1966).
17. Guillaume Ganotaux, *L'Âge d'or de St-Germain-des-Prés* (Paris.
1965).
18. Sartre, *L'Existentialisme est un humanisme*

(Paris, 1946); *Existenţialism and Humanism* (Londra, 1963). *Existenţialismul este un umanism* (traducere de Viorica Ştir, ed. George Coşbuc, Bistriţa-Năsăud, 1994).

19. *Les Temps Modernes*, 1 septembrie 1945.

20. A se vedea Cohen-Solal, pp. 252 – 253. Referitor la momentul Picasso, a se vedea Jacques Dumaine, *Quai d'Orsay 1945 – 1951* (trad., Londra, 1958), p. 13.

21. *Samedi Soir*, 3 octombrie 1945.

22. Christine Cronan, *Petit Catechisme de Vexistentialisme pour les profanes* (Paris, 1946).

23. Herbert Lottman, „Splendours and Miseries of the Literary Cafe, *Saturday Review*, 13 martie 1945; şi, de acelaşi autor, „After Bloomsbury and Greenwich Village, St-Germain-des-Prés", *New York Times Book Review*, 4 iunie 1967.

24. Pentru o listă a lor a se vedea Cohen-Solal, pp. 279 – 280.

25. Lottman, *Camus*, p. 369.

26. Claude Francis şi Fernande Gontier, *Simone de Beauvoir* (trad., Londra, 1987), pp. XIV, 6, 25 şi următoarele.

27. Ibid., p. 25.

28. Cohen-Solal, pp. 74 – 75.

29. Tradusă în engleză cu titlul *The Second Sex* (Londra, 1953).

30. Citat în Cohen-Solal, p. 76.

31. *War Diaries*, pp. 281 – 282.

32. *War Diaries*, p. 325; Francis şi Gontier, pp. 98 – 100.

33. Francis şi Gontier, p. 1, nota.

34. *War Diaries*, p. 183.

35. Citat în Francis şi Gontier, pp. 236 – 237.

36. *Lettres au Castor*, vol. I, pp. 214 – 215.

37. *L'Invitee* (Paris, 1943); *She Carne to Stay* (Cleveland, 1954).

38. De Beauvoir, *The Prime of Life*, pp. 205, 193.

39. Citat în Cohen-Solal, p. 213.

40. Francis şi Gontier, pp. 197 – 200.

41. John Weighrman în *The New York Review of Books*, 13 august 1987.

42. Francis şi Gontier, p. xiii.

43. Cohen-Solal, pp. 373 şi următoarele.

44. Cohen-Solal, p. 466.

45. Simone de Beauvoir: *La Tor ce des choses* (Paris, 1963); Lottman, *Camus*, p. 404.

46. *Les Temps Modernes*, august 1952. Referitor la certuri, a se vedea Lottman, *Camus*, cap. 37, pp. 495 şi următoarele. Atacul lui Sartre este reeditat în *Situations*, pp. 72 – 112.

47. Jean Kanapa, *L'Existentialisme n'est pas un humanisme* (Paris, 1947), p. 61.

48. Citat în Cohen-Solal, p. 303.

49. *Le Pigaro*, 25 aprilie 1949.

50. *Saint Genet, Comédien et Martyr* (Paris, 1952), trad. New York, 1963, 1983.

51. Sartre a scris o cărticică despre primul, *L'Affaire Henri Martin* (Paris, 1953).

52. *Liberation*, 15 – 20 iulie 1954.

53. Citat în Walter Laqueur şi G.L. Mosse, *Literature and Politics in the Twentieth Century* (New York, 1967), p. 25.

54. *Les Lettres françaises*, 1 – 8 ianuarie 1953; *Le Monde*, 25 septembrie 1954.

55. *Liberation*, 15 – 20 iulie 1954.

56. *Situations X* (Paris, 1976), p. 220.

57. Reportaj în *Paris-Jour*, *2* octombrie 1960.

58. „Madame Gulliver en Amérique" în Mary McCarthy, *On the Contrar*)) (New York, 1962), pp. 24 – 31.

59. Interviu din *Prance-Observateur*, 1 februarie 1962.

60. David Caute, *Sixty-Eight*: *The Year of the Barricades* (Londra, 1988), pp. 95 – 96, 204.

61. Cohen-Solal, pp. 459 – 460; Francis şi Gontier, pp. 327 şi următoarele.

62. *Nouvel-Observateur*, 19 şi 26 iunie 1968.

63. Cohen-Solal, p. 463.

64. *UAurore*, 22 octombrie 1970.

65. Scrisoare adresată lui de Beauvoir, 20 martie 1940.

66. Manuscris nepublicat, 1954, aflat în prezent la Biblioteca Naţională, citat în Cohen-Solal, pp. 356 – 357.

67. James Boswell, *Life of Dr. Johnson*, ediţie Everyman (Londra, 1906), vol. II p. 326.

68. John Huston, *An Open Book* (Londra, 1981), p. 295.

69. Cohen-Solal, pp. 388 – 389.

70. Francis şi Gontier, pp. 173 – 174.

71. *War Diaries*, pp. 297 – 298.

72. Jean Cau, *Croquis de Mémoire* (Paris, 1985).

73. Mary Welsh Hemingway, *How lt Was* (New York, 1976), pp. 280 – 281.

74. Cohen-Solal, p. 377.

75. De exemplu 3 numere din *Nouvel-Observateur*, martie 1980, în ajunul morţii lui Sartre.

Capitolul 10 Dispariţia raţiunii

1. Citat în David Pryce-Jones, *Cyril Connolly*: *Diaries and Memoir* (Londra, 1983), p. 292.

2. Eseul lui Orwell, „Such, Such Were the Joys" a fost publicat pentru prima dată în *Partisan Review*, septembrie-octombrie 1952; republicat în George Orwell, *Collected Essays*, *Journalism and Letters* (4 vol., Harmondsworth, ed. din 1978), vol. iv, pp. 379 – 422. Relatarea lui Connolly se găseşte în *Enemies of Promise*
(Londra, 1938).

3. Gow a făcut această acuzaţie într-o scrisoare din 1967, adresată ziarului *Sunday Times*; citată în Pryce-Jones.

4. Ambele reeditate în Orwell, *Collected Essays*.

5. Orwell, *Collected Essays*, vol. i, p. 106.

6. Orwell, *The Road to Wigan Pier* (Londra, 1937), p. 149.

7. Orwell, *Homage to Catalonia* (Londra, 1938), p. 102. Pentru traducerea în limba română a se vedea Orwell, *Omagiu Cataloniei* (Ed. Univers, 1997), p. 69.

8. Citat în Pryce-Jones, p. 282.

9. Orwell, *Collected Essays*, vol. i, p. 269.

10. Orwell, *Collected Essays*, vol. iv, p. 503.

11. Mary McCarthy, *The Writing on the Wall and Other Literary Essays* (Londra, 1970), pp. 153 – 171.

12. Orwell, *Collected Essays* (ed. din 1970), vol. iv, pp. 248 – 249.

13. Michael Davie (ed.), *The Diaries of Evelyn Waugh* (Londra, 1976), p. 633.

14. Mark Amory (ed.), *The Letters of Evelyn Waugh* (Londra, 1980), p. 302.

15. Evelyn Waugh, Introduction to T.A. Macinerny, *The Private Mart* (New York, 1962).

16. Simpozion preelectoral, *Spectator*, *2* octombrie 1959.

17. Evelyn Waugh, cronică la *The enemies of Promise*, *Tabiet*, 3 decembrie 1938; reeditat în Donat Gallagher (ed.), *Evelyn Waugh*: *A Little Order*: *A Selection from his Journalism* (Londra, 1977), pp. 125 – 127.

18. Aceste adnotări sunt analizate în articolul lui Alan Bell, „Waugh Drops the Pilot", *Spectator*, *7* martie 1987.

19. *Tabiet*, 3 decembrie 1939.

20. „The Joker in the Pack", *New Statesman*, 13 martie 1954.

21. Citat în Pryce-Jones, p. 29.

22. Citat în Pryce-Jones, p. 40.

23. Pryce-Jones, pp. 131, 133, 246.

24. Cyril Connolly, „Some Memories", în Stephen Spender (ed.), *W.H. Auden*: *A Tribute* (Londra, 1975), p. 70.

25. „London Diary", *New Statesman*, 16 ianuarie 1937.

26. „London Diary", *New Statesman*, 6 martie 1937.

27. Emisiune transmisă în 1943, făcând parte din serialul lui Orwell *Talking to India*; citat în Pryce-Jones.

28. „Comment", *Horizon*, iunie 1946.

29. *Tabiet*, *27* iunie 1946; republicat în Gallagher, pp. 127 – 131.

30. Aceasta este versiunea (mai există şi altele) dată de John Lehmann în *Dictionary of National Biography, 1971 – 1980* (Oxford, 1986), pp. 170 – 171.

31. *New Statesman*, 13 martie 1954.

32. Leon Edel (ed.), *Edmund Wilson*: *The Fifties* (New York, 1986), pp. 372 şi următoarele.

33. Barbara Skelton, *Tears Before Bedtime* (Londra, 1987), pp. 95 – 96, 114 – 115.

34. Într-un interviu datând din 1971, citat în Paul Hollander: *Political Pilgrims*: *Travels of Western intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1928 – 1978* (Oxford, 1981); a se vedea şi Maurice Cranston, „Sartre and Violence", *Encounter*, iulie 1967.

35. Michael V. Steinberg, *Sabres and Brownshirts*: *The German Students' Path to National Socialism 1918 – 1935* (Chicago, 1937).

36. Humphrey Carpenter, *W.H. Auden* (Londra, 1981), pp. 217 – 219.

37. Edward Hyams, *The New Statesman*: *The History of the First Fifty Years, 1913 – 1963* (Londra, 1963), pp. 282 – 284.

38. Referitor la faptele concrete legate de trecutul, originile şi cariera lui Mailer, a se vedea Hillary Mills, *Mailer*: *A Biography* (New York, 1982).

39. *Atlantic Monthly*, iulie 1971.

40. Mills, pp. 109 – 110.

41. Norman Podhoretz, *Doings and Undoings* (New York, 1959), p. 157.

42. Întregul episod al înjunghierii este descris pe larg în Mill, cap. X, pp. 215 şi următoarele.

43. Discursul lui Mailer este reluat în cartea sa *Canibals and Christians* (*Collected Pieces*, New York, 1966), pp. 84 – 90.

44. Jack Newfield în *Village Voice*, 30 mai 1968; citat în Mills.

45. Mills, pp. 418 – 419.

46. Kathleen Tynan, *The Life of Kenneth Tynan* (Londra, 1987).

47. Tynan, pp. 46 – 47.

48. A se vedea Ronald Bryden, *London Review of Books*, 10 decembrie 1987.

49. *Declaration* (Londra, 1957).

50. Pentru relatarea (cenzurată) a lui Agat privind relaţia lor, a se vedea Agat, *Ego 8* (Londra, 1947), pp. 172 şi următoarele.

51. Tynan, p. 32.

52. Citat în Tynan, 76.

53. Tynan, p. 212.

54. Tynan, pp. 327, 333.

55. Tynan, p. 333.

56. Shakespeare, *Sonnets*, 129; *Sonete*, 129.

57. Pentru o relatare a ascensiunii lui Fassbinder şi pentru multe alte detalii stranii, a se vedea Robert Katz şi Peter Berling, *Love is Colder than Death*: *The Life and Times Cf. Reiner Werner Fassbinder* (Londra, 1987).

58. Katz şi Berling, Introducere, p. XIV.

59. Katz şi Berling, p. 19.

60. Katz şi Berling, pp. 33 – 34, 125.

61. Citat în Katz şi Berling, p. 5

62. Fern Marja Eckman, *The Furious Passage of James Baldwin* (Londra, 1968); a se vedea şi necrologurile din *New York Times*, *Washington Post*, *Guardian*, *Daily Telegraph* şi Bryant Rollings, *Boston Globe*, 14 – 21 aprilie 1963.

63. Citat în Eckman, pp. 63 – 64.

64. „The Harlem Ghetto”, *Commentary*, februarie 1948.

65. A se vedea, de exemplu, cele din antologia sa *Notes of a Native Son* (New York, 1963).

66. Norman Podhoretz, *Breaking Ranks*: *A Political Memoir* (New York, 1979), pp. 121 şi următoarele.

67. A se vedea „Alas, Poor Richard!” în antologia scrierilor lui Baldwin *Nobody Knows My Name* (New York, 1961).

68. A se vedea romanul autobiografic al lui Baldwin *Go Teii It on the Mountain* (Londra, 1954), „East River,

Downtown" în *Nobody Knows My Name*, şi eseul său din John Handrick Clark (ed.), *Harlem*: *A Community în Transition* (New York, 1964).

69. Citat în Eckman, p. 65.

70. „Fifth Avenue Uptown: A Letter from Harlem", *Esquire*, iunie 1960.

71. Eckman, p. 163.

72. „Letter from a Region of My Mind", *New Yorker*, 17 noiembrie 1962.

73. Bertrand Russell, *Human Knowledge*: *Its Scope and Limits* (Londra, 1948).

74. Ase vedea S.P. Stitch (ed.), *Innate Ideas* (California, 1975).

75. A se vedea *Cartezian Lingvistic* (New York, 1966) şi *Reflections on language* (Londra, 1976) de Chomsky. O analiză relevantă a teoriei limbajului şi a teoriei cunoaşterii elaborate de Chomsky, cât şi a concluziilor politice pe care acesta le trage din lucrările mai sus-menţionate, a se vedea Geoffrey Sampson, *Liberty and Language* (Oxford, 1979). În acelaşi sens a se vedea şi *Cunoaşterea limbii* (traducere în limba română, Editura Ştiinţifică, 1996).

76. Noam Chomsky, *Problems of Knowledge and Freedom*: *The Russell Lectures* (Londra, 1972).

77. Noam Chomsky, *For Reasons of State* (New York, 1973), p. 184.

78. Noam Chomsky, *American Power and the New Mandarins* (New York, 1969), pp. 47 – 49.

79. Contribuţia lui Noam Chomsky la controversa Pol Pot apare răspândită în multe surse, adesea în publicaţii obscure. A se vedea antologia sa *Towards a New Cold War* (New York, 1982), pp. 183, 213, 382 nota 73 etc. A se vedea şi Elizabeth Becker, *When the War Was Over* (New York, 1987).

Indice

Abildgaard, Theodor 150 Abraham, Pierre 278 Adenauer, Konrad 271, 297 Agate, James 385 Alexandru al II-lea, ţar al

Rusiei 176, 178 Algren, Nelson 334 – 335 Althusser, Louis 96 Amis, Kingsley 317, 321 Ammers, K.L. 251, 266 Andersen, Hildur 139, 147 Anderson, Maxwell 209 Annenkov, Pavel 106, 108 Apollinaire, Guillaume 330 Archer, William 127, 153 Argyll al II-lea, conte de
112 – 113 Arnold, Matthew 50 Aron, Raymond 320 – 322, 333.
338, 340, 347 – 348 Arsenev, Valeria 170 Asch, Nathan 210 Asquith, Raymond 289 Attlee, Clement 294 Auden, W.H. 254, 267, 367.
373 Audiberti, Jacques 330 Augustin, Sf. 81 Augustus, John 295
Austen, Jane 52 Avedon, Richard 395 – 396 Aveling, Edward 117, 120
Baader, Andreas 391 Bacall, Lauren 236 Bakunin, Mihail 108 – 109 Baldwin, James 380, 393 – 398 Balfour, Arthur 316 Balzac, Honoré de 209, 330 Banholzer, Frank 265 Banholzer, Paula 262, 265 Bardach, Emilie 147 – 149 Barnard, Natalie 210 Barnes, Djuna 210 Barnum, P.T. 203, 329 Barruel, abatele 53 Barry, Griffin 305 Barthes, Roland 260 Bauer, Bruno 88, 106 Baumgardt, David 255 Bayle, Pierre 13 Bazikin, Aksinia 167 – 168 Bazikin, Timofei 168 Bebel, August 120 Becher, Johannes 276 Becket, Sf. Thomas 45 Beckett, Samuel 387 – 388 Bedwell, John 73, 76
Beerbohm, Max 279 Beethoven, Ludwig van 393 Benda, Julien 327 – 329 Benjamin, Walter 242, 249 Bennett, Arnold 382 Bentley, Eric 259 – 260, 269, 277 Berenson, Bernard 221, 235 Bergsoe, Vilhelm 150 – 151 Berkeley, episcop 400 Berlau, Ruth 264 – 265, 277 Berners, lord 371 Berzin, Jan Antonovici, general 223 Biriukov, P.1.177 Björnsson, Björnstjerne 134.
137 – 140, 142 Blackett, lord 310 Blanc, Louis 86 Blanqui, Louis Auguste 86 Bludov, contele Dmitri 177 Boothby, Brooke 30 Bornemann, Ernest 266 Boswell, James 30, 35 – 36, 310.
367 Bourbon, dinastia 392 Braden, Spruille 226 Braine, John 295 Brandes, Georg 126, 129.

131 – 132, 140, 142 – 143, 145 Brando, Marlon 395 Brecht, Bertolt 246 – 278, 314.
329, 337, 383, 389, 392 Brecht, părinţi 247 Brecht, Walter 247 Bredel, Willi 253 Bremer, Karl-Heinz 323 Bronnen, Arnolt 278 Browning, Elizabeth Barett 54 Bruun, Christopher 150 Buddha 155
Bulgakov, Valentin 193 – 195
Bull, dr Edvard 147, 154
Bull, Francis 135
Bull, Ole 124
Burke, Edmund 11, 22
Burns, Mary 112
Butler, Reg 295
Byron, George Gordon, lord 50 – 51, 57 – 58, 66 – 69, 72, 77 – 80, 124, 164 – 165, 204, 215 – 216, 246, 249, 269
Camden, lord 28 – 29 Camus, Albert 330 – 331.
338 – 340, 346, 353 Cari al XV-lea, regele Suediei
129, 136 Carlyle, familia 200 Carlyle, Jane 200 Carlyle, Thomas 95, 199 – 200 Castlereagh, lord 53, 76 Castro, Fidel 345, 373, 384 Cau, Jean 338, 340, 352 Cavett, Dick 380 Cehov, Anton 180 Cerf, Bennett 380 Certkov, VG. 189, 193 – 195.
309 – 310, 353 Challoner, W.H. 98, 100 Chaplin, Charlie 268 Charmette, contele de 34 Chateaubriand, vicontele de
350 Chayevsky, Paddy 395 Chazelas, George 325 Childers, Erskine 225 Choiseul, ducele de 29 Chomsky, Noam 399 – 405 Chou, En-Lai 311 – 312 Churchill, Sir Winston 314
Clairmont, Allegra 68 – 69 Clairmont, Charles 62 Clairmont, Claire 57 – 59, 62.
66, 68 – 69, 78, 269 Clark, Keneth 368 Clark, Ronald 289, 292, 312 Cockburn, Claud 361 Cohen-Solal, Annie 338 Cohn-Bendit, Daniel 348 Coleridge, Samuel Taylor 52.
240 Colet, John 45
Collins, Canon John 294, 296 Confucius 155 Connoly, Barbara, *vezi* Skelton.
Barbara Connolly, Cyril 355 – 356, 358.

364372, 378, 381, 384, 389 Connolly, Jean (născută Bakewell) 371 Conrad, Joseph 185, 209 – 212 Coolidge, Calvin 279, 304 Corneille, Pierre 13 Cowley, Malcom 237 Crane, Stephen 209, 279 Crankshaw, Edward 162 Crawshay-Williams, Rupert 294, 297 – 298, 310, 314 Crocker, Lester 7, 20 Cullen, Countee 394
Dana, Charles Anderson 86
Danby-Smith, Valerie 238
Darwin, Charles 80
Davis, Gray 341
Davy, Georges 331
de Beauvoir, Simone 299, 320 – 321, 325, 330 – 339, 342, 345 – 346, 348, 350, 352 – 354
De Falia, Manuel 227
de Gandillac, Maurice 331 de Gaulle, Charles 217, 297.
345 – 346, 349 de Kock, Paul 158 Debs, Eugene 222 Dedijer, Vladimir 299 Delacroix, Eugene 37 Dempsey, Jack 250 Demuth, Helen („Lenchen”) 118 – 120, 135, 264 Demuth, Henry Frederick 119 – 120, 265 Descartes, René 13, 158, 322.
343, 400 Dessau, Paul 272 Deutscher, Isaac 299 Diakov, Mitia 180 Dickens, Charles 72, 164, 185.
200 Diderot, Denis 16, 27, 32, 44.
139, 330, 339 Dietrich, Marlene 236 Dilworth, Jim 240 Diogene 285
Dorman-Smith, Chinezu 220 Dos Passos, John 205, 208.
222 – 224, 229 – 230, 322 Dos Passos, Kathy (născută Smith) 229 Dostoievski, Feodor 209 Douglas, Norman 210 Dreyfus, Alfred 327 – 328, 331 DucIos, CP 23 Dudley, Helen 302 Duc, Christopher 137 Dulles, Foster 294 Dumas, Alexandre 158 Dundy, Elaine 386 Dur în Gustavo, general 220, 227
Eastman, Max 228 Ecaterina cea Mare, împărăteasa Rusiei 157 Eckman, Fern Marja 394, 397 Eddington, Sir Arthur 316 Einstein, Albert 282 – 283, 285 Eisler, Hans

251 Eldon, lord 66 Elias, Julius 148 Eliot, George 45 Eliot, T.S. 209, 289, 304, 308.
313 Éluard, Paul 326 Emerson, Ralph Waldo
198 – 204 Engels, Friedrich 84, 86.
91 – 92, 94, 96 – 101, 108, 110.
112 – 114, 116, 119 – 120, 268.
404 Épinay, Madame d 21 – 22, 27.
30, 34, 44 Epstein, Jason 378 Epting, Karl 323 Erasmus 45, 372 Essex, contele de 246, 366 Evans, John 74
Fadaiev, Aleksander 329, 343 Fanon, Franz 346 – 347, 399 Fassbinder, Ingrid (născută
Caven) 391, 393 Fassbinder, Juliana (născută
Lorenz) 391, 393 Fassbinder, Reiner Werner
388 – 393 Faulkner, William 229, 322 Fet, Afanasi 164, 181, 183 Feuchtwanger, Lion 249, 253 Feuerbach, Ludwig 155 Fischer, Ruth 251
Fitinghoff, Roşa 146
Fitzgerald, F. Scott 229, 240
Fitzgerald, Zelda 229
Flanner, Janet 380
Flaubert, Gustave 45, 164, 185, 209, 320, 328, 350
Fleming, Anne 371
Foggi, Paolo 68
Fontenelle, Bernard de 13
Ford, Madox Ford 210 – 211, 213 – 214, 228
Foster, John 200
Fox, Claude 352
Franco, Francisco, generalisim 226
Freeman, John 292 – 293
Freud, Sigmund 122, 351
Freyberger, Louise 120
Frobel, Julius 177
Gaitskell, Hugh 297 Galileo Galilei 254 Gallico, Paul 395 Gandhi, Mohandas K. *77* Garibaldi, Giuseppe 151 Garrick, David 36 Gaskell, Peter 98 Gautier, Théophile 330 Gay, John 251 Gellhorn, Martha 221, 233.
235 – 236 Genet, Jean 341 Georg, Ştefan 259 George

al n-lea, regele
Angliei 49 George al V-lea, regele
Angliei 288 George al VI-lea, regele
Angliei 316 Gide, André 322, 324
Gladstone, W.E. 100 – 101, 131.
404 Godwin, William 52, 57, 59.
61 – 62, 64, 71 – 72, 74 Goethe, Johann Wofgang von
84, 146, 393 Gollanez, Victor 356, 358 – 359.
362 Goncourt, Edmond 328 Gorki, Maxim 156 – 157, 252 Gottling, Willi 274 Gow, A.S.F. 356 Grant, Ulysses S. 279 Greco, Juliette 330 Greeley, Horace 199 Greene, Graham 388 Grey, Edward 289 Grimm, Friedrich Melchior
16, 27, 44 Grotewohl, Otto 274 Guiness, Sir Alee 383
Haire, Norman 305 ha-Levi, Elieser, rabin 82 Harich, Wolfgang 276 Hauptmann, Elizabeth 263.
277 Haydon, Benjamin Robert 70 Hayward, Nancy 237 Healey, Dan 64, 72 Hegel, G.W.F. 87 – 89, 91, 94, 268
Heidegger, Martin 321 – 322, 326
Heine, Heinrich 86
Heinzen, Karl 106
Heller, Gerhardt 323
Hellman, Lillian 222
Hemingway, Carol 220
Hemingway, Edmund 204
Hemingway, Ernest 197 – 245.
250, 266, 319, 352, 376, 380
Hemingway, Grace 204 – 207.
240 Hemingway, Gregory 232.
235, 237 – 240 Hemingway, Hadley (născută Richardson) 206, 231 – 233, 237, 241 Hemingway, Jack 231, 239 Hemingway, Leicester 241 Hemingway, Marcelline 208 Hemingway, Martha, *vezi*
Gellhorn Martha Hemingway, Mary (născută
Welsh) 235 – 239, 243 Hemingway, Patrick 232, 239.
242 Hemingway, Pauline (născută
Pfeiffer) 206, 231 – 233, 239 Hemingway, Sunny 205 Hemingway, Ursula 230 Henderson, W.O.98, 100 Henriksen, Hans Jacob 134 Henriksen, Hans Jacob 135

Hildebrand, Bruno 100 Hirschfeld, Magnus 305 Hitchener, Elizabeth 63 – 64, 76 Hitler, Adolf 82, 114, 144, 190, 251, 253 – 254, 256, 290, 296, 321, 339, 373, 389 Hoffmann, Abbie 379 Hogg, Thomas Jefferson 53.
61 – 62, 64, 70, 73 Holbach, baron d 16 Holbrook, Josiah 201 Holmes, Olivier Wendell 199 Holst, Henrikke 146, 150 Homer 202 Homolka, Florence 266
Homolka, Oscar 266 Hook, Sidney 269, 307 – 308.
311, 313 Hoppner, Richard 68 – 69 Horkheimer, Max 267, 329 Hotchner, A.E.
241 Houdetot, Sophie, contesa d'
34, 46 Howe, Irving 377 Hruşciov, Nikita 271, 293 – 294.
297, 311 Hugo, Victor 45, 203, 246, 301.
327 Huizinga, J.H. 32 Hulton, Edward 382 Hume, David 21, 27 – 28, 39.
44, 55, 322, 339, 400 Hume, Thomas 67 Hunt, Leigh 53, 70, 72, 74 Husserl, Edmund 321 Huston, John 351 Huxley, Aldous 322 Huysmans, J.K. 330
Ibsen, Hedvig 133
Ibsen, Henrik 117, 121 – 154.
156, 168, 211, 227, 246, 309.
370, 380 Ibsen, Knud 123 Ibsen, Nicolai Alexander 134 Ibsen, Ole Paus 134 Ibsen, Sigurd 137 – 138, 151 Ibsen, Suzannah (născută
Thoresen) 137 – 139, 149, 153 Imlay, Fanny 62, 63 Irving, Washington 198 Isaia 155
Isherwood, Cristopher 267 Iisus Cristos 155, 158, 178, 187.
205, 207, 379 Ivancici, Adriana 237
Jaeger, Henrik 129 James, Henry 78, 200, 209 Janson, Kristopher 143 Jaspers, Karl 95 Jeanson, Francis 339 Jensdatter, Elsie Sofie 134 Jessel, lord 366 Johnson, Lyndon B. 299, 379.
380 Johnson, Samuel 30, 41, 140.
351 Jollivet, Simone 321 Jones, James 380 Joyce, James 209 – 210.
212 – 213, 228, 322

Kamenev, Lev 269
Kanapa, Jean 340
Kant, Immanuel 45, 198
Kay, J.R99
Keats, John 50, 66, 80
Kennedy, John Fitzgerald 296.
298, 300 Kieler, Laura 148 – 149 Kielland, Kitty 145 Kierkegaard, Soren 137 Kilian, Isot 276 – 277 King, Martin Luther 397 Kipling, Rudyard 210.
213 – 215, 230, 266, 362 Knudtzon, Frederick 132, 152 Koestler, Arthur 42, 310, 334.
338, 340 Kohlberg, Alfred 292 Kolman, Arnost 292 Kosakiewicz, Olga 335 – 336.
337 Kosakiewicz, Wanda 335, 337.
354 Kovalewsky, Maxim 107
Kriege, Hermann 94 Kugelmann, dr Ludwig 109
Lafargue, Paul 117 – 118 Lanchester, Elsa 262 Lanham, Charles, general 208.
236 Lassalle, Ferdinand 94 Lassithiotakis, Hélène 337.
354 Laughton, Charles 254, 262 Lawless, John 73 Lawrence, D.H. 209 – 210 Lawrence, J.H. 69 Le Gallienne, Richard 127 Leibniz, Gottfried, 13, 282 Leigh, Augusta 57 Lemaître, Jules 17 Lenin 41, 81, 108, 144, 250, 255, 266, 271, 286 – 287, 290, 359, 402 Lessing, Doris 295
Levasseur, Therese 15, 29, 34 – 37, 39, 332
Levy, Raoul 325
Lévi-Strauss, Claude 45
Lewis, Sinclair 228
Lewis, Wyndham 210, 229
Liebknecht, Wilhelm 117
Lind, dr James 52
Liverpool, lord 53
Locke, John 13, 55, 301, 400
Lodge 299
Loeb, Harold 221, 228, 231
Lofthuus, Christian 135
Longuet, Charles 117

Lorange, August 132
Lorre, Peter 254
Ludovic al XVI-lea, regele Franţei 11
Lund, dr Robert 263
Luther 110
Macaulay, Thomas Babington
72 MacDonald, Joan 17 Mackenzie, Compton 295, 382 MacLeish, Archibald 223, 228.
240 Macmillan, Harold 296 – 297 Mailer, Adele (născută
Morales) 378 Mailer, Beatrice (născută
Silverman) 374 Mailer, Beverly (Bentley) 374 Mailer, Fanny (mamă) 374 Mailer, Lady Jean (născută
Campbell) 374, 375 Mailer, Norman 374 – 381, 384.
386, 388 – 389, 397 – 399 Mailer, Norris (născută
Church) 375 Makarios 311 Malcolm, X 397 Malesherbes, Chrétien 28 Malleson, Constance 303 – 305.
308 Malleson, Miles 280 Malraux, André 216, 324, 326.
345 Mancy, Anne-Marie 318 Mancy, Joseph 319 Mann, Thomas 267, 322 Mao, Tze-tung 81, 108, 311.
346, 349, 373, 403 – 404 Mao, doamna 253 Marat, Jean-Paul 86 Marcuse, Herbert 267 Marie-Louise, prinţesa 128 Marryat, Frederick 210 Marseille, Walter 291 – 292 Marsh, Mae 219 Martin, Henri 342
Martin, Kingsley 289, 359, 373 Marx, Eleanor 101, 116 – 120 Marx, Karl 13, 49, 81 – 120, 122, 125, 135, 142, 168, 185 – 186, 191, 199, 202, 208, 246, 252 – 253, 255, 264 – 265, 267 – 268, 309, 321, 340, 402, 404, 418 Marx, Heinrich 82 – 83, 111 Marx, Henrietta (născută
Pressborek) 82, 111 Marx, Jenny (fiica) 114.
117 – 118 Marx, Jenny (născută von Westphalen) 84, 105 – 107, 112 – 116, 118 – 119, 264 Marx, Laura 84, 114, 117, 118 Mason, Jane 232, 241 Matthews, Herbert 217, 221 Maude, Aylmer 166, 192 Maugham, W. Somerset 371 Maupassant, Guy de 209 Mauriac, François 341 McCarthy, Desmond 370 McCarthy, Joseph 298 McCarthy, Mary 346, 360 McCartney, Paul 248 McNamara 299 McTaggart, J.E.

316 Merleau-Ponty, Maurice 324.
338 Mill, John Stuart 45, 169, 281 Mills, C. Wright 380 Mânz, Jehuda 82 Moise 94, 155 Monks, Noel 235 Monnet, Jean 341 Montaigne, Michel 13 Montaigu, contele de 15 Montmorency-Luxembourg, ducele şi ducesa de 26, 35
Moore, George 210, 282
Morel, E.D. 316
Morrell, Ottoline 301 – 303.
307 – 308 Morrell, Phillip 301 Muggeridge, Malcom 298 Munţianov, S.1.187 Mussolini, Benito 43, 373
Nabokov, Vladimir 388 Napoleon al III-lea 85 Napoleon, Bonaparte 11, 186 Nasser, preşedinte al
Egiptului 295, 311, 345, 373 Neher, Carola 263, 270 Nekrasov, Nikolai 157 Nellhaus, Gerhard 259 Nicolson, Arthur 284 Nin, Andrés 223 Nixon 279
Nizan, Paul 320, 322, 338 Nugent, Catherine 73
Ohlendorf, Otto 373 Olaf al IV-lea, rege al
Norvegiei 122 Orwell, George 42, 224, 339.
355 – 362, 373 Orwell, Sonia (născută
Brownell) 369 Osborne, John 295, 383 Owen, Robert 86
Pabst, G.W. 251 Pachter, prof. Henry 269 Parker, Dorothy 213, 228 Pascal, Blaise 13, 155 Pasternak, Boris 270 – 271 Paulhan, Jean 322, 331 Pauli, Georg 130, 132
Paulsen, John 128, 140 Paus, Christian 133 Peacock, Sir Peter 382 Peacock, Thomas Love 53, 62 Peel 76
Petersen, Clemens 139 Petersen, Laura 146 Petrarca, Francesco 13 Philips, Lion 91 – 92, 111 Picasso, Pablo 258, 328 Pieck, Wilhelm 256, 271
Pinay, Antoine 342
Pinter, Harold 279
Platon 39 – 40, 289, 399
Plimpton, George 378
Podhoretz, Norman 377, 396 – 397
Pol, Pot 43, 405
Pollitt, Harry 358, 367
Polonsky, Yakov 166

Porter, Herman 394
Postan, M.M. 310
Pouillon, Jean 324
Pound, Ezra 209 – 212, 214, 228, 360 – 361
Pritchett, V.S. 375
Prometeu 10
Proudhon, Pierre-Joseph 94.
324 Proust, Marcel 279 Puşkin, Aleksandr 177
Queensbury, marchizul de
140 Quintanilla, Pepe 223
Rabelais, Franc, ois 13 Raff, Hélène 147 Ramsay, Allan 24 Ransome, Arthur 210
Raymond, John 365 Read, Herbert 295 Rey, Eveline 337 Richardson, Samuel 18 Riddervold, reverend H. 143 Ridgeway, Matthew, general, comandant NATO 342 Roberts, dr William 73 Robespierre, Maximilien 11 Robles, José 223 – 224, 229 Rolland, Romain 345 Roşa, Fitinghoff 146 – 147 Ross, Christian 132 Ross, Lillian 242 Rousseau, Isaac 14, 33 Rousseau, Jean-Jacques 10 – 45, 47, 50 – 51, 61, 69, 72, *77*, 83, 89, 109, 119, 121 – 122, 133, 135, 139, 158, 165, 177, 189, 217, 219, 227, 246, 249, 259, 319, 330, 332, 339, 341, 354, 370, 397, 402 Rousseau, Suzanne (născută
Bernard) 14, 33 Rousset, David 341 Rubin, Jerry 379 Rulicke, Käthe 277 Rusk 299 Ruskin, John 95 Russell, Alys (născută
Whitall) 288, 300 – 302 Russell, Bertrand, al III-lea conte 253, 279 – 317, 372, 375 – 376, 399 – 401, 405 Russell, Dora (născută Black)
303 – 307, 309 Russell, Edith (născută Finch)
308, 313 Russell, Frank 301 Russell, John, lord 280
Russell, Margery (Peternăscută Spence) 285, 306 – 308, 313, 316
Russell (părinţi) 280, 281
Rustin, Bayard 397
Sacco şi Vanzetti 297 Sánchez, Thorwald 241 Sand, George 45, 330 Santayana, George 304 Sartre, Arlette 337 – 338.

353 – 354 Sartre, Jean-Paul 299, 318 – 354.
366, 372, 375 – 376, 380, 388.
399 – 401, 404 – 405 Sartre (părinţi) 318 – 320; *Vezi şi*
Mancy, Joseph şi Anne-Marie Sauvy, Alfred 345 Schandorph, prof. Sophus 133 Schapper, Karl 86 Schiller, Johann Christoph
Friedrich von 45, 266 Schneekloth, Martin 138, 142 Schoenman, Ralph 295 – 296.
298, 309 – 316, 353 Schramm, Konrad 107 Schreiner, Olive 117 Scribner, Charles 218 Segovia, Andrés 227 Selassie, Haile 311 Semionov, Vladimir 274 Shakespeare, William 106.
246, 388 Shaw, George Bernard 117.
127, 266, 344 Shelley, Bysshe, şir 52, 54 Shelley, Elizabeth 55 – 57 Shelley, Harriet (născută
Westbrook) 55, 58 – 62.
64 – 67, 70, 72, 75, 78, 300
Shelley, Helen 54, 57 Shelley, lady 56 Shelley, Mary (născută
Godwin) 49, 53, 57, 59, 62.
65 – 70, 72, 75, 78 – 80 Shelley, Mary (soră) 57 Shelley, Percy Bysshe 45.
47 – 80, 125, 215, 262, 266.
269, 300 – 301, 306, 309, 335 Shelley, Timothy, şir 52.
54 – 57, 74 Shevlin, Dune 236 Sutaiev, V.K. 179 Skelton, Barbara 371 – 372 Stater, Humphrey 310 Slatter (librar din Oxford) 54.
74 Smith, Adam 101 Smith, Bill 205, 230 Smith, Logan Pearsall 288.
367 Socrate 155, 253, 285, 366 Sonotum, Hildur 146 Sorokin, Nathalie 336 Spinoza, Baruch 155 Staël, Germaine de (Madame de) 13 Stalin, Iosif 81 – 82, 108, 120.
188, 223, 248, 252, 270 – 271.
273, 290, 310, 329, 339, 343.
345, 359, 373, 404 Stanislavski, Konstantin 273

Steffens, Lincoln 210, 212 Steffin, Margarete 263 Stein, Gertrude 209 – 210, 228 Stendhal 209 Stern, Ada 239 Stoppard, Tom 279 Stowe, Harriet Beecher 235 Strachey, John 294 – 295, 310, 358

Strachey, Lytton 316 Strauss, Richard 251 Stravinsky, Igor 272 Styron, William 380 Sue, Eugene 158 Suhrkamp, Peter 257 Sukarno 311 Suter, Gody 275 Synge, J.M. 266

Tasso, Torquato 13 Techow, Gustav 107, 109 Thomas, J. Parnell 255 Thomson, Virgil 240 Thoresen, Magdalene 128.

139, 141 Thrane, Marcus 150 Tmtoretto 350 Tito, preşedintele Iugoslaviei

345 Tocqueville, Alexis de 197 Tolstoi, Alexandra (fiică) 191.

195 Tolstoi, Alexandra, contesă

177 Tolstoi, Dimitri 179 – 180 Tolstoi, Lev 45, 127, 131, 143, 155 – 196, 203, 209, 218, 236, 238, 298, 300, 304 – 305, 309 – 310, 334, 339, 348, 353, 371 – 372, 376, 380, 405 Tolstoi, Masa 191 Tolstoi, Nikolai 159, 167, 172.

180 Tolstoi, Serghei 159, 165, 180 Tolstoi, Sonia (născută Behrs) 170 – 174, 179 – 184, 188, 191 – 195, 236, 238, 353, 371 Tolstoi, Tania 174, 191 Tronchin, dr 20, 22, 28

Tunney, Gene 250 Tupanov, colonel 256 Turgheniev, Ivan 157.

166 – 168, 181, 185, 209, 339 Twain, Mark 209, 346 Twysden, Dorothy (Lady)

231, 237 Tynan, Elaine, *vezi* Dundy.

Elaine Tynan, Kathleen (născută

Gates) 382, 387 – 388 Tynan, Kenneth 241, 260.

381 – 389, 393 Tynan, Rose 382; *vezi şi*

Peacock, Sir Peter

Ulbricht, Walter 274 – 276 Undset, Ingvald 153 Unwin, Sir Stanley 314

Vercellis, contesa de 28 Vian, Boris 330, 337 Vian, Michelle 337 Victor, Pierre (Benny Levy)

353 Victoria I, regina Angliei 90.

128, 279 – 280, 308 Vidal, Gore 380 Viertel, Virginia

237 Viile, Marie 335 Villon, François 251, 345 Viviani, Emilia 69, 74 Volkoński, familia 156 Voltaire 10, 16, 19, 27, 38, 44, 83, 204, 246, 296, 328, 330, 339, 345

Wagner, Richard 258, 261 Wahl, Jean 331, 351 – 352 Wallace, Mike 377 – 378

Walpole, Hugh 210 Warens, Françoise-Louise de

15, 31 – 32, 34, 39 Watson, Peter 368 Waugh, Evelyn 355, 361 – 366.

368 – 371 Webb, Beatrice 304 – 305 Weideman, Jérôme 395 Weigel, Hélène 258, 263 – 268.

277, 337 Weightman, John 337, 342 Weill, Kurt 249, 251 – 252 Weishaupt, Adam 52 Weisstein, Gottfried 129 Weitling, William 93, 106 Wesker, Arnold 295 Westbrook, Eliza 61, 64 Westmoreland, contele de 115 Whitehead, Alfred North 281.

316 Whitton, William 56 – 57 Wilde, Oscar 140, 382 Wilhelm I, împăratul Prusiei

107 Williams, Edward şi Jane

78 – 79 Williams, John şi Owen 73, 76

Williams, William Carlos 210 Williams-Ellis, Amabel 310 Williams-Ellis, Clough 310.

315 Willich, August von 107, 109 Willingham, Calder 380 Wilson, Edmund 213, 218.

357, 368, 371 Wilson, Harold 312 Wilson, Th. W. 288, 298 Wittgenstein, Ludwig 283 Wodehouse, P.G. 361 Wolf, Wilhelm 111 Wollstonecraft, Mary 57, 61 Woolf, Leonard 374 Woolf, Virginia 322 Wright, Richard 395 – 396 Wuolojoki, Hella 266

Yeats, W.B. 376

Zaphina, Denis 238, 242 Zinoviev, Grigori 269 Zoff, Marianne 262 Zola, Emile 209, 328, 330 Zucker, E.A. 147 Zuckmayer, Cari 250

Cuprins

Cuvânt înainte... 7

1. Jean-Jacques Rousseau: „Un nebun interesant”... 9
2. Shelley, sau cât de neîndurătoare pot fi ideile... 47
3. Karl Marx: „Proferând blesteme enorme”... 81
4. Henrik Ibsen: „Dimpotrivă!”... 121

5. Tolstoi: Fratele mai mare al lui Dumnezeu… 155
6. „Apele adânci” ale lui Ernest Hemingway… 197
7. Bertolt Brecht: O inimă de gheaţă… 246
8. Bertrand Russell: Un caz al fleacurilor logice… 279
9. Jean-Paul Sartre: „Un ghemotoc de blană şi cerneală”… 318
10. Dispariţia raţiunii… 355
Note… 407
Indice… 435
Redactor LIVIA SZASZ CAMPEANU
Tehnoredactor LUMINIŢA SIMIONESCU
Corectori GEORGIANA BECHERU şi IOANA CUCU
Apărut 2006 BUCUREŞTI – ROMÂNIA
Lucrare executată la „UNIVERSUL” S.A.
Cine sunt intelectualii? Ce reprezintă ei dincolo de imaginea onorabilă pe care o oferă lumii? Sunt oare cei mai potriviţi să conducă destinele omenirii, dând sfaturi de la înălţimea unei moralităţi impecabile, acordând indulgenţe cu bunăvoinţă papală sau sancţionând greşelile cu luciditatea celor care contemplă dezastrele istoriei dintr-un birou?

Cât respect au pentru adevăr? Ce atitudine au faţă de bani? Cum se comportă în familie şi cât sunt de loiali faţă de prieteni?

Paul Johnson, jurnalist de notorietate în lumea anglo-saxonă, răspunde acestor întrebări analizând câteva cazuri concrete

— Rousseau, Shelley, Marx, Ibsen, Tolstoi.

Hemingway, Brecht, Russell, Sartre – şi încercând să vadă câtă unitate există între viaţa particulară a acestor celebre personaje şi principiile pe care le-au exprimat public.

ISBN (10) 973 – 50 – 1168 – 9 ISBN (13) 978 – 973 – 50 – 1168-O
5948353008951